

ՄԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԱՔՍՈՐՎԱԾ
ՀԱՄՇԵՆԱՀԱՅԵՐԻ
ՀԵՏՔԵՐՈՎ

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԱՔՍՈՐՎԱԾ ՀԱՄՇԵՆԱՀԱՅԵՐԻ
ՀԵՏՔԵՐՈՎ

(ուղեգրություն, ազգագրություն, բանահյուսություն,
բառարան)

6452

ԵՐԵՎԱՆ
ԼՈՒՍԱԿՆ
2025

ՀՏԴ 39(=19)+81`28+94(479.25)

ԳՄԴ 63.5(52)+82.3(52)+81.025.7+63.3(52)

Վ 301

Գիրքը հրատարակվել է գավակներիս
Գագիկ և Գոհար Վարդանյանների
աջակցությամբ

Վարդանյան Ս.

Վ 301 Աքտրված համշենահայերի հետքերով /
Ս. Վարդանյան.- Եր.: Լուսակն, 2025.- 432 էջ:

80 տարի առաջ՝ 1944 թ., Աջարիայի սահմանամերձ գյուղերից, այլ ազգերի հետ, Ղազախստան և Ղրղզստան արքտրվեցին նաև կրոնավոխ համշենահայերը: Այդ մասին մամուլում և զիտական գրականության մեջ տարիներ շարունակ ոչինչ չէր տպագրվում: Միայն 40 տարի անց՝ 1984 թ., Սերգեյ Վարդանյանին հաջողվեց Կենտրոնական Ասիայում գտնել նրանց, բացահայտել կրոնավոխ համշենահայերի անցյալի անհայտ էջերը, գրի առնել ազգագրական, բանահյուսական և բարբառագիտական եզակի նյութեր:

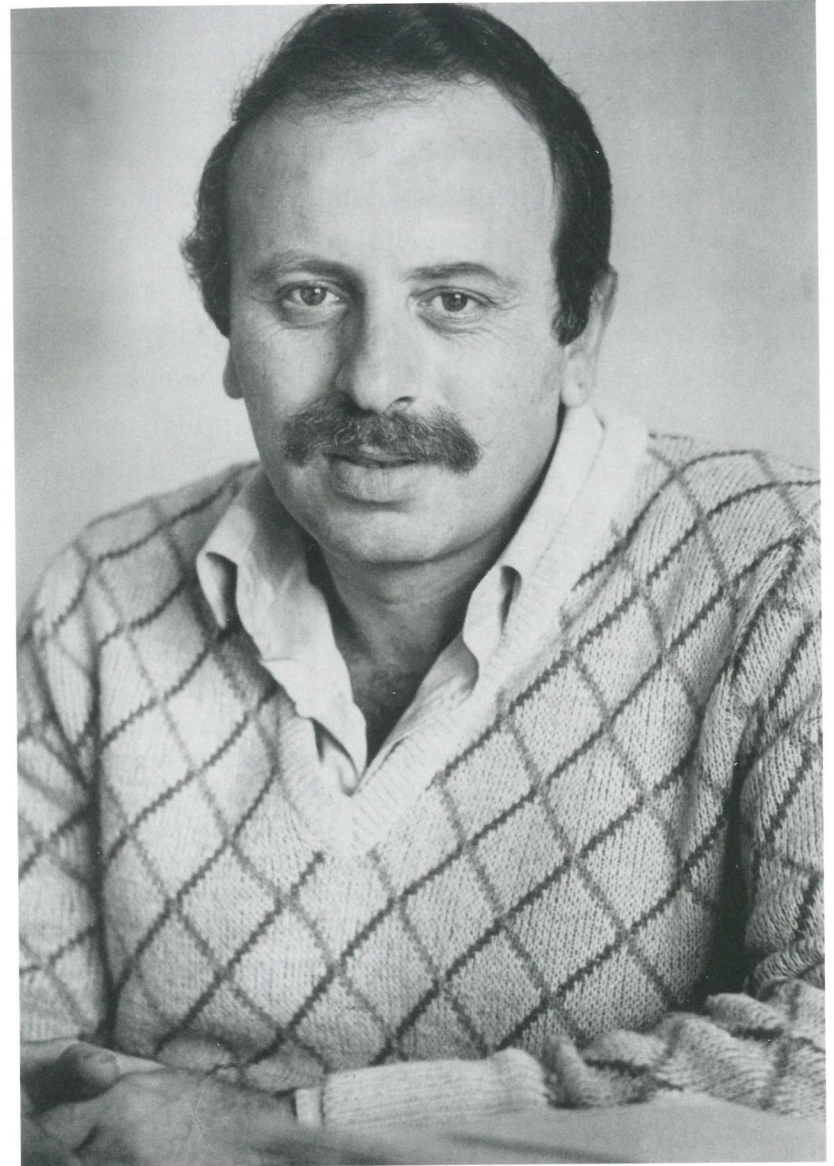
Գիրքը նախատեսված է բանասերների, պատմաբանների, ազգագրագետների, բանագետների, բարբառագետների, մշակութաբանների, դասախոսների, ուսանողների և թեմայով հետաքրքրվող ընթերցողների համար:

ՀՏԴ 39(=19)+81`28+94(479.25)

ԳՄԴ 63.5(52)+82.3(52)+81.025.7+63.3(52)

ISBN 978-9939-979-02-1

© Սերգեյ Վարդանյան, 2025

Կրոնափոխ համշենցիների հետքերով 1984 թ. Ուզբեկստան, Կիրգիզիա (1990-ից՝ Ղրղզստան) և Ղազախստան¹ իմ առաջին ուղևորության մասին պատմող այս նյութերը գրի եմ առել չորս տասնամյակ առաջ: Վերադառնալուց հետո արագ-արագ արձանագրեցի տեսած-լսածս, մի կողմ դրեցի, որ հետո վրան աշխատեմ, և շարունակեցի գրել «Հայոց մայրաքաղաքները» գիրքը, որը «Սովետական գրող» հրատարակչությունը նախատեսել էր 20 հազար տպաքանակով լույս ընծայել 1985 թ.²: Այն թվականներին մարդիկ տարիներով սպասում էին, թե պետական հրատարակչություն հանձնած իրենց գիրքը ե՞րբ լույս կտեսնի, կամ երբևէ լույս կտեսնի³, իսկ ինձ բախտ էր վիճակվել 1983 թ. «Պիոներ» ամսագրում (որի պատասխանատու

¹ Ուղեգրության ավելի կարճ, թերթային տարբերակը՝ «Կորած հայերի հետքերով ճանապարհորդություն Միջին Ասիա. 1984 թ.» վերնագրով տպագրվել է «Ձայն համշենական» ամսաթերթում, 2016, № 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9-10: ԽՍՀՄ տարիներին Ուզբեկստանը, Կիրգիզիան, Տաջիկստանը և Թուրքմենստանը միասին կոչվում էին Միջին Ասիա: Այդ տարածաշրջանի մասին խոսելիս հաճախ անհրաժեշտ էր լինում հիշատակել նաև Ղազախստանը, ուստի համարյա միշտ ասվում էր. «Միջին Ասիայում և Ղազախստանում»: 1992 թ. Միջին Ասիայի երկրների համաժողովում վճռվեց՝ այսուհետև Ղազախստանը ևս ընդգրկելով, տարածաշրջանն անվանել Կենտրոնական Ասիա:

² Քանի որ նոր և միջին սերնդին Կիրգիզիան հայտնի է Ղրղզստան անունով, ուստի ուղեգրության մեջ գործածվում է 1990 թ. ի վեր երեք տասնամյակից ավելի շրջանառվող պաշտոնական անվանումը:

³ Մերզեյ Վարդանյան, Հայոց մայրաքաղաքները (ղպրոցական բարձր տարիքի համար), Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1985 (- 168 էջ, 130 լուսանկար):

Կրոնափոխ համշենցիների հետքերով 1984 թ. Ուզբեկստան, Կիրգիզիա (1990-ից՝ Ղրղզստան) և Ղազախստան¹ իմ առաջին ուղևորության մասին պատմող այս նյութերը գրի եմ առել չորս տասնամյակ առաջ: Վերադառնալուց հետո արագ-արագ արձանագրեցի տեսած-լսածս, մի կողմ դրեցի, որ հետո վրան աշխատեմ, և շարունակեցի գրել «Հայոց մայրաքաղաքները» գիրքը, որը «Սովետական գրող» հրատարակչությունը նախատեսել էր 20 հազար տպաքանակով լույս ընծայել 1985 թ.²: Այն թվականներին մարդիկ տարիներով սպասում էին, թե պետական հրատարակչություն հանձնած իրենց գիրքը ե՞րբ լույս կտեսնի, կամ երբևէ լույս կտեսնի³, իսկ ինձ բախտ էր վիճակվել 1983 թ. «Պիոներ» ամսագրում (որի պատասխանատու

¹ Ուղեգրության ավելի կարճ, թերթային տարբերակը՝ «Կորած հայերի հետքերով ճանապարհորդություն Միջին Ասիա. 1984 թ.» վերնագրով տպագրվել է «Ձայն համշենական» ամսաթերթում, 2016, № 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9-10: ԽՍՀՄ տարիներին Ուզբեկստանը, Կիրգիզիան, Տաջիկստանը և Թուրքմենստանը միասին կոչվում էին Միջին Ասիա: Այդ տարածաշրջանի մասին խոսելիս հաճախ անհրաժեշտ էր լինում հիշատակել նաև Ղազախստանը, ուստի համարյա միշտ ասվում էր. «Միջին Ասիայում և Ղազախստանում»: 1992 թ. Միջին Ասիայի երկրների համաժողովում վճռվեց՝ այսուհետև Ղազախստանը ևս ընդգրկելով, տարածաշրջանն անվանել Կենտրոնական Ասիա:

² Քանի որ նոր և միջին սերնդին Կիրգիզիան հայտնի է Ղրղզստան անունով, ուստի ուղեգրության մեջ գործածվում է 1990 թ. ի վեր երեք տասնամյակից ավելի շրջանառվող պաշտոնական անվանումը:

³ Մերզեյ Վարդանյան, Հայոց մայրաքաղաքները (ղպրոցական բարձր տարիքի համար), Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1985 (- 168 էջ, 130 լուսանկար):

քարտուղարն էի) տպագրված հայոց 12 մայրաքաղաքներին նվիրված իմ հոդվածաշարի հիման վրա գիրք գրելու առաջարկ ստանալ:

Սակայն միայն այդ չէր իմ հոգսը, տարբեր հեղինակների նյութերն էի խմբագրում, ինքս էի գրում, իսկ Կրասնոդարի երկրամասի և Արխագիայի համշենահայերի մասին 1982 թ. «Գարուն» ամսագրում իմ «Համշենցիները՝ ծանոթ և անծանոթ» ուղեգրության հրատարակումից հետո³, որը շատ մեծ արձագանք ունեցավ⁴, զբաղվում էի համշե-

³ Սերգեյ Վարդանյան, Համշենցիները՝ ծանոթ և անծանոթ, «Գարուն», ամսագիր, Երևան, 1982, № 11, էջ 60-73: Նույնը տե՛ս «Չայն համշենական», ամսաթերթ, Երևան, 2012, № 5-6, 7-8: Սերգեյ Վարդանյան, Համշենցիները՝ ծանոթ և անծանոթ, ուղեգրական նոթեր, «Ցառաջ», օրաթերթ, Փարիզ, 1983, փետրուարի 12-13, 15, 16: Սերգեյ Վարդանյան, Ուղեգրական նոթեր՝ «Ներքին» սփիւռքէն. Համշենցիները՝ ծանոթ և անծանոթ, «Զարթոնք», օրաթերթ, Բեյրութ, 1983, մարտի 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11: Ուղեգրության շարունակությունը տե՛ս Ս. Վարդանյան, Մայկոսյան խճանկար, «Սովետական գրականություն», ամսագիր, Երևան, 1983, № 5, էջ 88-95, արտատպությունը տե՛ս «Չայն համշենական», ամսաթերթ, 2012, № 9-10, հեղինակի «Որոշ պարզաբանումներ» առաջաբանով: Տե՛ս նաև Ս. Վարդանյան, Մի անձրևոտ օր Տուրիում, «Չայն համշենական», ամսաթերթ, 2004, № 4-5, էջ 21-23: Կրասնոդարի երկրամասի Ապշերոնսկի շրջանի Տուրի գյուղ 1981 թ. այցելության մասին է: Նույնի՝ Երկու երգ, «Չայն համշենական», ամսաթերթ, 2005, № 1-2, էջ 7: 1981 թ. Մոչիի Զուրովա Շչել գյուղ այցելության մասին է: Տպագրվել է նաև Համշենի բարբառով Ս. Վարդանյանի գրառած երկու երգ՝ «Գագոնկի երկը» և «Չորնին երկը», նաև բառարան:

⁴ Արձագանքում են «Համշենցիները՝ ծանոթ և անծանոթ» հոդվածին, «Գարուն», 1983, № 9, էջ 24, 25: Արձագանքում են մեր տպագրածին, «Համշենցիները՝ ծանոթ և անծանոթ», «Գարուն», 1984, № 6, էջ 42-43: Վաչե Բրուտեան, Պարբերական ակնարկ խորհրդահայ մամուլի, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, Խորհրդահայ մամուլը 1982ի աշնան (Բ մաս), «Ազդակ», օրաթերթ, Բեյրութ, 1983, Յուլիս 19: Նույնը տե՛ս նաև

նահայերին վերաբերող զանազան հարցերով՝ հայկական դպրոցներում պակասող դասագրքեր ճարել-ուղարկելուց մինչև այնտեղից եկած ուսանողներին տարաբնույթ օգնություն ցուցաբերելով:

Միաժամանակ, Հայաստանի կույրերի միավորման Երևանի մշակույթի տանը (Սիկոդայոս Տիգրանյան փ., 15) մասնակցում էի Հայաստանում բնակվող քրիստոնյա համշենահայերի ամենշաբաթյա հավաքներին, որոնց ընթացքում մարդիկ հայրենակիցների մասին նորություններ էին փոխանակում, դիտում էին ինչպես է «Համշեն» պարախումբը քեմենչեի նվագի տակ փորձեր անում, նաև հաճախ գրուցում էին բարբառով, իսկ ես լսում ու սովորում էի: Հնարավորության սահմաններում աջակցում էի 1984 թ. մայիսին Երևանի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի (համալսարանի) կազմակերպած ազգագրական համույթների փառատոնին Ադրդեական ԻՄ-ից «Ջենիկ» և

«Ազատ օր», օրաթերթ, Աթենք, 1983, յուլիսի 27, «Հայրենիք», օրաթերթ, Բոստոն, 1983, օգոստոսի 16, Վ. Բրուտեան, Երկիրը Արտերկրեն (Յօղուածներու ժողովածու), Երևան, Լուսակն, 2021 (- 392 էջ), էջ 175-178: Արայ Գալայճեան, «Պարզունակ թիրիմացութեան պատճառով», «Հիմա բոլորովին մոռացել են իրենց...», «Չկան մանկավարժներ, չկան աշակերտներ», «Պայքար», շաբաթաթերթ, Բոստոն, 1984, նոյեմբերի 17: Սերո Խանգաղյան, Հայը, «Գրական թերթ», 1984, սեպտեմբերի 7, պատմվածքի սյուժեն քաղվել է մանկավարժ Վարսենիկ Հայրապետյանի (Կրասնոդարի երկրամաս, ք. Նովոռոսիյսկ) նամակից, «Գարուն», 1984, № 6, էջ 43:

«Թրթռուկ», Արխագիայից «Հըմշեծիկ» պարախմբերի մասնակցությամբ⁵:

1984 թ. հուլիսին մեկնեցի Կրասնոդարի երկրամասայնտեղ վերաբնակված կրոնափոխ համշենցիների հետ ծանոթանալու, շրջագայեցի Ադրդեական ԻՄ-ի և Արխագիայի քրիստոնյա համշենահայերի գյուղերով, դեկտեմբերին էլ հյուրընկալեցի Ղազախստանից եկած համշենցիների և նրանց հետ այցելեցի տարբեր վայրեր: 1985-1986 թթ. Հայաստանի ժողովրդական ստեղծագործության և կուլտուրաշխատանքի հանրապետական գիտամեթոդական կենտրոնի և Սուխումի «Համշեն» մշակութային միավորման հետ նախապատրաստում էինք 1986 թ. մայիսի 18-ին Երևանի «Հաղթանակ» զբոսայգում անցկացվելիք «Համշեն-86» ազգագրական տոնահանդեսը⁶, և քանի որ էս բնակվում էի անմիջապես «Հաղթանակ» զբոսայգու հարևանությամբ, ուստի Կրասնոդարի երկրամասից, Ադրդեական ԻՄ-ից և Արխագիայից հյուրերի պակաս չէր լինում:

1987 թ. կրկին մեկնեցի Ղրղզստան, Ուզբեկստան և Ղազախստան: Այդ և հաջորդ տարիներին ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում կայացած գիտաժողովներում Կենտրոնական Ասիայի համշենցիների մա-

⁵ Ս. Վարդանյան, Ավանդույթի հեղինակը ուսանողներն են, «Հայաստանի աշխատավորուհի», ամսագիր, Երևան, 1984, № 7, էջ 31, 32, շապիկի 4-րդ էջ:

⁶ «Համշեն-86» ազգագրական տոնահանդեսի ազգագիրը տե՛ս Մուսայել Գալոյան, 22 վաստակավոր արտիստ, Մեր համշենահայ եղբայրների հետ, «Չայն համշենական», ամսաթերթ, 2006, № 1-2, էջ 1:

սին զեկուցումներ կարդացի⁷, 1989 թ. «Չայն համշենական» ժողովածուի 3-րդ հատորում հրատարակեցի կրոնափոխ համշենցիներից գրառածս բանահյուսական նյութերի մի մասը՝ 29 նոտագրված խաղիկներ և երգեր, 9 հեքիաթ և 245 բառից կազմված բառարան⁸:

Իսկ մինչ այդ, արցախյան հզոր շարժումը շատերիս համար դարձավ կյանքի բաժանարար գիծ: Բնականաբար, մի շարք հողվածներ գրեցի այդ թեմայով⁹: Հետո՝

⁷ Նույնի՝ Համշենցի հայերի լարային նվագարանները // ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում 1988 թ. ապրիլի 19-21 կազմակերպված «Հայ ժողովրդի մշակույթի հետազոտման հարցեր (մշակույթ և լեզու)», երիտասարդ գիտնականների VIII կոնֆերանսի զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1988 (- 100 էջ), էջ 86-87: Նույնի Համշենահայերի բնակարանային համալիրը և կրած փոփոխությունները // ՀԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, հանրապետական գիտական նստաշրջան, 1986-1988 թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Երևան, 1990, էջ 64-67, տե՛ս նաև Ս. Վարդանյան, Համշենահայ փայտաշեն կառույցը. հայկական ժողովրդական ճարտարապետության ևս մեկ տարբերակ, «Կուլտուր-յուսավորական աշխատանք», հանդես, Երևան, 1985, № 3, էջ 6-11: Հողվածը նվիրված է Տրապիզոնի նահանգում, Կրասնոդարի երկրամասում և Արխագիայում համշենահայերի կառուցած փայտաշեն տներին և տնտեսական կառույցներին: Տպագրվել են նաև Ղրղզստանի կրոնափոխ համշենցիների մի տան փայտյա դարպասի և Ղազախստանի Չիրկինտ գյուղի տներից մեկի լուսանկարները:

⁸ Չայն համշենական, ժողովածու, բանաստեղծություն, արձակ, բանահյուսություն, գիրք 3, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Մերգեյ Վարդանյանը, Երևան, «Խորհրդային գրող» հրատ., 1989 (- 252 էջ), էջ 199-246:

⁹ Ս. Վարդանյան, Հանելուկ, որը լուծում է պահանջում, «Ավանգարդ», երկօրյա թերթ, Երևան, 1988, հուլիսի 15, № 87, էջ 2: Նույնի՝ Մենք պարտավոր ենք, «Սովետական Հայաստան», օրաթերթ, 1989, փետր-

բոնագաղթվածներ, անավոր երկրաշարժ, էլեկտրակա-
նության հաճախակի անջատումներ, պատերազմ...

Այդ տարիներին աշխատեցի «Մշակույթ» ամսագրի գի-
տական խմբագիր, գիտաշխատող՝ ԳԱԱ հնագիտության
և ազգագրության ինստիտուտում, իսկ 1991 թ. մայիսին
նշանակվեցի ՀՀ Նախարարների խորհրդին առընթեր Հայ
Եկեղեցու գործերի խորհրդի (ՀՀ կառավարությանն առըն-
թեր Կրոնի գործերի պետական խորհուրդ) նախագահի
տեղակալ և խրվեցի աշխատանքի մեջ:

1991 թ. նոյեմբերին Սոչիի «Սևան» մշակութային կենտ-
րոնի խնդրանքով մտավորականների մի փոքր խմբով Եր-
ևանում սկսեցինք հրատարակել «Լույս համշենյաց» (երկ-
րորդ համարից՝ «Լույս Համշենի») պարբերաթերթը, որի
երկու հազար տպաքանակը առաքում էինք Ադլեր՝ անվ-

վարի 9, № 35, էջ 2, 3, արտատպությունները տե՛ս «Հորիզոն», շաբա-
թաթերթ, Սոնրեալ, 1989, Մարտի 6, թիւ 41, էջ 7, 8, 10, 12, հոդվածի
կրճատումներով ռուսերեն թարգմանությունը Кто, если не мы?,
«Комсомолец», թերթ, Երևան, 1989, սեպտեմբերի 12, № 109, էջ 3:
Նույնի՝ Կեղծիքների շրջապատյտ, «Խորհրդային Հայաստան», 1989,
օգոստոսի 22, № 199, էջ 3: Նույնի՝ Առեղծված ծ, ո չ, զավթված հողեր,
«Խորհրդային Հայաստան», 1989, հոկտեմբերի 18, № 244, էջ 3, արտա-
տպությունները տե՛ս «Զարթոնք», օրաթերթ, Պլյուս, 1989, նոյեմբեր
18, թիւ 46, էջ 2, նոյեմբեր 19, թիւ 47, էջ 7, 8: Նույնը՝ «Ազգ», շաբա-
թաթերթ, Երևան, 2021, հունիսի 25, № 24, էջ 8, 9: Նույնը՝ «Ազդակ»,
օրաթերթ, Պլյուս, 2024, Յունիս 26, թիւ 83, էջ 5, 6: С. Варданян, Раз-
мышления над картой о «перекройке границ», «территориальных притя-
заниях» и одной арифметической головоломке..., «Комсомолец», газета,
издавалась трижды в неделю, Ереван, 1989, 25 ноября, № 140, с. 2,
«Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1989 թ. հոկտեմբերի 18-ի համա-
րում տպագրված «Առեղծված ծ, ո չ, զավթված հողեր» հոդվածի կրճատ
տարբերակն է:

ճար տարածելու համար: Մինչ այդ՝ 1989 թ. նոյեմբերին,
Սոչիի Լազարևսկոյե ավանում մասնակցել էի «Սևան»
կենտրոնի հիմնադիր համաժողովին (կոնֆերանս), որին
հրավիրված էին բազմաթիվ հյուրեր, և Սև ծովի հյուսիսա-
յին առափնյա գոտու համշենահայության մասին ընդար-
ձակ ելույթ էի ունեցել¹⁰:

Թերթի առաջին համարի համար իմ առաջարկությամբ
Մերո Խանգաղյանը գրեց ողջույնի խոսք. «Օ՛, Համշեն, եր-
կիր Հայոց, քո ձայնը նորից հասավ սրտիս: Քո մղկտացող
ձայնը: Բայց ոչ հուսահատ:

...Տառապեցիք նաև ձեր այս նոր «Խորհրդային» կոչված
տանը: Ձեր զավակները սիրիրներ քշվեցին անողոր
բուլշևիկյան սրերով: Բաթումի մոտի համշենահայերը արքոր-
վեցիք Ղազախստան ու Ղրղրզիա: Հիմա տառապում եք
օտարության մեջ:

...Ուրախ եմ, որ դուք, պաշտելի համշենցիներ, այսօր
ստեղծում եք ձեր ազգային փրկության գորակայան: Մ-
տեղծում եք նաև թերթ՝ «Լույս Համշենյաց»: Ողջունում
եմ»¹¹:

Իմ խնդրանքով Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն
Առաջինը 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին գրեց «Հայրապետա-
կան խօսք օրհնութեան», որը տպագրվեց «Լույս Համշենի»
թերթում. «Ամենայն Հայոց Սուրբ հաւատի կեդրոն Աստո-

¹⁰ Ֆելիքս Ենգիբարյան (Արմենայրեսի հատուկ թղթ.), Միաբանության
և ազգապահպանության մտահոգությամբ, «Խորհրդային Ղարաբաղ»,
օրաթերթ, Ստեփանակերտ, 1989, նոյեմբերի 29:

¹¹ Մերո Խանգաղյան, Ողջույն, «Լույս համշենյաց», պարբերաթերթ,
Երևան, 1991, նոյեմբերի 23, թիվ 1, էջ 1:

աճակառոյց Սուրբ Էջմիածնից այսու Մեր գրով Նոր Տարւոյ և Քրիստոսի Սուրբ ծննդեան տոների արթիւ յղում ենք Մեր հայրական ողջոյնը և օրհնութիւնը համայն համշէնահայ մեր հարազատ զաւակներին, աղօթքով ջերմագին որ Տէրը նրանց բոլորին պահի պահպանի քաջառողջ ու բարօր, իրենց ընտանիքների յարկի տակ երջանիկ ու խաղաղ:

Ողջ լերուք գորացեալ Սուրբ Հոգով:

ՇՆՈՐՀԱՎՈՐ ՆՈՐ ՏԱՐԻ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ԾՆՈՒՆԴ:

Սիրով և օրհնութեամբ՝ Վազգէն Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ¹²:

1992 թ. ապրիլի 5-ին Երևանում հայաստանարևակ համշէնահայերի «Համշէն» հայրենակցական միության հիմնադիր համագումարում¹³ ես, թեև ծագումով վանեցի եմ, ընտրվեցի փոխնախագահ, և արդեն մի քանի ամիս անց, միության անդամների հետ սկսեցի զբաղվել վրաց-արխազական պատերազմի (1992-1993 թթ.) ընթացքում Հայաստանում ապաստանած շուրջ 200-300 արխազահայ փախստականներին տեղավորելու, մարդասիրական օգնություն հասցնելու և այլ հարցերով¹⁴: Կարելի է թվարկու-

¹² Վազգէն Ա., Կաթողիկոս ամենայն հայոց, Հայրապետական խօսք օրհնութեան, «Լույս Համշէնի», պարբերաթերթ, Երևան, 1992, հունվարի 1, № 1(3), էջ 1:

¹³ «Համշէն» հայրենակցական միության հիմնադիր համագումարը, «Լույս Համշէնի», պարբերաթերթ, Երևան, 1992, ապրիլ-մայիս, № 5-6, էջ 2:

¹⁴ Ա. Վարդանյան, Արխազահայ փախստականներ Հայաստանում. ինչպե՞ս են ապրում, ո՞վ է հոգում նրանց մասին, «Ազգ», թերթ, 1992 թ., նոյեմբերի 10: Նույնի՝ Արխազահայեր. մոռացյալ բեկորներ, «Ազգ»,

մը շարունակել: Մի խոսքով, ցուրտ ու մութ տարիներին ուղեգրությունը մնաց կիսատ, սևագիր վիճակում: Այդ, անշուշտ, չէր նշանակում, որ կրոնափոխ համշէնցիների մասին իսպառ չէի գրում¹⁵, անշուշտ, գրում էի, նույնիսկ 1992 թ. մայիսին ինձ հաջողվեց Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում, Հայր Պողոս վրդ. Մեհերյանի (1729-1814) անտիպ հուշագրության մեջ (ձեռ. № 560) 1776 թ. Համշենի Խևակ գյուղ իր այցելության մասին պատմող հատվածում գտնել կրոնափոխ համշենահայերի մասին հայերեն ամենահին վկայությունը¹⁶:

1993, մարտի 24: Նշված հոդվածների արտատպությունը տե՛ս «Չայն համշենակա», ամսաթերթ, Երևան, 2017, № 7-8:

¹⁵ Մերգեյ Վարդանյան, Համշենի մուսուլման հայերը, «Փյունիկ», պարբերաթերթ, Երևան, 1991, հունվարի 25, № 1 (09), էջ 3, 4: Նույնի՝ Համշենի մուսուլման հայերը «Իրան-Նամե», հանդես, Երևան, 1993, թիվ 4, էջ 3, 4: Նույնի՝ Նախկին Խորհրդային Միությունում բնակուող մահմետական հայերը, «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1996, № 1-4, էջ 189-200: Նույնի՝ Համշենցի մուսուլման հայերի ուսումնասիրության պատմությունից, «Իրան-Նամե», Երևան, 1998, № 1-2-3, էջ 2-11: Serguei Vartanian, Des Arméniens oubliés, "Azad magazine", Grenoble, France, 1999, № 87, p. 16, 17. Նույնի՝ Des Arméniens oubliés (Deuxième partie), Au sujet des Arméniens convertis à L'Islam, "Azad magazine", Grenoble, France, 1999, № 88, p. 16, 17. Նույնի՝ Des Arméniens oubliés (suits et fin). Au sujet des Arméniens convertis à L'Islam, "Azad magazine", Grenoble, France, 2000, № 89, p. 16, 17. Ա. Վարդանյան, Բռնի կրոնափոխված համշենահայերի ուսումնասիրության պատմությունից, «Չայն համշենական», ամսաթերթ, 2008, № 9-10, 11-12, 2009, № 1-2, 5-6, 7-8, 11-12: Նույնի՝ Կրոնափոխ համշենահայերի ուսումնասիրության պատմությունից, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի «Տեղեկագիր» հանդես, Երևան, 2008, № 22, էջ 20-44:

¹⁶ Ա. Վարդանյան, Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմետականացված հայերի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2004, № 3, էջ 159-170: С. Варданян, Свидетельство 1776 г. об исламизированных

Կենտրոնական Ասիայի համշենցիների յուրօրինակ խոսվածքի (համշենցնակ) բառերը ևս սփռված էին իմ նոթատետրերում:

Հավաքածս բարբառագիտական և բանահյուսական նյութը կարողացա կարգի բերել և հրատարակել միայն 25 տարի անց՝ 2009 թ. տպագրված իմ «Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ)» գրքում¹⁷, բայց Ուզբեկստանում, Ղրղզստանում և Ղազախստանում արված գրառումներս այդպես էլ խառնիխուռն մնացին իմ արխիվում: Երբեմն, ինչ-որ թղթեր փնտրելիս դուրս էին գալիս, բայց հասկանալով, որ վրան աշխատելու շատ գործ կա, նորից տեղն էի դնում: Միշտ ժամանակ չկար:

Երբ հերթական անգամ դրանք ձեռքս ընկան, կրկին ուզում էի հետ դնել, այն հույսով, որ մի օր՝ հետագայում, կլրացնեմ, կխմբագրեմ, հանկարծ պարզորոշ հասկացա,

армянах Амшена, «Еркрас», ежемесечная газета, Краснодар, 2005, № 10: Տե՛ս նաև՝ **Sergey Vardanyan**, 1776 yilina ait Müslüman Hemşinli Ermeniler hakkındaki önemli bir şahadetname // **Hemşin ve Hemşinli Ermeniler (konferans makaleleri)**, Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Ulusal Akademisi Tarih Enstitüsü, Yerevan, «Name», 2007 (- 306 s.), s. 278-286. **Sergey Vardanyan**, An Important Source of Information about Islamized Armenians, «**Armenian Folia Anglistika**», International Journal of English studies, Yerevan, 2009, № 1-2 (6), pp. 251-261: Տպագրվել է Հ. Պողոս վրդ. Մեհերյանի (1729-1814) հուշագրության կրոնափոխ համշենահայերի մասին առաջին հիշատակության հատվածը:

¹⁷ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ), Երևանի պետական համալսարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009 (- 428 էջ + 12 էջ սև-սպիտակ, 12 էջ գունավոր լուսանկարներ):

որ վաղուց երիտասարդ չեմ և չեմ կարող անվերջ հետաձգել:

Վերցրեցի, կարդացի: Ճիշտ է, կային անչափ կարևոր փաստեր, վկայություններ, որոնք տարիներ անց վավերագրի արժեք ունեին, բայց խոհերի, տպավորությունների, զգացությունների, զգացմունքների, հույզերի այն տարափը, որ ուղեկցում էր ինձ ճանապարհորդության ողջ ընթացքում, չէր արտացոլվել գրառումներում: Բայց ի՞նչ արած, եղածը դա էր:

Կյանքում լինում են պահեր, երբ զգացմունքները ներս էս գցում, շատ բան ասելու փոխարեն կարկամում, մնում ես: Ես էլ՝ 32 տարեկան մի երիտասարդ, շտապ-շտապ, ոտքի վրա գրի էի առել տեսած-լսածս, բայց հոգուս փոթորիկը պահել էի ներսումս՝ իմ սրտում:

Ի վերջո, որոշեցի հրապարակել ուղեգրությունս, ավելացնելով մի շարք ծանոթագրություններ, քանի որ չորս տասնամյակի ընթացքում շատ բան էր փոխվել՝ երկրների անուններից մինչև մարզերի, քաղաքների ու գյուղերի անունները:

Ղրղզստանում

1981 թ. Կրասնոդարի երկրամասի համշենահայերի պատմության, ազգագրության և բանահյուսության, հայկական դպրոցների վիճակի մասին նյութեր հավաքելու նպատակով նրանց գյուղերով շրջագայելիս, երբեմն որևէ մեկն ասում էր, որ իր ծանոթները Ապշերոնսկում կամ Բելորեչենսկում՝ շուկայում, ավտոկայանում կամ ավտոբուսում պատահաբար գրուցել են Ղրղզստանից և Ղա-

գախստանից վերջերս տեղափոխված կրոնափոխ համ-
շենցիների հետ, բայց որտե՞ղ են նրանք հաստատվել, ո՞ր
գյուղերում, նաև Ղրղզստանի և Ղազախստանի ո՞ր
շրջաններից են եկել, չգիտի:

Արխագիայի և Կրասնոդարի երկրամասի իմ ծանոթ
համշենահայերին խնդրել էի՝ որևէ տեղեկություն իմա-
նալու դեպքում ինձ հայտնեն: Եվ, ահա, 1984 թ. ապրիլին,
նրանցից մեկը՝ Սուխումի գրոսայգում լուսանկարիչ աշ-
խատող Վովա Յայյանը, եկավ մեր տուն և ասաց, որ կրո-
նափոխ համշենցիների է անակնկալ հանդիպել Կրասնո-
դարի երկրամասի Բելորեչենսկի շրջանում, մի քառասուն
ընտանիք կլինեն, նոր են տեղափոխվել: Նրանցից իմացել
է, որ 1944 թ. արքայական համշենցիների մի մասը բնակ-
վում է Ղրղզստանի Օշի մարզի¹⁸ Կրզըլ-Կիյա քաղաքում¹⁹:

Վովան տարեկան մեկ-երկու անգամ տարբեր գործե-
րով լինում էր Երևանում: Պատահում էր, որ երեկոյան ուշ
ժամերին գալիս էր, ասում, որ հյուրանոցներում տեղ չի ե-
ղել, ուստի պիտի գիշերի մեր տանը: Այն տարիներին ոչ
միայն Հայաստանում, ամբողջ ԽՍՀՄ-ում հյուրանոցնե-
րում ազատ համար գտնելը դժվար էր: Թեև ես երեխանե-
րիս հետ ապրում էի ծնողներիս մոտ՝ երեք սենյականոց
բնակարանում, և նեղվածք էր, բայց մարդուն դրսում թող-
նել չէինք կարող:

Վովան միակը չէր. Արխագիայից ու Կրասնոդարի երկ-
րամասից այլ համշենահայեր էլ էին գալիս, մի քանի օր

¹⁸ Ղրղզ. Օш облусу, ռուս. Ошская область.

¹⁹ Ղրղզ. Кызыл-Кыя, ռուս. Кызыл-Кия, լատինատառ Kyzyl-Kiya.

մնում: Բնական է, որևէ մեկը նրանց ծանոթացրած էր լի-
նում: Վովային էլ մեր տուն էր բերել Աղլերում բնակվող
երկարամյա մանկավարժ, համշենահայերի հոգսերով
ապրող մտավորական, գրող Անդրանիկ Զեյթունյանը²⁰:
Նա նույնպես երբեմն օրերով հյուրընկալվում էր մեր ըն-
տանիքում: (Վովան ինձնից տասներկու տարի մեծ էր,
ծնվել էր 1940 թ., 1972 թ. ավարտել էր Կիրովականի (Վա-
նաձոր) մանկավարժական ինստիտուտի հեռակա բաժի-
նը: Մի ժամանակ ֆիզիկա էր դասավանդել Արխագիայի
Գուլրիփշի շրջանի գյուղական դպրոցներից մեկում, մի
տիպի պատմության պատճառով հեռացրել էին աշխա-
տանքից և նախարարության որոշմամբ արգելել մանկա-
վարժությամբ զբաղվել, նա էլ Սուխումի կենտրոնական
գրոսայգում այցելուներին լուսանկարելով էր իր ապրուս-
տը հոգում: Ամուսնալուծված էր և մոր հետ բնակվում էր
Սուխումի մոտակա գյուղերից մեկում):

Վովայի հայտնած տեղեկությունն ինձ այնքան ոգևո-
րեց, որ որոշեցի մի երկու օրից ճանապարհ ընկնել: Ճշտե-
ցի, թե ինչպես կարելի է Կրզըլ-Կիյա հասնել: Վովան էլ

²⁰ Անդրանիկ Զեյթունյան (1916, Սոչի, Լազարևսկի շրջ., գ. Վերինեե
Բուու -1986, Աղլեր), գրող, բանահավաք, հասարակական գործիչ, Ար-
խագիայում և Կրասնոդարի երկրամասում աշխատել է մանկավարժ,
հայկական դպրոցների տնօրեն, ժողկրթբաժնի տեսուչ: Կազմել է
«Չայն համշենական» ժողովածուի երկրորդ հատորը (Երևան, 1979),
որին նվիրված գրախոսությունները տե՛ս Ս. Վարդանյան, Համշենի
ձայնը, «Գրքերի աշխարհ», ամսաթերթ, Երևան, 1979, նոյեմբերի 15, №
11, էջ 5: Նույնի՝ «Չայն համշենական», «Գարուն», ամսագիր, Երևան,
1980, № 6, էջ 93, 94: Տե՛ս նաև նույնի՝ Անդրանիկ Զեյթունյան-90, «Չայն
համշենական», ամսաթերթ, Երևան, 2006, № 11-12, էջ 2:

ուզեց հետս գալ, բայց ասաց՝ գումար չունի: Իմ վիճակն էլ մի բան չէր, աշխատում էի մանկապատանեկան «Պիոներ» ամսագրի խմբագրությունում: Իմ միջոցներով ևս մեկ հոգու հեռավոր ճանապարհորդության ծախսերը հոգալը դժվար էր, բայց չկարողացա մերժել: Եվ 1984 թ. ապրիլի 24-ի երեկոյան միասին մեկնեցինք Ուզբեկստանի մայրաքաղաք Տաշքենդ: Ցավոք, արդեն Տաշքենդ-Կրգըլ-Կիյայի ինքնաթիռից ուշացել էինք, օրական մեկ չվերթ էր կատարվում: Միակ էլքը Ուզբեկստանի Ֆերգանա քաղաք հասնելն էր, այնտեղից Կրգըլ-Կիյա մի 35 կմ էր:

Խորհրդային տարիներին բնորոշ հրմշտոցներով հերթում ժամերով կանգնելով, մեծ դժվարությամբ տոմս էմ ձեռք բերում: Ինքնաթիռում գրուցում ենք Ֆերգանայում բնակվող մի հայ երիտասարդի հետ, դիլիջանցի է, ծագումով՝ կիրովաբադցի, աշխատում է սպորտկոմիտեում: Նա շատ է ուզում մեզ գոնե մեկ օր պահել Ֆերգանայում, որը 195 հազար բնակչություն ունեցող քաղաք է: Խոստանում է տանել «Արծիվ» հանրահայտ գիշերային բարը, այնտեղ էլ ծանոթացնել տեղի հայերի հետ: Մեկ ուրիշ անգամ հաստատ կուզեի գրել նրանց, նաև հայ նշանավոր պարուհի, երգչուհի և բալետմայստեր Թամարա Խանումի²¹ մասին,

²¹ Թամարա Խանում (Թամար Պետրոսյան), (1906, Ֆերգանա - 1991, Տաշքենդ), ուզբեկական երաժշտադրամատիկական թատրոնի կազմակերպիչներից և բալետի հիմնադիրներից է: Աշխարհի 62 լեզուներով երգել է շուրջ 600 երգ, պարել է տարբեր ազգերի պարեր, նաև ինքն է բեմադրել: 1941 թ. արժանացել է ԽՍՀՄ Պետ. մրցանակի, 1956 թ.՝ ԽՍՀՄ ժող. արտիստի կոչման:

որը 1906 թ. ծնվել էր այս քաղաքում: Բայց հիմա մենք շտապում ենք: Առջևում ամեն ինչ անորոշ ու անհայտ է:

Ֆերգանայի ավտոկայանից տաքսի ենք վարձում և շուտով հատելով Ղրղզստանի սահմանը, հասնում ենք Օշի մարզի Կրգըլ-Կիյա քաղաք: Օշի մարզի հարավում Տաջիկստանն ու Լեռնային Բաղաշխանի Ինքնավար մարզն են, Չինաստանի հյուսիս-արևմտյան սահմանի մի հատվածը՝ այն գտնվում է Տյան Շանի և Պամիրի լեռների գրկում: Անունը մարզ է, բայց կրկնակի մեծ է Հայաստանի Հանրապետությունից, 65.6 հազ. քառ. կմ է, բնակչությունը՝ 1.7 միլիոն մարդ²²: Եվ այդ հսկա տարածքում պիտի որոնենք, գտնենք աքսորված համշենցիներին:

Սկսում ենք Կրգըլ-Կիյայից²³: Թարգմանաբար նշանակում է «Կարմիր արահետ»: Բնապատկերը հայկական է, այդպիսի լեռներ Հայաստանում շատ են հանդիպում, հատկապես Տավուշում: Առաջին հայացքից ոչնչով աչքի չընկնող ածխահատների այս քաղաքը շուրջ 30 հազար բնակիչ ունի: Հիմնականում մեկ-երկու հարկանի տներ են, հարյուր անգամ տեսած գործկոմի նմանատիպ շենք, փոքրիկ փոստ-հեռագրատուն, երկհարկ հանրախանութ, տարբեր վաճառանոցներ, ավտոկայան: Նաև նոր բնակելի

²² Օշի մարզը (ղրղզ.՝ Ош облусу, ռուս.՝ Ошская область) բաժանվել է 3 մարզի, 1959 թ. Օշի մարզին միացված Ջալալ-Աբադի մարզը 1990 թ. վերականգնվել է որպես առանձին մարզ (ղրղզ.՝ Жалал-Абад облусу, ռուս.՝ Джалал-Абадская область), 1999 թ. Օշի մարզից առանձնացված շրջաններից կազմավորվել է Բատկենի մարզը (ղրղզ.՝ Баткен облусу, ռուս.՝ Баткенская область):

²³ Մարզերի բաժանումից հետո Կրգըլ-Կիյա քաղաքը Բատկենի մարզի կազմում է:

թաղամաս՝ նույնատիպ շենքերով ու առանձին առևտրի կենտրոնով: Այսինքն՝ որ կողմը նայում եմ, ծանոթ եմ թվում թե՛ բնապատկերը, թե՛ փողոցներն ու նորակառույց շինությունները, միայն թե ինչ-որ բան Հայաստանում եմ տեսել, որոշ բաներ՝ այլ հանրապետություններում:

Եվ զարմանալի էր, որ տուրիստական երթուղիներից հեռու այս քաղաքի հյուրանոցում տեղ չկար: Ադմինիստրատոր կինը ցույց տվեց սպասասրահում նստած մի քանի մարդկանց և ասաց.

– Նրանք ձեզանից շուտ են եկել, բայց տեսնո՞ւմ եք սպասում են, տեղեր չկան:

Բայց իմ կենսավորձը, որ չկա մի հյուրանոց, որտեղ ազատ սենյակ չլինի, ինձ հուշեց շարունակել համոզել ադմինիստրատորին. նրան ցույց տվեցի ԽՍՀՄ Ժուռնալիստների միության անդամատոմսս, իրազեկեցի, որ կարևոր հոդված պիտի գրեմ: Ի վերջո, նա շիկնելով շշնջաց, որ մեզ կտեղավորի:

Տեղավորեց: Բայց երկու-երեք օր հետո Վովան անակնկալ ասաց, որ շտապ պիտի վերադառնա Երևան, վերցնի նորոգելու տված լուսանկարչական սարքը և իսկույն մեկնի Մուխոմ, քանի որ մայիսի 1-ն է գալիս և չի կարող նախատոնական ու տոնական օրերին զբոսայգի այցելողներին չլուսանկարել, իր վրա կխոսեն: Նրա համար ինքնաթիռի հետդարձի տոմս գնեցի և ճանապարհ դրեցի Տաշքենդ:

Բայց դա երկու-երեք օր հետո, իսկ առաջին օրն իրերը հյուրանոցում թողնելով դուրս ենք գալիս փողոց, համոզ

ված, որ հեշտությամբ կգտնենք արտաքինով տեղացիներից տարբերվող համշենցիներին:

Առաջին պատահած երթուղային տաքսու վարորդին հարցնում ենք համշենցիների մասին: Ասում է, որ այստեղ նրանց խեմշիլ են ասում, քանի որ անձնագրերում ազգությունը նշված է «խեմշիլ»: Իր ընկերը՝ Կարաիբրահիմով Օսմանը, խեմշիլ է, տաքսու վարորդ է, ավտոկայանում է լինում: Երթուղայինով գնում ենք այնտեղ, միայն մեկ տաքսի կա կանգնած:

– Ահա և Օսմանը,– ասում է վարորդը և կանչում Օսմանին,– բարեկամներդ են եկել Կովկասից:

Կապույտ աչքերով, խարսյաշ մարդ է Օսմանը, անընդհատ ժպտում է, հեռավոր նմանություն ունի ֆրանսիացի նշանավոր երգիչ և կատակերգակ դերասան Բուովիլի²⁴ հետ: Հետաքրքիր է, կրոնափոխ հայ՝ Ղրղզստանում, Բուովիլի արտաքինով: Բացատրում եմ²⁵ ով ենք և ինչու ենք եկել:

²⁴ Անդրե Բուովիլ (1917-1970), ֆրանսիացի նշանավոր դերասան և երգիչ:

²⁵ Ճանապարհորդության ընթացքում կրոնափոխ համշենցիների հետ զրուցում էի ռուսերենի ու Կրասնոդարի երկրամասի և Աբխազիայի քրիստոնյա համշենցիներից որոշ չափով սովորած Համշենի բարբառի խառնուրդով: Խեմշիլները նույնպես ինձ հետ խոսում էին ռուսերենի և Համշենի բարբառի իրենց յուրահատուկ, զգալիորեն տարբեր խոսվածքի խառնուրդով: Այդ պատճառով տեղանունները, մարդկանց անուն-ազգանունները մեծ մասամբ ասվում էին ռուսերեն կամ ռուսերենի ազդեցությամբ, ուստի ուղեգրության մեջ էլ է այդ հիմնականում պահպանվել:

Օսմանի տրամադրությունը բարձրանում է, մեզ նստացնում է իր տաքսին ու քշում դեպի մոտակա մթերային խանութ:

- Հիմա մի երկու շիշ օղի առնեմ և գնանք ինձ մոտ, նշենք մեր հանդիպումը:

Իսկույն առարկում եմ, ասում, որ օղի Երևանում էլ շատ կա, այսքան ճանապարհ ենք կտրել ոչ թե խմելու, այլ մեր հայրենակիցներին տեսնելու համար:

Օսմանին չեմ կարողանում համոզել, բայց, բարեբախտաբար, արդեն երեկոյան 7-ն է, իսկ այդ ժամին Խոթիբ-դային Միության բոլոր խանութները փակվում են:

- Էրթաք Կարաբաջակոյլիին դունե, ան ցեզի բիդանա գու (Գնանք Կարաբաջակոյլիի տուն, նա ձեզ օգտակար կլինի),- ասում է Օսմանը և Կրզըլ-Կիյայի փողոցներով փոշի բարձրացնելով սլանում է Կարաբաջակոյլիի տուն:

Կանգ ենք առնում Մպորտիվնայա փողոցի № 92 տան մոտ: Օսմանը բացում է բարձր դարպասները և ասում.

- Թուք նաս օնցեք, յես արաբին թուրե խաչնիմ, քամ (- Դուք ներս անցեք, ես ավտոմեքենայի դուռը փակեմ, գամ):

Մտնում ենք մի ոչ մեծ բակ, մի քանի աստիճան բարձրանում ենք և հայտնվում ընդարձակ պատշգամբում, որտեղ հաստակին փոված ներքնակներին նստած Կարաբաջակոյլին թեյ է խմում: Գլխին բաց կապույտ գլխանոց է, հագին՝ հաստ, սև տաբատ և նեղ, երկարաճիտ կոշիկներ: Իմանալով, որ Հայաստանից եմ, խառնվում է իրար, կանչում է կնոջը.

- Սուլթա՛ն, Սուլթա՛ն...

Շտապ հայտնվում են բարձեր ու սփռոցներ, թեյի լայնաբերան գավաթներ՝ պիալաներ: Կարաբաջակոյլին խնդրում է, որ ավելի հարմար տեղավորվենք:

- Էլ այսօր նա չի քնի,- ասում է կինը,- Հայաստանից մարդ է եկել, նրա աչքերից քունը կփախչի, առանց այն էլ ճնշում ունի...

Իսկապես որ, մեր անսպասելի հայտնվելուց Կարաբաջակոյլին շատ է հուզվում: Օսմանն անընդհատ ժպտում է և մատով ցուց տալիս.

- Նա՛ է, նա՛ է ձեզ պետք, հիմա ամեն ինչ կպատմի...

Եվ Կարաբաջակոյլին սկսում է իր պատմությունը: Ես հագիվ եմ հասցնում գրառել: Ազգանունը, անունը, հայրանունը՝ Կարաբաջակով (Քարաբաջաքոյլի) Դուրսուն Աբդուլլահի:

Ինքը հենց սկզբում ծանոթանալիս կատակում է.

- Հայերեն ես Կարապետյան եմ:

Նա մի ոտք չունի, չգիտեմ ինչ պատճառով փտախտ է սկսվել, բժիշկները մաս-մաս կտրել են, ամբողջ ոտքը հենազրել, բայց վիճակը մնացել է անհույս: Եվ Կարաբաջակոյլին ինքն իրեն դեղաբույսերով բուժել է: Իր նախնիներից սովորած ժողովրդական բուժամիջոցներով նա կարողացել է կասեցնել փտախտը: Դրա համար էլ նրան անվանում են Ալթուն բաջաք (Ոսկեազոր) Դուրսուն:

Դուրսունը որպես պատվիրակ Հայաստան է եկել դեռ 1968 թվականի հունիսին: Բայց այդ մասին քիչ հետո: Առայժմ նա, իմ խնդրանքով սկսում է պատմել սկզբից: Ծնվել է 1905 թ. Թուրքիային սահմանամերձ Աջարիայի

Գոնիո գյուղում: Այս անունը նա կրկնում է երանության ու կարոտի զգացումով, ամեն անգամ մի նոր երանգով արտասանում Գոնիոն: Ես նրան հարցնում եմ, թե արդյոք հիշո՞ւմ է Մեծ եղեռնը և թուրքերն ինչպե՞ս էին վերաբերվում իրենց, չե՞ որ իրենք մի անհասկանալի վիճակում էին, իսկամ էին՝ թուրք չէին, հայ էին՝ քրիստոնյա չէին:

Եվ Դուրսունը տեղում անհանգիստ շարժումներ անելով, սկսում է պատմել և շատ է նեղվում, որ չի կարողանում բառերով արտահայտել իր ապրածն ու տեսածը, հուզախառն ձայնով ասում է. «Ցուզին գասին թա. «Ինչի՞ խաբրե չես», ան-ա գասա թա. «Փիյանիս չուր գօ, ինչքե՞ս խաբրիս» («Չկանն ասում են. «Ինչո՞ւ չես խոսում», նա էլ ասում է թե՛ «Բերանս ջուր կա, ինչպե՞ս խոսեմ»):

Ուրեմն այսպես, երբ սկսվել է Առաջին համաշխարհայինը, Դուրսունը 9 տարեկան է եղել: Սև ծովի հարավային ափերը ևս պատերազմի թատերաբեմ էին դարձել: Բոլորը փախչում էին, բոլորն իրար կոտորում էին, բոլորն իրար թշնամի էին: Այդ զարհուրելի օրերին իրենց ընտանիքը տեղափոխվում է Չանչախանա²⁶, ուր ապրում էին մորեղբայրները՝ Թաթարօղլիները: Այստեղից էլ գնում են Չալոնա²⁷: Շուտով հետ են գալիս Գոնիո: Բայց որտե՞ղ հանգստություն կար, և 1917–18 թթ. նրանք կրկին գաղթում են և հասնում մինչև Տրապիզոնի նահանգի Թերմեի գավառա-

²⁶ Չանչախանա (այժմ՝ Չամուղու), համշենցիների գյուղ Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառի Քեմալփաշայի գյուղախմբում:

²⁷ Չալոնա (այժմ՝ Քոյունջուլար), համշենցիների գյուղ Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառում:

կի Գոջաման-բաշի²⁸ գյուղ: Գյուղում մարդ չկար, քրիստոնյա համշենահայերին արտրել ու կոտորել էին: Բայց մի գիշեր, հանկարծ իրենց տուն են գալիս 4 հայեր: Նրանք ասում են, որ գյուղացիների մի մասը պատսպարվել է սարերում և խնդրում են մի կով տան, մեծ կաթսա, դանակ, ուտելիք տան, որ տանեն սարերում թաքնվածների համար, որոնք սովամահ են լինում:

- Հայրս լաց եղավ,- ասում է Դուրսունը և ինքն էլ է հուզվում,- հայրս նրանց մի կով տվեց, լազուր (եգիպտացորեն) տվեց, իսկ նրանք հաջորդ օրը վերադարձան և մեզ բերեցին կովի կաշին: Նրանց հետ կային մեկ կին և 10–12 տարեկան երկու երեխաներ, խնդրեցին, որ մեզ հետ մնան:

Հայերի տները, արտերն ու այգիները լիքը բերք էր, և հայրս մի օր ցույց տվեց պտուղներով ծանրաբեռնված ծառերն ու ասաց.

- Եթե այս բերքուբարիքը տերերը չկերան, եթե հայր այստեղ չլինդաց, մենք ո՞նց ապրենք այս գյուղում,- և բոլորիս հավաքեց, հեռացանք այնտեղից: Հետ եկանք մեր տները: Հետո իմացանք, որ թուրքերը այդ գյուղում մնացած հայ կնոջն ու երեխաներին էլ են սպանել:

Թուրքերը մեզ էլ շատ վնաս հասցրեցին, քանի որ մեր լեզուն հայերեն էր: Լսում էին, որ հայերեն ենք խոսում,

²⁸ Գոջաման-բաշի գյուղը գտնվում էր Տրապիզոնի նահանգի Սամսոնի գավառի Թերմեի գավառակում: Ուներ 65 տուն բնակիչ, 6-ամյա դպրոց, 1846 թ. կառուցված Ս. Հակոբ անունով եկեղեցի, տե՛ս Բ. Թողաքյան, Համշենահայերի ազգագրությունը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 13, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1982, էջ 89:

հարձակվում էին մեզ վրա: Այսօրվա պես հիշում եմ, Չան-չախանայում ապրող Օսման Մուսլոյլի անունով մեր ազգականը 1915 թ. իր ընտանիքով նստել էր նավ, որպեսզի ծովով հասնի Կոստանդնուպոլիս, բայց հայերեն խոսելու համար նավի վրա նրա ընտանիքը մորթել էին և լցրել ծովը: Ես այն ժամանակ փոքր էի և շատ բան չէի հասկանում, բայց մեծ թե փոքր գիտեինք, որ հայ ենք և հայերեն խոսելը մահվան սպառնալիք է, բայց ուրիշ լեզու չգիտեինք: Այնպես որ, շատ անգամ մենք էլ քրիստոնյա հայերի հետ կոտորվում էինք, բայց դե մեզ գոնե չէին արստրում, և մեր քաշածն անհամեմատ թեթև էր:

- Պատերազմի ավարտից հետո,- իր պատմությունն է շարունակում Կարաբաղակառույցի, - Խորհրդային Միության սահմանի այս կողմում՝ Աջարիայում, մնացին համալսարանների մի քանի գյուղեր՝ Կանլը դերեն, որ հենց սահմանի վրա էր և 10-15 տուն էր, միայն համալսարաններ էին, Գորիաթը (Կվարիաթի)՝ 20-30 տուն, Գոնիոն՝ 25 տուն²⁹, Ավգյան,

²⁹ Ըստ Է. Լիոզենի 1906 թ. հրատարակած վիճակագրության, Գոնիե գյուղում կար 16 տուն (52 տղամարդ, 44 կին) աջար, Խվարիաթում՝ 6 տուն (11 տղամարդ, 7 կին) խիւզիլ, Կանլի-դարայում՝ 5 տուն (13 տղամարդ, 10 կին) խիւզիլ: Այս տվյալները նրան տվել է սահմանային պահակազորի կապիտան Լեոնիդ Լիսենկոն, տե՛ս Ս. Լիոզեն. *Берег Русского Лазистана. - Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества*, т. 18, 1905-1906, Тифлис, 1906, с. 160: Ավելի վաղ 1887 թ. Վ. Լիստվակին Գոնիայի բնակչությունը առանց ազգությունը նշելու հաշվել էր 38 տուն (74 տղամարդ և 81 կին), տե՛ս *Чорохский край (военно-статистический очерк)*, Приложение, выпуск 1, Составил Генерального Штаба полковник В. Я. Лисовский, Тифлис, 1887, с. 3: Հավանաբար, այս երկու հեղինակների տվյալները լրացուցիչ ճշմանն կարիք ունեն, օրինակ՝ Լիոզենի ցուցակում Գոնիե

որ կարելի է համարել Կրգըլ թոփրաթի³⁰ մի թաղամասը՝ 15-20 տուն, Ճառնալը (Ճառնալի)՝ 25-30 տուն և Բոլոքոն՝ 10 տուն, որտեղ համալսարանների հետ աջարներ էլ կային: Կանլը դերենում ապրում էին թուրքականացիներ³¹ Կարաիբրահիմովները, Գորիաթում՝ նույնպես թուրքականացիներ էին՝ Սալեհօղլիներ, Քոշամեղօղլիներ (Քոշանիձեներ), Թանթօղլիներ, Թաթարօղլիներ, Բեշիրօղլիներ, Գոնիոյում՝ Կարաբաղակառույցիներ, Կարաիբրահիմօղլիներ, Մարաշօղլիներ, Շաբանօղլիներ, մեկ ընտանիք Կարաբեքիրօղլի և մեկ ընտանիք Մեմիշօղլի: Ավգյայում բնակվում էին Աքբույու-

գյուղում աջարների յուրաքանչյուր տուն ունի միջինը 6 բնակիչ, իսկ Խվարիաթ գյուղում խեմշիլներինը՝ 3, ինչը բազմազավակությամբ հայտնի խեմշիլների համար շատ փոքր թիվ է:

³⁰ Կրգըլ թոփրաթը այժմ կոչվում է Ախալսուփելի:

³¹ Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խոփայի և Բորչքայի գավառների կրոնավորի համալսարանները խոսում են Համալսարանի բարբառի յուրահատուկ խոսվածքով՝ համալսարան: Այն գիտական գրականության մեջ անվանում ենք Խոփայի խոսվածք: Ունի երկու ենթախոսվածք՝ արդալացիների և թուրքականացիների, տե՛ս Ս. Կարդանյան, Կրոնավորի համալսարանային պատմա-ազգագրորեն ներկայացնելու փորձ // ՀՄՄՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում 1987 թ. մայիսի 18-20 կազմակերպված հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ նվիրված 1984-1985 թթ. ազգագրական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հանրագումարին, գեկուցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1987 (-124 էջ), էջ 97: Արդալացիների ենթախոսվածքով խոսում են Արդալայի և ևս 4 գյուղերի բնակիչները, իսկ թուրքականացիների (դրսեցիների) ենթախոսվածքով՝ մյուս շուրջ երկու տասնյակ գյուղերի բնակիչները, տե՛ս Ս. Կարդանյան, Թուրքիայում բնակվող համալսարանային արդի լեզվավիճակը // «Հայ բարբառագիտության հիմնախնդիրներ» միջազգային գիտաժողովի (2014 թ., հոկտեմբերի 8-9) գեկուցումների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Երևան, «Աստղիկ» հրատ., 2014 (- 226 էջ), էջ 211-222:

բողիւնք, Սարհոշօղիւնք, Սքեմիշօղիւնք, Ճառնալում
Կարակչիօղիւնք, Ալիօղիւնք, Քյոսօղիւնք, Դավիթօղի-
նք, Օսմանօղիւնք, Թաքոզօղիւնք, Իսմայիլօղիւնք, Մե-
միշօղիւնք, Աբուօղիւնք, Ֆեյզօղիւնք: Բոլորոյում՝ Օս-
մանօղիւնք, Սօլլահասանօղիւնք, Շեֆքիօղիւնք:

Հարցնում եմ այն համշէնցիների մասին, որոնք հայտ-
նի են «համշէնցի քուրդ»³² անունով:

³² 1878 թ. Բաթումի հետ Ռուսական կայսրությանն անցան նաև համ-
շէնցիներով բնակեցված Գոնիոյի և Մաքրիյայի գյուղախմբերը: Նո-
րանված ճորոխ գետի ավազանի ուսումնասիրողներից գնդապետ Վ.
Լիսովսկին սխալմամբ կարծում է, որ համշէնցիները, որոնց ռուսերեն
«հ» տառի բացակայության պատճառով «եմշիլ» է անվանում, քուրդ են:
1887 թ. նա գրում է. «Երկիրը բնակեցնող մյուս ազգություններին են
պատկանում քոչվորական կյանք վարող քրդերը. նրանք բաժանվում
են Կախաբերիի դաշտում ձմռանը ապրող բուն քրդերի և եմշիլների,
որոնք բնակվում են Գոնիյայի բերդի մոտ, նաև Արդվինի, Արտանուչի,
Գոնիյայի և Շավշեթի տեղամասերի շատ վայրերում: Երկու քրդական
ցեղերը ամռանը վերաբոցում են Արսյաց լեռնաշղթայի գագաթները և
նրա լեռնաձյուղերը, որտեղ արածացնում են իրենց հոտերը», տե՛ս
В. Я. Лисовский. Указ. раб., с. 53. Սյուս ուսումնասիրողը՝ Է. Լիոզենը
Ռուսական կայսրությանն անցած տարածքում բնակվող համշէնցի-
ներին անվանում է խոփե-խիմշիլ: 1905 թ. նա գրում է. «Մյուս խումբը,
որը հայտնի է խոփե-խիմշիլ անունով, ապրում է Խոփեի վերևի լեռ-
ներում, մինչև ճորոխի գետաբերանը տարածքում: ... Ձմռանը նրանք
ապրում են Պոնտական լեռնաշղթայի ողջ երկայնքում, իրարից
առանձին-առանձին հյուղակներում, որոնք բառի նեղ իմաստով գյու-
ղեր չեն կազմում, այդ ժողովրդի յուրաքանչյուր ձմեռանոց կոչվում է
Խեմշին: Ամռան սկզբին բոլորն իրենց հոտերով ճամփա են ընկնում
դեպի Արսյաց լեռները: Նրանց կենսակերպը նույնն է ինչպես և քրդե-
րինը: Տղամարդիկ հագնվում են աջարների պես և կրում են բաշիկ
փաթաթված գլխի շուրջը՝ ինչպես գլխի վրա չալմա, նրանց կանայք
հագուստի հարցում ոչնչով չեն տարբերվում քրդերինից: Ասենք, որ
ողջ Արդվինի օկրուգում նրանց քրդերի տեղ են զնում և միայն զարմա-

- Համշէնցի քրդերը գյուղ չունեին, ձմռանը փող էին
տալիս, տներ վարձում, ամռանը գնում էին: Մի մասը գի-
տեր Համշենի բարբառը: Նրանց էլ են աքսորել: Այստեղ է
ապրում համշէնցի քուրդ Բեշլիօղլի Յուսուֆը, - ասում է
Դուրսունը:

- Քանի որ մեր յայլաները գտնվում էին սահմանից այն
կողմ, ապա անցագրով ազատորեն գնում էինք լեռները,
արոտավայրերը, բայց 1930-ական թթ. սահմանի փակվե-

նում են, որ նրանք խոսում են հայերեն: Իսկապես, ի հակադրություն
մուսուլման բաշ-խիմշիլների, նրանք պահպանել են լեզուն իրենց
նախնիների, որոնցից չեն հրաժարվում: Նրանք ինձ պատմում էին, որ
մի ժամանակ քրիստոնյաներ են եղել, ինչի մասին նրանց մոտ պահ-
պանվել է ավանդազրույց», տե՛ս Յ. Лиюзен. Указ. раб., с. 168-169. Հա-
վանաբար այս շփոթի պատճառն այն է, որ 1878 թ. Բեռլինի տրակտա-
տով Ռուսական կայսրությանը միացված տարածքներում Բաթումի և
Արդվինի օկրուգներում բնակվող համշէնցի հայերը մուսուլման էին և
նրանց մեջ կար մի հատված, որին քրդերի նման անասնապահու-
թյամբ զբաղվելու պատճառով, ասում էին «համշէնցի քուրդ»: Է. Լիո-
զենը, Գոնիեյի գյուղական համայնքում նշում է ձմեռող 20 տուն (70
տղամարդ և 60 կին) քուրդ, որոնք, նրա և Վ. Լիսովսկու հողվածներից
դատելով, քրդերի տեղ դրվող համշէնցիներ էին, տե՛ս Յ. Лиюзен. Указ.
раб., с. 160:

Ըստ 1926 թ. մարդահամարի տվյալների, Աջարիայում ապրում էր
3295 քուրդ: Այդ քրդերից 524 հոգի (273 արական և 249 իգական) քրդե-
րենը, վրացերենը կամ ռուսերենը մայրենի լեզու չի համարել: Թե որն
է նրանց մայրենի լեզուն, հարցման աղյուսակում չի նշված: Այս քուրդ
համարվող, բայց քրդերեն չիմացող և քրդերենը մայրենի լեզու չհամա-
րող տղամարդկանց և կանանց թվի համամասնությունից դատելով,
գործ ունենք մեկ համայնքի հետ: Կարծում ենք, որ այս թվերը վերա-
բերում են «համշէնցի քուրդ» կոչվողներին, որոնք նախկինում հայա-
խոս էին, հետագայում դարձել էին թուրքախոս, տե՛ս Всесоюзная пе-
репись населения 1926 г., т. XIV, ЗСФСР (Отдел ССР Грузия),
Москва, 1929, с. 26.

լուց հետո համշենցիների մի մասը մնաց այն կողմում, մյուս մասը՝ այս³³:

1921 թ. Գոնիոյում և համշենցիների բնակված մյուս գյուղերում բացվում են վրացական դպրոցներ: Դուրսունը երեք տարի դպրոց հաճախելուց հետո սովորում է Բաթումում, այնուհետև մեկ տարի ուսանում է անասնաբուծություն: Վերադառնում է Գոնիո և անասնաբույժ աշխատում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ Խորհրդային Միությունն ու Թուրքիան հայտնվեցին տարբեր ճամբարներում, ավելի ծանրացավ սահմանամերձ գյուղերում ապրող համշենցիների կյանքը: Որպեսզի Թուրքիայի հետ ռազմական բախման դեպքում Աջարիայի համշենցիները, պաշտոնական անվանումով՝ խեմշինները, քրդերն ու թուրքերը չաջակցեն սահմանի մյուս կողմի իրենց ազգակիցներին ու հավատակիցներին, Լ. Բերիան 1944 թ. հուլիսի 24-ի գրությամբ Ստալինին առաջարկում է «ԽՍՀՄ պետական սահմանի Վրացական ԽՍՀ հատվածի պահպանության պայմանների բարելավման նպատակներով» Թուրքիային սահմանակից շրջանների խեմշիններին, քրդերին և թուրքերին գաղթեցնել³⁴:

³³ Շատ 1926 թ. մարդահամարի տվյալների, Աջարիայում բնակվող 10.476 հայերից բացի, գյուղական վայրերում ապրում էր 625 (329 արական և 296 իգական) հայախոս «խեմշին» և 19 (12 արական և 7 իգական) օտարախոսակ «խեմշին»: Ազգությունների լեզուների բաժնում նրանք իրենց մայրենի լեզուն համարել են հայերենը, տե՛ս *Все-союзная перепись населения 1926 г., т. XIV, ЗСФСР (отдел ССР Грузия), Москва, 1929, с. 16, 21, 26, 28, 39.*

³⁴ *Бугай Николай, Гонов Аскарби, Кавказ: Народы в эшелонах (20-60-е годы), Москва, изд. Инсан, 1998 (- 368 с.), с. 212, 213.*

1944թ. հուլիսի 31-ին Ի. Ստալինի ստորագրած թիվ 6279 խիստ գաղտնի որոշմամբ հրահանգվում է Վրացական ԽՍՀ պետական սահմանի պահպանության պայմանների բարելավման նպատակով Վրացական ԽՍՀ սահմանամերձ գոտուց՝ Ախալցխայի, Ադիգենի, Ասպինձայի, Ախալքալաքի, Բոզդանովկայի շրջաններից և Աջարական ԻԽՍՀ-ից 86 հազար թուրքերի, քրդերի և խեմշինների (խեմշիլների) վերաբնակեցնել, այդ թվում՝ Ղազախստանում՝ 40 հազար, Ուզբեկստանում՝ 30 հազար և Կիրգիզիայում 16 հազար մարդ:

Որոշումն ունի 14 կետ և մի շարք ենթակետեր³⁵:

1944 թ. նոյեմբերի 28-ին Լ. Բերիան Ի. Ստալինին գրած զեկուցագրով տեղեկացնում է, որ Ադիգենի, Ախալցխայի, Ասպինձայի, Ախալքալաքի և Բոզդանովկայի շրջաններից աքսորն իրականացվել է նոյեմբերի 15-18-ին, իսկ Աջարիայից՝ նոյեմբերի 25-26-ին: Նախատեսված 86 հազարի փոխարեն տեղահանվել է 91.095 մարդ³⁶, որոնց թվում՝ Աջարիայից 1385 խեմշիլներ³⁷:

Հավաքվելու համար մարդկանց տրվել է ընդամենը 2 ժամ³⁸: Դուրսունը պատմում է եղբոր՝ Ռեֆիքի մասին: Երբ շուտափույթ իրերն էին կապում, նա դեռ շարունակում էր

³⁵ *Сталинские депортации, 1928-1953.* Под общей редакцией академика А. Н. Яковлева. Составители: Н. Л. Поболь, П. М. Полян, Россия, XX век, документы, Международный фонд «Демократия», Москва, Издательство «Материк», 2005 (-904 с), с. 525-528.

³⁶ *Сталинские депортации, 1928-1953.* 2005, с. 534.

³⁷ *Николай Бугай, Аскарби Гонов, Кавказ: Народы в эшелонах (20-60-е годы).* 1998, с. 213.

³⁸ *Николай Бугай, Аскарби Гонов, Кавказ: Народы в эшелонах (20-60-е годы).* 1998, с. 215.

տան վրա աշխատել, ցանկապատն էր նորոգում, պատի քարն էր ամրացնում, կիսատ-պռատը սարքում: Հարազատները մի կերպ նրան կտրում են գործից: Գնացքում Ռեֆիքը զժվում է և շուտով հոգին ավանդում:

Դժվարին է եղել ճանապարհը, մոտ 22 օրում են ապրանքատար գնացքները Վրաստանից արքայաձևերին հասցրել Տաշքենդ և նշանակված այլ վայրերը³⁹: Դուրսունն ասում է, որ այդ ընթացքում սովից ու հիվանդություններից շատերը մահացան:

Համշենցիներին բնակեցնում են տարբեր գյուղերում՝ 10-15 տուն այստեղ, 10-15 տուն՝ այնտեղ: Արդգստանի գյուղերը չափազանց աղքատ էին, պատերազմը դեռ չէր ավարտվել: Նրանց տալիս են հողե, գետնափոր տներ: Շատերն էլ սովի ու ցրտի զոհ են դառնում:

Թե որքան շատ են եղել կորուստները, վկայում է այն, որ արքայից 9 տարի անց՝ 1953 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ «հատուկ բնակավայրերում» ապրող համշենցիների (խեմշիլների) թիվը 1397 էր (Արդգստանում՝ 973, Ղազախստանում՝ 422, Ուզբեկստանում՝ 2)⁴⁰, այսինքն՝ աճը կազմել էր ընդամենը 12 հոգի, այն դեպքում, երբ խեմշիլները հայտնի էին բազմազավակ ընտանիքներով:

Ուշագրավ է, որ մինչև բռնագաղթը պաշտոնական գրություններում և մարդահամարների ժամանակ կրոնափոխ համշենցիները նշվում էին «խեմշին», որն ավելի մոտ

³⁹ Николай Бугай, Аскарби Гонов, Кавказ: Народы в эшелонах (20-60-е годы). 1998, с. 217.

⁴⁰ Земсков В., Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960, РАН институт российской истории, Москва, изд. «Наука», 2005 (- 312 с.), с. 213, 214.

էր նրանց ինքնանվանմանը, քան հետագայում նույնպիսի փաստաթղթերում օգտագործվող «խեմշիլ» անվանումը:

Աքսորից 40 տարի անց՝ 1984 թ., Դուրսուն Կարաբաշակօղլիի և ընտանիքի անդամների հետ փորձում են ճշտել, թե համշենցիները Արդգստանի ո՞ր քաղաքներում ու գյուղերում են բնակվում և մոտավորապես որքա՞ն է նրանց թիվը: Պարզվում է, որ համշենցիներն ապրում են հիմնականում Օշի մարզում՝ Օշ քաղաքում – 5 տուն, Կըզըլ-Կիյա քաղաքում – 30 տուն, մոտակա երկու գյուղերում՝ Ուչ-Կորգոնում⁴¹ – 49 տուն, Կարավանում⁴² – 20 տուն, Էսկի-Նոոկատում⁴³ – 10 տուն, Նոոկատի շրջանի⁴⁴ Յանգի-Նոոկատ գյուղում (Մադանիյաթ կոլտնտեսություն) – 65 տուն, Գյուլստան գյուղում⁴⁵ – 20 տուն, Սուզակի

⁴¹ Ուչ-Կորգոնը 12 գյուղերից կազմված համանուն գյուղախմբի (ենթաշրջանի) կենտրոնն է: Այն գտնվում է Բատկենի մարզի Կադամժայի շրջանում (մինչև 1991 թ. կոչվում էր Ֆրունզեի շրջան): Ուտ 2009 թ. մարդահամարի տվյալների՝ Կադամժայի շրջանում բնակվում էին 232 խեմշիլ և 318 թուրք, ենթադրաբար, թուրքերի մի մասը նա խեմշիլ է, պարզապես անձնագրերում գրանցվել են թուրք:

⁴² Կարավան գյուղը Աք-Բուլաքի գյուղախմբի (ենթաշրջանի) կենտրոնն է և մտնում է Բատկենի մարզի Կըզըլ-Կիյա քաղաքի վարչական շրջանի մեջ:

⁴³ Էսկի-Նոոկատը (ռուս. Эски-Найкат) Նոոկատի շրջանի (դրոզ. Ноокат району) կենտրոնն է (Օշի մարզ), 2003 թ. ստացել է քաղաքի կարգավիճակ և անվանափոխվել Նոոկատ, բնակչ. թիվը՝ 14.4 հազ. (2009 թ.):

⁴⁴ Նոոկատի շրջանում (Օշի մարզ) 2009 թ. մարդահամարի տվյալներով բնակվում էր 276 խեմշիլ և 267 թուրք:

⁴⁵ Գյուլստանը (Гюльстан) Նոոկատի շրջանում է (Օշի մարզ):

շրջանի Բեկ-Աբադ գյուղում⁴⁶ – 40 տուն, Լենինյան շրջանի⁴⁷ Լենին-Ջոլ⁴⁸ գյուղում – 15 տուն, Ղրղզստանի մայրաքաղաք Ֆրունզեում⁴⁹ – 16 տուն: Ընդհանուրը՝ շուրջ 270–300 տուն են: Եթե ընտանիքը միջինը հաշվենք 6 անձ, ապա կլինեն մոտավորապես 1620–1800 հոգի, եթե հաամարենք 7 անձ, ապա մոտավորապես 1890–2100 հոգի⁵⁰:

Կարաբաջակողիին պատմում է իր կյանքի-ողիսականը: 1929 թ. ամուսնացել է մի լազ⁵¹ կնոջ հետ, նրանից երեք ե-

⁴⁶ Սուգակի շրջանի (ղրղզ. Сузак району, ռուս. район Сузак) Բեկ-Աբադ գյուղը Սայպիդին-Աթաբեկովսկի գյուղախմբի (Сайпидин-Атабековский айильный округ) կենտրոնն է (Ջալալ-Աբադի մարզ, Ղրղզ. Жалал-Абад облусу, ռուս. Джалал-Абадская область): Սուգակի շրջանում 2009 թ. բնակվում էր 254 խեմշիլ, իսկ ողջ Ջալալ-Աբադի մարզում՝ 352 խեմշիլ:

⁴⁷ Լենինյան շրջանը (ռուս. Ленинский район) 1992 թ. վերանվանվել է Նոոկենի շրջան (ղրղզ. Ноокен району, ռուս. Ноокенский район), գտնվում է Ջալալ-Աբադի մարզում:

⁴⁸ Լենին-Ջոլը (նոր անունը՝ Մասսը, Ղրղզ. Масы, համանուն գյուղախմբի կենտրոնն է) գտնվում է Նոոկենի շրջանում (Ջալալ-Աբադի մարզ):

⁴⁹ 1991 թ. Ֆրունզեն անվանափոխվել է Բիշքեկ:

⁵⁰ 1990 թ. Օշի մարզում ուզբեկների և ղրղզների արյունալի բախումների հետևանքով սրվեցին ազգամիջյան հարաբերությունները և շատ համշենցիներ՝ խեմշիլներ, արտագաղթեցին: Ըստ 1999 թ. Մարդահամարի տվյալների, Օշի մարզում, նրանից առանձնացված Բատկենի և Ջալալ-Աբադի մարզերում և Օշ քաղաքում, որը հանրապետական նշանակության քաղաք էր, բնակվում էր 1201 խեմշիլ, իսկ 2009 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ 1006 խեմշիլ: Հիշեցնեմ, որ խեմշիլներից շատերի անձնագրերում ազգությունը նշված է «թուրք», ուստի նրանք հաշվառվել են որպես թուրք:

⁵¹ Լազ-Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին՝ Լազիստանում (հայերեն Ճևնք, վրացերեն՝ Ճանեթ) ապրող ժողովուրդ: Լազերներ (Ճաներներ)

րեխա ունեցել, բայց կինը մահացել է: Երկրորդ կնոջից՝ Ֆաթիմայից, նույնպես ունեցել է երեք երեխա, բայց բաժանվել են: Եվ, վերջապես, 1960 թ. ամուսնացել է Սուլթանի հետ, որը պարզվել է չորս գավակ:

Դուրսունը կոլտնտեսությունում անասնաբույժ է աշխատել, ապա կոշկակարություն է արել:

Մինչև Ստալինի մահը խեմշիլները գտնվում էին պարետատան հսկողության տակ: Անհատի պաշտամունքի քննադատությունից հետո նրանք փորձում են վերադառնալ Աջարիա՝ իրենց գյուղերը, բայց թույլտվություն չեն ստանում, մանավանդ որ նրանց տները հատկացվել էին աջարներին: Ոմանք 1956 թ. տեղափոխվում են Հյուսիսային Օսիա՝ Օրջոնիկիձե, Վրաստան՝ Գուրիա՝ Լաչխուրի շրջան, որը մոտ էր Աջարիային, 4 տարի ապրելուց հետո նրանց հարկադրում են վերադառնալ Կիրգիզիա (Ղրղզստան): 1969 թ. գնում են Կարաբոզինա-Բակլարիա՝ Նալչիկ, բայց 1972 թ. կրկին ստիպում են հետ գնալ:

- Միևնույն է, մի օր էլ այստեղից են քշելու, - ասում է Կարաբաջակողիին:

Տարիների ընթացքում չի խամրել նրանց կարոտը, այն փոխանցվել է սերնդե-սերունդ: Եվ հետաքրքիր է, որ Կարաբաջակողիի փոքր տղան՝ Ալիբակը, որը նույնպես կոշկակար է, անցյալ տարի Կրզըլ-Կիյայում բացել է դիսկոտեկա (երեկոյան ժամը 9–12-ը) և անվանել «Գոնիո»:

Իբերա-կովկասյան լեզվաբանների քարթվելական խմբի լեզու է: Համշենցիները նրանց անվանում են ցան, ջոն, վրացիները՝ ճան:

Կարաբաջակօղիին պատմում է նաև, որ իրենք նամակ են գրել Անաստաս Միկոյանին⁵², խնդրել իրենց վերադարձնել Աջարիայի հայրենի գյուղեր, բայց աջակցություն չեն ստացել:

- Գնացի Մոսկվա, այնտեղից ուղարկեցին Վրաստան, հետո՝ Աջարիա, որտեղ ինձանից պահանջեցին փաստաթղթեր, որ մենք իսկապես հայ ենք: Եկա Երևան: Գիտությունների Ակադեմիայում ինձ տվեցին հայերեն գրված թղթեր: Տարա նորից Աջարիա, ասացին՝ դրանք թողեք, մենք թարգմանիչ կգտնենք: Ասացին նաև, որ եթե ձեզ վերադարձնեն, ապա չեչեններին ու մյուս արտրվածներին էլ պիտի վերադարձնեն:

Երբ Երևանում էի, ինձ հորդորում էին՝ եկեք Հայաստանում ապրեք, տուն կտանք, ամեն մեկիդ էլ 50 ուրլի⁵³ ճանապարհաձախս կտանք: Գնացի նաև Էջմիածին. Վազգեն

⁵² Անաստաս Միկոյան (1895, գ. Սանահին-1978, Մոսկվա), 1937-46 թթ. եղել է ԽՍՀՄ ժողովրդի նախագահի տեղակալ, 1941-45 թթ.՝ բանակի մթերա-իրային մատակարարման կոմիտեի նախագահ, ԽՍՀՄ պաշտ. պետկոմիտեի անդամ, 1946-55 թթ.՝ ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ, 1955-64 թթ.՝ առաջին տեղակալ, 1964-65 թթ.՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ, 1965-74 թթ.՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության անդամ:

⁵³ Գրատումների թղթերիս մեջ պահպանվել են իմ տոմսերը, ինչի շնորհիվ կարող եմ ճշտորեն նշել, որ Երևան-Տաշքենդ չվերթի ինքնաթիռի տոմսն արժեր 47 ուրլի 50 կոպեկ, Տաշքենդ-Ֆերգանա տոմսը 12 ուրլի 50 կոպեկ, ուստի 50 ուրլով Կիրգիզիայից (Ղրղզստանից) մեկ անձը ինքնաթիռով, այն էլ բեռով-բարձով չէր կարող Հայաստան հասնել: Չեմ կարծում, որ 1968 թ. և 1984 թ. տոմսերի գների միջև մեծ տարբերություն է եղել: Գնացրով ավելի էժան էր, բայց ուղևորությունն օրեր էր տևում:

Առաջինն արտասահման էր մեկնել, մի եպիսկոպոսի հետ գրուցեցի, հավաստիացրեց, եթե Էջմիածնին հարցնեն, իրենք համաձայն կլինեն, որ գաք Հայաստանում ապրեք:

Հետ եկա Ղրղզստան, բայց ժողովուրդը մերժեց իմ առաջարկը, ասացին՝ ուզում են Գոնիո գնալ:

- Բո՛ի ա՛րջ են, ա՛րջ,- զայրացած հիշում է Դուրսունը, մեկ է, Աջարիա էլ գնանք, աջարները պետք է մեր հացն ուտեն, հետո էլի բշեն, ավելի լավ չէ՞ Հայաստան գնանք:

Դուրսունն ասում է, որ Երևանում իրեն օգնել է մի հայտնի գրող: Մեր անակնկալ այցից նա շփոթվել է ու դժվարությամբ է արտաբերում նրա ազգանունը: Պարզվում է՝ խոսքը Սերո Խանզադյանի⁵⁴ մասին է: Ես զարմանում եմ ու ասում, որ ծանոթ եմ Ս. Խանզադյանին, բայց Ղրղզստանի կրոնափոխ համընդհանրության մասին նա ոչինչ չի գրել կամ պատմել:

Մինչև ուշ երեկո գրուցեցի Դուրսունի հետ: Ես բազմաթիվ հարցերի պատասխաններ էի ուզում ստանալ, օրինակ՝ իրենց գյուղերում խմորի վրա խաչ անում էին: Նա պատասխանում է.

- Այո՛, երբ խմորը գնդում էին, ապա բոլորի վրա օդում խաչ էին անում, իսկ մեկի վրա՝ ոչ, դա շան բաժինն էր:

- Իսկ իսլամ համընդհանրության շրջանում բազմակնություն կա՞ր:

⁵⁴ Սերո Խանզադյան (1915, Գորիս-1998, Երևան), նշանավոր արձակագիր, Հայաստանի մշակույթի վաստակավոր գործիչ (1972), Պետական մրցանակի դափնեկիր (1977), ԽՍՀՄ Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս (1984), Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավոր (1980-85, 1985-90), ԽՍՀՄ Ժողովրդական պատգամավոր (1989-1991):

- Եթե որևէ մեկի կինը երեխա չէր ունենում, ապա կնոջ համաձայնությամբ ամուսինը կարող էր երկրորդ կին բերել, - ասում է Դուրսունը:

Հրաժեշտ ենք տալիս Դուրսունին, արդեն շատ ուշ է: Կինը՝ Սուլթանն անընդհատ կրկնում է.

- Էլ մի շաբաթ չի քնի, Հայաստանից մարդ է եկել, էլ Դուրսունը մի շաբաթ չի քնի (այ քուն մեղնու չի)⁵⁵:

Մեքենայում Օսմանի հետ մտորում ենք հաջորդ օրվա անելիքների մասին: Նա ասում է.

- Ես գիտեմ ձեզ ով է պետք, - և մեքենան քշում է քաղաքի Առաջին միկրոշրջան: Այնտեղ՝ № 25 շենքի առաջ կանգ է առնում:

- Գնամ տեսնեմ Հաբիբը տա՞նն է: Նա և՛ մեքենա ունի, և՛ շատ ազատ ժամանակ:

Մի քանի րոպեից իջնում է Հաբիբի հետ: Հաբիբը սև աչք-ունքով երիտասարդ է: Բացատրում է մեր գալու նպատակը՝ ցանկանում ենք ծանոթանալ համշենցիների հետ:

- Ձեզ իմ պապն է պետք՝ մոլլա Հաբին, - ասում է Հաբիբը և պայմանավորվում ենք հաջորդ օրն իսկ հանդիպել:

Առավոտյան Հաբիբն իր մեքենայով գալիս է հյուրանոց: Գնում ենք Կրզըլ-Կիյայի մոտ գտնվող Ուչ-Կորգոն գյուղ: Ուղամենը մի քանի կմ է հեռու: Ճանապարհին գրուցում են Հաբիբի հետ: Հարցուփորձ են անում: 31 տարեկան է, էլեկտրամեխանիկական գործարանում մատակարարման բաժնի վարիչ է աշխատել: 1980 թ. աշխատանքի բե-

⁵⁵ Դուրսուն Կարաբաջակովը մահացել է 1989 թ. փետրվարի 2-ին:

րումով մեկնել է Տաշքենդ և այնտեղ ավտովթարի ենթարկվել: Երեքը գոհվել են, ինքը 22 օր անգիտակից պառկել է հիվանդանոցում: Նույն օրը՝ լուրը հասնելուն պես, Ղազախստանից ու Ղրղզստանից իր հայրենակիցները՝ 12 մեքենայով եկել են Տաշքենդ՝ իր մոտ: Ահա այսպիսի ամուր թելերով են բոլորն իրար կապված: Այժմ հաշմանդամության թոշակ է ստանում: Գիտի մի քանի լեզու, իր բարբառից բացի նաև ռուսերեն, թուրքերեն, տաջիկերեն, դրդերեն և այլն: Հետագայում ես դրանում քանիցս համոզվեցի, քանի որ տարածաշրջանը բազմազգ է և Հաբիբն անընդհատ տարբեր լեզուներով խոսելու առիթներ էր ունենում:

Շուտով հասնում ենք Ուչ-Կորգոն: Հիմնականում հողե պարիսպներով շրջափակված մեկ հարկանի տներ են, բակերի կողմում ունեն փայտե սյուներով, կապույտ ներկված պատշգամբներ: Մոլլա Հաբի Քոշանիձեն (Քոշամեդոլի) ծառերի ստվերում դրված մեծ թախտին՝ սավքիին⁵⁶ ծալապատիկ նստած՝ թզրեհի հատիկներն է քաշում: Ունի ամուր կազմվածք, փոքր, սպիտակ մորուք, դրել է դրդական թասակ: Ուրախանում է հյուրերի համար: Իսկույն հարսը՝ ոսկեմազ մի աղջիկ, բարձեր ու

⁵⁶ ա) Մավքին ուղղանկյուն կամ քառանկյուն, 30-40 սմ բարձրություն ունեցող ճաղաշար եզրերով փայտե կամ մետաղե թախտ է, որը գետնից բարձր է 50-60 սմ: Շատ տարածված է Ղազախստանի, Ուզբեկստանի և Ղրղզստանի համշենցիների կենցաղում: Դրանք դրվում են բակում և հաճախ հյուրերին հենց այդ թախտի վրա էլ նստացնում և հյուրասիրում են: բ) Մենյակի պատի երկարությամբ քարաշեն կամ տախտակաշեն բարձրություն: գ) Մենյակի հատակի մեկ քայլ մեկ աստիճան, բարձրությամբ հատված:

ներքնակներ է բերում: Մոլլա Հաքին 84 տարեկան է: Ջրաղվել է հողագործությամբ, անասնապահությամբ, այգեգործությամբ, ծխախոտ ու խաղող է մշակել, իսկ «մոլլա» են ասում համշենցիներին ոչ պաշտոնապես կրոնական ծառայություններ մատուցելու, արաբերեն գրել-կարդալ իմանալու համար: Արաբական տառերը սովորել է Թուրքիայում՝ Ջուրքիջիում⁵⁷ և Խոփայում, որտեղ մինչև 1914 թ. դպրոց է հաճախել: Այս գիտելիքների շնորհիվ նա բացառիկ հարգանք է վայելում նաև կիրգիզների (ղրղզների) և մահմեդական մյուս ազգերի մոտ:

Հարցնում եմ նրա որպիսությունը, գրուցում դեսից-դենից, օրինակ՝ ի՞նչ ազգ են իրենց համարում: Պատասխանում է.

- Համշենցի (համշենցի):

Ասում եմ, ախր համշենցին ազգություն չէ, ինչպես օրինակ՝ իմ պապն ու տատը վանեցի են, մյուսինը՝ մշեցի, մյուսինը՝ տրապիզոնցի կամ բաթումցի, դրանք տեղի անուն են և ոչ թե ազգության անուն, դուք ծագումով Համշենցի եք, դրա համար էլ կոչվում եք համշենցի: Հաքին խորամանկորեն ժպտում է.

- Էրմենի իք, համա մուսլիման էրմենի:

Հարցնում եմ, այդ ինչպե՞ս է պատահել, որ էրմենի եք ու մուսլիման: Խնդրում եմ պատմի: Հաքին ցուցամատը վեր է տնկում ու երկար ձայնարկում.

⁵⁷ Ջուրքիջի (այժմ՝ Յուդերե) գյուղը գտնվում է Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառում:

- Ո՛ւ, - հետո բազմանշանակ ավելացնում է, - Անի շահարան իք (Անի քաղաքից ենք):

Իմ զարմանքը նկատելով, Հաքին մի տեսակ հաճույք է գգում, ու հայացքով կարծես ասում է, թե դեռ ինչե՞ր կան, որ դու չգիտես:

- Անի շահարը գիտե՞ս, ո՛ւ, 680 տարի առաջ Անի քաղաքում երկրաշարժ եղավ, ո՛ւ, 8000 ընտանիք կար Անի քաղաքում: Երկրաշարժը որ եղավ, ո՛ւ, մնացին միայն որբերը, որն ընկավ թուրքի մեջ՝ թուրք դարձավ, որը՝ հայի մեջ, հայ մնաց: Մեր պապերն էլ ընկան թուրքի մեջ, բայց քանի որ մի քանի հոգի էին, լեզուն պահեցին, բայց մուսլիման դարձան:

Հարցնում եմ Եդեռնի մասին:

- Ուրեմն, որ կոիվը սկսվեց, թուրքերը սկսեցին հայերին մորթել: Հայի թագավորը թուրքի թագավորին ասաց, որ Աթինա քաղաքից այս կողմ իմ լեզվով են խոսում՝ Կարաբրահիմօղլիները, Քյոսուղլիները, Կարաբաջակօղլիները, - և նա թվարկում է համշենցիների ազգանունները, - իմ լեզվով են խոսում, իմն են, ես պիտի առնեմ: Թուրքի թագավորն էլ ամեն գյուղ 100 ասքյար ուղարկեց և ասաց, որ սրանից հետո ով Համշենի լեզվով խոսի, պիտի կախենք: Թուրքերը թաքուն գալիս էին մեր գյուղերը, ականջ դնում, եթե լսեին, որ մեկը կանչեր «Քա՛, այէ հօգա, գովը փէ, ավարա ինչի՞ բեղեղէ գուս» (Քա⁵⁸, արի այստեղ, կովը բեր, ինչո՞ւ ես պարապ-սարապ ման գալիս), հարձակվում էին, մորթում:

⁵⁸ Քա- դիմելաձև իգական սեռին:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հաքին իր 300 ոչխարների մի մասը նվիրել է բանակին:

Հաքիի փոքրիկ թոռները՝ ոսկեմազիկ Դաուդն ու Սուսաննան, գալիս են պապի մոտ, բարձրանում թախտի վրա: Պարզվում է, որ Հաքին 60 տարեկանում երկրորդ կնոջից, որը լազ է, տղա է ունեցել, այդ տղայի երեխաներն են: Ես ցանկանում եմ լուսանկարել, Հաքին չի թողնում, իր երիտասարդ հարսին, որը նույնպես լազ է, ասում է՝ օձանելիքը բերի, որ լուսանկարվելուց առաջ ցանի իր վրա: Անուշահոտ ջուրը ցողելուց հետո նրան նկարում եմ հարսի և թոռների հետ:

Հաքիին ասում է, որ ինքն առաջին կնոջ թոռն է, հոր մայրը բաշ-համշենցի էր Աջարիայի Մախո⁵⁹ գյուղից:

Այդ ընթացքում բակ է մտնում մի պատանի: Հարևանի տղան է, ծանոթանում ենք՝ Թաթարօղլի Համիդ: Իններորդ դասարանցի է, հետը տեսրեք է բերել, եկել է Հաքիից արաբերեն տառերը սովորելու, ասում է՝ մի լեզու ավելի իմանալը վնաս չի: Հարցնում եմ, եթե հայերենի ինքնուսույց ուղարկեմ, կսովորի՞: Խոստանում է:

Մոլլա Հաքիին խնդրում եմ, որ խաղիկներ ասի, գրի առնեմ: Սիրով համաձայնվում է և հինգ խաղիկ է երգում⁶⁰, որոնցից մեկի փոփոխակները շատ տարածված են եղել Հայաստանի տարբեր գավառներում:

⁵⁹ Մախո գյուղում 1887 թ. կար 15 տուն (44 տղամարդ և 39 կին) բնակչություն, տե՛ս *В. Лисовский, Указ. раб., Приложение, с. 8:*

⁶⁰ Այդ խաղիկները տե՛ս *Մ. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը, Երևան, 2009, էջ 270, № 43-47 խաղիկները:*

Ջենդիդը⁶¹ պարցե կյաղ ա,
(Ջենդիդը բարձր գյուղ է),
Չուր հիվանդի տաղ ա,
(Չուրը հիվանդի դեղ է),
Սեվդան սեվդային դալ չին,
(Միրածը սիրածին չեն տալիս),
Աս ինչբե՞ս անդեր կյաղ ա:
(Այս ի՞նչ անտեր գյուղ է):

Այս խաղիկի մի տարբերակը դեռևս 1860 թ. «Կռունկ հայոց աշխարհին» ամսագրում հրատարակել է 22-23-ամյա Պերճ Պոռոջյանն իր «Սոս և Վարդիթեր» վեպում, նաև նույն թվականին Թիֆլիսում լույս տեսած գրքում:

Աշտարակ բարձր տեղ ա – ջուրը հիւանդին դեղ ա,

Սիրածը սիրածին չեն տալ – էս ի՞նչ անիրաւ գեղ ա⁶²:

Եթե 1860 թ. տպագրված տարբերակում գովերգվում է հեղինակի հայրենի Աշտարակը, ապա 1887 թ. Երևանում լույս ընծայված գրքում՝ Պ. Պոռոջյանի պաշտելի Իս. Արովյանի ծննդավայր Քանաքեռը: Ինչպես հայտնի է, նա «Սոս և Վարդիթերը» գրել է Խաչատուր Արովյանի «Վերք Հայաստանի» (1858) վեպի ազդեցությամբ:

Քանաքեռ բարձր տեղ ա – ջուրը հիւանդին դեղ ա,

⁶¹ Ջենդիդ (1956-ից՝ Բայրքքոյ), գյուղ Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառում:

⁶² Պ. Պոռոջյան, Սոս և Վարդիթեր, «Կռունկ հայոց աշխարհին», ամսագիր, Թիֆլիս, 1860, թիւ Ե, մայիս, էջ 367: Պերճ Ստեփաննուսեան Պոռոջեանց Աշտարակեցի, Սոս եւ Վարդիթեր, Թիֆլիզ, Ի հայ տպարանի Գաբրիելի Մելքումեանց եւ Համբարձումայ Էնֆիաճեանց, 1860 (12+228 = 240 էջ), էջ 74:

Միրած սիրածին չեն տալ – էս ի՞նչ անիրաւ գեղ ա՞ն՝⁶³:

Հաքին մեզ շոայրորեն հյուրասիրում է: Մեծ, քառանկյուն թախտի՝ սավքի կենտրոնում դրվում է կարճ ոտքերով կոբ սեղան՝ դեփուր, որի վրա հայտնվում են թխվածքներ, թեյ, մուրաբաներ, կաթի սերուցք, մածուն և ջրալի ճաշ՝ շորվա:

Այնուհետև Հաքիբի հետ գնում ենք նրա հոր տուն: Մի քիչ այն կողմ է՝ գետակի ափին: Հայրը՝ Աբդուլլահը, բահն առած մարգերն է փխրեցնում: Վարորդ է, սև աչք-ունքով, դեմքի խիստ արտահայտությամբ: Բակում մի քանի կանայք ու երեխաներ են նստած: Կանայք ամոթխածորեն երեսները գլխաշորով ծածկում են, բայց շուտով խոսքի են բռնվում: Հարցնում են՝ ի՞նչ երգեր գիտեն, ծիծաղում են, կրկին երեսները գլխաշորով ծածկում: Հարցնում են՝ ինչո՞ւ են հետաքրքրվում: Բացատրում են: Ամաչում են երգել: Խնդրում են գոնե մի քանի խաղիկների բառերն ասեն: Քաշվելով, իրար լրացնելով ու կիսատ թողնելով երգի բառերն են ասում: Գրում են: Նրանցից Շուշե Թանթոլին ի վերջո համարձակություն է առնում ու մի խաղիկ է երգում:

Հայդէ էրթօք ինձի հեղ

Լօքիի հօմա մօլա,

Թուն թա ինձի արնուս օչ,

⁶³ Պերճ Պոռշեանց, Սօս եւ Վարդիթեր, երկրորդ տպագրութիւն, [Երևան], Էմին Տէր-Գրիգորեանցի տպարանում, 1887 (- 340 էջ), էջ 105: Տե՛ս նաև Պերճ Պոռշեան, Երկերի ժողովածու երեք հատորով, հատոր առաջին, Երևան, Հայպետհրատ., 1953 (- 652 էջ), էջ 100, Պերճ Պոռշեան, Երկերի ժողովածու յոթ հատորով, հ. 1, Երևան, Հայպետհրատ, 1962 (- 464 էջ), էջ 143-144:

Ասպաճ ա քեզի կօլա:

Նա 1928 թ. ծնվել է Գոնիոյում, չորս տարի սովորել է վրացական դպրոցում, 16 տարեկանում արժանանալով Դրոզդասան:

Հետո տարել էի հայկական ժողովրդական մեղեդիների, հայ երգիչ-երգչուհիների ձայնասկավառակներ, Հայաստանի մասին ռուսերեն գրքեր ու գրքույկներ, տեսարժան վայրերի պատկերներով զունավոր բացիկներ, այն ամենը, ինչ այն տարիներին հնարավոր էր գտնել խանութներում: Երբ էս գրուցում էի նրանց հետ, Վովան ջանասիրաբար օգնում էր ինձ, նա այդ հուշանվերների վրա ռուսերեն մակագրում էր՝ նվեր Վովա Յայլանից, նշում էր ամսաթիվը, ստորագրում էր ու բաժանում մեր շուրջը հավաքված գյուղացիներին: Երեխաները բացիկները ձեռքներից աշխույժ թռչկոտում էին, վազվզում, համեմատում ուն է ավելի լավը:

Շուտով գալիս է Հաքիբի եղբայրը՝ Գյուլփաշան: Համակրելի երիտասարդ է: Նույնպես վարորդ է, հետաքրքրվում է Հայաստանով: Նրան հայկական բացիկներ են տալիս: Շատ է ոգևորվում: Հայրը, որ մի քանի քայլ այն կողմում մարգերն է ջրում, ասում է.

- Եթե Հայաստանում լավ լիներ, չէին փախչի այս կողմերը, ինչքա՞ն խոպանչիներ են գալիս...

Ես փորձում եմ բացատրել, բայց ի՞նչ ասեմ: Գյուլփաշան խնդրում է, որ հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ գրքեր ուղարկեմ: Խոստանում եմ:

Նա հոր մասին այսպիսի դեպք է պատմում: Մի անգամ, Գյուլփաշան մեքենայով տուն գալիս, իրենց տնից մի

հարյուր մետր այն կողմ, տեսնում է ընկերները նստել են ծառի հովին, խմում են: Շատ են համոզում, և մի բաժակ էլ ինքն է խմում: Հայրը հեռվից նկատում է, և երբ նա տուն է հասնում, հայրը վերցնում է վարորդական իրավունքն ու 6 ամիս չի վերադարձնում:

Հաջորդ օրը Կրզըլ-Կիյայում գնում ենք Ջուրի Թոքու-գոլլիի տուն՝ Սպորտիվնայա 132: Քեմենչե⁶⁴ նվագել գիտի: Բարեբախտաբար տանն է: Հետաքրքրական է, որ սրինգի կամ պարկապուկի նման, քեմենչե նվագելուն էլ ասում են փչել՝ «փչելու»: Ասում էին նաև «դաուլ թեվուշ»՝ դեռ խփել, «քեմենչե թեվուշ»՝ քեմենչե խփել, երևի աղեղով լարերին դիպչելը նկատի ունենալով: Քրիստոնյա համշենահայերն ասում են «չալուշ» (նվագել):

Ինչպես ամենուր, իսկույն մեծ թախտի՝ սավրիի վրա տարբեր ուտեստներ են հայտնվում, և, անպայման՝ թեյ: Ջուրին ծնվել է 1929 թ. Աջարիայում՝ Ճառնալի գյուղում, մնացործ է աշխատում մսի կոմբինատում: Քեմենչե նվագել նոր է սովորել՝ 2-3 տարի առաջ, Կարավան գյուղում ապրող Թաթարողլի Հասանից: Քեմենչեն պատրաստել է

⁶⁴ Քեմենչեն լարային-աղեղնային փայտյա նվագարան է, որը կազմված է նավի նմանվող ոչ լայն, երկարավուն իրանից, կարճ վզից և գլխիկից: Ունենում է 3 լար և աղեղ: Նվագում են ծնկին հենած կամ կանգնած՝ առջևում պահած: Իսկ քեմոնան (քամանի) ավելի մեծ է, ավելի լայն, ունի 4 լար: Չշփոթել Հայաստանում տարածված գնդաձև իրան և երկար, բարակ վիզ ունեցող քյամանչայի (քամանչա) հետ: Տե՛ս նաև Անդրանիկ Ջեյթունյան, Համշենահայերի նվագարանները, «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք», ամսագիր, Երևան, 1985, № 8, էջ 18-25:

Ջեմալ Շիշմանողլին: Ցանկանում եմ ձայնագրել, չի համաձայնվում, առաջարկում է, որ իր վարպետին՝ Հասանին էլ ձայնագրեմ, խոստանում եմ, և նա սկսում է նվագել՝ Քրզ մենդիլ, Շալախո, Իքի այադ, Ուչ այադ, Գոնչուշի քալա...

Տան մի անկյունում նստած է Ջուրիի մայրը: Երևի հարյուր տարեկան կլինի: Ջուրին հպարտանում է, որ մայրը՝ Տաթիմեն, 1926 թ. միանգամից երեք տղա (մօնչ) է բերել, ցավոք, երկուսը փոքր հասակում մահացել են:

Ջուրիին խնդրում եմ մի քանի խաղիկներ (ինչպես իրենք են ասում՝ խաղ) երգի: Նա մի երկուսն ասում է և կանչում կնոջը՝ Հաթիջեին, որ նա հիշեցնի, բայց ամոթխած կինն անընդհատ խուսափում է: Ջուրին ձեռք չի քաշում: Երևում է, որ կինը շատ խաղիկներ գիտի, բայց օտար տղամարդկանց մոտ սիրային այդ քառյակները չի կարող արտասանել: Ջուրին թելադրում է իր իմացածը.

Հարսը ցախուղե մեղավ,
(Հարսը անտառ մտավ),
Սիյոն էլավ, երգենցավ,
(Բաղեղը էլավ, երկարեց),
Թուն իմ մօյը հարս էլլեդ,
(Դու իմ մորը հարս լինեիր),
Արնե, երթա արդն ի վե:
(Առնեի, գնայի արտն ի վեր)⁶⁵:

⁶⁵ Այս խաղիկի բնագրի և թարգմանության մասին տե՛ս Ա. Վարդանյան, Ղազախստանի և Թուրքիայի մահմեդական համշենահայերից գրառված հայերեն մի քանի բառերի մասին, «Պատմաբա-

Հինգերորդ դասարանցի տղան՝ Ալբերտը, հորը տեսնելով դպրոցականի նման շփոթված, ծիծաղից թուլանում է, իսկ Ջուրին, ամաչելով, ձեռքերը տարածում է և կրկնում.

- Է՛, ի՞նչ էնիմ, - և կրկին կանչում է կնոջը:

Այնուհետև հիշում է, որ իրենց հարևանուհին՝ Սոֆի տատը, շատ խաղիկներ գիտի: Հորդառատ անձրև է գալիս: Գնում, բերում են շորերի մեջ փաթաթված Սոֆիին: 80-նն անց կլինի, ունի մեծ, կապույտ աչքեր: Խնդրում են երգի: Նա նորահարսի պես ամաչում է, երկու ափով ծածկում է դեմքն ու աչքերը, ապա երգում:

Քա՛, ի՞նչ աղավ քեզիցի,

Կուլաս, իժէէ կուլաս,

Մէգ նըշանլու մէ ունիս,

Մէմալ ինչի՞ ման կուկաս:

Այէ՛, Խաուլա, այէ՛,

Լօքիան աջերեցի,

Յէս լօքիա ուղէ չիմ,

Լէրէնցի իմ, լէրէնցի:

Երգելուց հետո ձեռքերը իջեցնում է և գլուխը կախ, ամաչելով նստում: Միացնում են ձայնագրությունը: Նա իր ձայնը լսելով ծիծաղում է մանրիկ-մանրիկ ծիծաղով: Հետո խնդրում են, որ էլի երգի: Կրկին ափերով ծածկում է

նասիրական հանդես», 2016, № 3, էջ 83-85, նաև սույն գրքում տպագրված Ս. Վարդանյանի «Ղազախստանի, Ղրղզստանի և Թուրքիայի կրոնափոխ համշենահայերի երգերի մի քանի բառերի մասին» հոդվածը:

դեմքն ու աչքերը և երգում, բայց այս անգամ՝ թուրքերեն: Հավաքված անեցիներն ու հարևանները չորս կողմից վրա են տալիս խեղճ կնոջը, թե՛

- Թուրքչա չվիդի՛, հոմշէցնա՛ կ գօնչա:

Նա շփոթվում է, ամաչում, անհարմարությունից չգիտի ինչ անի: Նրան միահամուռ բացատրում են, որ թուրքերեն պետք չի, հոմշէցնակ, այսինքն՝ Համշենի բարբառով երգիր: Նա գլխով է անում և կրկին դեմքը ծածկելով՝ պատրաստվում երգել:

Բոլորս իրար լռեցնում ենք, զգուշացնում, որ ձայնագրության պահին ոչ ոք չխոսի և Սոֆին սկսում է իր բարակ, աղջկական զիլ ձայնով երգել: Այստեղ կրկին իրար ենք խառնվում, աղմկում.

- Թուրքչա չվիդի՛, հոմշէցնա՛ կ գօնչա:

Այսպես մի քանի անգամ: Ի վերջո, Սոֆին ամաչելով հայտնում է, որ այս թուրքերեն երգն ինքն է հորինել, երբ ամուսինը մեկնել է ռազմաճակատ, նրա մասին է: Ցանկանում է, որ այդ երգն էլ ձայնագրեն: Ձայնագրում են:

Այնտեղ է նաև նրա թոռը՝ Բենալի Ալօղլին: Նա բուժակ է: Պատմում է, որ բանակում ծառայել է Հյուսիսային Օսիայի Մոզդոկ քաղաքում, իրենց գորամասում հայ զինվորներ շատ կային: Մի անգամ վեճ է ծագում և ինքը հասկանում է, թե հայերն իրար հետ ինչ են խոսում: Բոլորը զարմանում են: Բենալին ասում է, որ հայերին հասկանում էր, բայց նրանց նման չէր կարողանում խոսել: Հետևերը մտերմանում է, եղբոր պես են լինում:

Չուրիի խնդրանքով նույն օրը՝ երեկոյան, Հարիբի հետ գնում ենք Կարավան գյուղ՝ Հասան Թաթարօղլիի տուն: Նա շատ է տարակուսում, թե ինչպես եմ Հայաստանից եկել, իրեն գտել: Ծանոթանալիս ինձ է մեկնում աշխատանքից կոշտացած ափը և կատակով ասում.

- Թաթարյա՛ն:

Նա չի կարողանում ըմբռնել, թե ինչո՞ւ եմ ցանկանում իրեն ձայնագրել.

- Ի՞նչ է, Հայաստանում քեմենչե նվագող չկա՞:

Հասանը ծնվել է 1930 թ. Աջարիայի Կվարիաթի (Կորիաթ, Գորիաթ) գյուղում: Մինչև 5-րդ դասարանը սովորել է տեղի վրացական դպրոցում: 18 տարեկանից քեմենչե է նվագում: Բայց ամեն կերպ աշխատում է իր նվագը փնովել, ապացուցել, որ այն արժանի չէ ձայնագրման: Վերջապես, երկար համոզելուց հետո, նա հուզմունքով վերցնում է քեմենչեն: Ես միացնում եմ ձայնագրիչը, բայց ժապավենը չի պտտվում: Շփոթվում եմ: Նորից եմ փորձում: Հասանի շունչը տեղն է ընկնում, կատակում է.

- Քյօր ցիուն քյօր նալօղ բիդի (բառացի թարգմ. «Կույր ձիուն կույր պայտող է պետք», հավանաբար ասվում է հետևյալ իմաստներով. «Կույր ձիուն կույր պայտող է սագում, հասնում, բաժին ընկնում, վիճակվում»):

Բոլորս ծիծաղում ենք: Հավաքվել են Հասանի ընտանիքի անդամները՝ և դռնից ծիկրակում են: Նա չի ցանկանում, որ իր հուզմունքը կինն ու երեխաները տեսնեն:

Վերջապես ձայնագրիչն աշխատում է: Նա հերթով, հանդիսավոր հայտարարում է պարերի անվանումները.

- Լիթիթի՛:

Այնուհետև՝ Դիվ-դիվ դանա, Ուչ այադ, Իբի այադ, Թիթրեմե (Թրթռուկ), Շալախո, Համշենի քրդի պար (նույնն է մեր Վեր-վերի պարի հետ), Լեզգինկա, Քրզ մենդիլ: Հասանը նվագում է նաև «Պեպոյի երգը» հանրահայտ «Պեպո» ֆիլմից: Այնքան ժողովրդական է, որ նա չի ևլ ենթադրում, որ այն Արամ Խաչատրյանն է հորինել⁶⁶: Ջրուցում ենք համշենցի հայերի ու համշենցի քրդերի մասին, ասում է, որ համշենցի հայերի ու համշենցի քրդերի պարեղանակներն ու պարերը նույնն են:

Հասանի խնդրանքով իր երկու տղաներին, որոնք ակորդեոն և դիոլ են նվագում, նույնպես ձայնագրում եմ:

Սենյակի երևացող տեղերում այժի են զարնում զարդարված, գույնզգույն թաշկինակները: Արդաստանի համշենցիների դեռ չամուսնացած աղջիկները սիրում են ուլունքներով, տարբեր գույնի փոքր, փայլվիւուն, ձկան թեփուկի նման բարակ, այսպես ասած՝ փայլաթեփուկներով, ժանյակներով զարդարել թաշկինակի չափ կտորների եզրերը: Դրանք սովորաբար շրջագգեստ կարելու կամ այլ

⁶⁶ Հ. Բեկնազարյանի «Պեպո» (1935 թ.) ֆիլմում, ուռկանով ձուկ որսալու դրվագում հնչող Պեպոյի երգը Ա. Խաչատրյանի ստեղծագործությունն է: Երբ ումանք, չիմանալով, կարծել են թե ժողովրդական երգ է, Ա. Խաչատրյանն այդ համարել է ստեղծագործողի համար ամենամեծ գնահատականը, ամենամեծ պարգևը, տե՛ս **В. Юзэфович**, Арам Хачатурян, Москва, 1990, с. 74-75, տե՛ս **Арам Хачатурян**, киномузыка, автор текста М. Рухкян, Ереван, 2005, с. 13.

կտորեղենից մնացած ավելորդ մասեր են: Այդ թաշկինակները դրվում են հյուրասենյակների պատվավոր տեղերում և ցուցադրում են աղջիկների ճաշակն ու ձեռքի շնորհքը: Դրանք նրանք ընծայում են սիրած տղային: Մի քանի նմուշ էմ խնդրում Համշենին և համշենցիներին նվիրվելիք ապագա թանգարանի համար: Միրով տալիս են:

Առավոտյան Հաբիբի հետ գնում ենք Էսկի-Նոոկատ: Ցանկանում է ծանոթացնել շրջանային հիվանդանոցի գլխավոր բժշկի տեղակալ Ահմեդ Բեքթաշի Կարաիբրահիմովի հետ: Ահմեդը ոչ բարձրահասակ, ամրակազմ, թխահեր մարդ է: Ծնվել է 1939 թ. Գոնիոյում, 1944 թ. արևմտից հետո իրենց ընտանիքը բնակվել է Ջալալ-Աբադի Լենինյան շրջանի Լենինսկոյե գյուղում, ասում է, որ այժմ այնտեղ 20-30 տուն համշենցիներ կան: 1945-46 թթ. հորեղբայրը բերել է Էսկի-Նոոկատ: 1957 թ. ավարտել է Կրգըլ-Կիյայի ռուսական դպրոցը, այնուհետև՝ Ջալալ-Աբադի բժշկական ուսումնարանը, 1959-ից Ալաբուկայի շրջանում⁶⁷ բուժակ է աշխատել, այնուհետև՝ գնացել Բանակ:

1969 թ. ավարտել է Ֆրունզեի (Բիշքեկ) Բժշկական ինստիտուտը (համալսարանը): Որպես թերապևտ ուղարկել են Օշի մարզ: Քանի որ բժիշկների խիստ պակաս կար, իսկ շրջանում մոլեգնում էին տարբեր համաճարակներն

⁶⁷ Ալաբուկայի շրջան (որդգ. Алабука району), վարչական շրջան Արդգստանի Ջալալ-Աբադի մարզում, կենտրոնը Ալա-Բուկա գյուղն է:

ու հիվանդությունները, Ահմեդը եղել է ն' համաճարակաբան, և՛ մանկաբարձ և այլն: 1974-1980 թթ. աշխատել է գլխավոր բժիշկ, այնուհետև՝ գլխավոր բժշկի տեղակալ: 1971 թ. ամուսնացել է, ունի 3 երեխա, երկուսը խոսում են Համշենի բարբառով, թեև կնոջ հայրը թուրք է, մայրը՝ աջար: Ահմեդ Կարաիբրահիմովը Արդգստանի համշենցիների առաջին մտավորականներից է, նրա երազանքներից է, որ շատ համշենցիներ բարձրագույն կրթություն ստանան: Առայժմ այդպիսիք քիչ են: Նա մեկ առ մեկ թվարկում է բոլորին: Ասում է, որ Կարակչիողլի Ջումբերը եղել է Արդգստանի ծանրամարտի չեմպիոն, սպորտի վարպետ է, ավարտել է Ֆիզկուլտուրայի ինստիտուտը, այժմ մարզիչ է Ֆրունզեում: Նրա եղբայրը՝ Բեհլուլը, ավարտել է Պոլիտեխնիկը, ավտոկայոցի տնօրեն է: Կարակչիև Իսհաբը գլխավոր ինժեներ է Կարաբալտա քաղաքում, Հաբիբը վիրաբույժ է, Մարաշողլի Շուքրին Լենինգրադում ասպիրանտուրան ավարտելուց հետո Օշի Մանկավարժական ինստիտուտում անգլերեն է դասավանդում, Կարակչիողլի Գյուլնարան աշխատում է Ֆրունզեում՝ Կիրգիզ-պրոեկտ նախագծային ինստիտուտում, Ջելալ Կարաիբրահիմովը Ֆրունզեում Պոլիտեխնիկական ավարտելուց հետո ուսուցիչ է Ղազախստանի Չիրկինո գյուղում, Կարաիբրահիմով Շուքրին ավտոբազայի գլխավոր ինժեներ է Նոոկատում, Կարաիբրահիմով Սուլեյմանը ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչ է Նոոկատում, Քյուսուղլի Ասիյան աշխատում է Կրգըլ-Կիյայի կոմերիտմիության շրջկոմում, Քյուսուղլի Մահմադը Նոոկատում անասնա-

բույժ է, Կարաբաջակով Հրզրբը Բեկ-Աբաղում դպրոցի տնօրեն է, Մարաշն Ջամալը ապրում է Բաքվում, սպորտդպրոցի տնօրեն է և այլն:

Նոռկատում՝ փողոցում, ծանոթանում ենք մի ուրիշ համշենցու՝ Հուսեյին Քյուսուլիի հետ ևս:

- Յոյիվ իմ (հովիվ եմ), - ասում է նա:

Չարմանում եմ, որ կրոնափոխ համշենցիների խոսվածքում պահպանվել է «հոյիվ» բառը, քրիստոնյա համշենցիներն ասում են «չօբօն»: Հուսեյինը 35 տարի է հովիվ է, արժանացել է «Լենինի» և «Կարմիր աստղի» շքանշանների, մի շարք մեդալների, ապրում է Գյուլստան գյուղում, աշխատում է Ֆրունզեի անվան կոլտնտեսությունում⁶⁸: Իրենց գյուղում մի 20 տուն համշենցիներ կան՝ Քյուսուլիներ, Կարակչիողլիներ և Շաբանողլիներ: 7 երեխա ունի, մեծը 29 տարեկան է, փոքրը՝ 9: Ինքը 1930 թ. ծնվել է Ճառնալում, 3 տարի սովորել է վրացական դպրոցում: Ասում է, որ հայրը՝ Քաղբը, շատ լավ դավալ՝ մեծ սրինգ է նվագում, երբեմն-երբեմն ձեռքն է առնում, փչում:

Հրաժեշտ ենք տալիս Հուսեյինին և գրոսնում Էսկի-Նոռկատում: Բնակչության մեծամասնությունը ուզրեկ է, կիրգիզները (ղրղզներ) ավելի քիչ են: Գլխավոր փողոցում Հաբիրը բազմաթիվ անցորդների միջից կանչում է իր հայրենակիցներին: Մի 10-15 րոպեի ընթացքում մեր շուրջն են հավաքվում մի քանի համշենցիներ:

⁶⁸ Գյուլստանի գյուղախումբը կամ ենթաշրջանը (Гюльстанский ауль-ный округ) գտնվում է Նոռկատի շրջանում:

Դիմացից գալիս է մարզիկի կազմվածքով, խիտ, սպիտակ մազերով մի տղամարդ: Հաբիրը ձեռքով է անում, բժիշկ Ահմեդի եղբայրն է՝ Սուլեյմանը՝ Սուլիկոն, որը ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչ է: Մեզ է մոտենում նաև մի աղջիկ, ծանոթանում ենք՝ Էմինե Քյուսուլի, 23 տարեկան է, մթերումների գրասենյակում տնտեսագետ է, այնուհետև գալիս է Հասան Շաբանովը (Շաբանողլի) կնոջ՝ Սելյուդայի հետ: Զրուցում ենք, փողոցում լուսանկարվում: Հասանի աղջիկը՝ Գյուլթենը, սովորում է 4-րդ դասարանում, սեղանի թենիսի շրջանային մրցումներում առաջին տեղն է գրավել, տղան՝ Սելիմը, 3-րդ դասարանցի է, գրադվում է ըմբշամարտով: Լուսանկարվելուց հետո բոլոր լուսանկարվածների անունները գրում եմ: Այդ պահին մեզ է մոտենում բանից անտեղյակ մի համշենցի, որը փողոցով անցնելիս տեսնելով, որ անուններ եմ գրում, ասում է.

- Իմ անունն էլ գրիր:

Թեղադրում է իր անունը և ուշադիր հետևում ինձ, համոզվում, որ գրում եմ:

Այնուհետև Սուլեյմանն առաջարկում է գնալ Կայինինի փողոց՝ իրենց տուն, մոտիկ է: Նա ծնվել է 1936 թ., Բաթումում, կինը ռուս է, ունի մեկ տղա, անունը՝ Էրիկ, սովորում է 9-րդ դասարանում: Սուլեյմանը ապրում է բնակելի շենքում, ժամանակակից կահավորմամբ մաքուր բնակարան է:

1978 թ. ամռանը եղել է Թուրքիայում՝ Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառի Չավուշլու գյուղում ապրող իր ազգականների մոտ: Նրանք՝ Հաֆիզողլուները, Ալթունքա-

յաները, Գյումրիքայաները, Դումանողյուները և մյուսները Սուլեյմանին շատ ջերմորեն են ընդունել: Ասում է, որ ծերունիները Համշենի բարբառով են խոսում, երիտասարդները նույնպես, բայց մի քանիսը ցույց են տալիս, թե իբր չգիտեն, իսկ երեխաները, թեև հասկանում են, բայց արդեն սկսել են թուրքերեն խոսել:

- Ես նրանց հարցրեցի, թե ի՞նչ ազգ են իրենց համարում, - պատմում է Սուլեյմանը, - ոմանք ասում էին, որ թուրք են, ապրել են հայերի մեջ և լեզուն սովորել, մի մասն էլ ասում էր՝ հիմարություն է, մենք հայ ենք, ուղղակի կրոնն ենք փոխել: Իսկ ինձ հանդիպած թուրքերն ասում էին, որ համշենցիները հայ են: Շրջակա բոլոր գյուղերում նույնպես համշենցիներ են բնակվում: Այնտեղ տնից դուրս ես գալիս, բոլորը համշենցի են, այստեղ տնից դուրս ես գալիս, բոլորը ուզբեկ են: Երեք ամիս Թուրքիայում ապրեցի: Եթե համշենցիները քաղաք չգնան, երբեք լեզուն չեն կորցնի: Ես ասում էի, որ Հայաստան կա, նրանք շատ էին հետաքրքրվում Հայաստանով, բայց բացարձակապես ոչ մի կապ չունեին:

Սուլեյմանն այնտեղ ձայնագրել է 1930-ական թթ. սահմանի փակումից հետո Չավուշլուում մնացածների խոսքն ուղղված Արդաստան և Ղազախստան արքայազան իրենց ազգականներին, որոնց չէին տեսել 40 տարուց ավելի:

Չայնարկիչի միջից լսվում են կանանց և տղամարդկանց հուզախառն ձայներ, որոնք երբեմն խզվում են, ընդհատվում:

- Յես էմինեն իմ, օրթի՛, Իլյասին էմինեն իմ, քեզի մաղաղ էլլիմ իմ Շաբան օրթի, հօբութ մաղաղ էլլիմ, օրթի՛, - լացակումած ասում է մի տարեց կին, - քեզի յեսիր էլլիմ, օրթի՛, բիթունիդ ալ այրի-այրի մաղաղ էլլիմ, Աբդուլլայի՛ն ալ, Շաբանի՛ն ալ, օղուշաղին թումայի, ցեզի յեսիր էլլիմ, օրթի՛, այրի-այրի մենացաք, օրթի՛, բասմալում⁶⁹ էգեր ու քենացեր, ալ էգօղ չէ՞ս թա, օրթի՛, - ծեր կինը հեծկլտալով ինչ-որ բաներ է ասում, հավանաբար հարազատների անուններն է թվարկում, հետո շարունակում, - իմ դաղան սելամ գենա, Մեմեդը սելամ գենա, Շաբանօղլի Մեմեդը՝ Էմինեին դաղան: Իմ թօրե ասքեր քենաց, օրթի՛, էգու օմիս գելլի ասքեր ա, օրթի՛... (Ես էմինեն եմ, որդի՛, Իլյասի էմինեն եմ, քեզ մատաղ լինեմ իմ Շաբան որդի, հոգուդ մատաղ լինեմ, որդի՛, Աստծու կամքով եկար ու գնացիր, էլ չէ՞ս գալու, որդի՛, քեզ գերի լինեմ, որդի՛, բոլորիդ էլ առանձին-առանձին մատաղ լինեմ, որդի՛, Աբդուլլայի՛ն էլ, Շաբանի՛ն էլ, ամբողջ ընտանիքին, ձեզ գերի լինեմ, որդի՛, բաժան-բաժան մնացինք, որդի՛, իմ տղան բարևում է, Մեմեդը բարևում է, Շաբանօղլի Մեմեդը՝ Էմինեի տղան: Իմ թոռը բանակ գնաց, որդի՛, երկու ամիս կլինի զինվոր է, որդի՛...):

Լսվում են լացի ձայներ:

- Լա՛ մի, խարբա՛, նօ՛ր կուլաս (Մի՛ լացիր, խոսի՛ր, ո՞ր ես լացում), - ասում են կողքից:

Մեկը հարցնում է.

⁶⁹ Հավանաբար «բասմալում» բառը արաբերեն «բիսմիլլահ» բառի աղավաղված տարբերակն է, այն արաբերեն նշանակում է «Աստծու անունով», «Ալլահի անունով», տվյալ դեպքում՝ օգտագործվել է «Աստծու կամքով», «Ալլահի կամքով» իմաստով:

- Հօրուք սա՞ղ ա թա, դադն ալ սա՞ղ ա թա (Հորաքույրը ո՞ղջ է, հայրն էլ ո՞ղջ է):

- Թե՛վօնս բաչ գէնիմ (Ձեռքերը համբուրում եմ), - ասում է մի տղամարդ:

- Յէս Քիբարայի Արդուլային թօրն իմ՝ Ջեմալին ախչի-գր, Գոնուլէ ա օնունս, շաղ մե՛ձ սէլամ գէնիք գէնօչը, մօր, դադին: Հօրույն ալ, բիթունէս ալ այրի-այրի վարեցար: Գուշիին ա շաղ մե՛ձ սէլամ գէնիմ, Գուշին իմ դադին հօրույն ա, Ջեմալին ախչիգն իմ յէս, բիթունին այրի-այրի սէլամ գէնիմ, բիթունէս այրի-այրի վարեցար (Ես Քիբարայի Արդուլայի թոռն եմ՝ Ջեմալի աղջիկը, անունս Գյոնուլէ է, շատ մեծ բարն եմ անում կնոջը, մորը, հորը: Հորաքույրն էլ, բոլորս էլ առանձին-առանձին վառվեցինք: Գուշիին էլ շատ մեծ բարնում եմ, Գուշին իմ հոր հորաքույրն է, ես Ջեմալի աղջիկն եմ, բոլորին առանձին-առանձին բարնում եմ, բոլորս առանձին-առանձին վառվեցինք...):

- Յէս Օսմանին բիձի հարսն իմ... (Ես Օսմանի փոքր հարսն եմ...):

- Աստ՛ք, բիթուն աստ՛ք, քերվի գու⁷⁰, խարբեցէ՛ք (Աս՛ք, ամեն ինչ ասեք, ձայնագրվում է, խոսե՛ք), - ասում է Սուլեյմանը:

Մարդիկ հերթով փորձում են իրենց սրտից բխածն ասել հեռու-հեռավոր Արդաստան քշված իրենց արյունակիցներին: Այնուհետև նրանք «Մե՛ձ լէր»⁷¹ կոչվող յայլայի

⁷⁰ Քերվի գու նշանակում է «գրվում է», այստեղ՝ ձայնագրվում է:

⁷¹ «Մե՛ձ լէր», «լէր» համշեցնակ նշանակում է յայլա, սարատուղի, «Մե՛ձ լէր»՝ Մեծ յայլա, գտնվում է Շավշաթում:

ճանապարհին Սուլեյմանի համար սագի նվագակցութ-
յամբ խաղիկներ են երգում, ու նաև՝ մի հրաշալի երգ.

Ցունէ էյէվ, փըրնէց չամին դայինէ,

(Չյունը եկավ, ծածկեց սոճու ճյուղը),

Էրօնդ ախչիգ դէսա լէրնան քայինէ,

(Միրուն աղջիկ տեսա յայլայից գայիս),

Ալի քաուն քուկա, թօրիս ընօղ չէ՞ ս թա,

(Էլի գարուն կգա, թորիս չէ՞ ս անելու),

Փէրզը ափթ արնօղ ու գօր քալօղ չէ՞ ս թա:

(Բրիչը ձեռքդ առնելու ու կոռի չէ՞ ս գնալու):

Ինձի ալ քօլեցէր, թուն ալ աեցար,

(Ինձ էլ վառեցիր, դու էլ այրվեցիր),

Ջօմէին օղնինէ լալօվ նէն օնցար:

(Մզկիթի բլուրով լալով այն կողմ անցար):

Ասա՛, բիձի գ, ասա՛, քօ դարդէջ շատ ա,

(Ասա՛, փոքրիկ, ասա՛, քո դարդը շատ է),

Բագի բիր քալէս կու արդն ի վէր՝ փադա⁷²:

(Երբեմն գնում ես արտն ի վեր՝ փայտի):

⁷² Ս. Վարդանյան, Համշենի մուսուլման հայերը, «Փյունիկ», պարբերա-
թերթ, Երևան, 1991, հունվարի 25, № 1 (09), էջ 3, 4: 1944 թ. Աջարիայից
Կենտրոնական Ասիա արտրված կրոնափոխ համշենահայերի հետ
հանդիպման մասին է: Հրատարակվել են «Ցունէ էյէվ, փեռնէց չամին
դայինէ» երգն ու 21 բառից կազմված բառարան: Նույնի՝ Համշենի մու-
սուլման հայերը, «Իրան-Նամէ», հանդես, Երևան, 1993, սեպտեմբեր,
№ 4, էջ 12, 13: Տպագրվել է «Ցունէ էյէվ, փեռնէց չամին դայինէ» երգը և
21 բառից կազմված բառարան: Նույնի՝ Մեկ երգի հինգ տարբերակ,
«Չայն համշենական», ամսաթերթ, 2008, № 7-8, էջ 7: Երգը «Ասա,
բիձիգ, ասա» (Ասա՛, փոքրիկ, ասա՛) վերնագրով և նուտաներով հրա-
տարակել են իմ «Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյու-
սությունը և երգարվեստը» (2009) գրքում, էջ 205-210:

Հետաքրքիր է, որ կրոնափոխ համշենցիների խոսվածքում պահպանվել է կոռ (գօր) բառը, որը նախկինում եղել է հարկատեսակ՝ սեփական գործիքներով, սայլով, գութանով հողատիրոջ համար պարտադիր աշխատանք, իսկ այժմ նշանակում է համագյուղացիների կամավոր փոխօգնություն, որի ժամանակ նաև երգում են, կատակում, գրուցում, տղա-աղջիկ ավելի մոտիկից ծանոթանալու հնարավորություն ունենում⁷³:

Ամբողջ ձայնագրությունը լսելու ժամանակ չկա, մանավանդ որ պետք է քանիցս հետ ու առաջ տալ, որպեսզի հասկացվի ինչ են ասում, ինչ են երգում, հատ-հատ գրվեն բառերը, որոնք աղմուկի պատճառով լավ չեն լսվում: Սուլեյմանը ձայներիցն ինձ համար կրկնօրինակելու հնարավորություն չունի, ուստի խնդրում եմ ինձ տա՝ Երևանում ձայնագրեմ և փոստով ուղարկեմ իրեն: Համաձայնվում է:

Հաբիբը հրավիրում է իր տուն: Կինը վերադարձել է Ֆրունզեից, ուր մեկնել էր մանկավարժների մեկամսյա վերապատրաստման: Հաբիբի կինը՝ Թամարան, ռուսաց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի է 5-րդ դպրոցում: Ավարտել է Ֆրունզեի Ղրղզական պետական համալսարանի ռուսական բանասիրական ֆակուլտետը: Նա Էս-

⁷³ Երգի թարգմանության մասին տե՛ս Ս. Վարդանյան, Թուրքիայի կրոնափոխ համշենահայերից գրառված մի երգի մասին // Գիտական հոդվածների ժողովածու, Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Երևան, 2016 (- 398 էջ), էջ 353-366: Արտատպությունը տե՛ս «Ձայն համշենական», 2017, № 1-2, էջ 4-6:

կի-Նոոկատից է (ծնվ. է 1956 թ.), մայրը՝ Զեյնաբ (Անյա) Իսրայիլովան, չեչեն է: Երեք քույր են՝ ինքը, Ասյան և Նադեժդան: Քույրերից մեկն աշխատում է կոմերիտիության քաղկոմում: Օրիորդական ազգանունը Փոցքարովա (Փոցքյորօլի) է: Նրա աշակերտների մեջ էլ շատ համշենցիներ կան, ասում է:

- Շատ խելացի երեխաներ են, բնականից խիստ զարգացած ընդունակություններով, բայց ծնողներն աղջիկներին չեն թողնում, որ ուսումը շարունակեն: Մա ունի պաշտպանական նշանակություն, ծնողները վախենում են, որ աղջիկներն այլ տեղ գնալով կամուսնանան օտարների հետ: Բայց ինձ այլ բան է անհանգստացնում՝ վերջին շրջանում տղաների ծնունդը խիստ պակասել է և ինձ թվում է, որ մեկ տղային նույնիսկ 6-7 աղջիկ է ընկնում, սա լավ է երևում հարսանիքների ժամանակ, երբ ժողովուրդ է հավաքված լինում:

Ես Ֆրունզեում մի դասախոս ունեի՝ Զինկով ազգանունով, ռուս գրականություն էր դասավանդում, շարունակում է Թամարան, մի անգամ ինձ հարցրեց, թե ի՞նչ ազգ եմ: Ասացի.

- Համշենկա:

Նա զարմացավ.

- Մի՞ թե այդպիսի ազգ կա: Անձնագրումդ ի՞նչ է գրված:

- Ասացի՝ խեմշիլ: Մի շաբաթ հետո եկավ և ասաց, որ դուք ոչ թե խեմշիլ եք, այլ հայ եք, 18-րդ դարում կրոնափոխվել եք: Խորհրդային Մեժ հանրազիտարանում է

կարդացել⁷⁴: Ես եկա և սկսեցի բոլորին պատմել, որ հայ ենք: Դա 1973 թվականին էր: Մինչ այդ ես չգիտեի, որ մենք հայ ենք, ես կարծում էի, որ մենք հայերի հետ միայն լեզվի նմանություն ունենք, մանավանդ որ հայերի հանդիպել էի, բայց հենց իմանում էին, որ մահմեդական ենք, ասում էին՝ դուք հայ չեք: Օրինակ՝ Ղրիմում՝ Միսֆերոպոլում, մի մայր ու աղջիկ էին հանգստանում, հայ էին, նրանք խոսում էին և շատ էին զարմանում, որ իրենց հասկանում եմ: Ֆրունզեում ուսանելիս մի հայ կին դասախոս ունեինք, քաղտնատեսություն էր դասավանդում, Ջելլալ Կարախիթրահիմովի հետ, որ հիմա Չիրկիսիայում դպրոցում է աշխատում, խոսում էի, ասացի, որ վախենում եմ քննությունից, իսկ դասախոսը մեզ լսեց և հայերեն ասաց.

- Մի՛ վախի:

⁷⁴ «Хемшины (хамшенлы)» - немногочисленная группа армян в Турции, принявшая в начале 18 в. мусульманство. Часть X. живёт в СССР. В Турции X. компактными массами живут по берегам реки Фыртыны и в долине реки Карадере («Чёрное ущелье»). Эти X. называются «баш-Х.». Вторая группа X. живёт в горах недалеко от города Хопы и в районе реки Чорух. Эта группа X. именуется «хопе-Х.». Занимаются в основном скотоводством (гл. обр. овцы, козы), изготавливают сыр, масло, обрабатывают кожи; выделывают грубое сукно; сеют в небольшом количестве кукурузу. Занимаются также пчеловодством. Часть X. зимой уезжает в большие города на заработки.

Материальная культура X. близка к «лазской» (см. Лазы), особенно у «хопе-Х.». Одежда у мужчин лазского покроя: короткая куртка, запахи- вающаяся слева направо, широкие шаровары турецко-лазского типа с карманами на высоте груди для ружейных патронов. Цвет одежды чаще тёмный. Женщины носят длинные халаты или рубашки, на голове невы- сокую феску, украшенную золочёными, серебряными или фальшивыми монетами, спускающимися на лоб и уши» // Большая Советская энциклопедия, т. 46, Москва, 1957, с. 118.

Հետո նրա հետ երկար գրուցեցինք, նա հարցնում էր թե մեր լեզվով ի՞նչ ենք ասում հացին, ասում էի՝ հաց, ջրին ի՞նչ ենք ասում, ասում էի՝ չուր, հարցնում էր՝ մեկին ի՞նչ ենք ասում, երկուսին, երեքին և այլն, ասում էի՝ մեզ, էգու, իյեք և այլն: Նա ասաց, որ մեր լեզուները նման են, բայց, քանի որ մահմեդական եք, ուրեմն հայ չեք:

Իսկ ես միշտ էլ գիտեի, որ հայ ենք, - ասում է Հաբիբը, - նույնիսկ դպրոցում իմ անվան դիմաց ազգության բաժ- նում իմ պահանջով գրում էին «հայ»:

Հաբիբը հուզված շարունակում է.

- Ազգությամբ ու արյունով հայ եմ, բայց անձնագրումս գրված է «խեմշիլ», մահմեդական եմ, անունս արաբական է, ազգանունս՝ վրացական, ծնվել եմ Ղրղզստանում, սո- վորել ռուսական դպրոցում, ազատ խոսում եմ ղրղզների, ուզբեկների ու դազախների հետ, - և ձեռքով իմ կողմը ցույց տալով շարունակում է, - բայց հայաստանցի հայի հետ չեմ կարողանում խոսել: Այս ի՞նչ աշխարհ է, ի՞նչ ազգ ենք, ի՞նչ ճակատագիր է:

Ես ու Թամարան գլխով ենք անում, հաստատում նրա ասածները:

- Գիտե՞ք ինչ լավ կլինի, եթե Դուք այբբենարաններ ու- դարկեք, հայերենի ինքնուսույցներ, այլապես մենք հայե- րեն տառերը չգիտենք, - ասում է Թամարան, - ես շատ եմ ուզում հայերեն գրել սովորել, ես կսովորեմ և երեխանե- րին էլ կսովորեցնեմ, չէ՞ որ մենք մի ժողովուրդ ենք:

Ես Թամարային հարցնում եմ, թե երիտասարդներն ինչպե՞ս են վերաբերվում կրոնին: Պարզաբանում է.

- Մզկիթ գնում են միայն ծերունիները, իսկ շատ տեղերում նույնիսկ մզկիթներ չկան:

Հարցնում եմ, թե ի՞նչ գիտեն Հայաստանի մասին, ասում է, որ հիմնականում հեռուստատեսության միջոցով են տեղեկանում:

- Մեր տանը մի հայերեն ձայնապնակ կար, հայրս շատ էր սիրում «Լուսնյակ գիշեր, գով գիշեր» երգը, անընդհատ լսում էր: Ես ինքս շատ եմ սիրում Միլվա Կապուտիկյանի պոեզիան, նրա ռուսերեն գրքերից ունեմ: Պետք է շտապել հայ ժողովրդի մասին գրքեր ուղարկել, մերոնց բացատրել, որ նրանք հայ են: Արդեն Ջալալ-Աբադի համշենցիներն ամուսնանում են դրոզների և ուզբեկների հետ, խոսում են դրոզերեն, թեն երեխաները գիտեն Համշենի բարբառը, բայց ամեն ինչ գնում է նրան, որ շուտով կձուլվեն:

Տրունգեում համշենցի ուսանողներով հավաքվում էինք, տղաներն ասում էին, որ ինչ լավ կլիներ, եթե ստեղծեինք մեր երաժշտական խումբը, լավ երգողներ շատ ունենք, ափսոս նվագողներ չունենք, - պատմում է Թամարան, - Կարաիբրահիմով Յաշկան՝ Յաշարը, որ հիմա ապրում է Կրասնոդարի երկրամասում՝ Բելորեչենսկում, ասում էր. «Թամարա՛, դու դասատու ես, ի՞նչ կարող ես անել քո ժողովրդի համար»: Բայց ի՞նչ կարող էի անել: Յանկանում էինք ազգագրական խումբ կազմել, գրի առնել ժողովրդի բանահյուսությունը, բայց ի՞նչ տառերով: Որոշեցինք այբուբեն ստեղծել, որ մեր լեզուն չկորչի: Հավաքվում էինք, փորձում նոր տառեր գծագրել, բայց այդ ամենից բան չստացվեց, ամեն մեկն ուսումն ավարտելուց հետո

մեկնեց, վերադարձավ իր տուն: Մինչև հիմա հիշում եմ այն օրերին մեր հորինած խաղիկներից մեկը:

Խնդրում եմ, որ արտասանի: Թամարան ծիծաղելով ասում է, որ կատակով են հորինել, ուսանող հարսների մասին է.

Յե՛ մալիլա⁷⁵, դո՛ւնն ես թա,
(Մայրիկ, տա՛նն ես),
Գարթօղ հարս մե՛ ունի՛ս թա,
(Մի ուսանող հարս ունե՛ս),
Վարդիք գայե՛ չի գաա,
(Վարտիք կարել չի կարող),
Չօրթօ մե՛ էնե՛ չի գաա:
(Չորբա⁷⁶ եփել չի կարող):

Թամարան պատմում է, որ համշենցի ուսանողները շատ խաղիկներ են հորինել, հատկապես Ջելալ Կարաիբրահիմովը: Ասում եմ, եթե Ղազախստան գնամ, Ջելալից անպայման գրի կառնեմ:

Նույն օրը՝ երեկոյան, հարսանիքի եմ մասնակցում: Այստեղ զարնանից մինչև աշուն հարսանիքներն անում են բացօթյա և տևում են մինչև առավոտ: Գալիս են առանց հրավերի, քանի որ բոլորը գիտեն, որ այսինչ օրը այսինչը

⁷⁵ Յե՛- տարիքով ավագին դիմելու հարգալից ձև, մալիլա-մորը դիմելու մտերմիկ ձև:

⁷⁶ Չորբա- մտով, բրնձով, կարտոֆիլով, սոխաբաձով, երբեմն նաև վերմիշելով ջրալի ճաշ:

հարսանիք է անում: Գալիս են ոչ միայն համշենցիները, այլև՝ այլազգիները:

Հսկայական ուղղանկյան ձևով շարված են սեղաններն ու իշոտնուկները: Ուղղանկյան երեք կողմերում նստում են հյուրերը, իսկ հանդիպակաց մասում նվագողների տեղն է: Երաժիշտներն արքայական տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ են: Նվագում են ակորդեոն, էլեկտրական կիթառ և այլն: Սեղաններին միայն կոնֆետտեղեն և քաղցրավենիք է, շատ քիչ քանակի օղի, նաև շորվա՝ ապուր: Թամարան ճիշտ էր ասում, որ հարսանիքներում հիմնականում կանայք են և երիտասարդ աղջիկներ:

Հարսն ու փեսան իրար թեև մտած անցնում են, իսկ նրանց առջևից և հետևից երկուական տղա-աղջիկ նրանց զլխավերևում ամպհովանու նման ձեռքերով բարձր պահել են մի նախշազարդ կտոր: Խուսրը մոտենում է ուղղանկյան զլխամասին՝ հարս ու փեսայի համար նախատեսված սեղանին, որի վրա գցում են այդ նախշազարդ կտորը որպես սփռոց, իսկ նրանց հետևում գորգ է կախված:

Սկսվում է հարսանիքը: Բաժակաճառերը շատ քիչ են: Իրար են հաջորդում համշենցիների պարերը, իսկա շրջագիծ կազմած, 100-150 կին ու աղջիկ ձեռք-ձեռքի բռնած պարում են: Երբեմն մեծ շրջանի մեջ ստեղծվում է փոքր շրջան, պարողների թիվը հասնում է 200-ի: Լիթիթի պարի ժամանակ նրանց է միանում նաև հարսը, որը Ղազախաստանի Չիրկինո գյուղից է: Համշենի մեղեդիներից հետո նվագում են Հեյ ջան դափամա, Սայաթ-Նովա, Պեպոյի երգը, Աման Թելո, Շալախո և այլն: Միկրոֆոնով երգում են նաև համշենցի աղջիկները, անզուգական ձայն ունեն: Կրկին հիշում են Թամարայի խոսքերը: Այստեղ

ծանոթանում են մի քանի երիտասարդների հետ: Կողքս է նստում Դուրսուն Կարաբաջակովի տղան՝ Ալիկը, որը «Գոնիո» անունով դիսկոտեկա էր բացել:

Ինձ է մոտենում մի երիտասարդ, ծանոթանում ենք՝ Քյազիմ Սալեհօղլի, ասում է, որ 1979 թ. գնացել է Կրասնոդարի երկրամասի Բելորեչենսկի շրջանի Պշեխսկայա գյուղ, մեկ տարի մնացել է և վերադարձել, քանի որ ծնողները չէին եկել, ցանկացել էին համոզվել, թե արժի՞ տեղափոխվել:

- Յես համշեցի երմենի իմ, - ասում է Քյազիմը, - այի Բելորեչենսկ երթող ում (Ես համշենցի հայ եմ, էլի եմ Բելորեչենսկ գնալու):

Հարսանիքը տևում է մինչև լուսաբաց ու մինչև լուսաբաց իրար են հաջորդում համշենցիների շուրջպարերը⁷⁷:

Ուրբաթ օրը Հաբիբն ասում է, որ հալկորները (հալիվօրնիյե, հալիվօյնիյե)⁷⁸ մզկիթ են գնացել: Շուսպում ենք այնտեղ: Շուտով բացվում է մզկիթի հսկա դուռը և հավատացյալները դուրս են հորդում: Անընդհատ գալիս են մորուքներով ու թասակներով դրոզները, հագներին սև, երկար կապաներ, ոտքերին՝ երկարաճիտ կոշիկներ: Գալիս են ու գալիս: Ես այդ հոսանքի դեմ կանգնելու ոչ մի տեղ չեմ գտնում, հետ-հետ եմ գնում, իսկ նրանք գալիս են ու գալիս:

⁷⁷ Կենտրոնական Ասիայի կրոնափոխ համշենահայերի հարսանիքի ավելի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս սույն գրքում՝ «Կրդաստանի և Ղազախաստանի կրոնափոխ համշենահայերի հարսանիքը» հոդվածում:

⁷⁸ Հալկոր-ալկոր, ծերունի, ճերմակած մազեր ունեցող:

Ես ու Հաբիբը քիչ է մնում իրար կորցնենք, մեզ արդեն բաժանել են: Մոտակայքում մի խոշոր քար կա, բարձրանում եմ վրան: Հաբիբը բազմության միջից առանձնացնում է համշենցիներին, հետո կանչում է, վազում, մյուսին բերում: Նրանցից մի քանիսն էլ են դրդական թասակներ դրել, մեծ մասը մորուք ունի:

Ահա, դրդակներով շրջապատված, հանդիսավոր գալիս է Հաբիբի պապը՝ մուլա Հաբին, նրա երկու թներն են մտել երկու դրդակներ, հարգանքով ուղեկցում են: Հաբիբը պապին նույնպես հրավիրում է մեզ մոտ: Այսպես հավաքվում է 10 հոգի: Երբ վերջապես դրդակների հոսքն ավարտվում է, շունչ ենք քաշում:

Ներկայանում եմ, ասում եմ գալուս նպատակը և ցանկանում եմ նրանց հետ խոսել, ավելի մոտիկից ծանոթանալ: Սալեհողի Մուլեյմանը, որը խիստ հայացքով, տիրական և անկախ կեցվածքով մի ամրակազմ տղամարդ է, երեկոյան 8-ին հրավիրում է իրենց տուն՝ Տաժիկ-Կըշտակ⁷⁹ գյուղ, որտեղ 22 տուն համշենցիներ են ապրում, Կըզըլ-Կիյայից հեռու չէ:

Երեկոյան, ըստ պայմանավորվածության, առանց ավելորդ աղմուկի հավաքվում ենք Մուլեյման Դուրսունի Սալեհողիի տանը: Ես հասկանում եմ անմեղ տեղն արքայական մարդկանց զգուշավորությունը: Զրուցում եմ տանտիրոջ հետ: Ծնվել է 1907 թ. (թեև անձնագրում գրված է 1903 թ.) Աջարիայի սահմանամերձ Կվարիաթի (Գորիաթ) գյուղում: Մանկուց հովվություն է արել, ինչպես ինքն է ասում՝

⁷⁹ Տաժիկ-Կըշտակը (դրդ. Тажик-Кыштак) Ուշ-Կորգոն գյուղախմբի 12 գյուղերից մեկն է (Կադամժայի շրջան, Բասկենի մարզ):

դպրոց չի տեսել, ոչխար է տեսել: Ամեն ինչից երևում է, որ նա մեծ նշանակություն է տվել այս հաղիպմանը: Տան ամենարնդարձակ սենյակի հատակին գորգեր ու ներքնակներ են փռված, պատերից գորգեր են կախված, պատերի տակ հսկա բարձեր են շարված:

Կամաց-կամաց հավաքվում են հավուրները, շենքին կոշիկները հանում են, ներս են մտնում, ձեռքները տանում են կրծքներին, մի փոքր խոնարհվում են, բոլորը վեր են կենում, փոխադարձ խոնարհվում են և կրկին նստելով հատակի գորգերին, հենվում են բարձերին:

Մինչ հյուրերը տեղավորվում են, տանտերը գնում է կողքի սենյակ: Կիսաբաց դռնից երևում է, թե ինչպես է նա հսկա թախտի վրա նամագ անում: Մոտս նստած երիտասարդներին հարցնում եմ՝ իսկ իրենք նամագ անում են: Ժպտալով պատասխանում են, որ թոշակի անցնելուց հետո կանեն:

Գալիս է տանտիրոջ կրտսեր եղբայրը՝ Հայդարը, 70 տարեկան է, եղբոր նման ամրակազմ է, նրա նման հովիվ է Պամիրում՝ Չինաստանի սահմանի մոտ: Տարվա մեծ մասը սարերում է: Գալիս են Կարաիբրահիմով Մուստաֆան, 1917 թ. ծնվել է Կանլը դերեում, մինչև 7-րդ դասարան սովորել է մոտակա Սարփի գյուղի վրացական դպրոցում, հովիվների բրիգադիրն է, նրա տղան՝ Մուլդինը, ծնվել է 1942 թ., նույնպես Կանլը դերեում, Սալեհողի Փաշալին ծնվել է 1911 թ. Գորիաթում (Կվարիաթիում), Կարաիբրահիմով Մաֆարը, ծնվել է 1915 թ. Կանլը դերեում, մինչև 4-րդ դասարան սովորել է Սարփի գյուղի վրացական դպրոցում, վարորդ է: Ներկա են տանտիրոջ տղաները՝ Մահմուդը (ծնվ. 1949 թ.) և Դուրսունը (ծնվ.

1957 թ.): Գալիս են Թանթողի Հասանը (ծնվ. 1961 թ., վարորդ է), Քյոսողի Ալիմը (ծնվ. 1955 թ.), որն ավարտել է Տերզանայի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտը (համալսարանը) և մեխանիկ է աշխատում, ասում է, որ ծնողներն արդեն երկու տարի է, ինչ տեղափոխվել են Կրասնոդարի երկրամասի Ապշերոնսկի շրջան, ապրում են Կիմ գյուղում, մի քանի ամսից ինքն էլ է գնալու:

Տանտերը վերադառնում է, ստեպ-ստեպ հանում է շղթայով ժամացույցը, անհանգստանում՝ ինչո՞ւ են հյուրերն ուշանում: Ներս է մտնում մի երիտասարդ: Ծանթացնում է՝ Դուրսուն Բեշլիօղլի, համշենցի քուրդ է, առաջ համշենցի հայ են եղել, հետո քրդացել են, բայց խոսում են թուրքերեն: Բնքը՝ Բեշլիօղլի Դուրսունն էլ է հաստատում, որ իր մեծերից լսել է, որ իրենց պապերը հայերն են խոսել:

Այնուհետև խոսք է գնում բաշ-համշենցիների⁸⁰ մասին: Բացատրում են, որ բաշ-համշենցիները ոչ միայն կրոնն են փոխել, այլև՝ լեզուն: Մուստաֆա Կարաիբրահիմովն ասում է, որ բաշ-համշենցիներ էին ապրում Բաթումի շրջանի Մախո գյուղում, նրանց էլ 1944 թ. արքայազնի: Այժմ բաշ-համշենցիներ կան Նոռկատի շրջանում՝ Կոկ-ժար գյուղում, նրանք ունեն մի հայտնի գուսան և քե-

⁸⁰ Է. Լիզգենը բաշ-համշենցիներին «баш-химшил» է անվանում: Նա 1905 թ. գրում է. «Խիմշիլներին կարելի է բաժանել իրարից խիստ տարբերվող երկու խմբի՝ բաշ-խիմշիլների և խոփե-խիմշիլների: Բաշ-խիմշիլներն ապրում են Թուրքիայում՝ Կարա-դերեի գետահովտում և Տուրտուսա գետի ափերին՝ Խեմշին գյուղում: Կարա-դերեի և Խուրշուլուի միջև ընկած տարածքում բնակվող խեմշիլները դեռ քրիստոնյա են և խոսում են հին շատ ձևեր և արտահայտություններ պարուկալող բարբառով. Կարա-դերեից արևելք նրանք մուսուլման են և մոռացել են իրենց նախնիների լեզուն», տե՛ս Զ. Ллюзен, Указ. раб., с. 168:

մենչե նվագող՝ Ղազօղլի Հալիլը, Կադամժայի շրջանում՝ Վալակը⁸¹ գյուղում էլ բաշ-համշենցիներ կան, Չաուվա-յում⁸² էլ:

Հարցնում եմ, իսկ ջարդի ժամանակ իրենց թուրքերը վնաս տվե՞լ են: Մուստաֆան ասում է.

- Ես իմ հորից լսել եմ, որ ջարդի ժամանակ մենք փախել ենք, որ թուրքերը մեզ չկոտորեն:

Տանտերը համշենցի քրդերի մասին ասում է.

- Մենք, որ մի տեղում շատ էինք, մեր լեզուն պահեցինք, նրանք որ քանակով քիչ էին, լեզուն կորցրեցին, թուրքերեն են խոսում:

Կարաիբրահիմով Մաֆարը իսկույն կյանքից օրինակ է բերում.

- Լենին-Չոլում համշենցիները ուզեցե՛րեն են խոսում, որովհետև կտրված են մեզանից, համշենցի քրդերն էլ նույնկերպ մոռացել են լեզուն:

Ներկաներից մեկը լրացնում է.

- Եթե ոչխարների հոտը մի կողմ գնա, մի ոչխարը՝ ուրիշ կողմ, նրան գայլը կուտի:

- Գօրսեվա՛ձ իք, գօրսեվա՛ձ (Կորսվա՛ձ ենք, կորսվա՛ձ),- ասում են չորս կողմից:

Սուլեյման Սալեհօղլին թվարկում է Թուրքիայի Արդվիհի նահանգի Խոփայի գավառի համշենցիների գյուղերն

⁸¹ Վալակը²ը (Валакыа) գտնվում է Կադամժայի շրջանում (Բատկենի մարզ):

⁸² Չաուվայը (Чавбай) գտնվում է Կադամժայի շրջանում (Բատկենի մարզ):

ու եզրակացնում, քանի որ սրանք իրար մոտ են եղել լեզուն պահել են:

Նորանոր մարդիկ են գալիս: Մեկյակի բոլոր անկյունները զբաղեցնում են: Երբ հյուրերը նստելու տեղ են փնտրում, հալոսրներից մեկը կատակում է.

- Դավան կըղած դաղը բարգի գու (Ուղտը գտած տեղն է պատկում):

Հետս Հայաստանի պատկերներով բացիկներ էի տարել, ցույց եմ տալիս ու մի անասելի աշխուժություն է տիրում, իրար են փոխանցում: Ծաղկածորի անտառախիտ սարերի տեսարանները նրանց շատ են դուր գալիս, բացականչում են.

- Ա՛յ, բնություն...

Հետո Եղեռնի հուշարձանի բացիկին նայելով հետաքրքրվում են, թե որտե՞ղ է: Բացատրում եմ:

- Հայրս ինձ պատմել է, - ասում է տանտիրոջ տղան:

Բնականաբար, խոսակցությունը պտտվում է Հայաստանի շուրջը: Նրանք շատ են ուզում, որ իրենց զավակները բարձրագույն կրթություն ստանան: Ասում եմ՝ ուղարկե՞ք Հայաստան՝ սովորելու, բերում եմ Կրասնոդարի երկրամասի և Աբխազիայի համշենահայերի օրինակը, ցույց եմ տալիս 1982 թ. «Գարուն» ամսագրում տպագրված իմ «Համշենցիները՝ ծանոթ և անծանոթ»⁸³ հոդվածը, պատմում, որ այն քննարկվել է Հայաստանի, Կրաստանի և Ռուսաստանի բարձրագույն կրթության նախարարություններում և որոշվել 1983-1984 ուստարվանից Աբխա-

զիայի և Կրասնոդարի երկրամասի հայկական դպրոցների շրջանավարտներին Հայաստանի մանկավարժական բուհերում 30-ից ավելի արտամրցութային տեղեր հատկացվեն⁸⁴: Գուցե Հայաստանում սովորել ցանկացող խեղճիկների համար էլ նման մի բան մտածենք:

Տանտերը խնդրում է՝ հողվածից և պաշտոնական պատասխանից որոշ հատվածներ կարդամ: Բարձրաձայն ընթերցում եմ, նա անընդհատ գլխով հավանության նշաններ է անում:

- Մեր երեխաներին որ ուղարկենք այնտեղ, պիտի մտահոգվենք: Ավելի լավ է, մենք մի տասը հոգով գանք, նայենք, տեսնենք, եթե հավանենք, գուցե մենք էլ տեղափոխվենք Հայաստանում ապրենք, մինչև ե՞րբ պիտի օտար հողում մնանք, - ասում է Սուլեյման Մալեհոլին, - մեզ համար աշխատանքի խտրություն չկա, հովիվ էլ ենք, հողագործ էլ, այգեգործ էլ: Երբ այստեղ եկանք, սեղանի տակ կատու չունենինք, որ մլավեր, հիմա ամեն ինչ ունենք: Հայաստանում եթե ապրենք, այս հասակում էլ ինչ գործ լինի, կանենք: Մերոնց մի մասը՝ մի 40 տուն, գնացել է Բելլորեչենակ: Ի՞նչ կարիք կա, որ մենք էլ գնանք: Եթե գնալ է, ավելի լավ է Հայաստան գնանք: Մենք ծեր մարդիկ ենք, գուցե էգուց մեռնենք, մեզ համար մեկ է որտեղ կմեռնենք, բայց թող մեր երեխաները գան Հայաստան, սովորեն, մարդու շարքն անցնեն: Եթե գանք, մեկ տարի պետությունը մեզ օգնի, դրանից հետո մենք ոտքի կկանգնենք:

⁸⁴ Լյուդվիգ Ղարիբջանյան, Ռաշտոնական պատասխան, «Գարուն», 1983, № 9, էջ 25:

⁸³ «Գարուն», 1982, № 11, էջ 60-73:

- Մենք տե՛ր չունենք, տե՛ր, ո՛չ ռուսների կողմը կարող ենք լինել, ո՛չ ուզբեկների, ո՛չ դրդզների, ո՛չ էլ հայերն են տիրություն անում: Այնինչ մենք ու հայերը մեկ թավայի ձուկ ենք («Մեզ թավայի ձուկ իք»),- շարունակում է նա,- Թևոսյանը⁸⁵ մեզ փրկեց:

Երկար քննարկումներից հետո, վերջապես որոշվում է, որ տանտերը մայիսին կգնա Բելորեչենսկ և Մայշերոնսկ, եղբորը կվերցնի, կգա Երևան: Նախնական պայմանավորվում ենք հունիսի 5-10-ը Երևանում հանդիպել: Հրաժեշտին տանտիրոջ կրտսեր եղբայրը՝ Հայդարը, հուզված ասում է.

- Ես քառասուն տարի է այստեղ եմ աշխատում, 40 տարի ցերեկը, 40 տարի էլ գիշերը, կանի 80 տարի: Ինչո՞ւ պիտի Հայաստանում չաշխատեմ: Մեզ այստեղ ասում են, եթե դուք լավը լինեիք, ձեզ չէին արքորի,- հետո հաստատական ավելացնում է,- չնայած տո՛ւն էլ ունենք, տե՛ղ էլ ունենք, բայց մեր տունը Հայաստա՛նն է:

⁸⁵ Թե ինչպես է Թևոսյանը նրանց փրկել, ցավոք, այդ խոսքուզրույցի աղմուկի մեջ չկարողացա ճշտել: Հավանաբար, խոսքը Հովհաննես (Իվան) Թևոսյանի (1902, Շուշի - 1958, Մոսկվա) մասին էր, որը 1940-48 թթ. եղել է ԽՍՀՄ սև մետալուրգիայի, 1948-49 թթ.՝ մետալուրգիական արդյունաբերության նախարար, 1949-56 թթ.՝ ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ: Նրա բույրը 1933-1938 թթ. Ղազախստանի Կոմկուսի ԿԿ առաջին քարտուղար Լևոն Միրզոյանի (1897, Արցախ, գ. Աշան-1939) կինն էր:

Վատիկան, 27.05.1992թ.Նորին Սրբությանն եմ սփրում Գոշավանքի 13-րդ դարի նշանավոր խաչքարի պղնձե փոքր կրկնօրինակը, որը նա շատ հավանեց: Նա ասաց. «Ես ամեն օր աղոթում եմ հայ ժողովրդի համար»: Արցախյան հերոսամարտի ծանր օրերն էին:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Առաջինի և Ռուսիայի ուղղափառ եկեղեցու պատրիարքի հետ

„L'OSSEVATORE ROMANO“, թերթը 1992թ. մայիսի 28-ի համարում հրապարակել է հանդիպման լուսանկարը

L'OSSEVATORE ROMANO
GIORNALE QUOTIDIANO POLITICO RELIGIOSO

...a group from the ...
...the John Paul II Polish center in Los Angeles ...
...Aus der Schweiz ...
...De España: ...
...De México: ...
...De Colombia: ...
...De Venezuela: ...
...De Argentina: ...
...Do Brasil: ...

Շարլ Ազնավուրի հետ

Ձայն հանող ժայռը,
Թուրքիա

Իսհակ Կարաիբրահիմովը
(ծնվ. 1888թ.), գ. Չիրկիսո, 1984թ.

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ Ֆ. Սարգսյանի և
Ռուսինիայի Գիտ. ակադեմիայի նախագահի հետ

Կղզու Կիյա բաղաթի մի խումբ համշենցիներ

Դուրսուն Կարաբաջակով,
բ. Կըզըլ Կիյա

Խաուլա Կարաիբրահիմովան
(ծնվ. 1898թ.)՝ թոռների հետ,
գ. Չիրկինո, 1984թ.

Խաուլա Կարաիբրահիմովան
որդու՝ Փաշայի հետ,
գ. Չիրկինո, Ղազախստան, 1984թ.

Հաբիբ Քոչանիձեն, Ս. Կարդանյանը,
Դուրսուն Կարաբաջակովը, Նրա կինը և
դուստրը, բ. Կըզըլ Կիյա, 1984թ.

Ռիգեի Նահանգի Էբսանց
(Ստենոզ) գավառի
համշենցի Քեմալ Նաբի
Ունալի հետ Արդվինի
Նահանգի Խոփա բաղաբում,
2011թ.

Ձեմիլ Աբսուլի հետ, Խոփա, 2015թ.

Չայեղի գավառում
երգիչ Հիբեմե Աբչիչեբի և
Քեմալ Նաբի Ունալի հետ

Նշանավոր ռեժիսոր Էոզջան Ալվերի
հոր հետ, ձեռքին «Չայն
համշենական», թերթի այն համարն
է, որում հողված կա իր տղայի մասին

Չամըիեմշիւում, համշենցի հայրենագետ Ուղուր Բիրոյլի հետ

Պատմում ենք «Համշենական գրուցարան» հաղորդաշարի
Նոր թողարկման մասին

Հիբմեթ Յաղչիին եմ տալիս «Ձայն համշենական», թերթի 2012թ. 1-2
համարները, որոնցում տպագրել եմ Նրանից գրառածս
բանահյուսության նմուշները

Համշենցի երգչուհի Այշենուր Քոլիվարի հետ երգում ենք 1984թ. ,
Երևանի Ղազարյանի իսլամ համշենցիներից իմ գրառած երգերից

Երևան, գրքի շնորհանդես

Համշեն ավանի մուտքը

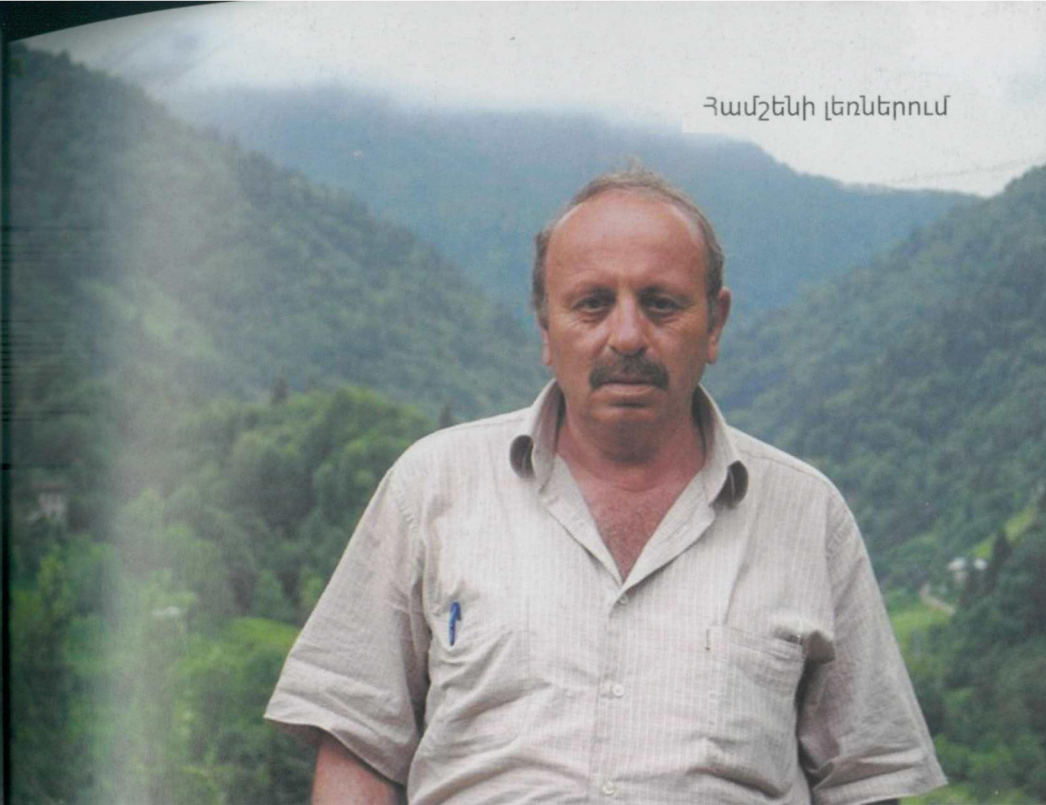
Եղնովիտի խաչիվանքի ավերակի քարերը, ամեն ինչ ավերված ու ոչնչացված է

Արդվինի Նահանգի Քեմալիաշա գյուղախմբի Շանա գյուղի համշենցիների հետ

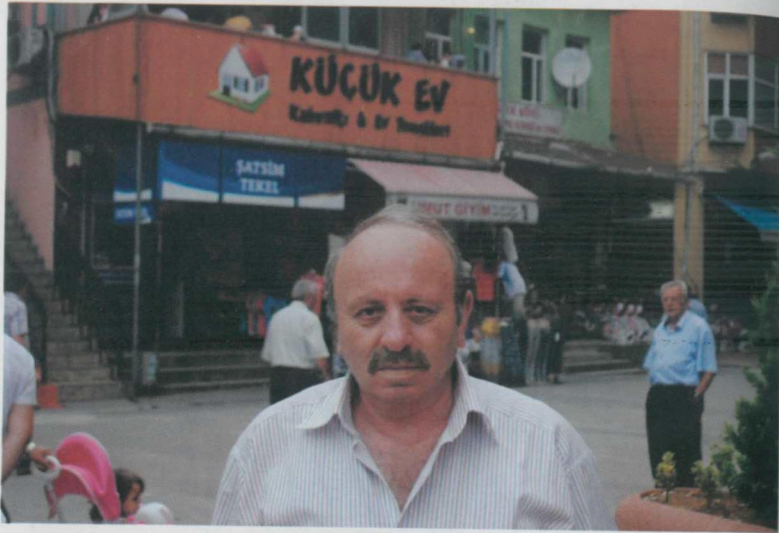

Եղնովիտի խաչիվանքի ավերակների մոտ

Գիթո յայլայում, Չամլըհեմշին

Խոփա քաղաքում

«Փանչունի» թեյարան-ճաշարանը Խոփա քաղաքում

Ղազախստանում

Մյուս օրը Հաբիբը, Կարաբաջակողիի տղաներն ու մի քանի երիտասարդներ ինձ ուղեկցում են օդանավակայան: Պիտի մեկնեմ Ուզբեկստան՝ Տաշքենդ: Նրանք այս օրերի ընթացքում այնպիսի ջերմությամբ էին ինձ շրջապատել, որ բաժանվում ենք որպես հին ընկերներ:

Փոքրիկ, շատ փոքրիկ օդանավակայան է՝ մեկ հարկանի շինություն է՝ իր ծաղկանոցով: Ընդամենը 20 ուղևոր ենք: Նրանց մեջ մի հայ կա, անունը՝ Հակոբ: Պատմում է, որ Պարսկաստանից են Հայաստան գաղթել 1960-ական թվականներին, ծնողներն ապրում են Աշտարակում, ինքը մի քանի տարի է, տեղափոխվել է Տաշքենդ, այնտեղ ամուսնացել է մի հրեա աղջկա հետ: Իսկ այս կողմերում կոշկակարություն է անում:

Տաշքենդում տաքսի եմ վարձում և գնում եմ Ղազախստան՝ Չիմքենդ⁸⁶, 120 կմ է: Այն 340 հազար բնակչություն ունեցող քաղաք է: Չիմքենդից Չիրկինո⁸⁷ գյուղ՝ 25 կմ է:

⁸⁶ Չիմքենդը համանուն մարզի կենտրոնն էր: Մարզը գտնվում էր Թուրանի դաշտավայրի արևելյան մասի և Տյան Շանի արևմտյան ճյուղավորումների սահմաններում: Նրա հարավ-արևելքում Կզրլկումի ավազուտներն են: 1992 թ. Չիմքենդ քաղաքը վերանվանվեց Շըմքենտ (ղազ. Шымкент), իսկ մարզը՝ Հարավ-Ղազախստանյան մարզ (Южно-Казахстанская область), ունի 117, 249 հազ. քաղ. կմ տարածք:

⁸⁷ Չիրկինոն Սայրամի շրջանի (ղազ. Сайрам ауданы, ռուս. Сайрамский район) Կայնարբուլակի գյուղախմբի (Кайнарбулакский сельский округ) գյուղերից է, Սայրամի շրջկենտրոնից՝ Աքսուբենտ (նախկին Բելիե Կոդի, Белье Воды) ավանից 15 կմ արևմուտք: Չիրկինոյի բազմազգ բնակչության թիվն ըստ 1999 թ. մարդահամարի եղել է 1499 մարդ (724

Մերենան կանգ է առնում շատ լայն և երկար՝ շուրջ 2 կմ ասֆալտապատ փողոցում, որի երկու կողմերում մեկ հարկանի սպիտակ տներ են: Հարցնելով գտնում եմ Ջելալ Կարաիբրահիմովի տունը: Ինձ դիմավորում է միջահասակ, նիհար, խարտյաշ և խաժակն մի երիտասարդ: Մերկայանում եմ և հայտնում գալուս նպատակը: Ջելալը շատ է զարմանում, թե որտեղի՞ց գիտեմ իր մասին և, ընդհանրապես, որտեղի՞ց գիտեմ համշենցիների մասին:

Ասում եմ, որ Թամարան ու Հաբիբն են ինձ խորհուրդ տվել իրեն գտնել: Պատմում եմ Աբխազիայի և Կրասնոդարի երկրամասի քրիստոնյա համշենահայերի գյուղերով իմ ճանապարհորդությունների, Ղրղզստանում անցկացրած օրերի մասին: Ջելալը սիրով ներս է հրավիրում, ասում, որ իր հյուրը կլինեմ, ամեն ինչով ինձ կօգնի: Երկուսս էլ անթիվ հարցեր ունենք իրար տալու:

Ջելալը Ղազախստանի այն քիչ համշենցիներից է, որ բարձրագույն կրթություն է ստացել: Օնվել է 1955 թ., 1977 թ. ավարտել է Ֆրունզեի Պետական համալսարանի մեխմաթ. ֆակուլտետը, այնուհետև կրտսեր գիտաշխատող է աշխատել Ֆրունզեի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտում (համալսարան), 1979-ից ավագ ինժեներ՝ Չիմբենդի Հաշվողական կենտրոնում, իսկ 1981 թվականից ֆիզիկա և մաթեմատիկա է դասավանդում հայրենի գյուղի 3-րդ Ինտերնացիոնալի անվան ութամյա դպրոցում, տնօրենի

պաշտոնակատար է⁸⁸: Ամուսնացած է, ունի 3 տղա՝ Իլյասը, Օսմանը և Բզիբը:

– Ես համշենցիների մասին առաջին անգամ կարդացի Խորհրդային Մեժ հանրագիտարանում, 1973 թ. էր, – ասում է նա, – իսկ մինչ այդ, ես ծերերից լսել էի, որ մենք հայ ենք, բայց կրոնափոխ ենք: Որ մեզանից բացի կան քրիստոնյա համշենցիներ, քեզանից իմացա, բայց գիտեի, որ Թուրքիայում կան մեզ նման կրոնափոխ համշենցիներ: Մենք մտածում էինք, որ մեր լեզուն իսկական հին հայերենն է:

Հարցնում եմ, թե գյուղում քանի՞ տուն համշենցի կա: Ասում է, որ շուրջ 700 բնակիչ ունեցող Չիրկինոյում ապրում են 48 տուն համշենցիներ: Խնդրում եմ՝ տուն առ տուն հաշվի բոլորն իրար հետ քանի՞ հոգի են: Ջելալը մտավորական տղա է, հասկանում է, որ գիտության համար է, չի զլանում, հաշվում է՝ 286 հոգի են: Միջինը՝ մեկ տունը 6 շունչ է: Գյուղի համշենցիների 90 տոկոսի ազգանունը Կարաիբրահիմով է, իրենք իրենց Ջերմազցի են անվանում, այսինքն՝ Ջերմակյան⁸⁹: Կան նաև Մուսաններ

⁸⁸ Իմ խնդրանքով Ջելալը 1984-1985 ուստարվա սկզբում ինձ ուղարկեց դպրոցում ափորոդ համշենցի աշակերտների թիվը՝ 68 (բոլոր աշակերտների թիվը՝ 280): 1987 թ. մայիսին Չիրկինոյի դպրոցում ես հաշվեցի համշենցի 63 աշակերտ (29 տղա, 34 աղջիկ):

⁸⁹ Ի դեպ, Տրապիզոնի գավառի Յոմուրայի շրջանի քրիստոնյա համշենահայերի Կալաֆկա գյուղում Մեժ եղենից առաջ բնակվում էր 18 տուն Ղուկասցի (այսինքն՝ Ղուկասյան), 16 տուն Երևանցի (Երևանյան), 11 տուն Ջերմակցի (Ջերմակյան) և այլն: Տե՛ս Բ. Թողաթյան, Համշենահայերի ազգագրությունը, Երևան, 1982, էջ 41, տե՛ս նաև Յովակիմ Յովակիմեան, Պատմութիւն Հայկական Պոնտոսի, Բեյրութ, 1967, էջ 382, 390: Կալաֆկայում են ապաստանել Սև գետի (Սյուրմենեի) գավառի կրոնափոխության օրերին (XVIII դ.) հերոսաբար նահատակ-

(Մուսոլլի), Սքեմիշներ, Ռահմանոլլիներ, Թաթարոլլիներ, Կարակչիոլլիներ, Մալահոլլիներ:

Հարցնում եմ՝ ձեզ ինչո՞ւ են Ջերմագցի ասում:

- Ես մեծերից լսել եմ, որ մեր պապի պապերը երեք եղբայր են եղել, որոնցից մեկը ճերմակ էր, այսինքն՝ սպիտակամաշկ, խարտյաշ և կապուտայա, մյուսը բեղեր է ունեցել, նրանից առաջացել են Ակրույուկոլլիները (աք՝ սպիտակ, բըբբ՝ բեղ), իսկ մյուսը սև էր, նրանից էլ սկիզբ են առել Կարակչիոլլիները: Այսօր Ակրույուկոլլիներ շատ կան Ջալալ-Աբադում, գրվում են Ակրույուկով: Իսկ Կարակչիոլլիներ շատ կան Նոռկատում, - պատասխանում է Ջելալը, - նրանք համարվում են ամենաուժեղները և բարձրահասակները, բայց նրանց ձեռք են առնում, իբր «Կարակչիոլլին աչարե թաաքն ի վե քաշա գու»:

Պատմում է, որ մի օր արջառը՝ եզր, սատկելիս է լինում, Կարակչիոլլիները փոխանակ դանակը բերելու, որ մորթեն, եզն են քաշքշում դանակի մոտ, որը վերևում՝ դարակի մեջ է լինում: Մինչև քաշ են տալիս, եզր սատկում է («Մեզ օր մե աչարին հօքին գեղլեր, թենագե պիելուն, սա աչարե թաաքն ի վե քաշեցին, մօրթին դէնա: Ինչազ դային անա, աչարե սաղգեցավ»):

ված Տեր Կարապետի սերունդները, որոնք երդվել են որդվոց-որդի նույն՝ Տեր Կարապետ անունով քահանայություն անել և տարին մեկ անգամ ծպտյալ այցելել Սև գետում մնացած իրենց կրոնափոխ ազգակիցներին, տե՛ս Ս. Հայկունի, Կորած ու մոռացուած հայեր (Տրապիզոնի հայ-մահմեդական զիւղերն եւ նրանց աւանդութիւնները), «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, № 7, էջ 239, 240, 242, նույնի՝ Յուսէփցի ազգատոհմ եւ տարօրինակ աւագակ Աբրիեօս Տրապիզոնի հայ զիւղերու մեջ, 1795-1840, Վաղարշապատ, 1905, էջ 44-49:

Ես հետագայում այս պատմությունը լսեցի նաև Շաբանոլլիների, Թոքուզոլլիների, ընդհանրապես, արդալացիների մասին:

Ջելալն ասում էր, որ Կարաիբրահիմոլլիները՝ Ջերմագցիները, ամենաարամիտներն ու քաջերն են, նաև՝ աղմկարարներն ու բարձրաձայն խոսողները: Նրանց մասին կատակում են. «Ջերմագցին բարիսան ջուգալ քիլա գու» (Ջերմագցին ժայռից կաթսա է գլորում), այսինքն՝ այնքան աղմուկ են բարձրացնում, ասես ժայռից կաթսա են գլորում: Ջելալը բացատրում է, որ երագում Ջերմագցի տեսնելը լավ է, գործերը հաջող կլինեն, արդալացի տեսնելը վատ է, քուրդ տեսնելը հիվանդություն է: Տնեցիները կողքից հուշում են, որ եթե երագում ցեխի մեջ ես՝ կհիվանդանաս, միս ուտես՝ ծանր բան կլինի, ցորեն տեսնես՝ շատ փող կունենաս, օձ տեսնես՝ թշնամություն կլինի կամ տղա կծնվի, շուն տեսնես՝ հուրումաթի՝ պետական հիմնարկի կամ ոստիկանության հետ գործ կունենաս, ոչխար տեսնես՝ անձրև կգա, կով տեսնես՝ անձրև չի գա...

Հիշելով Թամարայի պատմածը, ես Ջելալին հարցնում եմ՝ ի՞նչ երգեր ու խաղիկներ է գրել ուսանողական տարիներիս: Նա ասում է, որ լուրջ բաներ չեն, կատակով է հորինել: Խնդրում եմ մեկը երգի: Շպարվել սիրող նորահարսի մասին իր երգից մի հատված է դնում՝ «Հինգ դայի շահարին յես» (Հինգ տարի քաղաքում ես).

Հինգ դայի շահարին յես
(Հինգ տարի քաղաքում ես),
Յե՛ մա, գարթեցա,
(Մա՛յր, ուսանեցի),

Մեզ Լրօնդ ախչիզ մէ յէս
(Մի սիրուն աղջկա ես)
Անդախ ջօնչէցի:
(Այնտեղ ծանոթացա):
Ախչկօնէ շաղ հազ այի,
(Աղջկան շատ սիրեցի),
Էլլէ չի սրրդաս,
(Մտտիցս դուրս չի գալիս),
Նոյթուզ էրթօմ անա յէս,
(Ուր էլ որ գնամ ես)
Էլլէ չի մէդնաս:
(Մտքիցս դուրս չի գալիս):
Իսա պօնէս, յէ՛ մա,
(Այս բանը, մա՛ յր),
Յէս քէզիզի գասիմ,
(Ես քեզ ասում եմ),
Օնգլամիշ աղի ինձի
(Հասկացիր ինձ)
Գարքէվուշ գուզիմ:
(Ամուսնանալ եմ ուզում):
Ռազի էլլիս օջ, անա,
(Եթե համաձայն չլինես),
Դօնաս էրթօղ ում,
(Տնից գնալու եմ):
Ինչ ու ասէս անա թուն,
(Ինչ որ էլ դու ասես),

Սօղէ առնօղ ում⁹⁰:

(Վերջը առնելու եմ):

Ջելալին հարցնում եմ՝ ճի՞շտ է, որ ուսանողներով փորձել եք տառեր հորինել:

- Այո՛, 1973 թ. էր, մենք 18 հոգի համշենցի ուսանողներով հավաքվեցինք Ֆրունզեում և քննարկեցինք, թե ո՞վ ենք մենք, ինչո՞ւ ենք մենք հայ, իսկ եթե հայ ենք, ինչո՞ւ ենք մահմեդական: Իսկ եթե հայ չենք, ապա ինչո՞ւ է մեր լեզուն հայերեն, մեր երաժշտությունը, ամեն ինչը հայկական: Մենք գրադարաններում շատ գրքեր կարդացինք, բայց մեր մասին, բացի Խորհրդային Մեծ հանրազիտարանից, ուրիշ ոչինչ չգտանք: Մենք շատ էինք ուզում պահպանել մեր սեփականը, մեր երգը, պարը, ավանդույթները, բանահյուսությունը: Այն, ինչ մենք գիտեինք, ինչ փոխանցվել էր մեր նախնիներից, այդ բոլորը նման էր հայկականին, միայն չգիտեինք, թե Համշենի լեզվով գրականություն էղե՞լ է, թե՞ ոչ: Մենք շատ անգամ ենք հավաքվել, որ ռուսական երգերը թարգմանենք մեր լեզվով, կամ ինքներս էինք համշենակ երգեր ու խաղիկներ հորինում, նաև դրանց համար՝ երաժշտություն: Յաշա Կարաիբրահիմովը կիրթառ էր նվագում և երաժշտություն էր հարմարեցնում: Մենք ցանկանում էինք մեր տառերն ունենա-

⁹⁰ Երգն ամբողջությամբ 1987 թ. հունիսին Ջելալ Կարաիբրահիմովի տանը ձայնագրել եմ Նուրիյե Մուհամեդի Կարաիբրահիմովայից, ծնվել է 1965 թ. Ղրղաստանի Կըզըլ-Կիյա քաղաքում, ամուսնանալուց հետո բնակվում էր Չիրկինո գյուղում: Երգը նոտաներով հրատարակել եմ իմ «Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը» (Երևան, 2009) գրքում, էջ 237-241:

յինք, քանի որ այդ երգերը ռուսական տառերով չէին գրվում, իսկ մենք ուզում էինք հավաքելիք մեր ժողովրդի երգերն ու հեքիաթները, ինքներս բանաստեղծություններ գրելիք, երեխաներին սովորեցնելիք, այնպես որ մեր լեզվով գրականություն ստեղծվեր: Բայց մենք ցրվեցինք ու այդպես էլ գործը կիսատ մնաց:

- Իսկ ինչո՞ւ հայկական այբուբենը չէիք օգտագործում:

- Մենք հայերեն տառերը չգիտեինք և սովորեցնող էլ չկար: Երբ արդեն մեր գյուղ էի վերադարձել, - շարունակում է Ջելալը, - ուղարկեցին Չիմբենդի Մանկավարժական ինստիտուտ՝ վերապատրաստման: Այնտեղ մի վահանակի վրա թվարկված էին ԽՍՀՄ-ում ապրող բոլոր ժողովուրդները: Ես մի քանի անգամ ուշադիր կարդացի, բայց մեր անունը չգտա: Ես էլ ինստիտուտի ղեկավարությունից հետաքրքրվեցի, թե ինչո՞ւ մեր անունը չի նշված, ինձ ասացին, որ այդպիսի ազգ չկա: Ես էլ ասացի՝ մեկ ասում եք հայ չեք, իսեմշիլ եք, անձնագրում էլ «իսեմշիլ» եք գրում, հիմա էլ ասում եք՝ այդպիսի ազգ չկա՞: Բա մենք ի՞նչ ազգ ենք:

Մենք գիտեինք, որ հայ ենք, իհարկե, երբեմն էլ կասկածում էինք, բայց հիմա որ դու եկար, արդեն հաստատ իմացանք, որ հայ ենք: Միշտ ֆուտբոլի ժամանակ մեր հարազատ թիմը «Արարատն» էր: Հայրս հայկական երգեր շատ էր սիրում, հասկապես «Յարն անուշ է, յարն անուշ» երգը:

Հայաստանցի հյուրի հետ ծանոթանալու համար Ջելալի մոտ են հավաքվում մի 10-15 երիտասարդներ:

- Իմ անձնագրում ազգությունս «թուրք» է գրված, - ասում է Մուլեյման Կարաիրահիմովը (ծնվ. 1953 թ.), - իսկ հորս և մորս անձնագրերում՝ «իսեմշիլ»:

Մեկ ուրիշն ասում է, որ իր անձնագրում «իսեմշիլ» է գրված, իսկ զինվորական գրքույկում՝ «թուրք»: Վրաստանում իրենց ազգանունը Կարաձե է գրվել:

Յաշար Կարաիրահիմովը (ծնվ. 1940 թ., Գոնիոյում) պատմում է, որ 1968 թ. գնացել է Գոնիո, ասում է, որ գյուղում լավ քիրվա ունեինք, անցագիր հանեցինք, տեսանք, որ մեր տունը կանգուն է, այնտեղ ապրում է աջար Ահմեդ Դումրաձեն:

Հավաքվածներն իմ հարցերին են պատասխանում:

Ինչպես Ղրղզստանում, Ղազախստանում ևս գրույցների ժամանակ խստորեն պահպանվում էր ավագության կարգը: Խոսելու, կարծիք հայտնելու առաջնային իրավունք ունեին ներկաներից ավագները: Եթե երկու եղբայրների միջև տարիքային տարբերությունը մեծ էլ չէր, միևնույն է, պատասխանում էր ավագը:

- Չիրկինոյում զբաղվում ենք հողագործությամբ և անասնապահությամբ, - պատմում են նրանք, - առաջ ձմեռները շատ ցուրտ էր՝ -30 աստիճան, հիմա՝ - 20-25, իսկ ամռանը + 40-45 էր լինում: Երբեմն 2-3 ամիս անձրև չի գալիս: Պղպեղ, բադրիջան, լոբի, պոմիդոր, խաղող, ցորեն ենք մշակում: Կով, ոչխար, այծ ենք պահում: Տները հում աղյուսից են: Հացի փուռը կառուցում ենք բակում, զետնից բարձր՝ ոտքերի վրա:

- Իսկ հաց թխելիս խմորի վրան խաչ անո՞ւմ եք:

Ասում են, որ նախկինում անում էին, իսկ Ջելալը հիշում է, որ ոչ միայն խմորի գնդերի վրա օդում խաչ էին անում, այլև գնդերը բացելուց, այսինքն՝ գրտնակելուց հետո ձեռքի ափի եզրով վրան խաչ էին դաջում: Բայց այդ ավանդույթը վերացավ, հիմա մարդիկ շուկայից նախշագարդ գլխիկներով հատուկ փայտե մուրճեր են անում և դրանք խմորին հարվածելով նախշագարդում են: հատկապես տոնական առիթների դեպքում, օրինակ՝ Նոր տարուն, որը նշում են հունվարի 13-16-ին, այդ օրերին իլիկ չեն մանում, լվացք չեն անում, տնից դուրս՝ բակում, փողոցում գործ չեն անում (Նոր դարին իյէք օր մաղմօն մանե չին, լըվացքե էնե չին, թերօնե թաղե չին), հարցնում են, իսկ շյուղերով գործել կարելի՞ է, ասում են.

- Ջախ կօրձի գուն:

Նոր տարվա այդ օրերին ոչ ոք պարտքով փող չի տալիս, իբր թե առատությունը տնից կգնա (Նոր դարուն ումէք փաա բորչ դա չի, ինչի թա բերեքթե դունան գերթա):

Նոր տարուն նայում են, թե ով առաջինն իրենց տուն եկավ, նրա ոտքը փորձում են՝ լա՞վ է ոտքը, վա՞տ է ոտքը: Այն տարի լավ լինես, այն մարդու ոտքը լավ եկավ, նա լավ մարդ է (Նոր դարուն մեչե փութ գենին թա վօվ բիրինջի նեմեղավ դուննիվա, անու օտքե սինամիջ գենին՝ հալա սօ՞յ ա թա օտքե, չօրո՞ւղ ա թա: Ան դային սոյ էլլիս անա, ան մարթուն օտքե սոյ էլեվ, ան սոյ մարթ ա):

Հյուրերի գնալուց հետո, երբ մնում են միայն տնեցիները, որոշում են շարունակել կրոնափոխ համշենցիների խոսվածքի՝ համշենակի, նմուշներ գրառել: Այդ նպատա-

կով հետս վերցրել էի Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի 1977 թ. հրատարակած «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի կյութերի հավաքման ծրագիրը», որի 778 առաջադրանքների մի մասն արդեն Ղրղզստանում լրացրել էի: Որպես համշենցիների ավագ սերնդի ներկայացուցչի և խոսվածքի լավ գիտակի մի քանի հարցեր են տալիս Ջելալի մորը: Նա ժպիտը հագիվ թաքցնելով է պատասխանում: Շուտով պարզվում է պատճառը. Ջելալի մայրը՝ Բեդրիյե Չուխարօղլին, համշենցի չէ, այլ՝ կրոնափոխ հույն: Այդ մասին նա ասում է.

- Քիդիք թա ուռում իք, իրեզիլի, ուռուման թարցաձ իք, բաբբ աստաձ ունի՝ ուռուման թարցաձ իք: Մէք ուռումնօուն հազ գենիք: Բարս, դադս ուռումչա սոյ քիդենի, յես քիչ մե մօլիյեցա: Թուրքչա սոյ քիդիմ: Հօմշեցու առի, հիմի հօմշեցնակ քիդիմ:

Ախչիզ է անա հօմշեցնակ չքիդե, գարքեվեցի, հեդեվնա հօմշեցնակ սօրվեցա: Քարսուն դայի ա հօմշեցի իմ:

Յես հազար իննատր սօնօխտը դարվին ուննվաձ իմ Բաթումին Ախալշենի կյաղին, հազար իննատր քարսունուչօրս դարվին մեզի քեշեցին Կազախստանին Պուշկին կյաղը: Քարսունօխտե դարվին գարքեվեցա, Պուշկին կյաղին մեչը հօմշեցիներ շաղ արբե գունի, գարքեվեցա, Կարաիրաբահիսօվ Օսմանին առի, հազար իննատր հիսունհինգ դարվին Չիրկին կյաղնիվա քօչեցար: Յես հօմշեցնակ խարբուշը քօլայ սօրվեցա:

(- Գիտենք, որ հույն ենք, ռիզեցի⁹¹, հույնից ենք կրոնափոխվել, պապը ասել է՝ հույնից ենք կրոնափոխվել: Մենք հույներին սիրում ենք: Պապս, հայրս հունարեն լավ գիտեին, ես մի քիչ մոռացա: Թուրքերեն լավ գիտեմ: Համշենցու առա, հիմա համշենցակ գիտեմ:

Երբ աղջիկ էի, համշենցակ չգիտեի, ամուսնացա, հետո համշենցակ սովորեցի: Քառասուն տարի է համշենցի եմ:

Ես հազար ինը հարյուր քսանյոթ թվականին եմ ծնվել Բաթումի Ախալշենի գյուղում, հազար ինը հարյուր քսասունչորս թվականին մեզ քշեցին Ղազախստանի Պուշկին գյուղ: Քառասունյոթ թվականին ամուսնացա, Պուշկին գյուղում շատ համշենցիներ էին ապրում, ամուսնացա, Կարաիբրահիմով Օամանին առա, հազար ինը հարյուր հիսունհինգ թվականին Չիրկինո գյուղ քոչեցինք: Ես համշենցակ խոսելը հեշտ սովորեցի):

Դեռ իմ զարմանքը չէր փարատվել, պարզվեց, որ Ջելալի կինը՝ Սարիյեն ևս կրոնափոխ հույն է: Չիրկինոյում ապրում են երկու ընտանիք իրեզիլիներ՝ այսինքն ռիզեցիներ, որոնք կրոնափոխ հույների սերունդներ են՝ Սալի Չուխարովիի (կինը համշենցի է) ընտանիքը և Ռաֆեթ Չուխարովիի ընտանիքը, որի դուստրն է Ջելալի կինը: Ասում են՝ առաջ կողքի գյուղ աղջիկ չէին տալիս, հիմա շատ է մեծացել խառնամուսնությունների թիվը:

- Օրինակ՝ Չիրկինոյից 2 համշենցի աղջիկ ամուսնացել է կրոնափոխ հույների հետ, 2 հոգի դազախ աղջիկ է

⁹¹ Ռիզե քաղաքը գտնվում է Սև ծովի հարավային ափին՝ Տրապիզոնից արևելք, այժմ Ռիզեի նահանգի (իլ) կենտրոնն է:

առել, 1 հոգի՝ ջոն (լազ) աղջիկ, 1 հոգի աղբբեջանցի կին է բերել, 1 հոգի քրդի է մարդու գնացել, - մատները ծալելով թվարկում է Ջելալը:

- Քուրդ համշենցի Բեշլիօղլի Ասլանը Բելորչենակում ամուսնացել է իւեմշիլ աղջկա հետ, Ջամբուլի մարզի համշենցի քրդերը Չիրկինոյից 5 աղջիկ են հարս տարել, - նրան շարունակում է մայրը, - համշենցի քրդերը՝ Բեշլիօղլիները, Ջուլուֆօղլիները, Սարիամաեղօղլիները քուրդ չեն, հեմշիկի են՝ իւեմշիլ, բայց թուրքերեն են խոսում:

Հարցնում եմ՝ որտեղ են նրանք ապրում: Ասում է՝ Ղազախստանի Ջամբուլի մարզի Ջամբուլի շրջանի Իյիչ գյուղում, նաև հարևան Ղրղզստանի Տուլուսի մարզի Կիրովի շրջանի Կիրովսկայա գյուղում:

Ջելալն ասում է.

- Ուզբեկստանի 20 հազարանոց Սովետաբաղ քաղաքում համշենցիների երեք ընտանիք կա, երկուսի կանայք այլազգի են: Կարաբաջակով Սայիդի կինը՝ Մինիսա Ասկարովան⁹² թաթար է, Սայիդը երիտասարդ տարիքում

⁹² Մինիսա Ասկարովան (Կարաբաջակովա) ծնվել է 1952 թ. Թայթարական Ինքնավար Հանրապետության Ալմետևսկ քաղաքում: Ռուսաց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի է, ազատորեն խոսում է համշենցակ՝ Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքով: 1987 թ. հունիսին Ուզբեկստանի Անդիժանի մարզի Սովետաբաղ (1991-ից՝ ուզբեկերեն՝ Խոնդրոդ, ուուսերեն՝ Խանաբաղ) քաղաքում նրանից գրառել եմ «Մախբե» հեքիաթը, որը նա լսել էր սկեսրայրից՝ Աջարիայի Գոնիո գյուղում ծնված Շաբան Սայիդի Կարաբաջակովից (1892-1980 թթ.): «Մախբե» 1989 թ. տպագրվել է «Չայն համշենական» 3-րդ ժողովածուում, էջ 229-230, և 2009 թ. իմ «Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (կյուրեր և ուսումնասիրություններ)» գրքում, էջ 190-191:

Թաթարստանից է բերել, Ակբույուբով Յաշարի կինը՝ Եվգենյա Ցիմբայլովկն ուկրաինուհի է...

Հաջորդ օրն՝ առավոտյան, Ջելլալն ասում է՝ գնանք գյուղում շրջենք և իր առաջարկը հիմնավորում է ժողովրդական առածով. «Բեղեղօղ թիթին բարգաձ թիլքիցան քյարլի ա» (Շրջող աղվեսը պատկած աղվեսից ավելի շահող է):

Փողոցում դատարկ դույլերով մի կին մեզ տեսնելով, ընկրկում է, ճանապարհ է տալիս: Ջելլալը բացատրում է, որ ըստ իրենց ժողովրդական հավատալիքների՝ դատարկ դույլերով կանայք տղամարդու ճանապարհը չեն հատում, թե չէ տղամարդու գործերն անհաջող կլինեն («Գեղիլքե բօշ վեղրենիօվե մարթա արչեվե նեհօսնի չին, ինչի թա փօնե բօշ գեյլի»): Հարցնում են, իսկ կատու անցնելի՞ս, ասում է. «Ավալե թուխ գադուն ջօմփան նեհօսներ անա, թադուշնիվա երթա չենի», առաջներում սև կատուն ճանապարհը հատեր՝ աշխատանքի չէին գնում: Մայիտակի դեպքում գնում էին:

Գնում ենք գյուղի ամենատարեց մարդու՝ Իսհաք Կարաիբրահիմովի մոտ: Ծնվել է 1888 կամ 1889 թ. Գոնիո գյուղում: Նա բարձրահասակ, իր տարիքի համեմատ դեռ կանգուն ծերունի է, ունի սպիտակ, նուրբ մաշկ, կապույտ աչքեր, համաչափ, ուղիղ դիմագծեր և նման է ծեր մտավորականի: Ես նրան հարցնում եմ համշենցիների ծագման մասին: Խոսելիս նա երբեմն դժվարությամբ է բառերն արտաբերում:

- Բաշ-Համշենն ի վա Վանան էգաձ ին, հեմ Էրզրուման էգաձ ին, ավալե ամօն գասենի: Վանը շահար ա: Մե հալիվօրնիյե գասենի թա, մեք Վանան էգաձ իք: Հօմշեցինիյե բիթուն Վանան էգաձ ին, ամօն գասենի (Բաշ-Համշեն Վանից են եկել, նաև Էրզրումից են եկել, առաջ այդպես էին ասում: Վանը քաղաք է: Մեր ծերերն ասում էին, թե մենք Վանից ենք եկել: Բոլոր համշենցիները Վանից են եկել, այդպես էին ասում):

Հարցնում եմ «քուրդ համշենցիների» մասին:

- Քուրդ հօմշեցինիյե երմենեցան թարցաձ ին: Ջօնիյե բիթուն մեզի «երմենի» ցեն գուդանի (Քուրդ համշենցիները հայերից են կրոնափոխվել: Բոլոր լազերը մեզ «երմենի» (հայ) էին կանչում):

- Էրմենիսուն չարթե գունի անա, թուք անդա՞ղ էք թա: Թուք անօց էնգիյե գուքի՞ թա (Հայերին որ ջարդում էին, դուք այնտե՞ղ էիք: Դուք նրանց օգնո՞ւմ էիք),- հարցնում է Ջելլալը:

-- Հա՛, մեք անօց հաց գուդաքի, անօց բահա գուքի: Արթվինան շաղ երմենի փախան: Դասնեութե հօքի մե կյաղին բահեցի, քանի մե օր անդաղ բահեցի, անդի հեղեվ աներ քընացին: Անօց հեղե հաց, բօնիր օմնեցի: Մեզ ախչիգ մե գար, հիվօնդ եր, 14-15 դաագօն եր, օնունը՝ Վարսենիկ, դաղե մարթօցե հեղե քընաց, ախչեգօնե իմ մօղբս օբօլ աավ: Յեւ ան ախչեգօնե լերնիվե դայի, ան ախչիգե լերինե շիդեցավ: Հեղեվ ան երմենիքը եզին ախչեգօնե դային (Այո՛, մենք նրանց հաց էինք տալիս, նրանց պահում էինք: Արթվինից շատ հայեր փախան: Տասնութ հոգի մեր գյու-

դում պահեցի, մի քանի օր այնտեղ պահեցի, դրանից հետո նրանք գնացին: Նրանց հետ հաց, պանիր դրեցի⁹³: Մի աղջիկ կար, հիվանդ էր, 14-15 տարեկան էր, անունը՝ Վարսենիկ, հայրը մարդկանց հետ գնաց, աղջկան ինձ մոտ թողեց: Ես այն աղջկան յայլա տարա, այն աղջիկը յայլայում առողջացավ: Հետո այն հայերը եկան, աղջկան տարան):

Ես Իսհափին հարցնում եմ, թե Մեծ եղեռնի տարիներին թուրքերը նրանց հետ ինչպե՞ս էին վարվում: Ասում է, որ կոտորածների ժամանակ թուրքերը հոխորտում էին, թե հայերից հետո ձեզ ենք կոտորելու, չնայած մուսուլման էք, բայց հայ էք:

Հարցնում եմ՝ ինչո՞ւ են իրենց տոհմին Ջերմագցի ասում: Բացատրում է.

- Բաշ-Համշենան մեզ թուխ մարթ մե էգաձ ա Խօփայինտու: Օնունե Իբրահիմ էր: Բաշ-Համշենն ու Խօթըչուրե մօղիզ էնի: Ան Իբրահիմե ջերմագ դաղա մե ուներ, անու Ջերմագ գասենի, Ջերմագցի անդաղան ա (Բաշ-Համշենից մի թուխ մարդ է եկել Խօփա: Անունն Իբրահիմ էր: Բաշ-Համշենն ու Խոտորչուրը մոտիկ էին: Այն Իբրահիմը մի ձերմակ տղա ուներ, անունը Ջերմակ էին ասում, ձերմակցի այնտեղից է):

Իսհափ Կարաիբրահիմովը պատմում է, որ 1968 թ. գնացել է Թուրքիա՝ բարեկամների մոտ, եղել է Խոփայում, այնտեղի և Բորչքայի գավառի գյուղերը դեռ Համշենի

լեզվով են խոսում ու նա թվարկում է այդ գյուղերը՝ Գարջի, Ջենդիդ, Ջալոնա, Արդալա, Ջուրբիջի, Խիգո, Չավուշլու, Քյոփրիջի, Ուչ-Քարդաշ, Մաքրիալ, Չանչախանա, Օնճորոխ, Մոլլին օղլուն դերեսի՝ Մոլլին ցոր, Շանա, Բաղլիվոն, 1914 թ. հետո հիմնվել է Սաթիբե⁹⁴ գյուղը: Ասում է, որ Ստամբուլի մոտ՝ Աքշեհիբում էլի համշենցիների գյուղեր կան: Նրանք էլ են Համշենի լեզվով խոսում:

- Բաշ-համշենցիների շատ հանդիպեցի, նրանք առաջ հայերեն էին խոսում, հիմա՝ թուրքերեն, եթե բոլոր համշենցիներին հավաքեն, Երևանի չափ կլինեն, - ասում է Իսհափ Կարաիբրահիմովը:

Իսհափը հոգնում է, ներս է գնում հանգստանալու:

Բակում հավաքված Իսհափի հեռու ու մոտ ազգականները պատմում են, որ նա եղել է ամենահարուստ համշենցիներից մեկը: 1941 թ. հենց պատերազմը սկսվել է, նա իր հազարից ավելի ոչխարները ծախել է ու ոսկի առել: Նրա հայրն էլ է հարուստ եղել:

Աքսորից հետո Իսհափը ցնցոտիներ է հագնում, կյանքը վտանգելով, աներևակայելի խոչընդոտներ հաղթահարելով, ծպտված վերադառնում է իրենց գյուղ, ուր իր տանը՝ հատակի տակ, ոսկիներ էր թաքցրել: Գիշերը նոր տանտիրոջը կանչում է դուրս, ատրճանակն ուղղում է վզին, ասում, որ այսինչ տեղում 150 ոսկի կա պահած, գնա բեր: Նա գնում է, գալիս, ասում, որ ընդամենը 50 հատ է: Իսհա-

⁹³ Բնագրում՝ օմնեցի, «օմնուշ» նշանակում է ամանի, տարայի մեջ լցնել, դնել, որևէ իր փաթաթել, տեղավորել:

⁹⁴ Հավանաբար նկատի ունի Արդվինի նահանգի Բորչքայի գավառի Մանասթըր (այժմ՝ Շշիբեոյ) գյուղը, որի վերնի կողմում կա Սաթիբե անունով բլուր:

գրում, բայց Ղազախստանում երևի գյուղի կեսի անձնագրերում «թուրք» գրեցին:

Նա 1968 թ. Սելիմ Կարակչիողլիի և Հասան Սալեհողլիի հետ Մոսկվա է գնացել: Դիմում են գրել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահություն, խնդրել, որ իրենց թույլատրեն վերադառնալ հայրենի գյուղեր: Նրանց ընդունել է ԳԽ նախագահության քարտուղար Միխայիլ Գեորգաձեն,⁹⁷ սակայն հարցը չի լուծվել:

Քյազիմը խոսքաշեն մարդ է, ուստի մեր գրույցը շարունակում ենք իր տանը:

- Իմ հայրը՝ Մոսեղը (Մուհամեդը) 83 տարի ապրեց, ծնվել էր 1890 թ., նրա հայրը՝ Ասլանը, 73 տարի ապրեց, նրա հոր անունը Հալիթ էր, Հալիթի հոր անունը՝ Իբրահիմ, ահա այդ Իբրահիմից են առաջացել բոլոր Կարաիբրահիմողլիները:

Քյազիմի և Ջելայի հետ փորձում ենք Կարաիբրահիմողլիների տոհմաճառը կազմել, երեխանների անուններն էլ գրելով 6-7 սերունդ է լինում:

Հետաքրքրվում եմ, թե Աջարիայում ինչո՞վ էին զբաղվում: Քյազիմն ասում է՝ ով հող ուներ՝ հողագործ էր, ով շատ ոչխար ուներ՝ հովիվ էր, մինչև Քութայիսի մոտ տանում էին ոչխարները: Ջելայը հավելում է, որ համշենցիների ոչխարներն արտաքուստ մյուսների ոչխարներից

⁹⁷ Միխայիլ Գեորգաձեն (1912-1982), 1953-54 թթ. եղել է Վրացական ԽՍՀ գյուղատնտեսության նախարար, 1954-56 թթ.՝ Կոմկուսի կենտրոնի երկրորդ քարտուղար, 1956-57 թթ.՝ Նախարարների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ, 1957-1982 թթ.՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության քարտուղար:

տարբերվում էին, բայց նկատելով իմ լայն ժպիտը, մի տեսակ արդարանում է՝ այդ մասին մեծերից է լսել: (Տարիներ անց իմացա, որ իսկապես համշենցիները ստեղծել են ոչխարների նոր ցեղատեսակ)⁹⁸:

Քյազիմն ասում է, որ համշենցիները Բաթումում ու Ռուսաստանի այլ քաղաքներում հայտնի հացթուխներ⁹⁹ էլ ունեին՝ Ֆուրունջի Իբրահիմը, Ֆուրունջի Ասլանը...

⁹⁸ Վրացի գիտնական Ս. Ռչեուլիշվիլին իր «К истории овцеводства Грузии» («Վրաստանի ոչխարաբուծության պատմությունից») գրքում ատանձին ենթաբաժին է նվիրել այդ ցեղատեսակին. «Хемшинские овцы. Овцы этой породы не местного происхождения. Они завезены переселенцами в Аджарию из районов Хопи и Ризе, находящихся в настоящее время в пределах Турции» (թարգմ.՝ «Խեմշինյան ոչխարներ: Այս ցեղատեսակի ոչխարները տեղական ծագման չեն: Վերաբնակիչները դրանց Աջարիա են բերել ներկայումս Թուրքիայի սահմաններում գտնվող Խոփայի և Ռիզեի շրջաններից»), տե՛ս **М. Д. Рчеулишвили**, К истории овцеводства Грузии, Тбилиси, Государственное издательство ГССР, 1953 (- 220 с.), с. 88. Տե՛ս նաև **В. М. Шамиладзе**, Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии. Историко-этнографическое исследование, Тбилиси, изд. «Мецниереба», 1979 (- 340 с. + VIII табл. фотографии), с. 74, 282.

⁹⁹ 1893 թ. «Նոր-Ղար» թերթում տպագրված իր հոդվածում Ռուսաստանի քաղաքներում հացթուխությամբ զբաղվող կրոնափոխ համշենցիների մասին կարևոր տվյալներ է հաղորդում «Պիրո» գրչանունով հանդես եկած 24-ամյա լրագրող Արշակ Եղիզարյանը. «Այժմ Ռուսիայի շատ քաղաքներում կան դոյնօրինակ հայեր, որոնք հաց են թխում, կերակուր եփում, և հիւրանոցներ ունին. զլխատրապետ դրանք գտնում են Ռուստովում, Թայդանում, Նովոչերկասկում, ապա հարավային Ռուսիայի քաղաքներում՝ Խարկովում, Օդեսայում, և Վոլգայի վրայ գտնուող քաղաքներում: Այդ իսլամն ընդունած հայերը Հեմշին գավառամասից են Երիզայի մութասարբքլըղից, Տրապիզոնի վիլայեթից», տե՛ս **Պիրո**, Տաճկացած հայեր, «Նոր-Ղար», Թիֆլիս, 1893, դեկտեմբերի 21, № 227, Բախտիար Հովակիմյան, Հայոց ծածկանունների բառարան (8000 հեղինակի 2500 ծածկանուն), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 2005 (- 788 էջ), էջ 360, 598: Թայդանը ՌԴ Ռուստո-

Ջելալի հայրը Բաթումում մի հայից՝ Անդրոյից, կոշիկ կարել է սովորել, բայց արքորից հետո գյուղում այդ արհեստը համարյա պետք չի եկել, մարդիկ հողի ու ցեխի մեջ աշխատելիս ռետինե ոտնամաններ ու կրկնակոշիկներ

վի մարզում՝ Ագովի ծովի ափին գտնվող Տագանոզ քաղաքի հին անունն է, Երիզայի մութասարրբիլդը Ռիզեի գավառն է (Մ. Վ.):

Տրապիզոնցի ճանաչված մտավորական և մանկավարժ Հակոբ Մեղավորյանը, որ Լոզանի համալսարանում ուսանել է մանկավարժություն և իրավաբանություն, 1894 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն, թուրքական հետապնդումների պատճառով 1901-ից բնակվում էր Բաթումում, 1904 թ. գրում է, որ Բաթումից մինչև Մոսկվա և Բուխարեստից մինչև Աստրախան ամեն քայլի կարելի է հանդիպել օրովիշեր աշխատող համշենցի (խեմշինի) հացավաճառների, տե՛ս «Исключительное занятие хамшинли-печение хлеба. От Батума до Москвы и от Бухареста до Астрахани на каждом шагу можно встретить булочников из хамшинли, работающих день и ночь...», А. П. Мегавориан, К вопросу об этнографических условиях развития народностей Чорохского бассейна, «Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества», Тифлис, 1904, т. XVII, № 5, с. 366.

1909 թ. Մև ծովի հարավային ափերում՝ ռուսական և թուրքական տիրապետության տակ գտնվող Լազիստանում ուսումնասիրություններ կատարող Նիկողայոս Մառը կրոնափոխ համշենցիների «խեմշին»-ների մասին գրում է, որ նրանք Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում հացթուխությամբ են զբաղվում, տե՛ս Н. Марр, Из поездки в Турецкий Лазистан (Впечатления и наблюдения), «Известия Императорской Академии наук», С.-Петербург, 1910, с. 618. Կրոնափոխ համշենցիները ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Ստամբուլում էլ նշանավոր հացթուխներ էին: Հակոբ Մեծուրին (1886-1978), որ ինքն էլ Ստամբուլում հացթուխ էր, իր «Միլա» պատմվածքում գրում է. «Հայերը շատ վերջերը, նախորդ դարու սկիզբները, յունական ապստամբութենեկ յետոյ երբ յոյները քաշուեցան, անոնց տեղերը գրաւեցին, ինչպէս հիմա ալ քաղաքին ամբողջ հացագործները Մեծովցի լազերը, Հեմշինցիներն են», տե՛ս Յակոբ Մեծուրի, Մենք (ընտիր պատմուածքներ), կազմող, յառաջաբանի հեղինակ եւ խմբագիր Երուսանդ Տեր-Խաչատուրեան, Անթիլիաս, 2018 (- 528 էջ), էջ 372:

էին հագնում: Քյազիմը վկայում է, որ լավ արհեստավորները Բաթումի հայերն էին, իրենց գյուղերի տների քարե պատերը շարելու համար Բաթումից էին գալիս հայ վարպետները, հիշում է՝ մեկի անունը Յուրիկ էր, ցերեկները պատ էր շարում, գիշերները քեմենչե էր նվագում:

Գյուղի համշենցիների նահապետի՝ Բահաթ Կարաիր-րահիմովի թոռը՝ խարտյաշ մագերով և կապուականաչ աչքերով 27-ամյա Մուլեյմանը, որը աչքի հիվանդության և վատ տեսության պատճառով չէր աշխատում, ասաց, թե՛ն քեմենչե նվագող չկա, սակայն հանուն գիտության ինքն ինձ համար մի երկու խաղիկ կերգի, որոնցից առաջինը Ջելալն է հորինել:

Հերեվօնցմա յես եգի,
Յես ցեգիգի փութ էնուշ,
Աստե՛ք ալա, ախչգենե՛ք,
Թուք քիդե՛ք տա հաց էփուշ:

Բարիսին դագե խընձօր(ի) ձառ,
Խընձօր գուցքիմ այե դար,
Իսա բագարիս խաթեր,
Մեգալ բագար այե դար:

Հաջորդ օրը գնում ենք գյուղի մյուս մեծահասակի՝ Խաուլա Իլյասի Կարաիրահիմովայի մոտ: Ծնվել է 1898 թ. Խովհայի գավառի Չավուշլու գյուղում, օրիորդական ազգա-

նունը Շաբանօղլի է, քույրը՝ Էմինեն, և մյուս ազգականներն ապրում են հայրենի գյուղում: (Հետո, երբ Երևանում ես լսում էի Չավուշլուում Սուլեյման Կարախիրահիմովի արած ձայնագրությունները, դրանց մեջ էր նաև Խաուլայի քրոջ՝ Էմինեի խոսքն ուղղված արքայական հարազատներին՝ «Յէս Էմինէն իմ, օրթի, Բյասին Էմինէն իմ...»):

Նա Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբում ականատես է եղել, թե ինչպես էին թուրք զինվորները քրիստոնյա հայերին տանում Արտանուջ քաղաքի մոտ գտնվող Ջեհեննեմ դերեի (Դժոխքի ձոր) ժայռից ցած նետելու: Նա պատմում է և ձեռքերը ծնկներին տալով արտասվում, զգացվում է, որ տասնամյակներ առաջ տեսածը խորապես ցնցել է նրան, և նա անընդհատ կրկնում է.

- Էրօնդ-էրօնդ ախչըգէնին կուլանի, Էրօնդ-էրօնդ ախչըգէնին ... (Սիրուն-սիրուն աղջիկները լաց էին լինում, սիրուն-սիրուն աղջիկներ...):

- Ինչքէ ս աղաձ ա (Ինչպէ ս է եղել),- հարցնում է Ջելալը:

- Է՛, ժողված ունէնի, մեզդաղաձ ունէնի: Էրօնդ-էրօնդ ախչըգէնիյէ, հարսնիյէ, բարվէնիյէ, դաղաքէ, գէնդիքէ գուղնի գումաշ հաքաձ ունէնի, յէլաղնի սըրմալի: Արթվինան ժողված ունէնի, թափուր-թափուր: Ջեհեննեմ դերեն ի վա նէլէլէ գունի, ասօրի բես մեղիս ա: Թէվօնգօվ դօնէ գունի: Դընիյէ բօշ մընա գունի, ալուրնիյէ թօրբանիօվէ գիյէ գունի ասքերնիյէ: Անէր ջէլջէվա գունի, կուլանի: Ջեհեննեմ դերէ գասէնի, մէձ խէնդաքին բես, աննիվա լէլլէ գունի, քիշէրը լէլլէ գունի: Արթվին գասէնի շահարին, անդի ժողվէ գունի: Էրսէնի մէնաց օշ, բիթուն ժողվէցին, քէշէցին (Է՛, հա-

վաքէլ էին, մեկտեղել էին: Սիրուն-սիրուն աղջիկները, հարսները, պատավները, երեխաները, կանայք գծավոր մետաքս էին հագած, ոսկեթելով ասեղնագործած անթն բաձկունակներ: Արդվինից էին հավաքել խումբ-խումբ, Ջեհեննեմ դերեն (Դժոխքի ձորն) ի վար էին լցնում, այսօրվա պես հիշում եմ: Հրացանով էին տանում: Տները դատարկ էին մնում, զինվորները այլուրները պարկերով կրում էին: Նրանք ճվճվում էին, լաց էին լինում: Ջեհեննեմ դերեն (Դժոխքի ձոր) էին ասում, մեձ խանդակի պես էր, այնտեղ էին լցնում, գիշերն էին լցնում: Արդվին էր քաղաքի անունը, այնտեղից էին հավաքում: Հայ չմնաց, բուրբին հավաքեցին, քշեցին)¹⁰⁰:

¹⁰⁰ Երևան վերադարձից հետո ժամանակի հայկական մամուլում փնտրեցի-գտա այդ ողբերգության մասին որոշ վկայություններ, որոնք ներկայացնում եմ. «Անցած 1914 թի դեկտեմբերի 17-ին՝ Արդանուշի հայերի գլխին եւս կախված էր Դամոկլեան սուրը և ժողովուրդը ապրում էր օրհասական րօպէներում: Նոյեմբերի 6-ից մինչև դեկտ. 17-ը Թիւրքիայից Արդանուշ խուժած չեթաները մասնակցությամբ տեղացի թիւրքերի իրանց գազանային սկզբնական գործողութիւնները - այն է թալանել, կողոպտել եւ այլն, կատարած եւ գլուխ բերած լինելով՝ գործը արդէն հասել էր ջարդի: Կատափնատեղը որոշված էր Արդանուշի հիւսիսային կողմը անդնդախոր ձորի եզերքին գտնվող աւելի քան 200 սաժէն բարձրութիւն ունեցող քարածայրը, որ զարհուրելի տեսարան է ներկայացնում, զազանները այդտեղ տանելով կոտորվողներին կապկպած եւ սուիներով խոր վերքեր տալով՝ կիսակենդան վայր էին ձգում:

Արդանուշում ապանված է 136 մարդ, նոյնպէս այնտեղի ժողովրդապետ Խ. Մանուել վ. Ճուխունեանը, որով նահատակների թիւը հասնում է 137 հոգու:

Արդանուշում եւ Տանձոտում կոտորածները տեղի են ունեցած միևնոյն օրը եւ միևնոյն գիշերը, եւ դեկտ. 18-ին արդէն ներկված էր Արդանուշի գետը տանձոցիների և արդանուշիների դիակներից հոսած արեամբ», տե՛ս 3. ք. Եսայեան, Արդանուշի հայերի կոտորածի տարե-

- Մտոցն ալ ժողվէ գունի՞ թա գօօվվի: Մտոցն ալ քէշէ գունի՞ թա (Մերոնց է՛լ էին գոռով հավաքում: Մերոնց է՛լ էին քշում), - հարցնում է Ջելայր:

դարձը, «Մշակ», թերթ, Թիֆլիս, 1915, դեկտեմբերի 22, թիւ 283, էջ 3, 4: «Թուրքերը, Արդուին քաղաքին մեջ նախ վեց հոգի կախաղան բարձրացուցած են, Հայ բնակչութեան սարսափ ազդելու համար: Ապա մարդկանցմէ ու կանանցմէ պահանջուած են իրենց բոլոր ոսկեղորանները: Ոսկիները ստանալէ ետք, Թուրքերն սկսած են կողոպտել թէ՛ տները, և թէ՛ խանութները: Կողոպտած ու պղծած են նաեւ տեղւոյն Հայոց եկեղեցիները: Ամբողջ ամիս մը այս խժողովութիւնները շարունակելէ եւ Հայ ժողովուրդը կատարելապէս քամելէ վերջն է, որ կը ձեռնարկուի կանխապէս պատրաստուած ջարդի ծրագրին իրագործմանը: Կը խնայուին միայն երեխայոց ու կանանց, զանոնք կրօնաւիժի ընելու նպատակաւ:

...Արտանուշ բերդաքաղաքի ջարդը աւելի սուկալի եղած է: Թուրքերը տեղւոյն Հայերը նախ լաւ մը կը թալլեն: Յետոյ, անուցմէ ձեռքերնին անցածները, հաւաքաբար, կը քշեն, կը տանին քաղաքին վերեւի կողմը գտնուող ժայռին ծայրը: Այն տեղ կը մերկացնեն զանոնք, եւ ապա, խումբ խումբ իրարու կապած, կը գլորեն ժայռերէն վար, դէպի խորունկ անդունդ: Գորտողները, քարէ քար զարնուելով, ջարդուելով ու փշրուելով, կ'իյնան խորերէն ընթացող Արտանուշ գետակին մեջ, ու դեռ եւս շնչողներն ալ կը խեղդուին, կը լմնան», տե՛ս Ազգային կեանք, «Կոչնակ», շաբաթաթերթ, Նիւ Եորք, 1915, Ապրիլ 17, թիւ 16, էջ 379:

«Կանգնած էինք այդ չարագուշակ ձորի այն բարձրութեան վրայ, որտեղից թիւրքերը անդունդն են գլորել 110 հայերի: ... Ճիշտ այստեղից, ուր կանգնած էինք, 65 հոգի թոկերով կապուած միմեանց, հրել են անդունդի խորքը: Դեռ արեան հետքերը նկատելի են...: Անցնում ենք հարաւային կողմը, նոյնպէս մի ահռելի բարձրութիւն, ուսկից գլորել են երկրորդ խումբը թուով 30 հոգի, դարձեալ արեան հետքեր...: Անտանելի զիզագաներով իջնում ենք դէպի ձորը...: Քիչ անցած՝ հանդիպում ենք առաջին խմբի եղբայրական գերեզմանին», տե՛ս Ս. Բռունեցի, Դժոխքի ձորը, «Նորիզոն», թերթ, Թիֆլիս, 1915, ապրիլի 28, № 91:

2010 թ. հնարավորություն ունեցաւ այցելել Արտանուշ և տեսնել սարսափազդու ձորը (Ս. Վ.):

- Հա՛, մտոցն ալ թե՛օնգնիօվէ քէշէ գունի, հեղե՛վ անէր յէթ թարնա գունի (Հա՛, մերոնց էլ էին հրացաններով քշում, հետո նրանք հետ էին դառնում):

- Էրմէնիսիյէ ինչի մէ աղա՛ձ ունէնի թա (Հայերը ինչ-որ բա՛ն էին արել), - հարցնում է ներկաներից մեկը:

- Չքիդի՛մ, ան ինչի՞ ամա գէնէնի, չքիդի՛մ: Ան վաքիս յէս ախչիգ է: Յէս իմ մօտ հարցնէ գու՛՛ անէր ինչի՞ ամօն կուլօն, իմ մատ ասաց. «Օրթի՛, անօց խախթուշ դօնի գուն»: Արթովին բիթուն էրմէնի էնի, թափուր-թափուր դօնէ գունի (Չգիտե՛մ, ինչի՞ համար էին այն անում, չգիտե՛մ: Այն ժամանակ ես աղջիկ էի¹⁰¹: Ես իմ մորը հարցնում էի՝ նրանք ինչո՞ւ են այդպէս լաց լինում, իմ մայրն ասաց. «Որդի՛, նրանց խեղդելու են տանում»: Արդվինում բոլորը հայ էին, խումբ-խումբ տանում էին):

Ապա ծեր կինը, ինձ նայելով, Ջելային հարցրեց.

- Իսէր ուստի՞ թօրեմիշ աղած ին (Սրանք որտեղի՞ց են հայտնվել):

- Իսէր հօգա արբի գուն (Սրանք այստեղ են ապրում, այսինքն՝ ԽՍՀՄ-ում), - պատասխանեց Ջելայը:

- Փախա՛ձ ին թա (Փախէ՛լ են), - զարմացավ ծեր կինը¹⁰²:

¹⁰¹ Աղջիկ էի - նշանակում է շատ երիտասարդ էի և դեռ ամուսնացած չէի:

¹⁰² Դժոխքի ձորի մասին Խառնուրդ Կարախանյանի մոտիվայի հետ մեր գրույցը տեսնելու համար Ս. Վարդանյան, Մահմեդական համալսարանի Մեծ եղեռնի վկաներ, «Չայն համալսարան», ամսաթերթ, 2006, № 3-4, էջ 7: Նույնի Մահմեդական համալսարանի Մեծ եղեռնի վկաներ, «Եզգեթ», հանդես, Երևան, 2007, № 2, օգոստոս, էջ 40-43: «Մեզ թավայի ծուզ իք» («Մեկ թավայի ծուզ ենք»), գրույցը վարեց Անի Ղարաբաղցյանը, «Մենք մեր մասին», հանդես, Երևան, 2007, № 2 (№ 10), էջ 20-23: Ս. Վարդանյան, Դժոխային կիրճի արձագանքները, «Չայն համալսարան»:

Նրան խնդրում եմ, որ թվարկի Աջարիայի համշենցիների գյուղերը: Թվարկում է: Նրա որդին՝ 1932 թ. Գոնիոյում ծնված Փաշա Կարախրահիմովը, որին ռուս նշանավոր դերասան Եվգենի Լեոնովի¹⁰³ հետ նմանության պատ-

ճառով համագյուղացիները «Լեոնով» են ասում, այդ գյուղերի մասին մի երգ է երգում.

Լուսնիկա իմ, տիրաճ իմ¹⁰⁴
(Լուսին եմ, լուսավորել եմ)
Համշենցի կյաղերն ի վե,
(Համշենցիների գյուղերն ի վեր),
Գոնլի դասն շաղ պարցն ա,
(Կանլը դարան շատ բարձր է),
Գորիաթե բարագ ա,
(Կվարիաթը գառիթափ է),
Գյունաե շաղ էրօնդ ա,
(Գոնիոն շատ զեղեցիկ է),
Ավգյաե փիչօտ կյաղ ա,
(Ավգյան քանոտ գյուղ է),
Ջառնալե չախօտ կյաղ ա¹⁰⁵:
(Ճառնալը անձրևոտ գյուղ է):

Այս երգի շնորհիվ նոր բառեր եմ սովորում, պարզվում է՝ կրոնափոխ համշենցիներն անձրևին «չախ» են ասում, այնինչ քրիստոնյա համշենցիները՝ Սամսոնի գավառից եկածները՝ «վրայեզ», Տրապիզոն քաղաքի մերձակա գյուղերից գաղթածները՝ «թաթավ»: «Փեչօտ» նշանակում է

¹⁰⁴ Տիրաճ իմ- դիպել եմ, ճառագայթներով լուսավորել եմ, ծագել եմ:

¹⁰⁵ Այս երգն իր նոտաներով հրատարակել եմ «Չայն համշենական» 3-րդ ժողովածուում, Երևան, 1989, էջ 210, և իմ «Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը» գրքում, Երևան, 2009, էջ 244:

նական», 2011, № 3-4, էջ 2, 3: Սերկլե Վարդանեան, Իսլամացուած համշենցիները թե՛ զոհեր են եւ թե՛ վկաներ, "Agos", Haftalik gazete, Istanbul, 2013, Kasım 8, № 914, «Ակօս», շաբաթաթերթ, Ստամբուլ, 2013, նոյեմբերի 8, № 914, Հայերեն ներդիր, էջ 3: Ստամբուլի Բողազիյի (Բոսֆորի) համալսարանում 2013 թ. նոյեմբերի 2-4 տեղի ունեցած «Իսլամաց(վ)ած հայեր» միջազգային գիտաժողովում իմ կարդացած զեկուցումն է՝ կրճատված և արևմտահայերենի փոխադրված: Նյութի ավելի սեղմված տարբերակը արտատպվել է Աթենքի «Ազատ օր» օրաթերթում, 2013 թ., նոյեմբերի 20, թիւ 20205: Իմ զեկուցման համառոտված թուրքերեն տարբերակը լույս է տեսել "Agos" թերթի նույն համարում Uygur Gültekin, "Karadeniz'in gizemli halkı", էջ 8: (Թարգմանություն՝ Ույգար Գյուլթեքին, Սև ծովի խորհրդավոր ժողովուրդը): Ջեկուցման ամբողջական թուրքերեն թարգմանությունը տես գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածուում **Sergey Vardanyan**, Müslümanlaşmış Hemsinli Ermeniler: Kurbanlar ve Tanıklar, Ermeniceden çeviren Pakrat Estukyan // **Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler**, Konferans Tebliğleri, Kasım 2013, Istanbul, Hranti Dink Vakfı Yayınları, 2015 (- 470 s.), s. 75-86. Ս. Վարդանյան, Դժոխքի ձորը, Կրոնափոխ համշենցիները՝ Մեծ եղեռնի ականատեսներ, «Անդին», ամսագիր, Երևան, 2014, № 4, էջ 14-19: Նույնի՝ Իսլամացված համշենահայերը Ցեղասպանության ականատեսներ // Տրապիզոն նահանգ եւ Համշեն, Printed by: A&V Digital Offset, Publisher: ARS "Roubina" Chapter, Թորոնթօ, Գանատա, 2014 (-166 էջ), էջ 67-76: Նույնի՝ Հայոց ցեղասպանության մասին գրառումներ կրոնափոխ համշենահայերից // Հայ ժողովրդական մշակույթ XVI, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Դերենիկ Վարդումյանի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2014 (- 496 էջ), էջ 327-334:

¹⁰³ Եվգենի Լեոնով (1926-1994), թատրոնի և կինոյի դերասան, ԽՍՀՄ ժող. արտիստ (1978), ԽՍՀՄ Պետ. մրցանակի (1976) և ՌԴ Պետ. մրցանակի (1992) դափնեկիր:

«քամոտ», քանի որ թուրքնանցիները քամուն ասում են «փուչ»¹⁰⁶:

Եվգենի Լեոնովի համշենցի բարեսիրտ նմանակը՝ Փաշա Կարաիբրահիմովը, իմ խնդրանքով մի քանի խաղիկներ էլ է երգում.

Էրզրվայե բայիր ա,
Դօնե դագե չայիր ա,
Ղարա թ այեք ախչգրնե ր,
Գարքըվուշի դայի ա:

Գալաթե թի սադօնե,
Քեզի ժըմնիմ օդօնե,
Քա՛, քեզի վաա գուցքիմ
Չաղիր չուննօղ յօդօնե:

Լուսնիկա էրօնդ կիշեր,
Քալա էրթօք աս կիշեր,
Մերեմ ախչիգ տուրդ պաց,
Թեվօնքը բուչիսին մենաց,
Յեա թեվօնքին վարի չիմ,
Մերեմը ինձի մենար:

¹⁰⁶ Երգի թարգմանության մասին տե՛ս Ս. Վարդանյան, Ղազախստանի, Ղրղզստանի և Թուրքիայի մահմեդական համշենահայերից գրաված հայերեն մի քանի բառերի մասին, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2016, № 3, էջ 82-83:

Ջելալն առաջարկում է՝ գնանք «Էվլիյա ախպօր», այսինքն՝ սուրբ աղբյուր, մի քանի կմ է հեռու, այնտեղ շատ լավ փողոց կա, շրջակա գյուղերի բնակիչները հաճախ են գալիս հանգստանում, քեֆ անում: Փոքր խմբով գնում ենք, անցնում ենք բազմաթիվ հողաթմբեր և բուսականությունից զուրկ բլրակներ, հասնում ենք սուրբ աղբյուրին:

Գետնից բխում է հորդառատ, մաքրամաքուր ջուր: Աղբյուրի ակունքին աճած այլձենու ճյուղերին տարբեր տեսակների, ձևերի ու չափերի հարյուրավոր գույնզգույն կտորներ են կապկպված, ցանկությունների, երազանքների իրականացման համար են: Միայն այլձենուն, մյուս ծառատեսակներին չեն կապում: Ասում եմ, որ Հայաստանում էլ այդպիսի սովորություն կա: Հարցնում եմ, իսկ որտե՞ղ է փողոցը: Ցույց են տալիս ջրառատ առուն, թե՛ սա է: Բացատրում եմ, որ փողոցն իրենց գյուղի ասֆալտապատ փողոցն է, որի երկու կողմում իրենց տներն են: Պարզաբանում են՝ դա «ջօմփա» է, իսկ փողոցը մեծ առուն կամ գետակն է: Մտածում եմ, որ հայ ժողովրդից կտրված ապրելն ազդել է այս գյուղի համշենցիների բառապաշարի վրա, նրանք սկսել են շփոթել բառերի իմաստները, բայց տարիներ անց, երբ հնարավորություն ունեցա լինել Թուրքիայում բնակվող համշենցիների գյուղերում, պարզվեց, որ այնտեղ էլ են գետին «քեղ» ասում, իսկ գետակին՝ «փօ-

դոց», ինչը Խոփայի խոսվածքի յուրահատկություններից է¹⁰⁷:

Կրոնափոխ համշենցիների բարբառի եզակի բառերը թելը կտրված ուլունքաշարի հատիկների պես սփռված են Կենտրոնական Ասիայում, Ռուսաստանում ու Թուրքիայում՝ Արդվինի, Ռիզեի, Էրզրումի, Սաքարյայի ու Դյուզջեի նահանգներում, տարբեր քաղաքներում ու գյուղերում, և այդ բոլորը հատ-հատ պետք է հավաքել և կրկին ուլունքաշար անել: Ե՛րբ և ինչպե՛ս:

Այդ և հաջորդ օրը Խաուլա Կարաիբրահիմովայից և գյուղի մյուս կանանցից գրի են առնում համշենցիների հագուստների անվանումները, ճաշատեսակները և այլն, Ջելալն էլ պատմում է երկու հրաշալի հեքիաթ՝ «Ֆուքարա դադան» և «Կոլիլ»:

1940 թ. Աջարիայի Ճառնալի գյուղում ծնված Խաթիջե Կարակչիողլիից ձայնագրում էմ յոթ խաղիկներ¹⁰⁸, որոնցից մեկը հետագայում դարձավ շատ հանրահայտ¹⁰⁹:

¹⁰⁷ Ս. Վարդանյան, Ղազախստանի, Արզաստանի և Թուրքիայի մահմեդական համշենահայերից գրառված հայերեն մի քանի բառերի մասին, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2016, № 3, էջ 91, 92:

¹⁰⁸ Տե՛ս Չայն համշենական, գիրք երրորդ, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Ս. Վարդանյանը, Երևան, 1989 (- 252 էջ), էջ 213-216, 239: Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (կյուրեր և ուսումնասիրություններ), Երևան, 2009, էջ 248-251, № 10-16 խաղիկները:

¹⁰⁹ Չիրկինո իմ երկրորդ այցելության ժամանակ 1987 թ. հունիսին, կրկին Խաթիջե Կարակչիողլիից գրի առա երկու խաղիկ.

Նարս էլլիմ, իշալլա,
Դուն ավելիմ, իշալլա,
Քու դադին ու բու մոյը
Կուրբա կործիմ, իշալլա:

Չէքթէս խաղփուլիգ ա,
Մէշուս ալ պօլօր կալ չի,
Իսս կյաղիս դադաքէ
Ինձի ալ ումիշ կալ չին:

2008 թ. Երևանում ստամբուլարնակ համշենցիների «Վոլա» համույթի համերգից հետո խմբի անդամների հետ մեր տանը հյուրընկալված երգչուհի Այշենուր Քոլիվարը լսելով իմ արած ձայնագրությունները, շատ հավանեց և խնդրեց իրեն ուղարկեմ որոշ խաղիկների լատինատառ տարբերակները: Նա «Նարս էլլիմ» և «Չէքթէս խաղփուլիգ ա» սկզբնատողերով խաղիկներին էլի խաղիկներ ավելացնելով, «Նարս էլլիմ» երգը հնչեցրել է տարբեր երկրների բեմերից, ընդգրկել 2012 թ. Ստամբուլում թողարկված իր խոսակալառակում, տե՛ս *Ayşenur Kolivar, Bahçeye Hanımelî, İstanbul, Kalan Müzik, 2012*. Տե՛ս նաև *Ani Sepetciyan, Do ğu Karadeniz'in çokdilli şarkılarına "hanımelî" değdi, "Agos", Haftalık gazete, İstanbul, 2012, Şubat 17, № 827, s.16*. (Թարգմանություն Արևելյան Սև ծովի բազմալեզու երգերին «տիկնաթաթիկ» է դիպել): Այշենուր Քոլիվարի հետ հարցազրույցի հայերեն տարբերակը տե՛ս թերթի հաջորդ համարում՝ *Անի Մեփեթեան, Ծաղիկ դայա երգերուն, "Agos" Haftalık gazete, İstanbul, 2012, Şubat 24, № 828, տե՛ս «Ակօս», 2012, փետրուար 24, թիւ 828, Հայերեն ներդիր, էջ 4: Այշենուր Քոլիվարի հետ հարցազրույցը նրա «Bahçeye Hanımelî» («Պարտեզին այծտերեւուկ», այծտերեւուկը կամ տիկնաթաթիկը ծաղկի անուն է) այբումի մասին է: Թղթակցի հարցին ի պատասխան նա անդրադառնալով խոսակալառակի «Նարս էլլիմ» երգին, նշում է. ««Նարս էլլիմ» երգը Չփայեն Ղազախստան գացած, այնտեղէն ալ Երևան վերադարձած եղանակ մըն է: Մերկէլ Վարդանեան, Ստալինի շրջանին Ղազախստան արտորում ձամշենցիներէն քաղեր է»: Տե՛ս նաև Ս. Վարդանյան, Այշենուր Քոլիվարի հայերեն երգացանկը, «Չայն համշենական», 2013, №3-4:*

Նույն-երգը տարբեր բեմերից հնչում է նաև ստամբուլարնակ իսլամ վրացի երեք քույրերի Դամիա, Յուդում և Թամարա Շահինների «Samida» (Սամիդա-վրացերեն երեք քույր) վոկալ-գործիքային համույթի համերգների ժամանակ, այն ընդգրկվել է 2019 թ. թողարկված նրանց «Alaca» (İstanbul, Kalan Müzik) խոսակալառակում:

Գյուղացիներից լրացնում են «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի» հարցերի մի մասը, և անասելի հոգնում են: Բայց ցանկանում են գնալ նաև Ջամբուլի մարզ, այնտեղ՝ մարզկենտրոն Ջամբուլի¹¹⁰ մոտ՝ Սվերդլովի շրջանի Ռովկոյե¹¹¹: Բնակավայրում մի 40 տուն արտրված համշենցիներ կան, մարզի այլ գյուղերում ևս¹¹², սակայն հյուրընկալներս տեսնելով իմ

¹¹⁰ Ջամբուլի մարզը (1993-ից՝ Շամբրլի մարզ, ղազ. Жамбыл облысы, ռուս. Жамбылская область) 144 հազ. բառ. կմ է, գտնվում է Ղազախստանի հարավում, կենտրոնը՝ Ջամբուլ (1997-ից՝ Тараз Թարազ) քաղաքը 1936-1938 թթ. կոչվել է Միրզոյան, ի պատիվ Լևոն Միրզոյանի (1897, Արցախ, գ. Աշան-1939, Մոսկվա), որը 1926-1929 թթ. Ադրբեջանի կոմկուսի ԿԿ առաջին քարտուղարն էր, 1933-38 թթ.՝ Ղազախստանի Նրա օրոք է 1936 թ. Ղազախստանը դարձել միութենական հանրապետություն, հաջորդ տարի ընդունել նրա մշակած Սահմանադրությունը: Նրա կինը Հովհաննես (Իվան) Թևոյանի քույրն էր:

¹¹¹ Սվերդլովի շրջանի Свердловский район (1995 թ. անվանափոխվել է Байзакский район - Բայզակի շրջան) Ровное Ռովկոյե (1997-ից՝ Бурыл Բուրիլ) բնակավայրը (аул աուլ) գտնվում է մարզկենտրոն Թարազից 10 կմ հյուսիս: Անցած տասնամյակների ընթացքում այն մեծացել է, և 2016 թ. տվյալներով այնտեղ ապրում էր 12 631 մարդ, որից 8120 ղազախ, 2530 թուրք-մսխեթցի, 854 ադրբեջանցի, 550 ռուս, 249 հայ (այսինքն՝ խեմշիլ, կրոնափոխ համշենցի), 71 քուրդ, 64 ուկրաինացի, 51 զերմանացի և այլն:

¹¹² Լենինգրադի Մարդարանության և ազգագրության թանգարանի Միջին Ասիայի և Ղազախստանի բաժնի ղեկավար, պ.գ.թ., թյուրքագետ Վադիմ Կուրիլյովը (В. А. Прищелова, Вадим Петрович Курьлёв (17.12.1928-26.02.2008), «Этнографическое обозрение», журнал, Москва, 2009, № 1, с. 188-190.) Ղազախստանի Ջամբուլի մարզում 1989 թ. իր կատարած ուսումնասիրությունների մասին գրել է. «Большой интерес представляет почти неизвестная этническая группа - хемшилы. Во время полевой работы осенью 1989 г. в Джамбулской области я впервые услышал название этой группы из уст информатора - курда Т.М.Тавли-оглы (1923 г.р.). Он сказал, что в 1944 г. были выселены из Батуми и его окрест-

հոգնությունը, համոզում են վերադառնալ Երևան, ասելով՝ «Դավային բարխան վար ցթողը փուր մե խօղն ա» («Ուղտին ժայռից ցած գցողը մի բուռ խոտն է», այսինքն՝ ուղտը ժայռի անհասանելի մասում աճած մի բուռ խոտին հասնելու համար այնքան է վիզը երկարում, որ ցած է ընկնում): Խորհուրդն այն է, որ գոհանամ հավաքածս նյութերով և ձեռքս չերկարեմ դժվարահաս գործի: Իսկապես, տպավորությունների տարափը, հեռավոր երկրներում ու վայրերում անծանոթ մարդկանց հետ շփումները, նրանց բարդ բարբառը, հավատալիքները, սովորույթներն ու ավանդույթները, հազուկապս ու նիստուկացը, հեքիաթնե-

ностей курды, а вместе с ними - турки (немного) и хемшилы. Язык общения последних - турецкий, но основной, «домашний» язык - армянский. Затем мне удалось встретиться с двумя молодыми хемшилами - Д. Э. Сарымамед-оглы и А.А. Сарымамед-оглы (оба 1960 г.р.). При знакомстве они сначала сказали, что являются турками, и только потом - что по паспорту - хемшилы. Хемшилы - выходцы из Турции, из г. Хемшина, провинции Ризе (Лазистан). В 1944 г. их родителей насильно выселили из Батуми. В настоящее время они живут в отделении Кумрата с. Ровного Свердловского района Джамбулской области. Там находится примерно 40 семей хемшилов, а всего в области - их 300-400. По словам хемшилов, из турецкого Хемшина вышло 5-6 фамилий, потомки которых и составляют в настоящее время данную этническую группу. Это Сарымамед-оглы, Бенли-оглы, Зулуф-оглы, Хаджи Дурсун-оглы (Дурсун в свое время совершил хадж в Мекку), Казаз-оглы, Джордан-оглы (есть такая фамилия и среди курдов). Представители всех указанных фамилий живут в настоящее время также в Турции. Турецкий язык хемшилов отличается от языка турок-месхетинцев. Вообще они мало общаются друг с другом, не обмениваются женами. Можно предполагать, что названные фамилии - семейно-родственные группы. К сожалению, у нас почти нет сведений о хемшалах», В. П. Курьлёв, Некоторые малые этнические группы Южного Казахстана (греки, курды, турки, хемшилы). // **Материалы полевых этнографических исследований 1988-1989 гг.**, Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, С. Петербургский филиал, С. Пб, 1992 (-179 с.), с. 29-30.

րը, երգերը, խաղիկներն ու պարերը մի զարմանալի, գույնզգույն գեղադիտակի նման պտտեցնում են զուխս:

Տուն վերադառնալու ժամանակն է, մանավանդ որ Ղրղզստանում Սուլեյման Սալեհովիի հետ պայմանավորվել ենք, որ նա մայիսին կմեկնի Կրասնոդարի երկրամաս՝ Բելորեչենսկ ու Ապշերոնսկ, եղբոր և այլ համշենցիների հետ հունիսի 5-10-ին կգա Երևան: Նրանց պետք է ընդունել, Հայաստանի տարբեր շրջաններ ու գյուղեր տանել, որ իրենց համար բնակության վայր ընտրեն, իսկ ես նույնիսկ ավտոմեքենա չունեմ: Տեր Աստված, ինչպե՞ս եմ այդ ամենը կազմակերպելու...

Ջելալն ու ընկերներն ինձ ուղեկցում են Չիմքենդ, ջերմորեն հրաժեշտ ենք տալիս և ես մեկնում եմ Տաշքենդ, այնտեղից՝ Երևան:

Աստված մի դուռ փակում է, մի դուռ՝ բացում,
կամ՝ ընդհակառակը

Երևանում՝ Կույրերի միավորման մշակույթի տանը (Ն. Տիգրանյան փ., 15), համշենահայերի ամենշաբաթյա հավաքների մասնակիցներին պատմում եմ Ղրղզստան և Ղազախստան արքայազմի համշենցիների մասին: Հույս ունեմ, որ Աբխազիայից ու Կրասնոդարի երկրամասից Հայաստանում վերաբնակված քրիստոնյա համշենցիները, նաև Եղեռնի տարիներին Տրապիզոնի նահանգից այլ երկրներում ապաստանածների և Հայաստան ներգաղթածների սերունդները, որոնց մեջ շատ են հայրենասեր մարդիկ, ինձ կօգնեն: Նրանց՝ Կույրերի միավորման կենտրոնական վարչության նախագահ Արել Հակոբյանին, ՀՀ վաստակավոր արտիստ Մայիս Ղարազյոզյանին, գինեգործ գիտնականներ, կենսաբ. գիտ. դոկտոր Միսակ Մելքոնյանին և գյուղ. գիտ. թեկնածու Գեղամ Սնաայանին, ՆԳ պահեստի մայոր Միխայիլ Մինասյանին, սրտաբան, բժշկական գիտ. թեկնածու Ալեքսան Կալայջյանին, Հայկոռպի աշխատակից Գրիգոր Գունդակչյանին, լրագրող Կարլ Յալանուզյանին, քեմենչեհար Նշան Ֆերմանյանին, մատենագետ Մաթենիկ Գեջյանին, Ջրային պաշարների օգտագործման և պահպանության պետկոմի աշխատակից Ասյա Խաչատրյանին, իրավաբան Անդրանիկ Քեշիշյանին, փիլ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ. Կարապետ Բոստանջյանին, զինվորական, մայոր Անդրանիկ Մաթոյանին, երգիչ Ավետիս Քյոսեյանին, մյուսներին պատմում եմ

տեսած-լսած: Քանիցս հավաքվում ենք, քննարկում մեր անելիքը: Ճշտում ենք՝ ովքե՞ր են օդանավակայանում դիմավորելու, ո՞ր ենք տանելու, որտե՞ղ ենք հյուրասիրելու, որտե՞ղ է մեր համշենցիների պարախուսքը նրանց հետ շուրջպար բռնելու և նման բազմաթիվ մեծ ու փոքր հարցեր: Անշուշտ, հյուրերի ներկայությամբ բոլորը պետք է խոսեն Համշենի բարբառով:

Հայաստանում նրանց բնակության վայրերի ընտրության համար տարբեր առաջարկներ են արվում: Ես 1978-1980 թթ. աշխատել էի Ստեղենի և կաթնեղենի արդյունաբերության նախարար Ստեփան Վարդանյանի¹¹³ օգնական, ուստի առաջարկում եմ, որ առաջինը տանենք Կալինինոյի (Տաշիր), Ստեփանավանի, Գուգարքի շրջանների մոլոկանների, ռուսների և ուկրաինացիների բազմազգ գյուղերը, որոնք անասնապահության, պանրագործության և գյուղատնտեսության համար հրաշալի, գեղատեսիլ վայրեր են: Կիրովական (Վանաձոր) քաղաքն էլ, որն ուներ հարյուր հազարից ավելի բնակչություն, շատ մոտիկ էր: Իմ առաջարկն ընդունվում է:

Մի կարևոր հանգամանք էլ կար. Ղրղզստանում և Ղազախստանում համշենցիների մեծ մասի երեխաները ռու-

¹¹³ Ստեփան Վարդանյան (1923, Արտաշատի շրջ., գ. Ագատավան- 2011, Երևան), 1956-58 թթ. աշխատել է Կալինինոյի շրջկոմի առաջին քարտուղար, 1961-62 թթ. Մթերումների նախարար, 1964-71 թթ. ՀԿԿ Կենտկոմի պրոպագանդայի և ագիտացիայի բաժնի վարիչ, 1971-86 թթ. Ստեղենի և կաթնեղենի արդյունաբերության նախարար, 1986-90 թթ. Նախարարների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ: Հեղինակ է արձակ և չափածո մի քանի գրքերի:

սական դպրոցներ էին հաճախում: Այս գյուղերում նրանք մի քանի տարի իրենց կրթությունը կշարունակեին տեղի ռուսական դպրոցներում, մինչև որ քիչ թե շատ գրական հայերեն խոսել, հայերեն գրել-կարդալ կսովորեին: Նաև Աջարիան այդտեղից ավելի մոտ էր, կարող էին երբեմն այցելել իրենց հայրենի գյուղերը:

Բնակատեղիի ընտրությունից հետո մենք պետք է դիմեինք ՀԿԿ Կենտկոմ և Նախարարների խորհուրդ:

Խնդիրն այն էր, որ Ղրղզստանում և Ղազախստանում ինձ ասում էին, որ իրենք ցանկանում են Հայաստան տեղափոխվել իրենց գյուղական համայնքներով, որպեսզի ծնողներն ու առանձին ընտանիքներ կազմած զավակները, քույրերն ու եղբայրները, ազգականներն իրարից չբաժանվեն: Իսկ այդ դեպքում, այլազգի համագյուղացիները, իմանալով, որ խեղճիկները մեկնում են, շատ ցածր գին կտան նրանց տներին ու գույքին, այգիներին ու ընտանի կենդանիներին: Իսկ այդ ամենը նրանք վաստակել էին 40 տարվա տքնաջան աշխատանքով, անասելի զրկանքների ենթարկվելով: Այլ հարստություն նրանք չունեին, իսկ Հայաստանում նոր տունուտեղ հիմնելու, կենդանիներ ձեռք բերելու համար զգալի գումարներ էին պետք: Ուստի առաջարկում էին, որ Հայաստանի ղեկավարության միջնորդությամբ, Ղրղզստանի և Ղազախստանի իշխանությունները գնեն իրենց տներն ու ունեցվածքը կամ միջպետական պայմանավորվածությամբ իրենք դրանք այնտեղ հանձնեն իշխանություններին, Հայաստանում համարժեքը ստանան, ի վերջո, բոլորն ապրում են մեկ պետության

մեջ՝ ԽՍՀՄ-ում: Մի խոսքով, պետական աջակցություն է պետք:

Մենք պատրաստ սպասում ենք, բայց հյուրերը չկան: Նամակ եմ գրում Սուլեյման Սալեհողլիին: Պատասխան չկա: Օրերն անցնում են: Չանգահարում եմ Հաբիբին: Տեղեկացնում է, որ Սուլեյման Սալեհողլին լեռներում է, հենց իջնի, նրանից կիմանա, թե երբ են գալու, ինքն էլ նրանց կմիանա, ինչպես որ պայմանավորվել ենք:

Որոշում եմ այդ ընթացքում ձեռքերս ծալած չնստել: Աղլերում բնակվող գրող, երկարամյա մանկավարժ, թոշակառու Անդրանիկ Զեյթունյանի և Աբխազիայի Լեսելիձե (այժմ՝ Գաչրիպշ) գյուղի հայկական ութամյա դպրոցի տնօրեն Մանաս Դեմիրճյանի¹¹⁴ հետ, իր մեքենայով հուլիսին ճանապարհվում ենք Աբխազիայի և Կրասնոդարի երկրամասի քրիստոնյա համշենահայերի մոտ:

Նախորդ ճանապարհորդությունների ընթացքում, տարբեր գյուղերի հայերը, մանավանդ նրանք, որոնք մտահոգ էին իրենց զավակների հայեցի դաստիարակությանը, ինձ ասում էին, որ եթե պետական աջակցություն չլինի, իրենք սիրով կտեղափոխվեն Հայաստան: Հիմա, երբ Ղրղզստանից և Ղազախստանից ներգաղթի հարց պիտի բարձրացվի, մտածում էի՝ լավ կլինի, եթե քրիստոնյա և մահմեդական համշենցիներին միասին բնակեցնենք,

¹¹⁴ Մանաս Դեմիրճյան (1924, Աբխազիա, Գագրայի շրջ., գ. Միկելիփիշ - 2006, Աղլեր), մանկավարժ, տնօրեն է աշխատել Գագրայի շրջանի Լեսելիձե (1992-ից՝ Գաչրիպշ) գյուղի թիվ 2 հայկական ութամյա դպրոցում, բանաստեղծ, գրական անունը՝ Հայ-Նորենց:

նայն բարբառով խոսողների հետ ապրելով, մահմեդական համշենցիները Հայաստանում իրենց խորթ չեն զգա:

Աբխազիայում շրջագայելուց հետո հասնում ենք Մոչիի ու Տուապսեի, Մայկոպի ու Կրասնոդարի շրջակա գյուղերը, վերադառնում ծովի ափ, գնում Նովոռոսիյսկ ու Անապա՝ Հայկաձոր, վերադառնում Աղլեր: Այդ ընթացքում շուրջ 100 ընտանիք ցուցակագրվում է: Եթե ավելի շատ բնակավայրեր այցելեինք, կամ գյուղերում մի քիչ երկար մնայինք, կարող էինք շատ մարդկանց հավաքագրել, բայց սկզբի համար այդքանն էլ բավական էր:

Աբխազիայում և Կրասնոդարի երկրամասում կային մի շարք մեծահարուստ կոլտնտեսություններ, որոնց նախագահներին համոզում ենք, որ իրենց համագյուղացիների համար Հայաստանում հյուրատներ, հանգստյան տներ, պիտներական ճամբարներ կառուցեն, որպեսզի կապը հայրենիքի հետ ամրանա և Հայաստան գալիս հյուրանոցների ու ծանոթների դռները չբախեն, այստեղ սովորող ուսանողներն էլ վարձով չապրեն, այլ իրենց մշտական տեղն ունենան: Առաջարկս շատերն են հավանում, մնում է իրագործել:

Կրասնոդարի երկրամաս էի գնացել նաև մի կարևոր նպատակով՝ ծանոթանալու Ղրղզստանից և Ղազախստանից այնտեղ տեղափոխված համշենցիների հետ, ճշտելու նրանց գյուղերը, իմանալու արդյոք նրանք էլ կցանկանան Հայաստան գալ: Ապշերոնսկի շրջանում պարզում ենք, որ խեմշիլներ են վերաբնակվել Երիկ, Կու-

բանակայա, Կալինին, Կիմ, Վպերյոդ, Միխայլովկա գյուղերում¹¹⁵:

Հուլիսի 15-ին Երիկ գյուղում հյուրընկալվում ենք Քյազիմ Թաթարովիի տանը: Թեև շինարարություն է ընթանում, տան պատերի հիմքերի շուրջը քանդել են, բայց տանտերը մեզ սիրով է ընդունում, մանավանդ որ իմանում է ընդամենը 2-3 ամիս առաջ եմ Գրղզստանում եղել: Ծնվել է 1914 թ. Գոնիոյում, 1944 թ., երբ եղբայրներն ու հորեղբոր տղաները ռազմաճակատում էին, նրանց ընտանիքներն արտոել են Դրղզստան՝ Օշի մարզ, Ուչ-Կորգոն գյուղ: Գոնիոյում երկհարկանի տուն ունեին, իրենց ընտանիքը 15 հոգի էր, արտոելի ժամանակ երկուսը մահացան՝ Աբդուլլան՝ 20 տարեկան, և Էմինան՝ 8 տարեկան: Ուչ-Կորգոնում անասնաբուծությամբ է զբաղվել: Այնտեղ էլ է երկհարկանի տուն կառուցել, բայց 1983 թ. մարտին տեղափոխվել է Երիկ գյուղ: Մեծ տուն չի, վեց հազար ռուբլով է գնել, հիմա ընդարձակում է, ամրացնում, 3000 քմ հող ունի: Առաջինը գործը, որ արել է, բակում սավթի է պատրաստել, որի վրա էլ նստում, զրուցում ենք: Ընտանիքը 11 հոգի է: Երեք աղջիկներն ամուսնացել են, գնացել, մեծ տղան՝ Էնվերը, 42 տարեկան է, վարորդ է, 6 երեխա

¹¹⁵ Ըստ 2002 թ. մարդահամարի տվյալների, Կրասնոդարի երկրամասում բնակվում էր 1019 խեմշիլ (այդ թվում 10 խեմշին), տե՛ս Итоги всероссийской переписи населения 2002 года по Краснодарскому краю (в 13 томах), том 4, Национальный состав и владение языками, гражданство. Официальное издание, Краснодар, 2005 (- 4 с.), с. 11, 16, 20, 446. Իրականում նրանք ավելի շատ են, գուցե կրկնակի շատ, սակայն շատերի անձնագրերում ազգությունը նշված է «թուրք», ուստի նրանք հաշվառված են որպես թուրք:

ունի: Մյուս տղան սովորում է 10-րդ դասարանում: Քյազիմն արդեն թոշակառու է, ասում է. «Աշխարհս մըթնա գու, լուսանա գու, մարթե հալիվորնա գու» (Աշխարհը մթնում է, լուսանում է, մարդը ծերանում է): Թեև իրեն հայ է համարում, բայց անձնագրում գրված է «թուրք»: 1978 թ. այցելել է Թուրքիա, Խոփայում շատ ազգականներ ունի:

Պատմում եմ, որ Ուչ-Կորգոնից Սուլեյման Սալեհովիին պիտի եղբոր հետ Երևան գա: Ասում է, որ ջուրն ընկած մարդը մի բանից պիտի կառչի, ու ձեռքը զցում, բռնում է կողքին դրված գերանը: Նա ճիշտ է, համշենցիներն այլեկո՞ծ ծովն ընկածների նման են, արդյոք կկարողանա՞նք նրանց օգնել: Չենք ուզում Քյազիմին խանգարել, մարդիկ շինարարությամբ են զբաղված, որոշում ենք շարունակել մեր ճանապարհորդությունը: Նա իր փոքրիկ թոռնուհու ձեռքը բռնած մեզ ուղեկցում է փողոց, այնտեղ հրաժեշտ ենք տալիս:

Գնում ենք Կիմ գյուղ: Բիբլիոտեչնայա փողոցում՝ մի տան մոտ, շինանյութ է թափված, բահով ավազ են խառնում: Տանտերը՝ Շուքրի Ֆեյզովին, հիսունի մոտ տղամարդ է, Կըզըլ-Կիյայից է, 1982 թ. ղեկտեմբերին է տեղափոխվել: Կըզըլ-Կիյայում ապրել է Սպորտիվնայա փողոցում: Նա տասը երեխա ունի, հինգ տղա և հինգ աղջիկ, վեց թոռ: Այս տունը և 2500 քմ հողը ութուկես հազար ռուբլով է գնել: Կիմում ևս 9-10 ընտանիք համշենցիներ կան՝ Կարակչիտովիներ, Թաթարովիներ, Քյոստովիներ: Իր անձնագրում «խեմշիլ» է գրված: Հայաստան գալու մասին ասում է՝ շուտ ասե՛իք, հիմա իրեն այստեղ լավ է զգում:

Բելորեչենսկի շրջանում ևս մի քանի գյուղերում՝ Պշեխսկայայում, Իվանովսկիում, Յուժնիում վերաբնակված խեմշիլներ կան:

Յուժնիում Մահմեդ Կարաիբրահիմովից, որը 1918 թ. ծնվել է Աջարիայի Սարփի (Սարփի) գյուղում, գրառեցի երկու խաղիկ.

Էլլիմ, էլլիմ, ի՞նչ էլլիմ,
Խաղուլիզ փազա էլլիմ,
Թուն ու նօարս էլլիս, անա,
Քու ձօցինեղ յես էլլիմ:

Քա՛, քու մօյն ալ ախչօղ ում,
Քու դաղին ալ ախչօղ ում,
Թուն ու ռազի չէլլիս, անա,
Քեզի առնօղ – փախչօղ ում:

Պշեխսկայա ստանիցայում հանդիպում ենք Դուրսուն Բեշլիսին (Բեշլիօղլի), արդեն ինը տարի է, ինչ ապրում է այստեղ, Ղազախստանի Ջամբուլի մարզից է:

Ասլան Բեշլիօղլին էլ ծնվել է Աջարիայում՝ Քոբուլեթում, 1944 թ. արքայվել է: Պատմում են, որ Բեշլիօղլիների մասին ասում են, որ «համշենցի քուրդ» են:

– Ես բաշ-համշենցի եմ՝ խեմշիլ եմ, ես քուրդ չեմ, – ասում է նա, – բռնեցին արքայի ժամանակ «թուրք» գրեցին:

Դրդաստանում՝ Վալակըշ գյուղում¹¹⁶ հովիվ է եղել Ջամբուլի մարզում է ապրել, 1981 թ. եկել է Պշեխսկայա, չորս տղա և չորս աղջիկ ունի: Տունն ինը հազարով է առել: Ջամբուլից էլի երեք ընտանիք իր ազգականներից կան այս գյուղում՝ Մուհամմեդ, Հուսեյին և Իսքանդար Բեշլիօղլիները:

Պշեխսկայա ստանիցայի Սադովայա փողոցում հանդիպում ենք Սարիյե Կարաիբրահիմովային, նաև Չիրկինոյից տեղափոխված մի քանի կնոջ, որոնք ասում են, որ գյուղում էլի Կարաիբրահիմովներ կան, չորս տուն՝ Չիրկինոյից, վեց տուն՝ Դրդաստանից: Նրանց ցույց են տալիս Չիրկինոյում իմ արած լուսանկարները, շատ են հուզվում: Սարիյեն հատ-հատ համբուրում է նկարները, աչքերից արցունք է գալիս: Խնդրում է իրեն տամ: Տալիս եմ:

Պշեխսկայայի խանութում գրուցում ենք վաճառողուհի Ամալյա Չլայանի հետ: Նա 19 տարեկան է: Հարցնում եմ՝ Մայկոպի խուլ անտառներում գտնվող Տուրփի գյուղում բնակվող գուռնաչի Բորիս Չլայանն իր ի՞նչն է¹¹⁷: Ջարմանում է, որ ճանաչում եմ, պարզվում է՝ հորեղբայրն է: Ամալյայից հետաքրքրվում եմ, թե ինչպես են իրենք՝ քրիստոնյա համշենցիները, վերաբերվում նոր եկած խեմշիլներին:

¹¹⁶ Վալակըշ (Валакыш) գյուղը գտնվում է Բատկենի մարզի Կադամ-ժայի շրջանում:

¹¹⁷ Բորիս Չլայանի (Չելայան) հետ ծանոթացել եմ 1981 թ., Կրասնոդարի երկրամասի համշենցիների գյուղերով ճանապարհորդելիս, տե՛ս «Համշենցիները՝ ծանոթ և անծանոթ», «Գարուն», ամսագիր, 1982, № 11, էջ 62-73, նրա մասին էջ 72-ում: Նույն ուղեգրությունը տե՛ս նաև «Չայն համշենական», ամսաթերթ, 2012, № 7-8, էջ 5, տպագրվել է նաև Բ. Չլայանի լուսանկարը:

Ասում է, որ իր ամենամոտիկ ընկերուհին՝ Նիզաֆետ Կարախիբրահիմովան, խեմշիլ է, հիմա կգա խանութ: Եվ իրոք, շուտով գալիս է Նիզաֆետը, որը սովորում է Մայկոպի Թեթև արդյունաբերության տեխնիկումում, դերձակ պիտի դառնա: Ինքն ու Ամալյան շատ են ուզում հայերեն տառերը սովորել, փորձել են, բայց օգնող չկա: Երկուսն էլ երագում են ընդունվել Երևանի ժողտնտեսության ինստիտուտի առևտրի էկոնոմիկայի և ապրանքագիտության ֆակուլտետ: Բայց առանց մեկը մյուսի չեն գա Հայաստան: Տեղում որոշում ենք՝ քանի որ Աղլերում, ընդհանրապես, տարածաշրջանում հայերեն գրամեքենա չկա, ուստի ես Երևանում Անդրանիկ Զեյթունյանի և իմ անունից դիմումներ կգրեմ, կմեքենագրեմ ու կուղարկեմ ՀԽՍՀ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության նախարար Լյուդվիգ Ղարիբջանյանին, կխնդրեմ, որ բացառության կարգով աջակցի նրանց, նաև կրոնափոխ համշենցիների այլ երեխաների: (Ես դիմումները գրում եմ, քանիցս գնում—գալիս եմ նախարարություն, սակայն հարցը չի լուծվում այն պատճառաբանությամբ, որ արտամրցութային տեղեր կարող են հատկացվել միայն մանկավարժական բուհերում):

Երևան վերադարձից հետո պարզվում է, որ դեռ Սալեհոլլիից նամակ չկա, զանգահարում եմ Ղրղաստան, ի վերջո ծանոթներիցս տեղեկանում եմ, որ հսկայական խոյն իր ծանր եղջյուրներով ուժեղ հարվածել է Սուլեյման Սալեհոլլիի կրծքավանդակին՝ ջարդել, որից նա մահացել է:

Բոլորս շատ ենք ցավում, հատկապես ես, որ անձամբ ճանաչում էի նրան:

Երբ կորած համշենահայերի հետքերով 1984 թ. ապրիլին մեկնում էի Ղրղաստան և Ղազախստան, չգիտեի, որ Սոչիում բնակվող ազգագրագետ Բարունակ Թողաբյանը¹¹⁸ 1967 թ. դեկտեմբերին Բաթումում հանդիպել է իրենց գյուղերը վերադառնալու հարցով Կենտրոնական Ասիայից եկած համշենցիների: Նրանց հետ պայմանավորվել է, որ Հայաստանում վերաբնակվելու հնարավորություններն ուսումնասիրելու համար ներկայացուցիչ ուղարկեն Երևան: 1968 թ. պատվիրակը՝ Դուրսուն Կարաբաջակովը (Ալթուն բաջաբ) եկել է, նշանավոր արձակագիր Մերո Խանգադյանը շատ ջանքեր է գործադրել, բայց այլևայլ պատճառներով խնդիրը չի լուծվել: Այդ ամենի մասին ոչինչ չէր հրապարակվել:

Բարունակ Թողաբյանը 1967 թ. Բաթումում հանդիպելով կրոնափոխ համշենահայերին, նրանցից գրի է առել տասնմեկ խաղիկ, որոնցից վեցը հրատարակվել է 1972 թ. «Բանքեր Երևանի համալսարանի»¹¹⁹ հանդեսում, նույնը որոշ շտկումներով, նաև 1986-ին «Նշխարներ Համշենի և

¹¹⁸ Բարունակ Թողաբյան (1899, Տրապիզոնի գավառ, գ. Կյուշանա - 1987, Սոչի), 1918-ից ապրում էր Սոչի քաղաքում: Եղել է մանկավարժ, ծխախոտագործ և այլն: Գրել է «Համշենահայերի ազգագրությունը» (1982) գիրքը, ժողովել, կազմել և ծանոթագրել է «Նշխարներ Համշենի և Տրապիզոնի բանահյուսության» ժողովածուն (1986): Համշենահայությունը նվիրված մի շարք արժեքավոր հոդվածների հեղինակ է:

¹¹⁹ Բ. Թողաբյան, Պատմիկներ համշենահայերի և Տրապիզոնի ժողովրդական բանահյուսությունից, «Բանքեր Երևանի համալսարանի», քառամսյա հանդես, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1972, № 2 (17), էջ 183:

Տրապիզոնի բանահյուսության»¹²⁰ ժողովածուում, իսկ դրանցից հինգը և ավելացրած ևս հինգը՝ 1984 թ. «Սովետական Հայաստան»¹²¹ ամսագրում:

Սակայն, հավանաբար գրաքննության կամ այլ պատճառներով երեք հրապարակումներում էլ նա բացարձակապես չի անդրադառնում 1944 թ. Աջարիայից կրոնափոխ համաձեռնիչների Կենտրոնական Ասիա արտոին, այնտեղից պատվիրակների Բաթում գալուն և նրանցից խաղիկներ գրառելու հանգամանքներին, այլ խուսափողաբար գրում է «մահմեդական համաձեռնահայեր»¹²² կամ «խոփացի համաձեռնահայեր»¹²³, «գրի է առել Բ. Գ. Թողաքյանը 1967 թ. Բաթումում»¹²⁴:

1971 թ. Սերո Խանգաղյանն իր կազմած և խմբագրած «Չայն համաձեռնական» ժողովածուում տպագրված «Համաձեռնիցի հայերի մոտ»¹²⁵ 53 էջանոց ընդարձակ ուղեգրությամբ

¹²⁰ Նշխարներ Համաձեռնի և Տրապիզոնի բանահյուսության, ժողովեց, կազմեց և ծանոթագրեց Բարունակ Թողաքյանը, Երևանի պետական համալսարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1986 (- 2 էջ + քարտեզ), էջ 90-92:

¹²¹ Բարունակ Թողաքյան, Խոփացի համաձեռնահայերը, «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, Երևան, 1984, № 8, էջ 28, 29:

¹²² Բ. Թողաքյան, Պատառիկներ համաձեռնահայերի և Տրապիզոնի ժողովրդական բանահյուսությունից, «Բաները Երևանի համալսարանի», էջ 183:

¹²³ Բարունակ Թողաքյան, Խոփացի համաձեռնահայերը, «Սովետական Հայաստան», էջ 28: Նշխարներ Համաձեռնի և Տրապիզոնի բանահյուսության, ժողովեց, կազմեց և ծանոթագրեց Բարունակ Թողաքյանը, էջ 90, 91, 246:

¹²⁴ Նշխարներ Համաձեռնի և Տրապիզոնի բանահյուսության, ժողովեց, կազմեց և ծանոթագրեց Բարունակ Թողաքյանը, Երևան, 1986, էջ 246:

¹²⁵ Չայն համաձեռնական, ժողովածու, կազմեց և խմբագրեց Սերո Խանգաղյանը, Երևան, 1971 (- 248 էջ), էջ 3-56:

յան մեջ պատմում է 1967 թ. մարտի վերջին և ապրիլի սկզբին Կրասնոդարի երկրամաս և Աբխազիա կատարած ճանապարհորդության մասին, և ընդամենը մեկ պարբերությամբ է անդրադառնում Բաթումի մոտակայքում՝ թուրք-խորհրդային սահմանի մոտ բնակված մահմեդական հայերին. «Մահմեդական հայերի մի մասն էլ, որոնք իրենց թուրք չէին համարում, այլ համաձեռնի, բնակվում էին թուրք-սովետական սահմանից այս կողմ, Բաթումի շրջակա լեռներում: Դրանցից էին Կոնիա, Բերա, Թոփրակ և այլ գյուղերը: Սրանք հմուտ ծխախոտագործներ ու թեյագործներ էին՝ հայկական նիստ ու կացով, հայերեն խոսող, ապրող»¹²⁶: Նա նույն էջում՝ տողատակում ծանոթագրում է. «Նրանց անձնագրերի «ազգություն» հարցի դիմաց գրված է Համաձեռնի»:

Ինչպես համոզվում ենք, ոչինչ չի ասվում 1944 թ. արտոնի մասին: Գուցե պատճառը խորհրդային գրաքննությունն էր:

Երեք տարի անց հրատարակված «Հայկական սովետական հանրագիտարանում» Աջարիային նվիրված հոդվածի «Հայերն Աջարիայում» բաժնում կարդում ենք. «Աջարական Ինքնավար Հանրապետության տերիտորիայում բնակվում են մեծ թվով հայեր, որոնց նախնիները հիմնականում համաձեռնիներ են: Նրանք հոծ խմբերով եկել են Սև ծովի Կովկասյան ափերը XVIII դ. սկզբներին, երբ Համաձեռնում սկսվել են բռնություններ իսլամը տարածելու

¹²⁶ Չայն համաձեռնական, ժողովածու, կազմեց և խմբագրեց Սերո Խանգաղյանը, էջ 11:

նպատակով: Համշենահայության հոսքը Ա[ջարիա] ավելի ուժեղացավ 1860-ական թթ. և հատկապես 1877-78-ի ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, երբ Սև ծովի Կովկասյան ափերն անցան Ռուսաստանին: Հայերի նոր խմբեր այս վայրերում հաստատվեցին 1-ին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, որոնք գաղթել էին Բիլթլիսից, Մուշից, Տրապիզոնից, Արդվինից»¹²⁷:

Այս հատվածից այդպես էլ չի հասկացվում, թե հեղինակները «համշենցիներ» ասելով նկատի ունեն քրիստոնյաների՞ն, թե՞ իսլամներին: Եթե իսլամներին, ապա հանրագիտարանի հրատարակությունից ուղիղ 30 տարի առաջ նրանք արքայազմ էին, իսկ եթե քրիստոնյաներին, ապա ոչ թե Աջարիայի հայերի մեծ մասի, այլ Աբխազիայի հայերի մեծ մասի նախնիներն են համշենցիներ:

Աջարիայի կրոնափոխ համշենցիների արքայի մասին ոչ մի խոսք չկա նաև ՀՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի 1982 թ. հրատարակած Բարունակ Թոռլաբյանի «Համշենահայերի ազգագրությունը» գրքում, թեև հեղինակը հատ-հատ համառոտ անդրադառնում է նրանց 5 գյուղերին. «Առաջին համաշխարհային պատերազմից ու Ռուսաստանում քաղաքացիական կռիվներից հետո, Սովետական Միության և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն, Խոփայի շրջանի մահմեդականացած համշենահայերի բնակավայրերի մեծագույն մասը Խոփա կենտրոնով մնաց թուրքական սահ-

¹²⁷ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1974 (- 720 էջ), էջ 522:

մանում և միայն մի քանի գյուղեր՝ սովետական սահմանում (Բաթումի շրջան), որոնք հետևյալներն են.

Գրզըլ-թոփրաքը գտնվում է Բաթումից 4 ժամ հեռու, Ճորոխ գետի արևմտյան ծովափնյա երկրամասում: Բնակիչները 20 տուն մահմեդականացած համշենահայեր ու շուրջ 80 տուն քրդեր են:

Չարնալի կամ Ճառնալը Գրզըլ-թոփրաքից դեպի հարավ, խիստ լեռնային գյուղ է 30 տուն մահմեդականացած համշենահայեր՝ Գարաքչի-օղլի, Քյոս-օղլի, Ֆեյզ-օղլի, Միլիշ-օղլի, Դավիթ-օղլի և այլ ազգատոհմերից: Գարաք-օղլի Իբրահիմի վկայությամբ, իրենց նախնիները կոչվել են Գարաքյաններ, իսկ Քյոս-օղլիները՝ Քյոսյան, Դավիթ-օղլիները՝ Դավիթյան և այլն:

Գոնիո: Գրզըլ-թոփրաքից դեպի Խոփա լեռնային մահմեդականացած համշենահայերի գյուղ է, 50 տուն բնակչությամբ, մեծ մասը Գարաբաջաք-օղլի, Մարաշ-օղլի, Գարաիբրահիմ-օղլի ազգատոհմերից:

Գարաիբրահիմ-օղլի Իսակի ու նրա հորեղբայր 80-ամյա Ահմեդի վկայությամբ, նրանց նախնիները Ճերմակյան են կոչվել ու մինչև այսօր էլ համագյուղացիք նրանց Ճերմակցի են անվանում:

Կորիաթ: Գոնիոյի հարավից սահմանակից գյուղ, ուներ 30 տուն բնակչություն՝ Թաթար-օղլի, Թանթ-օղլի, Սալեհ-օղլի և այլ ազգատոհմերից:

Ավքա: Կորիաթին սահմանակից փոքր գյուղ, 8 տուն բնակչությամբ, Ալբոյուք-օղլի, Սարխոշ-օղլի ազգատոհմերից»¹²⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, գյուղերի նկարագրությունը տրված է ներկա ժամանակով և չի նշված, որ 1944 թ. հետո այդ բնակավայրերում պատկերն այլ էր: Տպավորությունն այնպիսին է, թե համշենցիները շարունակում են ապրել այդ գյուղերում: Կրկին գրաքննությունն է պատճառը: Զգիտեմ, չեմ կարող ասել:

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվում փնտրում-գտնում եմ հեղինակի ձեռքով 1959-69 թթ. գրված տետրը¹²⁹, որտեղ նույն հատվածն է: Բնագրում էլ ոչինչ չի ասված 1944 թ. արքորի մասին: Գուցե գործել է «ներքին գրաքննությունը», ինչը շատ տարածված էր Խորհրդային Միությունում. հեղինակները պարզապես չէին գրում այն, ինչը կարծում էին արգելված է կամ չի տպագրվի:

1958 թ. ԽՍՀՄ ԳԱ Ն.Ն. Միկլուխո-Մակլայի անվան ազգագրության ինստիտուտի հրատարակած «ԽՍՀՄ ժողովուրդներ» տեղեկատուում ևս չի նշված, որ «хемшин»-ները արքորվել են, այլ այնպես է ներկայացված, կարծես

¹²⁸ Բարունակ Թողաքյան, Համշենահայերի ազգագրությունը // Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 13, Երևան, 1982 (- 156 էջ + IX էջ լուսանկարներ և զմանկարներ), էջ 30:

¹²⁹ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, Բ. Թողաքյան, Համշենահայերի և պոնտահայերի ազգագրական նյութեր (Խարբերող և Սերաստիա), մաս II, 1959-1969 թթ., № 43, ձևազիր տետր № 182, 37 թերթ, թերթ 54-55:

նրանք դեռ բնակվում են Վրաստանում. «Небольшая компактная группа армян хемшинов живет в западной Грузии»¹³⁰ («Հայ խեմշինների ոչ մեծ, հավաք խումբ է ապրում արևմտյան Վրաստանում»):

Ղրղզստանից և Ղազախստանից վերադարձից հետո, երբ պատրաստվում էինք ընդունել հյուրերին, ես խոսեցի Սերո Խանգաղյանի հետ, որին ծանոթ էի դեռ 1978 թվականից, երբ աշխատում էի «Պիոներ կանչում»¹³¹, նա նույնիսկ 1982 թ. «Գրական թերթում»¹³² գրախոսել էր իմ «Հրեղեն ձին»¹³³ բանահյուսական ժողովածուն: Նրան ներկայացրեցի իմ ուղևորության կարևոր մանրամասները: Իսկ Կրասնոդարի երկրամասում ճանապարհորդության ընթացքում Սոչիում այցելեցի Բարունակ Թողաքյանին: Նրան էլ պատմեցի Ղրղզստանի և Ղազախստանի համշենցիների հետ պայմանավորվածությունների մասին, ասացի, որ ցանկանում եմ կրոնափոխ համշենցիներին նվիրված ուսումնասիրություն գրել: Իմ խնդրանքով նա, օգտագործելու նպատակով, ինձ տվեց Սերո Խանգաղյանին գրած իր նամակների կրկնօրինակները: Այնուհետև,

¹³⁰ Народы СССР. Краткий справочник, Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР, изд. Академии Наук СССР, Ленинград, 1958 (- 44 с.), с. 12.

¹³¹ Սերո Խանգաղյան, Բանահյուսությունը հոգևոր գանձ է, գրույցը վարեց Սերգեյ Վարդանյանը, «Պիոներ կանչ», 1978, հուլիսի 14, № 56:

¹³² Ս. Խանգաղյան, Փրկված մատուներ, «Գրական թերթ», շաբաթաթերթ, Երևան, 1982, փետրվարի 19, № 8, էջ 2:

¹³³ Հրեղեն ձին, մշակեց և վերապատմեց Սերգեյ Վարդանյանը, գիտ. խմբագիր Բ.Գ.Պ. Սարգիս Հարությունյան, խմբագիր Դավիթ Հովհաննես, նկարիչ Նիկոլայ Մանուկյան, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1981 (- 240 էջ):

երբ 1984 թ. դեկտեմբերի 12-ին Ղազախստանից անսպասելի եկան Ջելալ Կարախիբբահիմովն ու Քյազիմ Կարախիբբահիմովը, ես նրանց ծանոթացրեցի՝ Ս. Խանգաղյանի հետ և նա մեզ շատ օգնեց: Մանավանդ որ մենք անսպասարաս էինք:

Բայց ամեն ինչ հերթով: Ուրեմն, դեկտեմբերի 12-ի ադամանույթին՝ առավոտյան ժամը 6-6.30-ի կողմերը, ինձ զանգահարեց Ջելալը և ասաց, որ Քյազիմի հետ Երևանի օդանավակայանում են: Դժվար է նկարագրել այն ցնցուժը, որ ես ապրեցի: Մենք նրանց սպասում էինք զարնանը կամ ամռանը, այս ձյուն ձմեռով, այն էլ 1984-ի բացառիկ ցուրտ ձմռանը նրանց ո՞ր պիտի տանենք: Շտապ գնում եմ, բերում մեր տուն:

Պարզվում է, որ սուխումցի լուսանկարիչ Վովա Յայյանը որոշել է ինքնագլուխ զբաղվել Ղրղզստանի և Ղազախստանի համշենցիներին Հայաստանում վերաբնակեցնելու հարցերով: Ինչ-որ մեկը գումար է տվել, և Վովան առանց ինձ կամ հայաստանաբնակ համշենցիների ձևավորված խմբին տեղեկացնելու մեկնել է Կըզըլ-Կիյա: Հարիբ Քոշանիձեն մերժել է գալ Երևան, ասելով, որ Ջելալի հետ պայմանավորվել են դպրոցականների զարնանային կամ ամառային արձակուրդների օրերին գնալ: Վովան պատճառաբանել է, որ այդ ամիսներին ինքը խիստ զբաղված է, միայն ձմռանն է ազատ: Իմանալով Ջելալի հասցեն, մեկնել է Ղազախստան, Ջելալին ու Քյազիմին, որոնց ծանոթ չէր, ասել, որ Հայաստանում իրենց են սպասում: Գյուղացիներից ստորագրություններ են հավաքել,

եկել են Տաշքենդ, բայց այնտեղ Վովային կորցրել են: Էլ հետ չեն գնացել, թեև են Երևան:

Ինչևէ: Չանգահարեցի Սերո Խանգաղյանին: Կանչեց Նորրի իր առանձնատուն, որտեղ քանիցս եղել էի: Զրուցեցինք, հյուրերն ասացին, որ հինգ օրով են եկել: Ս. Խանգաղյանը հիշեց, թե ինչպես են տարիներ առաջ կրկին փորձել Ղրղզստանից համշենցիների բերել Հայաստան: Մյնուհետև Ջելալին ու Քյազիմին տեղավորեցինք «Անի» հյուրանոցում: Երևանի համշենցիների խմբի հետ երեկոյան հյուրանոցի ռեստորանում կազմակերպեցինք հյուրասիրություն: Վերջապես, ինչպես ասում են, Ջելալի ու Քյազիմի երեսների գույնը բացվեց, նրանք հարազատ, ջերմ միջավայրում էին, որտեղ բոլորը խոսում էին Համշենի բարբառով:

Անակնկալ հայտնվեց Վովան, և պարզվեց, որ նրա և այստեղի համշենահայերի միջև տարիներ տևած հակամարտություն կա: Նրան մեղադրեցին, որ միշտ շրջանցում է իրենց, և այժմ էլ, տուրք տալով փառասիրությանը, փորձել է առաջ ընկնելով, Հայաստան բերել կրոնափոխ համշենցիներին, այնինչ իրենք այդ ամենը նախատեսել են եղանակների տաքանալուց, բնության զարթոնքից հետո: Ասում էին՝ եթե հայրենասեր ես, նախ ինքդ արի, Հայաստանում ապրիր, հետո ուրիշներին առաջարկիր:

Իսկապես, վտանգվել էր կարևոր նախաձեռնությունը, որի մասին ես էի Վովային պատմել մայիսին, երբ Երևանի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտում անցկացվող ազգաբազան երգի-պարի փառատոնին բերել էր Մայկոպի

շրջանի Յվետոչնի գյուղի ջնիկցիների «Ջնիկ» և Պրուկտարսկի գյուղավանի տրապիգոնցիների «Թրթռուկ» պարախմբերը¹³⁴: Անշուշտ, ցավալի է, որ ազգային կարևոր ծրագրեր իրագործելու ժամանակ ծագում են անձնական մանր ու մեծ խնդիրներ ու շահագրգռություններ, որոնք, ի վերջո, ձախողում են բոլորի համար ցանկալի գործը: Բայց այդ ամենի մասին այստեղ չեմ պատմի:

Հաջորդ օրերին Կույրերի միավորման մշակույթի տան դահլիճում Ջելալին ու Քյազիմին ծանոթացրեցի բազմաթիվ համշենահայերի հետ, կրկին գրուցեցին բարբառով, դիտեցին մեր պարախմբի շուրջպարերը, եղան Մատենադարանում, ժողովրդական երգերի հայտնի գիտակ և կատարող Հայրիկ Մուրադյանի տանը, մեր տանը, որտեղ հասցրեցի Ջելալից գրառել մի զվարճալի հեքիաթ՝ «Շաշէ»:

Մշակույթի նախարարության ժողստեղծագործության և կուլտուր-լուսավորական աշխատանքի հանրապետական գիտամեթոդական կենտրոնում 1980 թ. ստեղծվել էր հայաստանաբնակ համշենահայերի «Համշեն» հասարակական ակումբը¹³⁵, որի ղեկավարը Միխայիլ Մինասյանն¹³⁶ էր, հանդիպեցին ակումբի անդամների հետ: (Ի

¹³⁴ Ս. Վարդանյան, Ավանդույթի հեղինակը ուսանողներն են, «Հայաստանի աշխատավորուհի», ամսագիր, Երևան, 1984, № 7, էջ 31, 32, շապիկի 4-րդ էջ:

¹³⁵ Ակումբի գործունեության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Մուսայել Գալոյան, Մեր համշենահայ եղբայրների հետ, «Չայն համշենական», ամսաթերթ, Երևան, 2005, № 11-12, էջ 2, 3, 2006, № 1-2, էջ 1, 2:

¹³⁶ Միքայել Միխայիլ (Սկրախչ) Մինասյան (1913, Տրապիգոնի նահ., Օրդուի գավ. - 1992, Երևան), 1913 թ. ծնողների հետ տեղափոխվել է Արխագիայի հայկական Ութիարյուր գյուղ: Աշխատել է Գագրայի շրջ-

դեպ, Միխայիլ Մինասյանի նախաձեռնությամբ հայաստանաբնակ համշենահայությունը 1967 թ.-ից տոնական առիթներով՝ մարտի 8-ի և այլն, պարբերաբար հավաքվում էր, խնջույքներին մասնակիցների թիվը հասնում էր մի քանի հարյուրի, գալիս էին նույնիսկ Կրասնոդարի երկրամասից և Արխագիայից):

Երևանում գտնվելու մի քանի օրերը շատ հազեցած էին, լավ է, որ ես չէի աշխատում և կարող էի հյուրերով զբաղվել: Հայերիս դարավոր փորձառությունը, թե՛ «Չկա չարիք՝ առանց բարիք», կրկին հիշեցնել տվեց: Բանն այն է, որ «Պիոներ» ամսագրի գլխավոր խմբագիր, սովետահայ ճանաչված կին գրող Անահիտ Սահինյանը (1917-2010), երբեմն-երբեմն գործի գալիս ինձ նույն հաճախականությամբ հիշեցնում էր, որ Արխագիայի և Կրասնոդարի երկրամասի համշենահայերի գյուղեր գնալու պատճառով հույիս ամսին մեկ շաբաթ բացակայել էմ: Անկեղծ ասած, թեթև աշխատանք էր, 10 հոգով հրատարակում էինք 32 էջանոց մի փոքրիկ ամսագիր, և ազատ ժամանակ շատ ունեինք, բայց պետք է խմբագրությունում գամվեինք և օր մթնացնեինք: Մեկնելուց առաջ, ինչպես միշտ ամսագրի նոր համարը տարել էի Օադկաձորի Գրողների հանգստյան տուն, որտեղ ամիսներ շարունակ բնակվում և ստեղծագործում էր Ա. Սահինյանը: Պատրաստա՞ծս համարը

խորհրդի՝ նախագահի տեղակալ, ԴՕՍԱՖ-ի նախագահ: 1945-ից բնակվել է Երևանում, 1970 թ. կենսաբոլշակի է անցել ՆԳ մայրի կոչումով: Համշենահայության մասին մի քանի գիտական հոդվածների հեղինակ է, 1990 թ. «Հայաստան» հրատարակչությունը լույս է ընծայել նրա «Армяне Причерноморья» (- 164 с.) ու տումնափրությունը:

հավանել էր և տպարան ուղարկելու համաձայնություն տվել, բայց արձակուրդ վերցնելու կամ իմ հաշվին մեկ շաբաթ բացակայելու խնդրանքս մերժել էր, ասելով, որ սպասեմ մինչև ինքը Ծաղկաձորից կվերադառնա, իսկ դա շուտ չի լինի: Դե ես էլ չէի կարող մեծ դժվարություններով ձեռք բերված պայմանավորվածություններս խախտել, ուստի մեկնեցի Ադրբ: Եվ երբ այդ մասին նրա անհարկի հիշեցումներն ինձ գայրացրեցին, ես աշխատանքից ազատման դիմում գրեցի, ինչը Ա. Սահիսյանի համար շատ անակնկալ էր, ի վերջո համոզվելով, որ որոշումս վերջնական է, 1984 թ. հոկտեմբերի 16-ին ազատվեցի պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնից¹³⁷:

Դեռևս նոր աշխատանք չէի գտել և կարող էի հյուրերին օգնել ծանոթանալու Հայաստանի պայմաններին: Ս. Խանզադյանը զանգահարեց մի քանի շրջանների ղեկավարների, որոնք կամ տեղում չէին կամ կրոնափոխ համալսարանների մասին երբեք չէին լսել և հարցը պետք է վերադասի հետ համաձայնեցնեին:

Այդ օրերին Մեղրու կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Ալբերտ Վարդանյանը Երևանում էր: Նա առաջարկեց մեկնել Մեղրու Վահրավար գյուղ, որը շատ հարմար էր գյուղատնտեսության և անասնապահության համար, բայց, ցավոք, դատարկվում էր: Մեքենայի հարցն արագ լուծվեց: Հեռուստատեսության և ռադիոհաղորդումների

¹³⁷ Այս միջադեպը հիշատակվում է նաև «Պիոների» (1991-ից՝ «Ադրբյուր») խմբագրությունում աշխատելու տարիների մասին Շուշան Դազարյանի «Երջանիկ օրեր էին, անցան, գնացին...» հոդվածում, «Ադրբյուր», ամսագրի 100-ամյակին նվիրված համար, Երևան, 2023, էջ 9:

պետական կոմիտեի նախագահ Ստեփան Պողոսյանը մեզ տրամադրեց «ՌԱՏ» փոքր ավտոբուս:

Երևանից Մեղրի ճանապարհը շուրջ 370 կմ էր, համեմատաբար կարճ՝ Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության տարածքով՝ շուրջ 260 կմ էր, բայց այնտեղով գնալու համար անհրաժեշտ էր հրավեր կամ գործուղման փաստաթուղթ ունենալ, որ բնակության վայրի ՆԳ բաժինը անցաթուղթ տար:

Ալբերտ Վարդանյանի միջնորդությամբ Նախիջևանի սահմանին զինվորականներից անցագիր ստանալով գնացինք մինչև Մեղրու սահման, այնտեղ էլ անցաթուղթ ստացանք: Այս կարգը հյուրերին դուր չեկավ, նաև այն, որ ճանապարհը տեղ-տեղ անցնում էր սահմանամերձ գոտով և երևում էին փշալարերն ու սահմանապահների դիտաշտարակները:

Մեղրիում հանգրվանեցինք հյուրանոցում և անմիջապես գնացինք Վահրավար, որը 6 կմ հյուսիս-արևմուտքում էր: Հին, գեղեցիկ գյուղ էր, հիշատակվում էր դեռևս 14-րդ դարում, կային 16-րդ դարի տապանաքարեր, 17-րդ դարի եկեղեցի, մի խոսքով, ավանդական հայկական գյուղ էր, որի բնակիչները, ցավոք, տեղափոխվում էին Ագարակ, Մեղրի, այլ քաղաքներ:

Կոլտնտեսության նախագահ Սարգիս Առաքելյանը մեզ էր սպասում: Համարյա տարեկիցներ էինք, մեկ տարի էր փոքր, ծնվել էր 1953 թ.: Հիշեցնում է, որ Երևանում, ուսանողական տարիներին ինչ-որ առիթով ծանոթացել ենք: 1976 թ.-ից նախագահ է: Վահրավարում մի քանի

տասնյակ մարդ է մնացել, ընդամենը երկու երիտասարդ կա, մեկը ինքն է, մյուսը՝ վարորդը, երեք երեխա կա, երկուսը իրենն են, մեկը՝ վարորդինը: Իր մեծն էլ Ագաթակում է մանկապարտեզ գնում:

Ջելալն ու Քյազիմն ասում են, որ իրենք գյուղը շատ հավանեցին, բայց, կարծում են, որ իրենց հայրենակիցները չեն ցանկանա Իրանի սահմանին այդքան մոտ ապրել:

Հաջորդ օրը զբոսնում ենք Մեղրիում: Երևանում ցուրտ ձմեռ է, բայց այստեղ ձյուն չկա, արև է: Գեղեցիկ բերդապարիսպներով ու եկեղեցիներով, նախորդ դարերի ինամքով ու ճաշակով կառուցված առանձնատներով զարդարված այս քաղաքը, որը շուրջ 4 հազար բնակիչ ունի, հյուրերս շատ են հավանում, մանավանդ որ այն ծովի մակերևույթից ընդամենը 605 մետր է բարձր և թուզ, նուր ու արքայանարինջ (կորոյոկ) է աճում:

Գնում ենք Գեղազիտական դաստիարակության հանրապետական կենտրոնի Մեղրու մասնաճյուղ, որը մեկ տարի առաջ է բացվել: Տնօրենը՝ Ավագ Հայրապետյանը, իմ ընկերներից է, նկարիչ-դիզայներ, ՀՀ պետական մրցանակի դափնեկիր, կնոջ՝ նկարչուհի Աղել Հայրապետյանի հետ Երևանից եկել են և արդեն բավականին գործ են արել, 200 երեխա են հավաքել, որոնք սովորում են նկարչության, քանդակի, ասեղնագործության, կարպետագործության, հայկական ժողովրդական նվագարանների, պարի, թատերական և այլ խմբերում: Ջելալն ու Քյազիմն ասում են՝ ի՛նչ լավ կլիներ, որ իրենց երեխաներն էլ այսպիսի կենտրոնում ուսանեին: Ցավոք, տնօրենը, կինը, նաև

թատերական խմբի ղեկավարը՝ Մանկավարժական համալսարանի իմ ուսանողական ընկերներից, բեմադրիչ Գոռ Տայյանը (հետագայում՝ Տեր Կյուրեղ քահանա Տայյան) տեղում չեն, գործով կանչել են Երևան, բայց Ավագ Հայրապետյանի մայրը՝ տիկին Նինան, Երևանում ապրող իր դուստր Թամարայից և փեսայից՝ չեխերենի թարգմանիչ Չեխ Հովիկից (Հովհաննես Հարությունյան), ովքեր մեր ընտանիքի ամենամոտ բարեկամներից են, իմանալով, որ հյուրերի հետ Մեղրիում եմ, տուն է հրավիրում և մեզ առատորեն հյուրասիրում:

Ջելալն ու Քյազիմը շատ զգացված են հայկական հյուրասիրությունից, նաև տպավորված են, որ Հայաստանում իրենց հարազատի պես են ընդունում և կրոնափոխության մասին չեն հիշեցնում:

Վերադառնում ենք Երևան: Մերո Խանգաղյանն ասում է, որ Հայաստանում վերաբնակվելու խնդրանքով Չիրկինոյի 57 ընտանիքների ներկայացուցիչների ստորագրություններով դիմումը, որ Ջելալն ու Քյազիմն են իրենց հետ բերել, Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորի իր միջնորդագրով պետք է հանձնենք Նախարարների խորհրդին: Առաջարկում է հետը գնամ, եթե կարիք լինի, մանրամասներ պատմեմ, հարցերի պատասխանեմ:

Կառավարության շենքի առաջին հարկում հանդերձապահ կանայք Մերո Խանգաղյանի վերաբերյալ ու մորթե գլխարկը վերցնելով, աշխուժանում են, ասում են.

- Ընկեր Խանգաղյան, երեկ Ձեզ հեռուստացույցով տեսանք:

Նա էլ գործեսցու իր առողջանությանը, ժողովրդական սասցվածքով պատասխանում է.

– Իզիթի անունը լսի, իրան մի տես:

Այսինքն՝ քաջ կտրիճի արտաքինի մասին պատկերացումները միշտ ավելին են, քան իրականությունն է: Բոլորս ծիծաղում ենք, ու նա բարձրանում է Նախարարների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ Վլադիմիր Մովսիսյանի¹³⁸ մոտ, որի հետ մտերիմ է: Ես սպասում եմ առաջին հարկում: Որոշ ժամանակ անց ինձ կանչում են ագրոարդյունաբերության բաժնի վարիչ Հենրիկ Մկրտչյանի մոտ, որտեղ է նաև Ս. Խանգաղյանը: Հ. Մկրտչյանը շատ հարցեր է տալիս, հետաքրքրվում է՝ Բաղրամյանի շրջանում եղել ենք:

Հաջորդ օրը Ս. Խանգաղյանի հետ պատրաստվում ենք գնալ Բաղրամյանի շրջան: Նա մի պաշտոնյայից մեքենա է խնդրել և սև «Վոլգան» առավոտյան սպասում է «Անի» հյուրանոցի դիմաց:

Բաղրամյանի շրջանում նորակառույց բնակավայրեր ու ազատ տներ կան: Շրջանը մեկ տարի առաջ էր կազմավորվել Թալինի և Հոկտեմբերյանի շրջաններից առանձնացված տարածքներից, դեռ շատ անբարեկարգ էր, ճանապարհների, ջրի, գազի, էլեկտրականության հետ կապված բազմաթիվ խնդիրներ կային, իսկ ձյունածածկ սա-

¹³⁸ Վլադիմիր Մովսիսյան (1933, Սպիտակի շրջ., գ. Շենավան - 2014, Երևան), 1978-84 թթ. ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի կախագահի տեղակալ, 1984-90 թթ.՝ առաջին տեղակալ, 1988-1990 թթ.՝ գաղթվածների գործերի հանրապետական հանձնաժողովի նախագահ, 1991-96 թթ.՝ փախստականների հարցերով պետական վարչության պետ և այլն:

րերն ու ձորերն առավել անհրապույր էին դարձնում իրականությունը: Հյուրերը Տավոթիկում, որն ընդամենը մեկ ամիս առաջ էր անվանակոչվել, տեսան նորակառույց տները, բայց դեռ գյուղ դառնալու համար շատ գործ կար: Կիրակի էր և շրջանի ղեկավարությունից ոչ ոք չկար: Ջելալն ու Քյազիմն ասացին, որ գուցե իրենցից մի քանի ընտանիք կգա այս գյուղում բնակվելու, բայց սկզբում պետք է իրենց ունեցվածքի փոխհատուցման հարցը սկզբունքորեն լուծվի, որից հետո իրենք կրկին կգան և շրջագայելու համար ավելի շատ ժամանակ կունենան:

Արդեն վերջին օրն էր, նրանք պետք է մեկնեին: Այդպես էլ չենք հասցնում գնալ Կալինին (Տաշիր), Ստեփանավան և Գուգարք: Ժամանակ չկա: Բացի այդ, ես ցանկանում եմ, որ այնտեղի գյուղերում լինենք բնության զարթոնքի շրջանում, տաք եղանակներին: Իսկ Բաղրամյանի շրջանում ոտքի տեղ անելուց հետո, գուցե, ավելի հեշտ կլինի Հայաստանի ներսում տեղափոխություններ կատարելը:

Հյուրերը մեկնում են: Ես Ջելալի հետ նամակագրական կապ եմ պահպանում, Սերո Խանգաղյանի հետ էլ հաճախ եմ հեռախոսով խոսում: Համշենցիների ցավը մեզ երկուսիս հանգիստ չի տալիս:

Օրերի տաքանալուն պես խնդրում եմ իմ ընկերներից Վազգեն Մանուկյանին¹³⁹, որը ԵՊՀ դասախոս է, և միշտ

¹³⁹ Վազգեն Մանուկյան (1946, Գյումրի), ֆիզմաթ. գիտ. թեկնածու, 1972-1990 թթ. ԵՊՀ դասախոս, 1990 թ.՝ ԳԽ պարտգամավոր, 1990-1991 թթ.՝ ՀՀ վարչապետ, 1992-93 թթ.՝ ՀՀ Անվտանգության գծով Պետնախարար, Պաշտպանության նախարարի պաշտոնակատար և ռազմարդյունա-

հետաքրքրվում է համշենցիների խնդիրներով, որ իր մեքենայով գնանք Բաղրամյանի շրջան, հանդիպենք կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Հենրիկ Մինասյանի հետ, ճշտենք մի շարք մանրամասներ, պայմանավորվածություններ ձեռք բերենք:

Հենրիկ Մինասյանը մեզ ջերմորեն է ընդունում, խոստանում է ամեն ինչով աջակցել համշենցիների վերաբնակեցմանը: Ասում է, որ իրենք այդ նորակառույց տները սիրով կհատկացնեն անժամկետ օգտագործման համար, բայց չեն կարող որպես սեփականություն տալ: Նրանց գույքի փոխհատուցման և բազմաթիվ այլ հարցեր իր իրավասությունից դուրս են, դրանք հանրապետության կուսակցական ղեկավարության լուծելիք խնդիրներն են:

Ամիսներ շարունակ ես ինձ հասանելի տարբեր պաշտոնյաների հետ քննարկում եմ համշենցիների տեղափոխության հարցը, և բոլորն էլ ասում են, որ սիրով կաջակցեն, եթե վերններում դեմ չլինեն: Օրինակ՝ Պոլիտեխնիկական ինստիտուտը (համալսարան) առաջարկում էր, որ եթե խեմշիլների մեջ զրո կուրսում սովորել ցանկացողներ կան, ապա իրենք պատրաստ են նրանց հանրակացարանով ապահովել և այլն: Տարբեր բնագավառների մարդիկ զանազան առաջարկներ էին անում, բոլորն ուզում էին ինչ-որ բանով օգտակար լինել: Նրանց շնորհիվ ես էլ հույսով ու հավատով էի տոգորվում, որ ամեն ինչ

բերական համալիրի ղեկավար, 1995-2007 թթ.՝ ԱԺ պատգամավոր, 2009-2019 թթ.՝ Հանրային խորհրդի նախագահ:

լավ է լինելու, միայն պետք է սպասենք Կենտկոմից լավ լուրերի:

Երբ հերթական անգամ զանգահարեցի Սերո Խանգաղյանին, նա ասաց, որ ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը¹⁴⁰ համշենցիների դիմումը կտրուկ մերժել է: Տե՛ր Աստված, ինչո՞ւ: Ի՞նչ պատասխան պիտի տամ հեռուներում անհամբեր սպասող համշենցիներին, ինչպե՞ս պիտի բացատրեմ: Ամաչում էի, անսահման ամաչում:

Բայց ինչպե՞ս է եղել մերժումը: Այդ մասին Սերո Խանգաղյանը 1989 թ. «Հայրենիքի ձայն» թերթում տպագրված իր «Փակ դռների առաջ» հոդվածում գրել է. «Ես նորից Կենտկոմում եմ, Մինիստրների խորհրդում: Նույնիսկ Կենտկոմի առաջին քարտուղարին (նախկինին) դիմեցի.

– Էլի՞, – տրտմեց նա:– Ի՞նչ համշենցի հայ, ի՞նչ բան, էն էլ մահմեդական: Լավ, մի քիչ սպասիր, կտա՞ծենք:

... Ի վերջո, մեր կառավարության նախկին նախագահն ինձ անկեղծ ասաց.

– Գիտես, բարեկամս, կառավարությունը ամեն ինչ կանի, որպեսզի այդ հայերին բերի մեզ մոտ: Դրա ծախսերը

¹⁴⁰ Կարեն Դեմիրճյան (1932, Երևան - 1999, Երևան), պետական, կուսգործիչ, 1966-72-ին՝ ՀԿԿ Երևանի քաղկոմի քարտուղար, երկրորդ քարտուղար, 1972-74-ին՝ ՀԿԿ ԿԿ քարտուղար, 1974-88-ին՝ ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար, 1991-99-ին՝ «Հայէլեկոմբանեմա» ԲԸ նախագահ, գործադիր տնօրեն: 1998 թ. հիմնադրել է Հայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը: ԽՍՀՄ (1974-89) և ՀԽՍՀ (1967-89) Գերագույն խորհուրդների պատգամավոր: 1999 թ. ընտրվել է ԱԺ նախագահ, գնվել է 1999 թ. հոկտեմբերի 27-ին (Հայաստանի ազգային հերոս, 1999, հետմահու):

չնչին բան են մեզ համար: Մակայն... Մակայն մեր Կենտկոմի առաջին քարտուղարը (նախկին) դեմ է այդ բանին: Քանի անգամ խնդրել եմ, մերժել է:

Մինչ այս, մինչ այն, լսեցի, որ Բաղրամյանի այն նոր գյուղում, որը պահում էինք համշենցիների համար, Կենտկոմի կարգադրությամբ հապշտապ բնակեցվել է նաև՝ ոչ հայերով: Այս մասին լուր տվի Չիրկինի հայերին: Նրանք գրեցին՝ ոչինչ, մի այլ տեղ կբնակվենք:

Դարձյալ գնացի Կենտկոմի առաջին քարտուղարի մոտ: Հենց որ ինձ տեսավ, գոչեց.

– Եթե մահմեդական հայերի հարցով ես եկել, չեմ ընդունի: Այդ հայերին ես չեմ թույլ տա, որ գան Հայաստանում բնակվեն: Չեմ թույլ տա: Վե՛րջ:

Երկինքը փլվեց իմ գլխին: Տուն եկա գազազած: Տե՛ր Աստված, այս ի՛նչ է կատարվում...»¹⁴¹:

Սերո Խանգաղյանի գրածին չհավատալու որևէ պատճառ չկա, քանի որ այն ժամանակ Կարեն Դեմիրճյանը ողջ էր, ուներ մեծ հեղինակություն ու ազդեցություն, և կարող էր լրատվամիջոցներով հրապարակայնորեն հերքել կամ պարզաբանումներ անել:

Հողվածը շատ մեծ արձագանք ունեցավ, շատերն էին ցանկանում մանրամասներ իմանալ: Ս. Խանգաղյանը կրճատված տարբերակը «Նողկալի մերժում» վերնագրով 1993 թ. հրատարակեց «Գարուն» ամսագրում: Մինչև տպագրելը գլխ. խմբագիր Լևոն Անանյանը¹⁴² Սերո Խան-

¹⁴¹ Ս. Խանգաղյան, Փակ դռների առաջ, «Հայրենիքի ձայն», 1989, մայիսի 10, նույնը՝ «Չայն համշենական», 2012, № 3-4:

¹⁴² Լևոն Անանյան (1946, Կողբ - 2013, Երևան), գրող, հրապարակախոս, թարգմանիչ, 1990-2001 թթ.՝ «Գարուն» ամսագրի գլխ. խմբագիր, 2001-

գաղյանի հետ համաձայնեցնելով, հողվածն ուղարկեց Կարեն Դեմիրճյանին, հուսալով, որ նա պարզաբանում կգրի, որը հողվածի հետ կտպագրի: Երկար սպասեցինք: Չնայած հիշեցումներին Կ. Դեմիրճյանը հերքում կամ պարզաբանում չգրեց: Ի վերջո, «Գարունի» նախկին խմբագիրներ Վարդգես Պետրոսյանի¹⁴³ և Անժիկ Հակոբյանի¹⁴⁴ հորդորով Կ. Դեմիրճյանի մասին հատվածը կրճատվեց և տպագրվեց այս տեսքով. «Ես կապվեցի մեր Մինիստրների խորհրդի ղեկավարության հետ: Այնտեղից ինձ ասացին, թե ՀԿԿ Կենտկոմն է կտրուկ արգելել այդ հայերի ներգաղթը Հայաստան»¹⁴⁵:

Այդ մերժումից հետո փորձեցի Ղրղզստանի, Ուզբեկստանի և Ղազախստանի համշենցիների գոնե անհատական ներգաղթ կազմակերպել: Ինչպես որ նրանք Կրասնո-

13 թթ. Գրողների միության նախագահ, բազմաթիվ հողվածների և մի շարք գրքերի հեղինակ:

¹⁴³ Վարդգես Պետրոսյան (1932, Աշտարակ - 1994, Երևան), գրող, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ, 1966-75-ին՝ «Գարուն» ամսագրի գլխ. խմբագիր, 1975-81-ին ՀԿՄ վարչության առաջին քարտուղար, 1981-88-ին՝ նախագահ, 1988-94-ին ՀՀ Մշակույթի ֆոնդի նախագահ, Պետական մրցանակի դափնեկիր (1979), ՀԽՍՀ (1975-1985), ԽՍՀՄ (1984-89) և ՀՀ (1990-94) ԳԽ պատգամավոր:

¹⁴⁴ Անժիկ Հակոբյան (1929, Լենինական - 2009, Երևան), լրագրող, գրող, թարգմանիչ, 1976-86-ին՝ «Գարուն» ամսագրի, 1986-88-ին՝ «Գրական թերթի» գլխ. խմբագիր:

¹⁴⁵ Ս. Խանգաղյան, Նողկալի մերժում, «Գարուն», 1993, թիվ 8, էջ 15, նույնքան թարգմանությունը տե՛ս Соро Ханзадян, Возмутительный отказ // Б. Г. Торлакян, Этнография амшенских армян, сборник статей и материалов, Амшенская библиотека № 1, Краснодар, 2002 (-198 с.), с. 194-197.

դարի երկրամասում, Ռոստովի մարզի Կամենսկի¹⁴⁶ և Վո-
րոնեժի մարզի Գրիբանովսկի¹⁴⁷ շրջաններում էին բնա-
կություն հաստատում, մի քսան-երեսուն ընտանիք սեփա-
կան նախաձեռնությամբ Հայաստանի գյուղերում տներ
գներ, ապրեր, որպեսզի գնալ-գալ լիներ, տարբեր վայրերի
համշենցիների հետ կապերի թելերը ձգվեին նաև Հայաս-
տան: Բայց, իմանալով, որ Կենտկոմի առաջին քարտուղա-
րը խիստ դեմ է իրենց ներգաղթին, նրանք ևս չէին ցանկա-
նում առճակատվել ամենագոր Կենտկոմի հետ:

Անկեղծ ասած, ես մինչև այսօր էլ չգիտեմ, թե մերժման
պատճառը ո՞րն էր, համշենցիների մահմեդական լինելը,
բայց այդ մարդիկ զոհեր էին, բռնի կրոնափոխվածների սե-
րունդներ, որոնք անգամ մահվան սպառնալիքի պայման-
ներում սերնդեսերունդ պահպանել էին իրենց հայերեն լե-
զուն, մարդիկ, որոնք երազում էին ապրել Հայաստանում,
երեխաներին հայեցի դաստիարակել: Իսկ կրոնական ա-
րարողությունների մասնակցում էին միայն ծերերը, այն էլ,
եթե մոտակա որևէ բնակավայրում մզկիթ կար:

Խորհրդային Միությունում ամենուր անաստվածության
քարոզ էր, և հենց Հայաստանում էին բազմաթիվ եկեղեցի-
ներ ավերվել և ՀԿԿ ԿԿ գլխավորությամբ հակաքրիստո-
նեական և աթեիստական արշավանքներ էին կազմա-

¹⁴⁶ ՌԴ 2020 թ. մարդահամարի տվյալներով Ռոստովի մարզի Կամեն-
սկի շրջանի շուրջ 88.000 բնակիչ ունեցող Կամենսկ-Շախտինսկ
քաղաքային օկրուգում բնակվում էր 143 խեմշի, 612 հայ, 186 քուրդ:

¹⁴⁷ ՌԴ 2020 թ. մարդահամարի տվյալներով Վորոնեժի մարզի Գրիբա-
նովսկի շրջանում, այդ թվում Վերխնի-ու Սրեդնի Կարաչան և Նիժնի
Կարաչան գյուղերում բնակվում էր 335 խեմշի, 157 քուրդ, 81 թուրք:
Գրբանովսկի շրջանում ապրում էր նաև 35 հայ:

կերպվում, մշտական վերահսկողության տակ պահվում
քրիստոնեության ամեն մի դրսևորում: Իսկ այդ ընթացքում
Հայաստանում անշեղորեն, դա կոմկոմսի ամենասիրած
բառերից էր, անշեղորեն աճում էր մահմեդական աղքե-
ջանցիների թիվը: Այսպես, 1959 թ. հանրապետությունում
բնակվում էր 107 հազար 748 աղքեջանցի, 1970 թ.՝ 148.189
աղքեջանցի, 1979 թ.՝ 160 հազար 841 աղքեջանցի¹⁴⁸, այ-
սինքն՝ 20 տարում աճը կազմել էր 53.093 հոգի:

Իրականությունն այս է: Եվ այս պայմաններում 1985 թ.
Ղազախստանից ու Կիրգիզիայից (Ղրղզստանից) մի քանի
հարյուր համշենահայերի ներգաղթը մերժվեց, ինչը կարե-
լի է բնորոշել միայն Սերո Խանգաղյանի հողվածի վեր-
նագրով՝ նողկալի մերժում:

¹⁴⁸ Աղքեջանցիների մարդահամարների տվյալները տե՛ս Հայաստա-
նի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունները քաղաքա-
ցիական հասարակության կայացման արդի պայմաններում-2 (Յու.
Մկրտումյան, Հ. Մարգարյան, Ա. Թադևոսյան և ուրիշներ)- գիրք II,
Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2005 (- 254 էջ), էջ 151, 161:

ՂՂԶՍՏԱՆ, ՂԱԶԱՆՍՏԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(1984-1989 թթ.)

Այս բաժնում հրատարակվող իմ գրած նամակների բնագրերը, հասկանալի է, որ ուղարկվել են հասցեատերերին: Ուստի դրանք վերականգնել և հրատարակության եմ պատրաստել պահպանված սևագրերի հիման վրա: Հնարավոր է, որ ուղարկելուց առաջ մաքրագրելիս կամ մեքենագրելիս որոշ բառեր և նախադասություններ փոխել, ավելացրել կամ կրճատել եմ: Գուցե և նույնությամբ եմ ուղարկել:

Ցավոք, ժամանակին չեմ ենթադրել, որ երբևէ այդ նամակները կհրատարակվեն և, երբեմն, դրանք գրելու ամսաթվերը սևագրերում չեմ արձանագրել, այդ իսկ պատճառով քառանկյուն փակագծերում նշել եմ հավանական ժամանակը:

Ջելալ Կարաիբրահիմովի գրած նամակների ամսաթվերն էլ, եթե բացակայել են, ապա հիմք եմ ընդունել ծրարների վրա եղած փոստային բաժանմունքների առաքման օրվա կնիքների ամսաթվերը, որոնք ևս հրատարակում եմ քառանկյուն փակագծերում:

1. Здравствуйте, многоуважаемый Сулейман
Дурсунович¹⁴⁹

Я очень благодарен Вам и всей Вашей семье за тёплое гостеприимство и дружбу. Я здесь всем рассказал какие замечательные наши соотечественники живут в Киргизии. Интерес к хемшилам так велик, что все мои знакомые просят рассказать о вас. Я уже два раза – в Доме журналистов и Доме народного творчества Армении выступал с беседой о хемшилах, демонстрировал фотографии и записи ваших песен. Так что, многие здесь уже знают о вас.

Вот уже несколько дней в Армении проходит фестиваль народного творчества амшенцев. В Армению из Майкопа (Адыгея) приехали два ансамбля народного танца, а из Абхазии – один ансамбль, у них было много выступлений, в том числе несколько раз по телевидению. Жаль, что Вам не удалось увидеть всё это. В начале октября нынешнего года в Ереване состоится слёт амшенских армян и фестиваль народного искусства. Мы были бы очень рады, если бы в этих событиях приняли участие и наши соотечественники из Киргизии.

А теперь о самом главном.

Дорогой Сулейман Дурсунович, всё идёт хорошо. Я сообщил живущим в Ереване амшенцам о вашем желании. Мы с нетерпением ждём вас. Прошу срочно сообщить мне письмом, когда вы сможете приехать и сколько вас будет.

Прошу за несколько дней сообщить телеграммой рейс и количество всех приезжающих, чтобы мы вас встретили.

Из Чиркино также хотят приехать, так что поддерживайте с ними связь.

¹⁴⁹ Նամակը հասցեագրված է Սուլեյման Դուրսուովի Սալեհովիին (Դր-դգուտան, Օշի մարզ, Ուչ-Վորզոնի գյուղախումբ, գ. Տաժիկ-Վրշտակ):

Прошу Вас передать мои приветы и добрые пожелания Вашему брату Гейдару Дурсуновичу, Вашим сыновьям Махмуду и Дурсуну Сулеймановичам, а также моим другим высококочтимым знакомым Салехогли Пашали Мухамедовичу, Караибрагимоглы Муйдину Мустафасвичу, Караибрагимоглы Мустафе Ильясовичу, Караибрагимоглы Сафару Мемедовичу, Бешлиоглы Дурсуну Юсуфовичу, а также молодым Хасапу Тантогли и Алиму Кесоглы и другим.

До новой встречи, всего Вам доброго.

С уважением Сергей Вардапян

Групповое фото рядом с мечетью я в нескольких экземплярах отправил Хабибу Кошанидзе, чтобы он передал Вам.
[май, 1984 г.]

2. Здравствуй, дорогой Хабиб¹⁵⁰

Дорогой Хабиб, бесконечно благодарен за сердечный приём, гостеприимство и искреннее дружеское отношение. Прошу от меня передай твоей супруге Тамаре глубокую благодарность и признательность. Вас никогда не забуду.

Я здесь всем рассказал о том, какие замечательные земляки у нас есть в далекой Киргизии. Все очень заинтересованы вами. Я уже в Доме журналистов и Доме народного творчества прочитал 2–3 часовые лекции, показал цветные фотографии, а также включил записи, сделанные у вас и познакомил с вашим фольклором. Так что вас здесь уже многие знают.

Дорогой Хабиб, вот уже несколько дней, как в Армении проходит фестиваль амшенцев. Из Майкопа приехали две танцевальные группы, а одна группа — из Абхазии. Они

¹⁵⁰ Նամակը հասցեագրված է Հարիր Արդուլլահի Քոչանիձեին (Դրոգ-ստան, Օշի մարզ, Կրգրլ-Կիյա քաղաք):

много выступали, и также выступили по телевидению. В начале октября в Ереване будет проходить сбор-фестиваль амшенцев. Очень будем рады, если наши земляки из Киргизии тоже будут участвовать.

А сейчас о главном. Я сообщил живущим в Ереване амшенцам о вашем желании. Всё хорошо и мы с нетерпением ждём вашего приезда. Об этом я написал и Сулейману Дурсуновичу Салехоглы и попросил его, чтобы перед отъездом мне сообщили когда они приедут и сколько их будет, а перед выездом хотя бы за два дня сообщили телеграммой об этом.

Дорогой Хабиб! Я бандеролью послал фотографии, снятые у вас. Прошу всем раздать. Посылаю также снимки достопримечательных мест Армении, прошу их тоже раздать.

Дорогой Хабиб! Скажу, что в Чиркино меня также хорошо приняли. Я остался в доме у Димки (Джелал). Очень благодарен ему и другим. Из Чиркино также хотят приехать сюда. Я им тоже написал письмо.

Пока всё. Прошу передать дорогому дедушке-многоуважаемому Хаки Кошанидзе, членам его семьи, твоему брату-Гюлпаше, сыновьям Карабаджакоглы, и всем всем, невозможно всех перечислить, мою бесконечную благодарность.

Прошу тебя, сразу же после получения фотографий, напиши мне, чтобы я не беспокоился.

До новой встречи.

С уважением Сергей Вардапян [май, 1984 г.]

3. Здравствуй, дорогой Джелал¹⁵¹

Спасибо за тёплый приём. Передай, пожалуйста, мою искреннюю благодарность всем членам вашей семьи. Я очень тронут вашим сердечным отношением ко мне.

Сначала о самом главном. Я сообщил о вашем намерении амшенцам, проживающих в Ереване. Всё очень хорошо. Мы с нетерпением ждем вашего приезда. Я написал письмо в Уч-Коргон Сулейману Салехоглы и Кызыл-Кия Хабибу и сообщил об этом. Прошу, держите друг с другом связь и если находите удобным, приезжайте вместе, но если они задержатся, то вы приезжайте раньше. Конечно, вы там легче можете решить этот вопрос. Во всех случаях мы с нетерпением ждём вас. Прошу тебя как можно быстро ответить на моё письмо и сообщить приблизительно сколько людей и когда приезжают, а за 2 дня до приезда пришлите телеграмму, чтобы мы встретили вас.

Об этом пока всё.

Дорогой Джелал, вот уже несколько дней как в Ереване проходит фестиваль амшенцев. Из Майкопа приехали две танцевальные группы, а из Абхазии одна. Они много выступали и даже по телевидению. Зал был всегда переполнен. В октябре этого года опять состоится в Ереване сбор амшенцев. Будем очень рады если будут участвовать наши земляки из Киргизии и Казахстана.

Я здесь многим рассказал о вас. Интерес к вам так велик, что меня каждый день спрашивают о вас. За этот короткий период я прочитал две трехчасовые лекции в Доме журналистов Армении и Доме народного творчества. Показал им слайды. Большой интерес вызвали сделанные у вас

¹⁵¹ Նամակը հասցեագրված է Ջելալ Օսմանի Կարաիբրահիմովին (Ղազախստան, Չիմբենդի մարզ, Սայրամի շրջան, գ. Չիրկինո):

магнитофонные записи, так что здесь уже многие знают о вас.

Так как я надеюсь, что мы скоро встретимся, по этому коротко пишу. Только скажу, что послал тебе ваши фотоснимки и карточки с достопримечательностями Армении. Прошу всем раздать. Посылаю также самоучитель армянского языка и верю, что не только ты научишься писать на армянском, а научишь и других. Посылаю также несколько книг, поступаай с ними как знаешь.

Дорогой Джелал, прошу тебя написать сколько в Чиркино всего населения и какие народности. Если тебе не трудно, записывай для меня национальные обычаи, сказки, традиции и т.д. Вообще всё то, что считаешь пужным писать, всё, что заинтересует этнографа, журналиста.

Пока всё. Прошу передать мои сердечные приветы Караибрагимову Паше Мамедовичу, Сулейману Караибрагимову, поющим женщинам—Айпе Халитовне, Хатидже Дурсуновне и Халифе Мемедовой и, конечно, самому пожилому и уважаемому Исхаку Сулсймановичу и другим. Извинись за меня перед теми, кого я не назвал, потому—что всех, кого я встретил в вашей деревне, всех уважаю, а перечислить все имена здесь невозможно. Прошу всем передать мои добрые пожелания и будем надеяться, что скоро встретимся. Пока всё. Ещё раз благодарю вашу гостеприимную семью.

С уважением Сергей Варданян
[май, июнь, 1984 г.]

4. Здравствуй, дорогой Сергей

С большим, чистосердечным приветом к тебе, твоей семье и близким я, моя семья, всех кого знаешь и не знаешь. Огромное тебе спасибо за твоё письмо, за слайды и книжки.

Мы, и особенно я, бесконечно рады и тронуты твоей заботой о нас.

Сергей, извини за запоздалый ответ.

Дело в том, что меня призвали на перенодготовку и о твоём письме узнал я поздно. Сергей, я отпросился на три дня, чтобы прочитать твоё письмо всем людям т. е. омшеницам¹⁵² и показать всё что ты прислал. Как только я присхал, собрал всех у нас дома.

Собралось больше 100 человек, твоё письмо вызвало большой интерес, я несколько раз перечитывал это письмо. Всем очень понравились книжки, слайды, открытки, все очень тебе благодарны. После долгой беседы и упорного спора, к сожалению, мнения разделились. Те которые пока не хотят, по категорически не отказываются, мотивируют следующие.

¹⁵² Փրկկիւնյի համշնցիներն իրենց ասում էին «օմշէցի», նաև «իււմշիլ»: Կրոնափոխ համշնցիները նույնպես ասում են «համշէցի», «հօւմշէցի», Համշէնի բարբառին բնորոշ «մ» և «ն» բնային բաղաձայններից առաջ շատ դեպքերում «ա» ձայնավորը վերածելով «օ» ձայնավորի, Խոփայի խոսվածքում, առավելապես թուրքականցիների ենթախոսվածքում: Բայց վերջին տասնամյակներում բնակչության տեղաշարժերի, ամուսնորյունների, քաղաքային բնակչության ավելացման պատճառով արդարացիների և թուրքականցիների ենթախոսվածքների տարբերությունները հստակ չեն: Հրաչյա Աճառյանը գրում է. «Զարմանալի է «Համշէն» տեղանունը, որից և ժողովուրդը «Համշէնցի», որ ճանկկցոց մեջ պահված է ա ձայնավորն անփոփոխ, թեև Օրդուցիք արտասանում են Հօւմշէնցի (ճանկիցիք և ջնջելով ասում են Համշէցի)», տե՛ս Հ. Աճառյան, Քննություն Համշէնի բարբառի, 1947, էջ 24:

1. Ты же знаешь Сергей, что в нашем посёлке все близкие родственники, и они ни как не могут решиться уехать по частям, хотят сразу, все вместе, а это не возможно, хотя потому, что продать сразу 45–50 домов, это очень трудно.

Второй причиной, они утверждают то, что у нас вера мусульманская, переехав туда мы вынуждены будем хотя не сразу, но постепенно поменять веру.

Старики говорят, что когда-то давным давно мы приняли веру мусульман, хотя были армянами, местные армяне будут на нас смотреть как на изменников, и мы будем оттеснены. Как я и мои сторонники ни старались переубедить, что вторая причина это не существенна и не может повлиять ни на что, пока полного успеха не имеем. Около 40–45% были против моих убеждений. Я думаю это временное явление, всё таки мы договоримся и обязательно переедем. Как только мы решим присхать, я сделаю так, как ты сказал.

Сергей, ты просил написать какие национальности живут в нашем посёлке. На нашей улице в основном живут омшеницы, есть ещё русские, семьей 10 казахов, две семьи курдов и турков, все окружающие поселки населены казахами. Школа у нас на русском и казахском языках. Все омшеницы учатся в русской школе. Всего омшеницев вместе с детьми проживающие в Чиркино около 250–300 человек.

Сергей, спасибо тебе за книжку! Я упорно взялся за изучение той книги и надеюсь, что скоро овладею и обязательно научу всех омшеницев.

Дорогой Сергей, ещё раз большое спасибо тебе за заботу. Передай пожалуйста горячий, пламенный привет всей твоей семье, всем кто нами интересуется, всем кто о нас уже знает.

Дорогой Сергей, я хочу послать тебе посылку, только не знаю что, напиши пожалуйста, что бы вы хотели, а я постараюсь всё сделать, только обязательно.

Передай большой привет всем членам клуба «Омшен»¹⁵³.

Сергей, ты просил, чтобы я записал тебе сказки, обычаи и т. д., конечно мне не трудно, я всё сделаю. Большой привет передают Папа, Япар, Сулейман, Исак, короче все, которые с тобой познакомились.

Дорогой Сергей, пошли пожалуйста, если сможешь фото твоей семьи.

Пока всё. Сергей, я думаю мы будем хорошими друзьями. С приветом Джелал Караибрагимов.

[21.VII.1984 г.]

5. Здравствуй, дорогой Джелал

Дорогой Джелал, для того, чтобы собрать материал для моей книги, в июле я поехал к амшенским армянам в Абхазию, затем в Краснодарский край в Адлер, в Туансе, оттуда в Майкоп, затем в г. Краснодар, Анапа—Новороссийск и вернулся в Адлер, оттуда на самолёте в Ереван.

Около Белореченска, в деревне Эрик встретил Кязима Татароглы и его семью, затем в селе Ким—Шукры Фейзоглы, потом в селе Пшехская Сарие Караибрагимовну и её семью.

Они из твоего села. Встреча была очень трогательной. Все были очень взволнованы, когда я рассказывал о том, что был в вашем селе, они спрашивали о своих родных. У меня были несколько фотографии из Чиркино, Сарие целовала фотографии своих родных и плакала. Я тоже был очень расстроган.

Дорогой Джелал, во время этой поездки я собрал много материалов для моей книги и остался очень доволен. Только, к сожалению, в дороге я сильно простудился и когда вер-

¹⁵³ ՀԽՍՀ Կուլտուրայի մինիստրության ժողովրդական ստեղծագործության և կուլտուր-լուսավորական աշխատանքի հանրապետական գիտահետազոտական կենտրոնում 1980 թ. ստեղծված «Համշեն» հասարակական ակումբի մասին և:

нулся домой, долгое время провалился в постели. Даже сейчас у меня сильные боли в позвоночнике. Когда сижу или лежу, ещё не так сильно болит, но когда встаю—боли усиливаются. Сейчас я это письмо пишу лёжа, но надеюсь вскоре боль пройдет и всё будет хорошо.

Я о многом хочу написать, так что не знаю с чего начать. Я повёз с собой 30 минутный цветной фильм о краснодарских и абхазских амшенцах¹⁵⁴, который я показал в нескольких сёлах, и везде фильм вызвал большой интерес. Я взял с собой также грамоты Министерства культуры Армянской ССР и Ереванского Политехнического института, которыми были награждены танцевальные ансамбли из деревень Пролетарский и Цветочная Майкопа. Грамоты я вручил в торжественной обстановке. Кстати, в Ереване тоже создан ансамбль амшенцев, но выступлений пока ещё не было.

Дорогой Джелал, посылаю тебе два журнала — «Советакан Айастан» (Советская Армения) этого года, на 28—29 страницах напечатаны ваши песни¹⁵⁵. Я думаю, что ты за это время выгучил армянские буквы и можешь читать эти песни. Во всяком случае я красным карандашом подчеркнул эти отрывки.

А в другом журнале — «Айастанի ասхатаворуи» (Труженица Армении) напечатана моя статья о танцевальных ансамблях амшенцев из Абхазии и Майкопа (страницы 31—32), а на 4-ой странице обложки помещены цветные фотографии

¹⁵⁴ Ֆիլմում ներկայացված էին Ադրդեական ԲՄ-ից և Աբխազիայից եկած պարի համույթների հայաստանյան ելույթները:

¹⁵⁵ Տե՛ս «Միլոնրահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի «Սովետական Հայաստան» ամսագրի 1984 թ. 8-րդ համարում տպագրված Բարունակ Թողաքյանի «Խոփացի համշենահայերը» (էջ 28, 29) հրապարակումը, որտեղ տպագրվել է Խոփայի խոսվածքով 10 խաղիկ, որոնք նա 1967 թ. գրի է առել Բարունում:

этих ансамблей, которые снимал я¹⁵⁶. Думаю, что это тебя заинтересует.

Свою статью об амшенцах Казахстана и Киргизии я ещё не закончил. Сейчас я читаю старые книги, где подробно написано о вашей истории. Это очень и очень интересно и я иногда зачитываюсь допоздна.

Когда закончу статью, одну часть напечатаю в журнале, а в дальнейшем целиком соединю с книгой об амшенцах Абхазии и Краснодарского края и сдам в печать. Но, чтоб лучше и глубже изучать материал для моей книги, я хочу на будущий год ещё раз на несколько дней приехать к вам, конечно, если вы не против.

Дорогой Джелал, мои друзья и знакомые всё время интересуются нет ли от вас вестей, получаю письма или нет? К сожалению, из Киргизии нет ни одного письма, несмотря на то что написал письма Хабибу и Салехоглы. Я им тоже послал фотографии и книги и с нетерпением ждал ответа. Честно говоря, я с опозданием пишу тебе потому, что я ждал письма из Киргизии и после чего стало бы ясно ваше намерение. Но, к сожалению, они не написали ни одной строки и я даже начал подозревать, получили ли они отправленные мною письма и две посылки, а то как же объяснить, что они всё это время молчат.

Дорогой Джелал, а теперь о тех двух вопросах, о которых ты писал в письме.

1. Ты пишешь, что вы хотите переселиться все вместе, но 45–50 домов не возможно сразу продать.

Дорогой Джелал, этот вопрос мы с вами подробно обсуждали и пришли к выводу, что сначала из вашей деревни приедут 4–5 человек и столько же из Киргизии, на месте озна-

¹⁵⁶ Տե՛ս Սերգեյ Վարդանյան, Ավանդույթի հեղինակը ուսանողներն են, «Հայաստանի աշխատավորուհի», ամսագիր, 1984, № 7, էջ 31, 32, նաև շապիկի 3-րդ և 4-րդ էջերը:

комитесь с условиями, побывайте в нескольких районах, сами решите, где вам поселиться. Вы предложите местным органам ваши условия, обсудите все вопросы и, придя к определенному решению, начнёте переселяться.

Когда бы вы окончательно решитесь на переезд, то уже можно будет поднять вопрос о ваших домах в Чиркино. Если вы окончательно, на 100% не решили вопрос переезда и не сообщили об этом правительству Армении, то оно не может обратиться к руководящим органам Казахстана по этому поводу. Может быть вы захотите променять ваши дома на новые, готовые здесь дома. Но может вы хотите продать ваши дома и на эти деньги построить здесь новые с помощью государства, одним словом, вариантов много. Просто мы не знаем, на каком вы остановитесь решении и на этом основании что то предпринять. А всё это надо уже решать здесь, сидя «вокруг круглого стола» и выбрать наиболее удачный вариант.

Во всяком случае, уезжающие в Краснодарский край живут далеко друг от друга, в разных сёлах, и руководство края не предлагает хотя бы 1% наших предъявленных условий, но многие из вас продают свои дома и переезжают. Значит, вы сами решайте, что вас больше устраивает.

2. А теперь о втором вопросе – вы считаете, что если в своё время вы приняли мусульманство, то, приехав в Армению, вы вынуждены будете постепенно менять свою веру и на вас тут будут косо смотреть.

Дорогие, мои! Если бы это было так, то зачем мы вас звали к нам жить?

Неужели, как вы пишете «изменников» приглашают и помогают им основать своё село.

А теперь о религии.

Разве у вас 20–30 летние молодые люди ежедневно по 5 раз делают намаз и ходят в мечеть? Разве нет разницы между ними и их дедами?

Я уверен, что вы скажете есть, современный молодой человек в вопросе религии сильно отличается от своих предков.

Вы боитесь, что после приезда в Армению ваша вера будет сдвинута на второй план. Но ведь у вас уже проходит этот процесс. Тогда причем тут Армения? Как и во всём мире, так и у нас и у вас религия уже не играет той роли, как было в старину. Скажу также, что сегодня в Армении проживают около 250 тыс. азербайджанцев, курдов, езидов и никто не может сказать, что они из-за веры у нас пострадали.

И потом, многие из вас уезжают в Краснодарский край и можно подумать, что там живут мусульмане. И наконец, где вы ещё сможете сохранить ваш язык и религию, как не в Армении, где вы будете жить все вместе и вас будут окружать люди, которые говорят на родном языке, народ той же крови, той же истории, обычаями, традициями, культурой, фактически вы будете жить со своим родным народом и только религия будет у вас другая. А в Краснодарском крае вы будете жить вдалеке друг от друга, среди народа, говорящего чужим языком, чужой культурой, религией, историей. Неужели ответ не ясен?

Дорогой Джелал, я хочу, чтобы и ты и все остальные хорошо поняли и помнили, что для вас сейчас наступил очень важный исторический этап и мы должны держать ответ перед историей — всё ли возможное мы сделали для нашего народа, или нет? Извини за громкие слова, но мы и вправду не имеем права ошибаться. И в нас и в вас течёт та же кровь, и если 250 лет назад вас насильно ввели в чужую веру, то кровь-то у вас не изменили?

Дорогой Джелал, я очень рад, что познакомился с тобой и со всеми вашими, вы все прекрасные люди.

Я много путешествовал, но откровенно говоря, мои самые тёплые воспоминания связаны с этой нашей короткой встречей. Я вас всех полюбил как братьев и очень хочу, чтоб всё было хорошо.

Дорогой Джелал, напиши подробно о тебе и о других, что делаете, о чем думаете? Выучил ли армянские буквы, или нет? Если ты выучишь армянские буквы и научишь других, то выступишь великую миссию и будешь первым хемшилом, который научит остальных чтению и письму на родном языке. Я глубоко верю тебе, питаю к тебе большое доверие и уверен, что ты обязан сделать то великое дело, которое возложено на тебя.

Я вместе с журналами посылаю и несколько книг на армянском языке, они вам помогут научиться хорошо писать и читать.

Дорогой Джелал, я надеюсь, что на будущий год мне удастся снова приехать к вам и собрать новый материал. Жду твоего письма.

Передай сердечный привет всем, с кем я у вас познакомился.

С братской любовью Сергей.

[август, 1984 г.]

6. Здравствуйтесь, дорогие Кязим и Джелал

Дорогой Джелал, я получил твою телеграмму и очень рад, что вы доехали благополучно¹⁵⁷. Представляю что происходит у вас в эти дни, наверно, вы всё время рассказываете о ваших впечатлениях, отвечаете на вопросы. Жаль, что вы мало находились у нас, а то бы мы успели бы побывать во многих местах, в музеях, театрах, познакомиться с интересными людьми, устроили бы интересные встречи. Мне очень и очень жаль, что время вашего пребывания у нас было так ограничено. А я разработал обширную программу куда пойти и с кем познакомиться. Ещё очень жаль, что вы не увидели

¹⁵⁷ Քյազիմ և Ջելալ Կարախրատիստիկները Երևան են եկել 1984 թ. դեկտեմբերի 12-ին, մեկնել 4-5 օր հետո:

ли красоту Еревана, гору Арарат¹⁵⁸, озеро Севан. И всё же лучше, что мы кое что успели с вами увидеть. Мы в следующий раз непременно побываем в тех местах, куда не успели поехать.

Дорогие Кязим и Джелал, мы вместе с Серо Ханзадяном посетили первого и второго секретарей Баграмянского райкома партии, они обещали сделать для вас всё, и попросили меня передать вам, что вас тут ждут и примут с радостью. Так что всё хорошо. Мне позвонили мои друзья из Политехнического института и сказали, что если среди вас есть желающие поступить на нулевой факультет, то они могут это устроить. Я и об этом могу вам подробно написать, например какие нужны документы, справки, фотографии. Вчера был сбор амписцев, репетировал ансамбль танца, собралось много народу, были и амписские студенты¹⁵⁹. Они все интересовались вами, задавали много вопросов и попросили передать вам привет.

Дорогой Джелал, помнишь, что мы с тобой пытались составить родословное дерево Караибрагимовых, но не закончили. Ты и Кязим обещали, что составите его и вышлете мне. Очень прошу вас не забудьте ваше обещание, начертите на большом листе и пришлите.

Дорогие Кязим и Джелал, сейчас в Ереване тепло, снег совсем растаял, как в Мегри.

¹⁵⁸ Ըստ օդերևութաբանների՝ 1984 թ. ձմեռը համարվում է Հայաստանի վերջին հարյուրամյակի ամենախստաշունչ ձմեռներից մեկը: Օրեր շարունակ Երևանի և Արարատյան դաշտավայրի վրա իջած մշուշի պատճառով Երևանից Արարատը չէր երևում:

¹⁵⁹ Նկատի ունենալ Երևանի բուհերում սովորող Արիսազիայի և Կրասնոդարի երկրամասի դպրոցների շրջանավարտ հայ ուսանողներին:

Прошу всех—всех, всем взрослым и детям вашего села передать сердечные поздравления с Новым годом от всех ваших ереванских друзей, пожелания доброго здоровья, счастья.

С уважением Сергей Варданян
24.XII. 1984 г.

7. Здравствуй, дорогой Сергей

С большим приветом к тебе и всей твоей семье Джелал. Разреши поздравить с праздником 8-го марта твою мать и супругу. Пожелать им крепкого здоровья, счастья в семейной жизни, успехов в труде и всего самого наилучшего.

Дорогой Сергей, извини меня за долгое молчание. У меня бабушка скончалась, ей было 82 года. Она месяц болела. Каждый день гости, был сильно занят.

У меня дела идут не плохо. В семье все живы здоровы, передают вам большой привет. Моя супруга отдельно передает привет и поздравляет с праздником Анаит¹⁶⁰ и твою мать.

Я также работаю в школе, Кязим работает в магазине. У него также всё благополучно, передает большой привет всем, кто знает нас.

Погода здесь холодная, лежит снег, хотя уже весна, но морозы не хотят отступать. Здесь также, каждый вечер собираются и ведут горячий разговор о Ереване, о нашем переезде. Видим по телевизору, что в Ереване пошел большой снег, даже говорят погода против нас, не хочет, чтобы мы поехали в Ереван (но конечно в шутку). Так и сидим и ждём пока найдем палочку вырубалочку.

¹⁶⁰ Տիկնոջս՝ Անահիտ Մելիքսեթյանի (ծնվ.՝ 1953 թ., Երևան) մասին է, որը երկար տարիներ կենսաբանության ուսուցչուհի է աշխատել Երևանի Հ. Պարոնյանի անվան № 59 դպրոցում:

Когда мы приехали, ты представляешь наверно, как тут нас встретили, каждый день сборы, спрашивали о каждой нашей минуте, куда мы шли, с кем встречались, о чём говорили.

Когда мы всё рассказали, они были удивлены вашим гостеприимством, вашей теплой встречи с нами. А старики не удивлялись, они говорили это действительно так, т. к. у них по их рассказам на Кавказе много было армянских друзей, они говорят очень хорошие люди, и как друзья, вернее их, никого нет. Мы рассказывали обо всём. О нашей поездке в Мегри, о нашей встрече с интересными деловыми людьми, о нашей встрече с ансамблем, о том, что я танцевал вместе с ними, короче говоря обо всём. По нашим рассказам Мегри им понравился, но только то, что граница рядом, только это их смутила. Но результат остается не сдвинутым, так как главный наш вопрос пока остается открытым.

Дорогой Сергей, сейчас у нашего народа очень большой интерес к Армении, они следят за телевизором, когда концерт или передача все знают. Мы смотрели передачу, когда наш дорогой Серо Ханзадян выступал по телевизору как депутат Верховного совета Армянской ССР. Я был вторым комментатором, как раз в тот день у нас собралось много людей и все слушали Серо Ханзадяна с большим вниманием. После этого мне пришлось ещё долго рассказывать какой он человек.

Дорогой Сергей, как у тебя дела, как здоровье у твоих родителей, у твоей семьи? Всем лично от меня передай большой привет и большое спасибо за тёплый приём.

Дорогой Сергей, пришли пожалуйста фотографии, если конечно сможешь, все здесь ждут.

Ну что ещё писать, дорогой Сергей вся надежда на Вас, только от Вас ждём помощи.

Ещё раз всем привет. До свидания. Жду ответа.

[04. III.1985 г.]

8. Здравствуй, дорогой Джелал

Поздравляю всех хемшилов с 1-ым мая.

Сперва о главном. Как только вы позвонили из Ташкента, я сразу пошел к Серо Ханзадян и мы поговорили о ваших домах. Тогда он был болен и обещал как выздоровеет, сразу займётся этим делом. Ну ты знаешь какой он занятой человек, и после этого он на некоторое время отсутствовал из города. Я всё время, каждый день звонил ему, покоя не давал. Недавно он встретился с Председателем Совета Министров Армении с тов. Ф. Саркисяном. А с 1-ым секретарем ЦК КП Армении тов. К. Демирчяном встретиться было трудно, так как он очень занятой человек — пленумы, сессии, официальные дела. Потом он несколько раз ездил в Москву, так что буквально два дня назад Ханзадян удалось поговорить с тов. К. Демирчяном.

Он обещал помочь, и 11-го мая назначил Ханзадян приём, чтобы подробно поговорить о деталях.

Если всё будет так как мы хотим, тогда наверное я сразу прилечу к вам, или может быть, нужно будет, чтобы вы, несколько человек, сразу прилетели в Ереван на месте обсудить вопрос. Так что буквально через несколько дней, 11-го мая дам телеграмму или напишу письмо или сам прилечу. Ждать осталось мало. Я думаю хорошо будет, если ты 12-го или 13-го междугородним позвонишь мне домой.

Дорогой Джелал, прими от нашей семьи соболезнования в связи с кончиной бабушки.

Дорогой Джелал, оба твои письма я получил. Спасибо за письмо и за древо Караибрагимовых. Хочу сказать, что письмо получил с большим опозданием.

Ко мне пришёл мой давний друг¹⁶¹, который живёт на нашей улице, в здании № 12, тоже кв. 8. Он принёс мне твои письма и сказал, что почтальон перепутал, вместо 2 зд. он отнёс в 12. Он сказал, что больше месяца письма лежали у него¹⁶². Вот такая интересная история.

Дорогой Джелал, как всегда, в этом году 9 марта амшенские армяне из Еревана, из Абхазии и из Краснодарского края, человек 400 собрались в ресторане, и с утра до вечера пели и танцевали¹⁶³. Там был и ампенский танцевальный ансамбль. С ними ты танцевал. В следующем году тоже будем собираться.

¹⁶¹ Արվեստարան, նկարիչ Մարտին Միքայելյանի (ծնվ. 1943 թ., գ. Մեծ Գոնդուրա, Ջավախք, Վրաստան) մասին է: 1979-1987 թթ. եղել է Հայաստանի ազգային պատկերասրահի գիտքարտուղար, հայկական արվեստի բաժնի վարիչ, 1993-2000 թթ. Հայաստանի ժողովրդական արվեստի թանգարանի տնօրեն և այլն: Բազմաթիվ հոդվածների և գրքերի հեղինակ է:

¹⁶² Իմ ընկեր, արվեստարան Մարտին Միքայելյանը բնակվում էր Ազատության պողոտայում՝ «Հաղթանակի» գրոսայգու հարևանությամբ գտնվող մեր շենքից ուղիղ մեկ կանգառ վերև և շատ հաճախ, գուցե ամեն օր երեկոյան իջնում էր այգում գրոսելու և գրուցելու մշտական այցելուների և հարևանների հետ: Ես ընդմիջումներով էի գնում, քանի որ պետք է երեկոյան թերթերի և ամսագրերի համար հոդվածներ գրեի: Այս երկու նամակն ինձ տալիս Մարտինն ասաց, որ ավելի վաղուց մեկ նամակ էլ է ստացել, որը ինչ-որ երևացող տեղ են դրել, որ չկորչի, բայց այսօր փնտրել և չի գտել:

¹⁶³ Սովորաբար մեր հավաքները նվիրված էին լինում Կանանց միջազգային օրվան՝ մարտի 8-ին: Այս անգամ այդպես չէր, իմ արխիվում պահպանվել է հրավիրատու՝ որի վրա գրված է. «1985 թ. մարտի 9-ին՝ առավոտյան ժամը 11-ին, «Մասուն» ռեստորանում տեղի կունենա Հայաստանում բնակվող համաշխարհային ավանդական հանդիպումը՝ նվիրված Հայրենական մեծ պատերազմում սովետական ժողովրդի տարած հաղթանակի 40-ամյակին: «Համշեն» ակումբի հասարակական խորհուրդ»:

Дорогой Джелал, к сожалению, плёнка испортилась и я не могу снять фотографии. Это со мной впервые случилось, наверно аппарат испортился.

Я надеюсь, что скоро встретимся, и поэтому так коротко пишу. На днях жди моего письма. Передай привет Кязиму.

Сергей Варданян

2. V. 1985 г.

9. Здравствуй дорогой Джелал

Дорогой Джелал, извини, что столько времени не писал тебе. Поверь, я каждый день, дословно каждый день вспоминал о тебе и о моих знакомых хемшилов и каждый день мысленно писал письмо.

Как ты? Как ваша семья? Вообще, как твои дела? У меня от вас давно нет весточек.

Дорогой Джелал, помнишь, я обещал в этом году приехать к вам, но не получилось. Очень сожалею об этом, но поверь, если была бы малейшая возможность я приехал бы к вам. Но всё это время я зря не терял, собрал прекрасные материалы о хемшилах. О вас есть довольно много материалов на французском и немецком.

На следующий год обязательно приеду и приведу материалы с собой и ты познакомишься с ними.

В этом году летом вместе с журналистами, певцами, танцорами, искусствоведами, одним словом, с группой работников культуры побывал в Венгрии.

По просьбе институтов культуры, археологии и этнографии Академии Наук дважды с докладом выступил о совершённом к вам путешествии.

Весь июль, август был занят делами амшенских студентов из Абхазии, Краснодарского края. Обратился в Министерство высшего и среднего специального образования, чтобы тамошним амшенцам выделили внеконкурсные места. Нако-

нец удалось получить 24 места для Абхазии и 8 мест для армян Краснодарского края. Это уже третий год, что мне удается получить внеконкурсные места для амшенских армян. Попросил и 4 места для ваших хемшилов, но пока нет решения. Об этом я с вами поговорю, когда приеду.

Дорогой Джелал, через 2-3 месяца будет издана моя книга об истории Армении¹⁶⁴. Наверное, я тебе уже говорил. Ещё одну книгу подготовил об армянском устном творчестве. Она тоже скоро будет издана¹⁶⁵. В этом году напечатал 2-3 статьи об амшенских армянах, участвовавших в Великой Отечественной войне¹⁶⁶. Наверно, тебе говорил, что Краснодарский край и Абхазия дали 12 Героев Советского Союза армян и также 34 Героев Социалистического труда. Скоро будет издана моя статья о домах амшенских армян, об их архитек-

¹⁶⁴ Տե՛ս Սերգեյ Վարդանյան, Հայոց մայրաքաղաքները, Երևան, «Սովետական գրող», 1985 (- 168 էջ):

¹⁶⁵ «Թագավորի երազները» բանահյուսական ժողովածուի մասին է, որի մեքենագիր առաջին և երկրորդ օրինակները 1983 թվականից «Սովետական գրող» և «Արևիկ» պետական հրատարակչություններում դեգերելուց հետո, անհետացան: Ստիպված մի քանի ամիսների դժվարին աշխատանքով, իմ նախաձեռնությամբ տարբեր հանրապետությունների հայ դպրոցականների զանազան բարբառներով գրառումները ճշտեցի, բառարաններ կազմեցի, մեքենագրեցի և կրկին գիրքը հրատարակության պատրաստեցի, սակայն, դարձյալ չտպագրվեց: Ի վերջո, մեծ դժվարությամբ այն հրատարակեցի 20 տարի անց՝ 2003 թ.:

¹⁶⁶ Տե՛ս Սերգեյ Վարդանյան, Դրվագներ հերոսապատումի, «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք» (1990-ի հունվարից «Մշակույթ»), գիտամեթոդական հանդես, Երևան, 1985, № 2, էջ 14-17: Սերգեյ Վարդանյան, Դյուցազնապատումի մի ճյուղը, «Հայաստանի աշխատավորուհի», ամսագիր, 1985, № 5, էջ 38, 39, № 7, էջ 22-24:

туре, стройматериалах и об их строении. Кстати, в этой статье напечатана также фотография вашего дома¹⁶⁷.

Как только журнал будет издан (наверно через 10 дней) пришло тебе.

Дорогой Джелал, много есть, что написать. Очень жалею, что не смог приехать в этом году. Этому помешала болезнь детей. Они заразились желтухой и очень тяжело проходила эта болезнь. Сейчас тоже не очень хорошо себя чувствуют. Но очень скоро выздоровеют.

Но вообще, в доме всё нормально.

Сегодня по новостям “Время” показывали ваш Сайрамский район. А вообще—то в последнее время в ваших местах часто бывают землетрясения, я очень переживаю, не понесли ли ваши ушерб?

В Ереване в этом году было очень хорошо, летом было прохладно, а сейчас тепло, люди одеты легко, только в свитерах или в пиджаках ходят.

¹⁶⁷ Տե՛ս Սերգեյ Վարդանյան, Համշենահայ փայտաշեն կառույցը. հայկական ժողովրդական ճարտարապետության ևս մեկ տարբերակ, «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք», 1985, № 3, էջ 6-11: Համարը տպագրության է ստորագրվել հոկտեմբերին, հրատարակվել է նոյեմբերին: Հոդվածը նվիրված է Տրապիզոնի նահանգում, Կրասնոդարի երկրամասում և Աբխազիայում համշենահայերի կառուցած փայտաշեն տներին և տնտեսական շինություններին: Տպագրվել են նաև Արդատանի կրոնավորի համշենցիների մի տան փայտյա դարպասի և Ջելալ Վարափրահիմովի (Ղազախստանի Զիրկինո գյուղի) տան լուսանկարները: Նույն թեմայով տե՛ս Ս. Վարդանյան, Համշենահայերի բնակարանային համալիրը և կրած փոփոխությունները // ՀԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, հանրապետական գիտական նստաշրջան, 1986-1988 թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Երևան, 1990, էջ 64-67:

Посылаю ту фотографию, где мы в Ереване сфотографировались с местными амшенцами.

Дорогой Джелал, ваш вопрос о переезде пока в той же стадии, я всё время жду, когда решится вопрос и тогда я вам напишу. Весной приеду и надеюсь, что это дело решится.

Прошу, передай привет всем тем, с кем я познакомился у вас, а об Кязиме напиши как он и как его дела.

С уважением Сергей Варданян
13. XI. 1985 г.

Р. С. Дорогой Джелал, в институте археологии и этнографии Академии Наук Арм. ССР мне предложили написать книгу о вас, я с любовью согласился. Для этого нужно снова к вам приехать, чтобы записать фольклор, изучать этнографию. Прошу напиши, когда тебе и Кязиму удобно будет мне приехать.

А насчёт вашего вопроса о переезде, я снова позвонил С. Ханзядяну. Он сказал, что ничем не может помочь.

У меня есть несколько вариантов, попробую их. В настоящее время первого секретаря Мегрийского района А. Варданяна перевели в Октемберянский район. Поговорю с ним, может что и получится. Я вам напишу.

10. Привет из далёкого, солнечного Чимкента
Здравствуй, дорогой Сергей

С горячим приветом к Вам, Вашей семье, Вашим родителям, всем нашим друзьям.

Джелал и Кязим.

Дорогой Сергей, большое тебе спасибо за книги и письма. Я очень рад, что Вы не забыли о нас, пишите о нас. Дорогой

Сергей, я твои письма и поздравление получил очень поздно, с чем связано не знаю.

Посылку с книгами получил сегодня т. е. 3-го марта, хотя ты написал очень давно. Дорогой Сергей, прошу извинить за долгое молчание. Я два месяца был на учёбе в г. Алма-Ате. Дорогой Сергей, Вы пишете когда можно приехать?

Для Вас и Ваших друзей наш дом всегда открыт, приезжайте когда вам будет удобно. Разве мы вправе забыть Ваше доброе отношение к нам, Вашу теплоту, внимание и заботу. Чем сможем—тем поможем.

Дорогой Сергей, мы очень рады, что у Вас всё хорошо. Когда мы собираемся с Кязимом часто вспоминаем Вас. Дорогой Сергей, немного напишу о себе. Мы все живы и здоровы, что и желаем вам. Работаю в РАЙОНО инспектором. От нашего поселка 15 км. Работаю там временно, в перспективе буду директором нашей школы. Сергей, летом купил машину марки Жигули-07.

Дорогой Сергей, я часто вспоминаю вас, ваш прекрасный город Ереван, замечательных людей, живущих в этом городе. Дорогой Сергей, большое тебе спасибо за снимок в журнале, жаль, что я пока не могу хорошо читать, а то с удовольствием прочитал бы всем о чём ты пишешь. Все были удивлены. Впервые в журнале появилась статья о нас, о нашем народе¹⁶⁸.

Сергей, погода у нас была очень тёплая, сегодня выпал снег, примерно 20 см.

У Кязима дела идут тоже хорошо, также работает в магазине. Сергей, как идут дела у тебя, как здоровье твоих родителей, твоей семьи, наших друзей? Чем занимаетесь, какие

¹⁶⁸ Ս. Վարդանյան, Համշենահայ փայտաշեն կառույցը. հայկական ժողովրդական ճարտարապետության և մեկ տարբերակ, «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք», Երևան, 1985, № 3, էջ 6-11:

планы на будущее? Сергей, как здоровье у Серо Ханзадяна, напиши о нём.

Вообще напиши обо всех, кого мы знаем.

Всем кого мы знаем, с кем мы встретились, передай горячий хемшилский привет. Мы всех помним, желаем всем семейного счастья, творческих успехов в работе.

С добрыми пожеланиями твои друзья Джелал и Кязим.

До свидания, жду ответа.

3. III. 1986.

11. Здравствуйте, дорогие Кязим и Джелал

Дорогие друзья, получил ваше письмо и очень обрадовался. Вы даже себе представить не можете, как я ждал его. Всё время думал, почему не пишут? Не дай бог, что-нибудь случилось с ними, или дела у них плохи, или дома что-то не так. Но слава богу, что всё у вас хорошо, я очень рад за вас.

Дорогой Джелал, вижу у тебя очень хорошие изменения, поздравляю и с новой работой, и с машиной (только одна просьба, будь очень осторожен, ради своей семьи, ради друзей).

Дорогой Джелал, очень признателен, что вы так сердечно приглашаете меня, большое спасибо.

Я обязательно приеду в конце мая, только боюсь, что из за новой работы у тебя времени будет мало, и я буду тебе мешать.

Дорогой Джелал, я уже тебе написал, что по просьбе института археологии и этнографий АН АССР я в прошлом году у них читал лекцию о поездке в Киргизию и Казахстан. Это для них так интересно было, что институт предложил мне написать диссертацию о хемшилах Киргизии и Казахстана. Я с радостью согласился. И вот, почти пол года я работаю над этой диссертацией. Я уже написал, что по крупицам собирал большой материал. Но основная работа ещё впереди, и чтобы

записать ваш фольклор, песни и сказки, научно зафиксировать ваш диалект, мне надо ещё раз побывать у вас. Я надеюсь такой материал собрать за 15 дней, наверно 5 дней буду у вас, а остальные дни в Киргизии. Надеюсь, что вам не буду мешать. Но что поделаешь. Я решил посвятить свою жизнь изучению хемшилов, и вы, дорогой Джелал, верю, можете мне, потому что, это важно для нас всех.

Дорогой Джелал, дома у нас всё хорошо, детки растут, мы стареем, работа хорошая, я уже писал, что работаю научным редактором журнала, что послал.

Дорогой Джелал, я всё это время, за весь прошедший год и сейчас, занимаюсь вопросом ваших домов. Серо Ханзадян не смог помочь. Я остался один, но всё время ходил по разным инстанциям, в Совет Министров и ЦК, просил разных влиятельных людей помочь, все давали надежду, обещали, и я ждал, ждал, потом опять ходил к ним, но пока не выходит. Но это дело я не оставляю. Весь вопрос в том, что здесь наши вам любезно предлагают дома, скажем один совхоз, но платить за ваши оставленные дома в Киргизии и Казахстане они не могут, а здешние дома как собственность не могут дать, вы там можете жить тысячу лет, эти дома будут ваши, но оформлять как собственные дома они не могут.

Ну, приеду, поговорим.

Сергей Варданян [март, апрель, 1986 г.]

12. Здравствуй, дорогой Джелал.

Поздравляю тебя и всю семью с Новым годом, желаю всего наилучшего.

Дорогой Джелал, давно от тебя нет вестей, на моё последнее письмо так и ответа не получил. Напиши, как ваша семья, как ты, как твоя работа, как наши общие знакомые?

Дорогой Джелал, на днях я был в Сочи. Там изучал этнографию амшенских армян. В предпоследний день 25-го, я

вдруг от моего знакомого¹⁶⁹ узнал, что в Адлере служат два хемшила из Чиркино. Я сразу поехал к ним, в воинской части нашёл одного из них, Исмаила, сына Хейдара, брата Кязима, а другого парня не видел (если не ошибаюсь, он был сын другого брата Кязима). Исмаил обрадовался, что увидел знакомого, который знал его родственников и других хемшилов.

Исмаил себя чувствовал хорошо, главное климат там очень хороший, там снега не было.

Конечно, я помог материально, и попросил моего знакомого, чтобы он всё время помогал Исмаилу и другому солдату. Мой знакомый работает кладовщиком в овощной базе, а к ним часто солдат отправляют, чтобы работали на складе (там он познакомился с Исмаилом и другом).

Он обещал помочь, и свой адрес дал Исмаилу, чтобы если нужно будет, они обращались к нему.

Дорогой Джелал, привет передай всем хемшилам, жду твоего письма.

27. XII. 86 г.

¹⁶⁹ Երկարամյա մանկավարժ, գրող, հասարակական գործիչ Անդրանիկ Զեյթունյանի (1916-1986) որդու՝ Զեյնաթ Զեյթունյանի մասին է: Ա. Զեյթունյանի մահից հետո՝ 1986 թ. դեկտեմբերին մեկնեցի Ադլեր, ցավակցելու ընտանիքին, այցելելու զերեզմանին և Երևան տեղափոխելու նրա արխիվը: Այն հանձնեցի Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանին (Ընդունման ակտ № 827, 1987 թ. մարտի 11, գրական բաժին, ընդունեց Ն. Հարությունյանը, 212 նյութ, այդ թվում՝ «Բառարան Համշենի լեզվի», 1952-1977 թթ., մեքենագիր, 226 թերթ, «Համշենի երգարան», 1983, մեքենագիր, 160 թերթ, «Համշենահայերի ազգագրություն և բանահյուսություն», մեքենագիր, 258 թերթ, կից բառարան, մեքենագիր, 26 թերթ, նաև գրական ստեղծագործություններ, նամակներ, լուսանկարներ և այլն): Ա. Զեյթունյանի տանն էլ հանդիպեցի նրա որդուն, որը տեղեկացրեց Ադլերում ծառայող Ղազարստանից գորակոչված խեմշիլ զինվորների մասին:

13. Здравствуй, дорогой Джелал

Дорогой Джелал, по информ. прогр. «Время» сообщили, что в Чимкенде 26-го было землетрясение, я очень обеспокоился, ведь вы живёте совсем рядом. Папиши, были ли у вас разрушения или нет? Надеюсь, что всё обошлось хорошо.

Дорогой Джелал, как твои дела, как ваша семья, как папи общие знакомые? Пожалуйста напиши, что случилось, почему на мои письма не отвечаешь? Вот в конце декабря я опять написал, уже прошло три месяца, но до сих пор от тебя нет ответа.

Всё ли у тебя в порядке? Работаете в РОИО или уже в школу перешёл?

Ну, пока всё, жду от тебя вестей.

Сергей Варданян
27. III. 1987 г.

14. Здравствуй, дорогой Сергей

С приветом к тебе Джелал и вся папа семья. Сергей, получил твоё письмо, очень рад, что у тебя всё нормально. Сергей, ты пишешь, что я не пишу тебе письма, я не пойму в чём дело, на каждое твоё письмо я отвечаю, от тебя получаю, а ты не получаешь, дал переговоры по телефону номер не отвечал, но всё же продолжаю писать, если опять не дождусь ответа ещё раз закажу переговоры.

Ну, немного о себе. На днях перехожу в школу директором, жду приказа. Буду учить своих хемшилов. Дома у нас всё нормально. Супруга, мать, братья передают тебе и всей вашей семье большой привет. Сергей, ты пишешь о землетрясении, да было, я был на работе в Белых Водах, ты наверно знаешь это место, потрясло хорошо, но к счастью жертв нет, всё обошлось. У Кязима тоже всё в порядке, он спраши-

вает меня про тебя, я сказал, что пишу, почему то он не получает, Сергей, может это письмо получишь, спроси там, на почте, может они химичат?

Погода у нас холодная, весь март и вот уже 10 апреля идут дожди, даже позавчера т. е. 8-го был снег.

Как там у вас? Сергей, смотрю футбол, болею за «Ара-рат», ну что то они подводят, даже обидно за них.

Письмо пишу вечером, только-что приехал с работы, жена обрадовала меня с твоим письмом, пришлось потанцевать, и только после этого она дала мне прочесть. Сергей, сейчас буду смотреть футбол Киев-Порту. Мать готовит чорба, тебе же правился, сегодня съем 2 порции одну за тебя. Как там твои родители, жена, дети, наши друзья? Передай всем горячий хемпилский привет. Как у тебя насчет кандидатской диссертации, в чём надо помочь, напиши, если смогу поспособствую.

Ну, пока всё, жду ответа.

Джелал Караибрагимов 10. IV. 1987

15. Здравствуй, дорогой брат Джелал

Ты даже не представляешь как я рад получив твоё письмо, как я долго ждал его. Я очень-очень рад, что ты сразу ответил. Жаль, очень жаль, что по ошибке почты я твои письма не получал.

Дорогой Джелал, я очень рад, что у вас в семье всё хорошо. Примите самые добрые пожелания от моей матери и от жены. Они сохранили очень и очень хорошие воспоминание о вас и будут очень рады, если с семьей придете к нам домой.

Дорогой Джелал, очень хорошо, что у тебя на работе всё хорошо. Если ты станешь директором школы, это будет замечательно, должны же наши хемпилы доказать, что они не только честный и трудолюбивый народ, но и могут иметь хорошую интеллигенцию. Я на тебя очень надеюсь.

Дорогой брат Джелал, с диссертацией дела идут хорошо, 18 мая в институте археологии и этнографии АН Арм. ССР будет научная сессия, где я буду выступать с докладом о хемпилах, там главное место занимает рассказ о Караибрагимовых. Этот доклад в тезисах уже печатался в сборнике докладов, но ещё находится в типографии, я обязательно тебе пришло экземпляр¹⁷⁰.

Хотя я собрал огромный материал по моей теме, но всё таки там не хватает этнографических и лингвистических материалов, чтобы поставить на защиту. Чтобы собрать этот материал, я хочу на 3 дня приехать к вам, а потом уехать в Киргизию. Прошу обязательно напиши, удобно ли тебе если я приеду в конце мая, не буду ли мешать твоей работе в школе?

У меня очень хорошие воспоминания о вас. Мне будет очень приятно ещё раз увидеть тебя и других наших общих знакомых.

Ты пишешь, что у вас было холодно. А у нас в этом году зимой было очень тепло, что можно было ходить без пальто. Снег шёл несколько дней, зато весна у нас холодная, у нас вышал снег, но в окрестностях Еревана.

Дорогой брат Джелал, так много хочу написать и рассказать, но надеюсь встретимся и тогда долго-долго будем разговаривать. Я с собой возьму несколько интересных материалов разных авторов о хемпилах на русском и на армянском, на французском, думаю тебе будет очень интересно, и ещё, недавно у нас вышла одна книга, где напечатаны несколько

¹⁷⁰ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի և պատմա-ազգագրորեն ներկայացնելու փորձ // ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում 1987 թ. մայիսի 18-20 կազմակերպված հանրապետական գիտական նստաշրջան նվիրված 1984-1985 թթ. ազգագրական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հանրագումարին, զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987 (-124 էջ), էջ 95-97:

ваших песен и одна фотография, сделанная в 1967 г. в Аджарии¹⁷¹. Я для тебя купил экземпляр.

Сергей Варданян
[май, 1987 г.]

16. Здравствуй, дорогой Джелал

Дорогой Джелал, извини что так долго не писал тебе, хотя, буквально каждый день я вспоминал те дни, которые провёл в вашей семье.

Эти дни буду помнить всю жизнь. Большое спасибо и тебе, и твоей маме и жене, я никогда не забуду их, и всё, что они делали для меня.

Пожалуйста, передай от меня самые большие пожелания, пусть всегда и везде вам встретятся только очень хорошие люди, и пусть всегда и везде вас примут также хорошо, как вы приняли меня.

Дорогой Джелал, я несколько раз говорил, и ещё повторяю, что будем очень счастливы, если ты с мамой и с женой, хоть на 10 дней, смогли бы приехать к нам в гости. Вся наша семья будет очень и очень рада. Если ты захочешь, то я знаю, что сможете приехать.

Дорогой Джелал, после Бек-Абада я 2-3 дня был в Кызыл-Ки, там я заболел, лежал с температурой, с большим трудом, еле-еле добрался в Фергану, оттуда в Ташкент и Ереван. Потом в Ереване больше месяца я с высокой температурой лежал. Чувствовал себя очень слабым. Потом в августе мой друг из Адлера¹⁷² пригласил, чтобы у них отдох-

¹⁷¹ Տե՛ս Աշխարհէր Համշենի և Տրապիզոնի բանահյուսութեան, ժողովեց, կազմեց և ծանոթագրեց Բարունակ Թորոպյանը, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1986 (- 256 էջ), էջ 90-92:

¹⁷² Ադլերի շրջանի Նիժնայա Շիլովկա հայկական գյուղում բնակվող Վոլոդյա Աշայանի մասին է, որի «Նիվա» մեքենայով 1981 թ. սեպտեմ-

нуть. Я с семьей отдыхал в Адлере. Там тоже себя не хорошо чувствовал, видимо ещё не был окончательно здоров.

Там тоже собирал этнографические материалы, делал записи.

Ну, а потом работа, дом, семья, дети, научный труд и т. д. Так и прошли эти месяцы. Опять готовил книгу к изданию. Там собраны армянские народные сказки на разных диалектах. На это ушло три месяца¹⁷³. Сейчас опять стал писать диссертацию. Собрал огромный материал, и всё это надо переработать.

Кажется всё.

Дорогой Джелал, пиши как у тебя дела в школе, дома. Как здоровье вашей семьи, наших всех знакомых. Напиши, как у тебя дела с учёбой армянского языка, ты хотел собрать детей и учить их.

Дорогой Джелал, ты помнишь, как много дел мы не успели сделать? Ты обещал написать сколько хемшилов живёт в вашем селе. Пожалуйста, если не трудно, в одной тетрадке по семьям (год рожд., пол, занятие и т. д.) напиши.

Дорогой Джелал, обещание, что я дал Хзиру¹⁷⁴, я не забыл, а о результатах напишу в следующий раз уже конкретно.

բերին Անդրանիկ Ջեթունյանի հետ շրջագայել ենք Արխագիայի և Կրոսնոդարի երկրամասի համշենցիների գյուղերով: Այսուհետև նա ընդունվեց Երևանի Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի (այժմ՝ համալսարան) պատմության ֆակուլտետ և երկար տարիներ ուսուցիչ աշխատեց հայրենի գյուղի դպրոցում:

¹⁷³ «Թագավորի երազները» բանահյուսական ժողովածուի մասին է, տե՛ս 9-րդ նամակի «Թագավորի երազները» բանահյուսական ժողովածուին նվիրված ծանոթագրությունը:

¹⁷⁴ Խզիրը Ջելալի հորեղբոր տղան էր, մայրը դազախ էր: Ապրում էր Լենինգրադում և սովորում Բժշկական համալսարանում: Նրան հանդիպեցի Ջելալենց տանը և մեր գրույցների ընթացքում նա ցանկություն հայտնեց ուսումը շարունակել Երևանի Բժշկական համալսար-

Так много хочется писать, но обо всём не напишешь. Теперь уже я думаю, что мы будем регулярно писать друг другу письма.

Напиши, как твой младший брат, приехал ли из армии, поженили? Вообще всё, всё напиши, мне всё интересно.

Дорогой Джелал, поздравляю с Новым годом, желаю всем вам здоровья и счастья.

Привет передай Кязиму и Сулико, Хвичу и всем-всем, с кем познакомился у вас.

Сергей Варданян
27. XII. 87.

17. Привет из далёкого Казахстана

Здравствуйте родные! С приветом к вам Джелал. Вот уже четвёртый день я хочу позвонить и никак не могу. Извините, что не дал телеграмму, подумал лучше позвонить, поблагодарить за то приятное время, которое я провёл там¹⁷⁵.

Долетел я нормально в Ташкент, в 9 часов по нашему времени я уже был дома, вы наверно ещё спали т. к. я знаю ваш режим дня.

В этот день все друзья, родственники собрались у нас. Конечно было много вопросов ко мне. Я рассказал, что там люди перенесли, за что борятся¹⁷⁶.

բանում, բայց, ցավոք, տեղափոխության հարցում վարչարարական շատ դժվարությունների հանդիպեցի և հնարավորություն չեղավ նրա ցանկությունն իրագործել:

¹⁷⁵ Ջելալ Կարաիբրահիմովը Հյուսիսային Կովկասի առողջարաններից մեկում հանգստանալուց հետո, առիթից օգտվելով, որ Հայաստանին մոտ է, 1988 թ. օգոստոսի 7-ին եկավ Երևան, հյուրընկալվեց մեր տանը և օգոստոսի 12-ին մեկնեց Տաշքենդ:

¹⁷⁶ Արցախյան շարժման մասին է:

Как было на самом деле, а не как пишут в газетах и т. д. Естественно, все были возмущены, огорчены о случившимся, посмотрели фотографии. Потом слушали магнитофонные записи¹⁷⁷. Сергей, что интересно, у меня на моем магнитофоне музыка играла очень тихо, потом принесли японский, там лучше, но всё равно не так, как у тебя. Очень понравилось нашим ребятам. Теперь после всего этого, те которые сомневались, что они армяне, они тоже поверили в это¹⁷⁸. Я рассказал, что ходил в церковь¹⁷⁹, рассказал как и когда была построена, какие красивые места, короче, рассказывал больше о вас, об Армении, как я отдыхал. Сергей, вчера вечером был у Кязима, передал от тебя, от твоих близких большой привет, рассказал о нашей встрече, о том как вместе мы работали и смеялись когда слушали его рассказ о ворах, которые собаку подняли на дерево и как она там лаяла и мы смеялись вспоминая это¹⁸⁰.

Я сказал, что ты попросил снова сказки записать на магнитофоне, он согласился.

Сергей, я взял кассету с записями (потому что других нет), на этой кассете запишу. Он сейчас уехал в Киргизию, там один из родственников умер.

Как приедет запишем и я пошло.

¹⁷⁷ Ջելալի համար մի քանի ձայներիցի վրա հայկական երգեր էի ձայնագրել և խնդրել, որ տարածի համշենցիների շրջանում:

¹⁷⁸ Ուզում է ասել, որ հայերեն երգերը լսելուց և լեզվի ընդհանրությունները տեսնելուց հետո նրանք, ովքեր կասկածում էին, որ հայ են, հիմա համոզվեցին:

¹⁷⁹ Նկատի ունի Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարը:

¹⁸⁰ Քյազիմ Կարաիբրահիմովի պատմած «Ցի կողնուշը» հեթանոսի մասին է, որը հրատարակվել է «Ձայն համշենական» ժողովածուի 3-րդ հատորում, Երևան, 1989, էջ 227-228: Նույնը՝ «Ձայն համշենական», ամսաթերթ, Երևան, 2006, № 1-2, էջ 7, ևսև Ս. Կարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը, 2009, էջ 186, 187:

Жена благодарит за подарок, я сказал, что это лично Лно¹⁸¹ передала тебе, рассказал, как вы ухаживали за мной, до 2-3 часов ночи подавали лично для меня чай, сказал как я кушал в 12 часов ночи, рассказал о вас, о вашей жизни. Большое вам спасибо за гостеприимство, за ваш труд.

Я до сих пор не отвык от того режима, не хочется спать. Сергей, у нас дома всё нормально, все передают привет твоей матери, отцу, жене, детям большой привет. Приехал сразу столько забот и работ, что хочется снова уехать.

До свидания.

Жду ответа.

[24. VIII. 1988г.]

18. Здравствуй, дорогой Джелал

Уже год от тебя нет вестей. Я, наверно, раз 20 заказывал телефонные разговоры, но или совсем не соединяют, или после длительного ожидания говорят, что номер не отвечает. Я знаю, что это фокусы телефонисток.

Не надо было надеяться на телефон, надо было писать письмо, но каждый раз думал, что на этот раз соединит.

Дорогой Джелал, почему от тебя нет вестей, почему не звонишь и не пишешь, я так ждал твоего звонка или письма, особенно после трагического землетрясения, ведь это не могло тебя оставить равнодушным. Первые месяцы после трагедии мы все были в шоке. Я тоже был в очень плохом состоянии, очень многие потеряли рассудок. Было ужасно. И сейчас многие люди, сотни тысяч остались без крова. Много инвалидов и сирот.

9 февраля я в газете ЦК КП Армении «Советакан Ай-стан» (Советская Армения) напечатал очень большую статью

¹⁸¹ Տիգրանը՝ Անահիտ Մելիքսեթյանի մասին է:

об армянах проживающих не в республике¹⁸². Это была очень проблематичная статья и я от многих городов Советского Союза получил много писем. В этой статье я написал и о хемшилах, конечно, и о том, как ты помогаешь мне в изучении хемшилов. Во многих письмах люди интересовались вами, писали, что они впервые узнали о вас. На мою статью откликнулся и Серо Ханзаян, который напечатал большую статью о вашем посещении Еревана в 1984 году и о встрече с вами. Там подняты и ваши проблемы¹⁸³.

И наконец, я готовил к печати одну книгу об амшенских армянах, проживающих в Абхазии и Краснодарском крае. В этой книге будут напечатаны стихи и рассказы амшенских армянских писателей. Там я отдельную главу посвятил вам. В этой главе будут опубликованы все те сказки, которые рассказали ты и Кязим, плюс к этому и те песни, которые мы записали у вас (например песня Япара, которая пела жена Хвичи «Айе, Хаула, айе») и т. д. Кетати, все эти песни будут напечатаны нотами. Книга сейчас находится в типографии и к концу года выйдет в свет¹⁸⁴. Конечно, я для тебя несколько штук возьму. Наверное, это главные новости. Об остальном скажу, что так как ещё не решен вопрос Нагорного Карабаха, в Ереване проходят митинги, всё время приходят тревожные вести о варварских убийствах армян в Карабахе и в Баку. Утром просыпаемся не зная, что будет вечером. Землетрясение с одной стороны, 200 тысяч бездомных беженцев, с дру-

¹⁸² Տե՛ս Ս. Վարդանյան, Մենք պարտավոր ենք, «Սովետական Հայաստան», օրաթերթ, 1989, փետրվարի 9:

¹⁸³ Ս. Խանզայան, Փակ դռների առաջ, «Հայրենիքի լայն», 1989, մայիսի 10:

¹⁸⁴ Տե՛ս Չայն համշենական, ժողովածու, բանաստեղծություն, արձակ, բանահյուսություն, գիրք երրորդ, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Ս. Վարդանյանը, Երևան, «Խորհրդային գրող» հրատ., 1989 (- 252 էջ), էջ 199-246:

гой стороны, тяжёлое положение армян в Азербайджане. Ко всему прибавилась и ужасная засуха. Уже несколько месяцев ни капли дождя не было, погиб урожай, сгорела трава. В Ереване ужасная жара, республика и Карабах в блокаде, можно надеяться только на аэрофлот. Не знаю, когда будет виден свет в этом длинном тоннеле.

Дорогой Джелал, жду твоего письма, напиши как у тебя дела, как дома, как семья. Передай большой привет от нас.

Напиши о событиях в Фергане, наши хемшилы пострадали или нет? Конечно очень тревожно. Но так как в Кызыл-Киистолкновений не было, я надеюсь, что наши не пострадали. Пожалуйста, напиши подробно, всё мне интересно. И если можешь, попробуй позвонить, я тоже ещё раз попробую позвонить. Дорогой брат, жду твоего письма.

Сергей Варданян
5. VIII. 1989 г.

ՀԵՏԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1989 թ. վերջին հրատարակվեց «Ձայն համշենական» ժողովածուի 3-րդ հատորը, որտեղ տպագրվել էին նաև 1984 և 1987 թթ. Ղազախստանում, Արդաստանում և Ուզբեկստանում իմ հավաքած բանահյուսական նյութերը, հեթիաթները, երգերը, բառարանը:

Մի տասը օրինակ փոստով առաքեցի երկու հասցեով՝ Ջելալին և Քյազիմին: Պատասխան նամակ չստացա: Չգիտեմ, գուցե ուղարկել էին, ինչպես նախկինում, չէր հասել: Մի քանի անգամ փորձեցի հեռախոսով խոսել գյուղի հետ կապ չկար, մեկ անգամ միացրեցին, Ջելալը դպրոցում չէր, երևի աշխատակիցներից էր, դազախերեն ինչ որ բան ասաց, դրեց: Մեկ անգամ Ջելալը գանգեց, բայց խոսակցությունը մի քանի բառից հետո անակնկալ ընդհատվեց:

Յուրտ ու մութ տարիներն էին, պատերազմ էր, բազմաթիվ զոհեր, գաղթ, սով, էլեկտրականության հաճախակի անջատումներ: Ուշքումիտքս հազար տեղ էր, բայց Ղազախստանի, Արդաստանի և Ուզբեկստանի համշենցիների չլուծված խնդիրները չբուժված վերքի նման զգացնել էին տալիս, հոգիս ցավում էր:

Ջելալի հետ 1988 թ. մեր վերջին հանդիպումից 24 տարի անց՝ 2012 թ. ամռանը, Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խոփա քաղաքում, Ստամբուլի համշենցիների «Հաղիզ» (-Հատիկ) մշակութային միության նախագահ Մեհմեթ Ալթունքայան թեյարանում ինձ ծանոթացրեց իր ազգականներից մեկի հետ, որը ճանաչում էր Ջելալին: Ալթունքայա-

ներն ու Կարաիբրահիմովները նույն ազգատոհմն են՝ Ջերմրգցի են: Նա ասաց, որ Ջելայր 2000 թ. Ղազախստանից ընտանիքով եկավ Խոփա, բայց քիչ մնաց, տեղափոխվեց Անկարա: Ձեռքի հեռախոսով զանգեց Ջելային, փոխանցեց ինձ: Խոսեցինք՝ ոնց ես, ոնց չես: Ջելայն Անթալյայում էր, տղաներն այնտեղ հաջողակ գործարարներ են, ինքն Անկարայում շախմատի դպրոցում է աշխատում, հիմա ազգանունը Քարաիբրահիմովու է:

ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ¹⁸⁵ ՖՈՒՔԱՐԱ (ՖՈՒՔԱԱ) ԴԱՂԱՆ

Գար չքար, մեզ ֆուքարա (ֆուքաա) դադա՛ մե գար: Ան դադան զենգին մարթու մե ախչըգօնե հազ գեներ: Մեզ օխթի մե իմաց թա զենգին մարթե ախչըգօնե գարթուշ գուգա: Դադան մօղե քենաց:

– Հօպա՛ր, քու մօղեղ եզի, իմացի թա ախչիգեղ գարթուշ գուգես, յես անու շաղ հազ գենիմ: Ի՞նչ էնուշ բիդի քեզի էնիշտա էլլուշի ամա:

Ջենգին մարթե ձիձաղեցավ, ասաց.

– Թուն ինչքե՞ս ինձի էնիշտա էլլօղ էս:

Դադան ալի ախչեց.

– Յես էմմեն աստաձեղ գենիմ, թուն ասա, յես բիթուն գենիմ:

Ջենգին մարթե ալի ձիձաղեցավ, ասաց.

– Անու ամա բիդի թեոնե իյեք քիշեր դեզեզ ցունին վասան բարգուշ:

Դադան ասաց.

– Հիմի ցեմեռ ա, շաղ ցուրդ ա, յես մեոնի գում:

¹⁸⁵ Բոլոր հեքիաթները տպագրվել են, տե՛ս «Չայն համշենական, ժողովածու, գիրք 3, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Ս. Վարդանյանը, Երևան 1989, էջ 225-238, Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ), Երևան, 2009, էջ 184-198, «Յի կօղնուշը» նաև՝ «Չայն համշենական» ամսաթերթում, 2006, № 1-2, «Արդեյեցիք՝ ավջի» զվարճապատումը նաև՝ Ս. Վարդանյան, Բանահյուսական պատումի միջավայրը (Կրոնափոխ համշենահայերի մի զվարճապատումի տարբերակները), Երևան, 2022, էջ 238:

Ջենգիւնէ ասաց.

– Վախէ մի, մէննի չէս, աստաղնուն լուսան շողնա գուս:

Դաղան քէլօխէ քիլէօլ դունէ էլէվ:

Քիչ օր գօսնի, շաղ օր գօսնի, մէգ օր մէ գէնգին մարթէ քյօջէ լէրն ի վէ դօնի գուր: Մէթնէց, ջօմփուն յօնին մէգ դուն մէ դէսավ, հագ ասվ, քէնաց դունէ, փուր. ասվ անա, ան ֆուքարա (ֆուքաա) դաղին դունն ա: Թէնօնէ ցուրդ էր, մարթէ ի՞նչ էնէր, մէղավ դուննիուս, ասաց.

– Յէս ասօր հօգա գինօս անա, գէլլի՞ թա, թէնօնէ ցուրդ ա, մէթնէց:

– Հաքա, ի՞նչի էլլի չի, նաս օնցի, նի՛ սո, դաղվօրցի, յէ հիմի չայ մէ դագգէնիմ, – ասաց դաղան:

Մարթէ բէդ ասվ, բէդ ասվ, օ՛չ չայ գօ, օ՛չ ալ դաղան գօ: Ի՞նչ աղավ դէնա, մարթէ թուրս էլավ, դէսավ անա ձառինէ դագէ շաղ բիճիգ գիյագ մէ գայի, ձառնցէ վասան, շաղ պարցէ դաղէ ձառինէ չիբուխին չուօվէ օսօն մէ գախ էնգաձ ա, դաղան ալ մօղէ գօնգաձ (գունգաձ) ա.

– Դա՛, ի՞նչ գէնէս, – ասաց գէնգինէ:

– Ի՞նչ էնօղ ում, քէգի ամա չայ յէփ օնի գուս, – ասաց դաղան:

– Իդա չուէդ իսա գիյագօվէս յէփ գըլլա՞ (կըլլա) թա, չուէ վօրդա՞ ղ ա, գիյագէ վօրդա՞ ղ ա.

Դաղան ասաց.

– Ինչի՞ յէփ էլլի չի, աստաղին լուսան շողնու՞ց գըլլի՞ ր ու իսա գիյագօվ չուր դաքնա չի՞ թա:

Ասացող՝ Ջելալ Օսմանի Կարաիքրահիմով, ծնվել է 1955 թ. Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Մայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում, ավարտել է Ֆրունզեի (Բիշքեկ) պետհամալսարանի մեխմաթ. ֆակ., Չիրկինոյի ռուսական դպրոցի տնօրենն էր: Գրառել էմ 1984 թ. մայիսին Չիրկինոյում:

ՏՈՒԽԱՐԱ ՂԵՂՆ

Ջենիկի խոսվածք

Գայ չիկան, մեզ ֆուխարա դրդը մը գան: Ան դրդըն զրնգին մաշտու մը ախճկոնը հազ գրնէր: Մեզ բոյ մը լսեծ տան զրնգին մաշտը ախճրկոնը հայս դրվուշ կուգան: Դրդըն մօղը կրնած:

–Քեռի՛, քու մօղըդ եգա, իմրծա՛ տան ախճիգրդ հայս դրվուշ կուգիս, յես ընու շաղ հազ գրնիս: Ի՞նճ ընուշ բիդու յան քեզի փեսա ըլլուշի հոմար:

Ջրնգին մաշտը ձիճաղեծավ, ասած.

–Տուն ի՞նճօ ինճի փեսա ըլլօղ իս:

Դրդըն անի աղաճեծ.

–Յես ըմբն աստաճըդ գրնիս, տուն ասան, յես ալայ գրնիս:

Ջրնգին մաշտը անի ձիճաղեծավ, ասած.

–Անու հոմար բիդու յան տուսը իրեկ կիշէյ չըպլախ ծընուն վըրըն բարգուշ:

Դրդըն ասած.

–Հիմի ծըմեռ ան, շաղ ցույդ ան, յես մեռնիս գու:

Ջրնգինը ասած.

–Վախիլ մի, մեռնիլ չիս, աստըխտուն լուսըն դակնաս կու:

Դրդըն կըլէխը քեռէլօղ դունն եգավ:

Քիճ օր գօսնի, շաղ օր գօսնի, մեզ օր մը զրնգին մաշտը քօճը սայն ի վիյ դօնիր գու: Մըտնեծավ, ջօմպուն յօնին մեզ դուն մը դեսավ, քեյֆ ըղավ, կրնած դունը, սէյր անրավ, ըն

ֆուխարա դրդին դունն ան: Տուսը ցույդ էր, մաշտը ի՞նճ ընէր, մըղավ դունը, ասած.

–Յես անսօր հուգա գինօմ նա, գըլլի տան, տուսը ցույդ ան, մըտնեծ:

–Աբա ինճը՞ն ըլլիլ չի, նանս օնծի, նիստ, դեղավօյծի, յես հիմի չայ մը դակճընիս գու.–

ասած դրդըն:

Մաշտը բեղ անրավ, բեղ անրավ, նան չայը գա, նան դրդըն գա: Ի՞նճ ըղավ դէ, մաշտը տուս էլավ, դեսավ օր ձատին դագը շաղ բիջիգ գըրագ մը գանի, ձատեծը վըրըն, շաղ պայսը դեղ մը ձատին ջուխկըն ճըրօվ օսօն մը գախ ընգաճ ան, դրդըն ան մօղը գօյնաճ ան:

–Դօ՛, ի՞նճ գրնիս, – ասած զրնգինը:

–Ի՞նճ ընօղ իս, քեզի հոմար չայ գէպիս, – ասած դրդըն:

–Իդա ճույն իսա գըրագօղ գէպի տան, ճուրը վօյդէ իս ան, գըրագը վօյդէ իս ան:

Դրդըն ասած.

–Օրի՞ էպիլ չի, աստիսին լուսըն դակնուշ գըլլիր ու, իսա գըրագօղ ճուրը դակնալ չի՞ տան:

Ծանոթագրություններ

Կրոնափոխ համշենահայերի Խովայի և քրիստոնյա համշենահայերի Ջենիկի խոսվածքների նմանություններն ու տարբերությունները պատկերացնելու համար հրատարակել եմ նաև հեքիաթի Ջենիկի խոսվածքի իմ փոխադրած տարբերակը՝ որոշ ծանոթագրություններով:

Ջենիկի խոսվածքով «գարկվուշ» ասում են միայն տղայի ամուսնանալու դեպքում, իսկ Խոփայի խոսվածքում օգտագործում են նաև աղջկա համար:

Ջենիկի խոսվածքով «հօրպար» ասում են միայն հորեղբորը կամ հոր կողմից ազգականին, իսկ Խոփայի խոսվածքում կարող են օգտագործել նաև ոչ ազգականի համար, ինչպես որ տվյալ դեպքում «քեռի» բառը:

«Շօղնաս գու» Ջենիկի խոսվածքով նշանակում է չափից շատ տաքանալ:

Ջենիկի խոսվածքով «էյէվ» չեն ասի:

«Հազ ասավ» տվյալ դեպքում Ջենիկի խոսվածքով չեն ասի:

«Փուր ասավ» Ջենիկի խոսվածքով չեն ասի:

«Դէնա» այս դեպքում չեն օգտագործում:

«Չիրուխ» ասում են կտրած ճիպոտին:

«Ամա» Ջենիկի խոսվածքով չեն ասի:

Իյէք հաղիգ կօղ գանի: Յասար հեղէ սօյ էնգէր էնի: Հէղրա կօղութին գէնէնի: Մէգ օր մէ անէր մէգ մարթու մէ աչառէ կօղնուշ գուգէնի: Ան մարթէ հէրգէ գուր: Իյէք կօղան մէգ հաղիգէ մարթուն մօղգինցավ հէմ գօրչուշի գէքավ:

– Յէս շաշէնցա՛, յէս շաշէնցա՛ ...

Մարթէ ասաց:

– Ի՞նչ աղավ, ինչի՞ շաշէնցար:

Ան ալի գօրչէ գուր: Հէրգօղ մարթէ գօրչօղ մարթուն մօղնիվա էյէվ: Մէգալ կօղիյէ մէգ աչառէ կօղցօն: Գօրչօղ մարթէ ասաց հէրգօղ մարթուն:

– Մէգ աչառօվէ խօղէ ինչքէ՞ս հէրգէ գուս, անու ամա յէս շաշէնցա:

Մարթէ յէս փուր ասավ անա, մէգ աչառէ չքար, ասաց:

– Ախպա՛ր, յէս ալ շաշէնցա:

Գօրչօղ մարթէ էնգէրնուն մօղնիվա քէնաց, աչառէ մօրթէցին, փայ ային: Հէղէվ էրգու էնգէրէ հէղրա աղօն, մէգալին թէրցուցին: Էրգու օմսու հէղէվ էրգուսէ աստին թա:

– Էրթօթ մէ էնգէրօջս փուր էնիք, ինչքէս գարրի, սօ՛յ ա թա, չօրու ղ ա թա:

Էգին անու դօնէ, մարթէ չքար: Գէնիգէ դօն էր: Դուննիվա մէղօն, չայ խէմէցին: Դիվարին վաան օջխօունէ միսէ գախ էնգաճ էր: Դօնէ դիյէ ավջիլուղան էյէվ: Գէնիգէ ասաց:

– Քու էնգէրտաքէղ էգին, չայ խէմէցին, քէգի հարցուցին, քէնացին:

Մարթէ օնգլօմիշ աղավ, ինա միսէ անէր կօղնօղ ուն: Գէնօջէ ասաց:

– Միսէ սավքիին դագէ բահա:

Գէնիգէ միսէ սավքիին դագէ բահէց: Քիշերէ կօղիյէ է-
գին, փուք ային, տեովիքէ խաշնաձ ին: Մէգ հաղիգէ դունէ
վայնան օջախին մէչնիվա մէդավ, փուք աավ, միսէ չքար:
Ուսուլ–ուսուլ գէնօշէ յօննիվա նէ մէդավ: Գէնիգէ քիդէր
թա մարթն ա: Կօղէ հարցուց գէնօշէ:

– Միսէ վօ ղոպաղ բահէցէր:

Գէնիգէ աւաց:

– Միսէ սավքիին դագն ա:

Ալի ուսուլ–ուսուլ գէնօշէ յօննան էլավ, միսէ առավ,
թուռէ պաց աավ, տուս էլավ: Գէնօշէ մարթէ իմաց, գէնօ-
շան հարցուց:

– Միսէ բահէցէ՞ր թա:

Գէնիգէ աւաց:

– Քօ՞նի դօնում հարցնօղ էս:

Մարթէ օնգլօմիշ աղավ՝ միսէ կօղցօն: Վի էլավ, թուռ-
նիվա թէռավ: Փուք աավ թա, կօղէ միսէ դօնի գու: Միսին
դիյէ կօղին ժըմնէց, աւաց:

– Թուն թարթէցար, դու ինձի, հիմի յէս դօնիմ:

Կօղէ քիդէր թա ույնէ էնգէրն ա, միսէ ուն դէվէց, ինքէ
առչէթին քէնաց: Մարթէ թարցաւ, ալի դուննիվա էլէվ:

Կօղին էնգէրէ էլէվ, հարցուց:

– Միսէ ու՞ վ ա:

Ան աւաց:

– Միսէ քէզի դէվի՞ օշ թա:

– Չա՛, ինձի դէվաձ չունիս:

– Օլախաս (օլիյէսնա) միսին դիյէ մէզմա կօղցավ:

Մէգէ մէզին աւաց:

– Սուտ դաղինէ մէք անու թէրուցար, ան մէզմա սօյ
կօղ էր:

*Աւացող՝ Ջելալ Օսմանի Կարաիքրահիմով, ծնվել է
1955 թ. Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի
Չիրկիին գյուղում, ավարտել է Ֆրունզեի (Բիշքեկ) պետհա-
մալսարանի մեխմար. ֆակ., Չիրկինդի ռուսական դպրոցի
անօրէնն էր: Գրատել էմ 1984 թ. մայիսին Չիրկինդում:*

ՇԱՇԷ

Գանի չքանի, իյէք ախպար գանի: Էրգու ախպարդաբէ խէրք ունէնի, մէգը՝ խէրքան բագաս էր: Էրգուսէ աստին.

– Ինչակ յէ՞ փ մէք թաղող ուք, ան ուղող ա, մէք էրթօք դօնան, ասու դօնէ օբօլ էնիք:

Վի էլան, քէնացին: Շաշէ ինչ ու դօնէ գար անա, գիյավ, քախցաձ մէնաց անա, ան ալ էլավ, քէնաց: Քէնաց, քէնաց, մէգ զէնգին մարթու մէ ռաստ էյէվ: Մարթէ ասաց.

– Նօ՞ր գերթաս, այէ ինձի հօյիվ աղի:

Դաղան ռազի աղավ: Մէգալ աքվանա դաղան աձիյէ քէշէց, մարթուն ասաց.

– Ինձի ցուզվա (ցուզվէնցու) հացէ խէրգա:

Ան օէ մարթէ հացէ խէրգէց, մէգալ օր ալ խէրգէց, յէ-քինջի օէ մօլիյէցավ:

Հօյիվը բէդ ասավ, բէդ ասավ, հացէ պիյօլ օօք չգօ: Փօլօրէ փուր ասավ, խէնձօրի ձառ մէ դէսավ, աձիյէ անթուս քէշէց: Խէնձօրնէցէ վասն խէնձօրէ գիլիմաձ էր: Աձօն ասաց.

– Յէս խէնձօրէ վար թափի գում, թուք ինձի ամա ժողվէ-ցէք:

Դաղան խէնձօրէ վար թափէց, ինչավ, փուր ասավ անա, աձիյէ խէնձօրնիյէ բիթուն գիյաձ ունին: Մաղէ մէգ աձու մէ գօղօշին առային խէնձօր մէ մէնաաձ էր: Սիրդէ էլավ, բի-թուն աձօն մօրթէց, անու օբօլ ասավ:

Իգվօն աձօն դիյը էյէվ, փուր ասավ անա, աձիյէ բիթուն մօրթէվաձ ին, սաղէ մէգէ մէնաաձ ա: Հօյիվան սէրդօդ հար-ցուց.

– Ի՞նչ աէր աձօն, ինչի՞ մօրթէցէր:

Հօյիվէ ասաց.

– Թուն ինձի ամա հաց խէրգէցէր օչ, յէս աձօն աստի թա, խէնձօրը վար թափի գում, թուք ժողվէցէք, անէր բի-թուն գիյան, իսա աձրս ինձի ամա մէգ հաղիգ մէ գօղօշին առային օբօլ ասավ, անու ամա իսու մօրթէցի օչ:

Մարթէ իմաց անա, իսա շաշ հօյիվիս թէնցուց:

Ասացող՝ Ջելալ Օսմանի Կարաիբրահիմով, ծնվել է 1955 թ. Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Մայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում, ավարտել է Ֆրունզեի (Բիշքեկ) պետական լայսարանի մեխմաթ. ֆակ., Չիրկինոյի ռուսա-կան դպրոցի տնօրենն էր: Գրատել էմ 1984 թ. դեկտեմբերին Երևանում:

ԹԷՄԲԱԼԸ

Գանի չքանի, մեզ ցախուդին մէջը քառսուն հաղիգ կօղ
գանի: Ան քառսուն հաղիգ կօղը եմէժինէ ույինէ էնուշին
պօնէ փայ գէնէնի: Մէգը բազարնիվէ գերթար, մէգը՝ մա-
ղազին, մէգը՝ փաղա, մէգը թացօն գէնէր, մէգալօքը կօղ-
նուշ գերթանի, կօղնուշ, փէնուշ (պէնուշ), գազանմիշ էնուշ:
Կօղօն մէջը մեզ հաղիգ թէմբալ մէ գար: Մէգ օր մէ աս-
տին թա աս թէմբալին.

– Թուն հացէ էնօղ էս, թացօն էնօղ էս, մէք իզվօն էգօղ
ուղօղ ուք:

Աս թէմբալը ինչքէս ու ասքազէ էլավ անա, բարգէցավ
անա, մէմալ ասքազէ մաէ գուր անա, գարթէցավ: Իզվօն
կօղիյէ էգին անա՝ օ՛չ հաց գօ, օ՛չ չուր գօ, օ՛չ թացօն գօ,
չազյաին ինչիկ չգօ:

– Ի՞նչ աէր թուն ասօր,– հարցուցին:

– Յէս ասօր ասքազէ վի էլավ անա, բարգէցա անա,
ինչակ ասքազէ մաէցավ անա, բարգէցա:

Իսա մարթիքըս աստին թա.

– Ի՞նչ էնիք, ի՞նչ էնիք օչ, իսու փաղի վաան վար թէնիք:

Վար թըին: Բազարնիվա էրթօղին ասաց թա.

– Քառսուն մէտրօ, հիսուն մէտրօ գէնջիլ մէ ինձի ամա
(օմա) փէ (պէ): Ձէնջիլէ հաստ էլլի, գըղրի օչ:

Ան քէնաց բազարնիվա, հիսուն մէտրօ օմուր գէնջիլ
մէ առավ փիյէց (պիէց, էփիր), անու էլէթ:

Աս քէնաց ցախուդին գէսը փաթթէց, առավ ումուզը,
քաշէց:

– Ի՞նչ գէնէս,– աստին:

– Իսա բիթուն մէգէդէն քաշօղ ում,– ասաց թէմբալը:

Ասէր վախէցին իսա մարթաս, իսա գօվաթի ա ղէյ
նա:

– Ինչի՞ իղմօն գէնէս,– ալի հարցուցին:

– Յէս եմէժինէ իսու հէդը խաղօ՞ղ ում թա, մէգէդէն փէ-
յի (պէի) գում, նէստի գում:

Կօղիյէ աստին թա.

– Իսա պօնէս աս էնէ չի գաա, այէ իսու խէմուր էնէլ
ղօք:

Թէմբալը ասաց բազարնիվա էրթօղին.

– Ինձի ամա քառսուն թօրբա ալուր փէ (պէ):

Ան քէնաց, քառսուն թօրբա ալուր փիէց (պիէց, էփիր),
ան քառսուն թօրբան մէգէդէն քառսունիվա էլից, չուրն ա
էլից, գէրավ խէմուր էնուշի: Մարթիքըս ալի հարցուցին.

– Ի՞նչ գէնէս:

– Եմէժինէ խօմ խէմուր էնօղ, հաց էնօղ չի՞մ, քառսուն
թօրբա մէգէդէն խէմուր գէնիմ, եմէժինէ գուղիք,– ասաց
թէմբալը:

Ասէր աստին թա.

– Աս շաղ խօզ մարթ ա, իսու օթօլ էնիք, սապէ նէստի
թօղ, ուղա թօղ: Մէք փէյի (պէի) գուր, իսու հէդ խօսիք օչ:

Աս թէմբալը նէստավ, գիյավ կիյացավ, գիյավ կիյա-
ցավ, ալ ավէլլի կիյացավ, կօղիյէ շաղ մէգաղէցին, քիչ
մէգաղէցին, թիգէցին: Մէգ խէրք ուննօղ մէ ասաց թա.

– Մէք պիտոյ ուք, աս թեմբալը ուրօ՞ղ ա թա: Էգէք իսա մեգդադացնիյէս փայ Էնիք, իսու ինչ ու քէնգի անա, ուն դօք, թէրցէնիք:

Մէգ մեգալի հեղէ խարբեցին, գէլլի՞ թա աստին:

– Գէլլի՛, – աստին:

Մէգ արվանա մէ քառսուն փայ ային: Թեմբալ մարթէ նէստա՞մ ա, իսուի չի:

– Ինչի՞ իսուի չէս, – աստին:

Ալի խօսեցավ օչ: Կօղիյէ վախեցին թեմբալան:

– Ասու էրգու փայ դօք, – աստին:

Ալի խօսեցավ օչ:

– Իյէք փայ դօք, – աստին:

Ալի խօսեցավ օչ:

– Չօրս փայ դօք, – աստին:

Ալի խօսեցավ օչ:

Էղի սօղէ էռսունուինը փայ դէվին: Ալի ու խօսեցավ օչ անա՛

– Ինչի՞ իսուի չէս, հէի՞ ք չա թա քէգի, – աստին:

Թեմբալը ասաց թա.

– Ցէ դաղին էշաղը իսօմ չգօ՞ հօգա դաղէս, իսիսաղիգ գուդաք, գուդաք անա, վօ՞՞վ դանօղ ա:

Էռսունուինը հօքին աստին թա.

– Մէք դօնի գուք, վար թընի գուք քու դօնէ:

Ասէր թեմբալին փայը շագլեցին, դաին դօնէ վար թըին, դաղուփօրցուցին:

Էռսունուինը հօքին մեգ փայ առին, թեմբալ մարթէ նէստա՞մ դաղը էռսունուինը փայը առավ, գիյավ, բարգէ-ցավ:

Իսա հէքիային աստա՞մէ ան ա թա՛ կօղօուն ալ խէրք բիդի:

Ասացող՝ Քյազիմ Կարաիբրահիմով, ծնվել է 1926 թ. Կանյի դարա (Գօնյի դաս, Աղունօղ քէղ) գյուղում, բնակվում էր Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Մայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում: Գրառել է մ 1987 թ. հունիսին Չիրկինոյում:

Գար չքար, ավալե մեզ գեղցին մե գար: Ան շաղ սոյ, էրօնդ ցի մե ուներ: Խօզ շուն մալ ուներ: Անու թեռնան օուք գաթե ինչիկ կօղնալ չի գաեր: Չայխանին հեքիաթ գրներ թա.

– Իմ թեռնան օուք ինչիկ կօղնալ չի գաա:

Ասու աստաձ խարարդաթե մօղե նեւսոդ մեգալ գեղցին մարթե իմաց: Ան մարթե էրգու հաղիգ հոյիվ ուներ: Ան հոյիվնիյե շաղ կօղ մարթ էնի: Աս մարթս ասաց թա.

– Տիլանջիին ցին կօղնօղ էք: Ինչ ու ուզէք անա, յես ցեղի գուղօս:

Կօղիյե մարթուն դուննիվա քենացին անա, թեռօնե մեզ շաղ խօզ շուն մե դեւօն: Մարթուն դուննիվա ջինջուդ մե նեւ օսնիլ չի գաեր: Կօղիյե էգին ույնե դիյօջը աստին թա.

– Մեզի բազարան բառուն մեւրօ չվօն փե (պե), մեզ օջխօունե միսե փե (պե), գալաթ մե փե (պե):

Դիյե բազարան աստաձնիյե փիյեց (պիեց) ուն դեվեց: Անէր առին քենացին ցին կօղնուշ: Մարթան թեռօնե մօղե շաղ մեձ ձառ մե գար: Քենացին գալաթնիվա միսե նե ցքեցին, չվօնը գալաթին գաթեցին, ձառինե վաանիվե էլօն, չվօնը ձառինե թափաին վաան չաթալին առանիվե յես թօղուցին խօղնիվա: Ինչօն, չվօնին ձայը փոնեցին, թաթօն ձառինե հեղեթին: Ուսուլ–ուսուլ սելվեղեցին: Շունե թեռալ, փուր ասալ անա, գալաթին մեչը միս գօ: Շունե թուս թեռալ գալաթին մեչնիվա: Ան օխթին կօղիյե գալաթե չվօնօվե վեր քաշե-

ցին ձառինե վաանիվե: Գալաթե շունօվե ձառին վաան գաթեցին:

Ուինքը ուսուլ–ուսուլ քենացին կուսին մեչնիվե: Յին քաղեցին, դաին: Մարախտէն մարթը վի էլալ անա, փուր ասալ անա շունը չգօ: Իստուս մօնքաց, ինտուս մօնքաց, շունը չգօ: Մեմալ փուր ասալ անա, ցեն մե էլեվ:

– Ո՛ւ, ո՛ւ, ո՛ւ...

Յետ աշեց անա, շունե ձառինե ձային գալաթին մեչն ա: Թեռալ, ցիուն փուր ասալ անա, ցին ալ չգօ: Մարթե քելօխը գախ ցքաց չայխանանիվե էլեվ, նեւսալ: Ումեց հեղե խարթե չի, քիդէս թա լիզուն գուլ դեվաձ ուներ: Մեմալ ու փուր ասալ անա, ույնե ցիուն վաան մեզ մարթ մե քուկա: Մարթե մօղգինացալ անա, ասաց.

– Մազաամ (մազա) խօզ շունան ալ խօզ կօղ գօնաա գու:

Ասացող՝ Քյազիմ Կարաիբրահիմով, ծնվել է 1926 թ. Կանլի դարա (Գօնլի դաա, Աղունօղ քեղ) գյուղում, բնակվում էր Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Մայրամի շրջանի Չիրկինտ գյուղում: Գրատել է 1987 թ. հունիսին Չիրկինտում:

Արդելեցիք ավջիւուդա քենացին: Հինգ հօքի մարթ քենաց: Քենացին անա, արչօնէ ձագէ քեդան, փուր աին անա, արչէ էեվնա չի, խօյին ա:

– Ի՞նչ էնիք, ի՞նչ էնիք օչ, մեզ հօքի մէ-յէտ թօղուք մէջ-նիվա:

Մեզին աստին թա.

– Թուն նէ միդ:

Ասաց.

– Չա՛, վախի գում:

Մեզալին աստին թա.

– Թուն նէ միդ:

Ան ալ ասաց.

– Վախի գում:

Մէ հօքի մէ գար, քելօխէ թէթէվ էր, ան ասաց թա.

– Յէս մեղնու գում:

Անու չվօնէ գաքեցին, գույնիուս յէտ թօղին: Արչէ քելօխէ փեռնէց մէջէ:Քաշէց քելօխէ գրդրէց: Յէտ քաշէցին անա, մարթուն քելօխէ չքար: Թուրցեվի մարթիքէ աստին թա.

– Իսա մեղավ անա, քեզ քելօխէ գա՞ր թա, չքա՞ր թա:

Մեզէ ասաց թա՛ չքիդիմ, մեզալը ասաց թա՛ չքիդիմ, մեզալն ալ ասաց.

– Հա՛ յդէ, էրթօք գենօջան հարցենիք:

Քենացին կյաղնիվէ, գենօջան հարցուցին.

– Աս արվանա մարթըդ վիր էլավ անա, քելօխը վաա՞ն էր թա, վաա՞ն չէր թա:

Ան ալ ասաց թա.

– Քելօխէ չքիդիմ, համա բերբուքէ (բերվուքէ) ժամի գուր:

Ասացող՝ Քյազիմ Կարաիբրահիմով, ծնվել է 1926 թ. Կանլի դարա (Գօնլի դաա, Աղուսող քեդ) գյուղում, բնակվում էր Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Մայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում: Գրառել է 1987 թ. հունիսին Չիրկինոյում:

¹⁸⁶ «Արդելեցիք՝ ավջի» գվարճապատումն ինձ համար սկզբնառիթ է հանդիսացել գրելու «Բանահյուսական պատումի միջավայրը (Կրոնափոխ համշենահայերի մի գվարճապատումի տարբերակները)» ուսումնասիրությունը, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2022 (- 352 էջ + 16 էջ գուն. ներդիր), որտեղ համեմատվում են կրոնափոխ համշենահայերից և XIX-XX դարերում տարբեր վայրերի քրիստոնյա հայերից գրառված, պլուստատային ընդհանրություններ ունեցող 37 տպագիր և անտիպ երգիծապատումներ:

ԱՐԴԱԼԱՑԻՆԵՐԸ՝ ՈՐՍՈՐԴ

(Թարգմանություն)

Արդալացիները որսորդության գնացին: Հինգ հոգի մարդ գնաց: Որ գնացին, արջի որջը գտան, որ նայեցին, արջը չի երևում, խորն է:

-Ի՞նչ անենք, ի՞նչ չանենք, մեկ հոգու բաց թողնենք մեզը:

Մեկին ասացին թե՛

-Դո՛ւ մտիր:

Ասաց.

-Չե՛, վախենում եմ:

Մյուսին ասացին թե՛

-Դո՛ւ մտիր:

Նա էլ ասաց.

-Վախենում եմ:

Մի հոգի կար, գլուխը թեթն էր, նա ասաց թե՛

-Ե՛ս կմտնեմ:

Նրան պարանը կապեցին, փոսը բաց թողեցին: Արջը մեջը գլուխը բռնեց: Քաշեց, գլուխը կտրեց: Որ հետ քաշեցին, մարդու գլուխը չկար: Դրսի մարդիկ ասացին.

-Սա, որ մտավ, տեսնես գլուխ կա՞ր, թե՞ չկար:

Մեկը ասաց, թե՛ չգիտեմ, մյուսը ասաց թե՛ չգիտեմ, մյուսն էլ ասաց.

-Հայդե՛, գնանք կնոջը հարցնենք:

Գնացին գյուղն ի վեր, կնոջը հարցրեցին.

-Այս առավոտյան մարդդ որ վեր ելավ, գլուխը վրա՞ն էր, թե՞ վրան չէր:

Նա էլ ասաց.

-Գլուխը չգիտեմ, բայց շրթունքը շարժում էր:

ՄԱԽՔԷ

Գար չքար, մարթ մէ գար: Ան մարթը ինէնասունինէ մախք աղած ունէր: Ան մարթէ հալիվօրցավ անա, փէ-ղամբէրին մօղնիվա քէնաց, ասաց.

– Փէղամբէր, յէս ինէնասունինէ մախք աղած ունիմ, կօղութին աղած ունիմ, մարթ ցվօնած ունիմ, մարթօցէ խափած ունիմ, աշխար ժօղված ունիմ: Յէս ան աշխարին դաղ չունիմ, իսա մախքօուս խալէսէ: գաի՞մ թա, ի՞նչ էնուշ բիդի խալէսուշի ամա:

Փէղամբէրէ ասաց.

– Շաղ մախք ունիս, անու ամա չօրս ջօմփուն առային մէձ չօր ձառ մէ գօ, անու մօղէ քարավանսարայ շինուշ բի-դի, էմմէն էրթօղ-էգօղ մարթօցէ առօնց փասա գուղէցընէս: Ինչակ քի ձառէ յէշիլնա օշ անա, մէգ մարթ մէ ուղէլու նէն օսնօղ չա:

Մարթէ փէղամբէրին աստածը ասավ, ան ձառէ քէղավ, չօրս ջօմփուն առային քարավանսարայը շինէց, շաղ մարթօ ուղէցուց, ուղէլու մարթ ան ջօմփացան նէն օսնի չէր:

Քիչ օր օնցավ, շաղ օր օնցավ, բառավ մէ պիր ափուն մօնի-մօնի գէրթար: Մարթէ դէսավ բառվուն, ցէն էլէր.

– Մօմի՛, հաց ուղէլու նէն օսնիլ մի, յէս վասաղ աղած ունիմ՝ ուղէլու մարթ նէն օսնօղ չա:

Բառավէ թէվէ թափէց, ասաց.

– Ուղուշի վաքիտ չունիմ, շաղ էվաղի պօն ունիմ:

Մարթէ ալի բառավուն ցէն դէվէց, բառավէ էլէվ օշ: Մարթուն սիրդէ էլավ, թէվօնքէ ափէ առավ, ասաց.

– Ինէնասունինէ մախք աղած ունիմ, քէղօվէ հաուր բլի թօղ:

Բառվուն ցվօնէց, յէղ աշէց անա, ձառէ յէշիցավ, մարթուն պիօնէ պաց մէնաց. «Քէգ ի՞նչ աղավ, աղադիգ մարթ ուղէցուցի՝ ձառէ յէշիցավ օշ, բառվուն ցվօնէցի, մախք ա-յի՛ ձառէ յէշիցավ, էրթօմ փէղամբէրին մօղէ»: Մարթէ քէ-նաց, ասաց.

– Յէս ալի մախք այի, համա ձառէ յէշիցավ:

Փէղամբէրը ասաց.

– Յէս բիթուն քիդիմ: Ան բառավէ գէրթար դաղին ու ախչէգօնէ առան քագուշ մուգիթունօվ: Օնգուշ թի ինձի՛ մէգ-մէգալի հազ բնօղնօուն առան քագուշան ավէլի մախք չգօ: Թուն անօց խալէսէցլէր, անու ամա քու մախքիլէ Աս-պածէ սէփէց:

Ասացող՝ Մինիսա Կարաբաջակովա (օրիորդական ազգանունը՝ Ասկարովա), ազգությամբ թաթար, ծնվել է 1952 թ. Թաթարական ԻԽՍՀ Ալմէտնսկ քաղաքում: 1968 թ. ամուսնացել է համշենցու հետ և սովորել է Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքը: Ռուսաց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի էր: Զբոյցը լսել էր սկէսրայրից՝ Շաբան Սայիդի Կարաբաջակօղլիից (1892–1980 թթ., ծնվ. Աջարիայի Գոնիո գյուղում): Բնակվում էր Ուզբէկստանի Անդիժանի մարզի Սովետարաղ քաղաքում (1991–ից ուզբէկ. Խոնորող, ռուս. Խանարաղ), որտեղ էլ 1987 թ. հունիսին գրառել է:

Գար չքար, մեզ կյաղին զենգին մարթ մե գար: Ան մարթ իյէք դաղա ունէր: Դաղաքէ խէրք ուննող դաղա էնի, բիթունն ալ թաղէ (տաղէ) գունի: Մեզ օր մե դաղէ ասաց թա.

– Հէ՛յ, Ասպաճ, ինձի մե ախչիգ մե դու, իմ վարիէթէս ուղա թող:

Քիչ օր օնցավ, շաղ օր օնցավ, ան դօնէ մէչէ ախչիգ մե ուննվեցավ: Մեզալ քիշէրք մարթուն մարան մեզ հաղիգ մե գօրսեվեցավ: Մեզալ օրէ ալի մեզ մալ մա գօրսեվեցավ: Ան ախչիգէ աղալ հեղէվ, էմմէն օր դօնան մալ գօրսեվի գուր: Դաղէ ասաց մեձ դաղին.

– Աս քիշէր թաքի կուսին մէչէ, փութ ասա թա վօվ մալէ կօղնա գու:

Դաղան կուսին քուն աղալ: Չարթեցավ անա, ալի մեզ մալ մե չքար: Դաղին սիրդէ էլալ: Իսա ջօմփիս դաղէ մէչքէդաղի դաղին ասաց: Ան ալ քէնաց, քուն աղալ, գարթեցավ անա, ալի մալ մե չքար: Դաղին ալ ալէլլի սիրդէ էլալ: Էմմէնու բիձիգ դաղան ասաց թա.

– Յէս էրթօմ բէդ էնիմ:

Կուսէ քէնաց, անդաղ քիչ նէստալ, շաղ նէստալ, փութ ասավ անա, թուռէ պացվեցավ: Դաղան ույնէ աչվէնունն ավդէց օչ, բիձիգ քուր օօցքեցան վի էլաձ էր, կուսնիվա էգաձ էր: Դաղան բուչխին խօսէլու նէստալ: Մէմալ փութ ասավ անա, ախչիգէ օչխարէ գիյալ, անդի հեղէվ ուսուլ-ուսուլ քէնաց ալի օօցքուցէ մէչէ բարգեցավ: Ախպային մազիյր վախութինան ջէրմէգեցօն: Աքվանա դաղէ դէսավ անա, ջօնչէց օչ: Ասաց.

– Մազիյրդ ինչի՞ ջէրմէգաձ էն:

Դաղան ասաց.

– Կօղին յէս փէռնէցի:

Ախչիգէ իմաց, աչվէնիյէ դաղին վասնիվէ շիլէց:

Դաղէ հարցուց.

– Վօ՞վ ա:

– Վօլ էլլօղ ա, քու ախչիգն ա՝ օօցքուցէ մէչէ բարգօղը:

Դաղէ քէլօխնիվէ գօրչէց.

– Ի՞նչ գասէս, խէրքէդ փախուցէ՞ր թա, ախչգօնէ մախքէ ինչի՞ գառնուս:

Դաղին հեղէ յասար աղալ, դաղէ դօնան թուս հօնէց, թէռցուց: Դաղան մեզ սօյ ցի մե ուուշէց, թէվօնքէ առալ, ցիուն վասն հէձալ, քէնաց:

Քառսունն օր ջօմփա քէնաց: Աշխասս էլալ: Ջօմփուն էրգու հաղիգ բիձիգ լագօս ռասս էլէվ: Դաղան ան լագօնիյէ առալ հեղը: Քէնաց, քէնաց, ցախուղի մե մէչէ մեզ հին դուն մե ռասս էլէվ: Մօղգինցավ, թրոնան փութ ասավ անա, բուխչին մեզ գաիվ բառալ մե նէստաձ էր: Դաղան մէղալ հօղանիվէ: Բառվուն ասաց.

– Յէս քու դունէդ գիւնօղ ում:

Բառալէ հարցուց.

– Թուն վօ՞վ էս:

Ան ասաց.

– Յէս ալչի իմ, յէս քէգի ամա միս փէլի (պէի) գում, թուն թացօն գէփէս, հեղրա գուղիգ:

Բառավէ ի՞նչ ասէր, ռազի աղալ: Դաղան էմէն օր շունիօվէ ցախուղնիվէ ավջիլուղա գերթար: Դուննիվա ա-
նօնց միս թառնա չէր:

Քիչ օր օնցավ, շաղ օր օնցավ, շրնիյէ մէճընցօն: Դա-
ղան բառվուն ասաց.

– Յէս իմ կյաղնիվէ էրթօղ ում, շրնիյէ փուրթ աս, էմէն
օր միս, գաթ ուն դու: Շրնիյէ յէս թօղու մի, փուրթ էնէս թա,
իսա օսօնին մէչը գաթէ աղուն թարցավ, յէս թօղու գուս
էրգուսին ալ:

Ասաց, ցիօնէ վասն հէճավ, քէնաց: Քէնաց, քէնաց, քէ-
նաց, ջօսփաղունաքէ մէգ մարթ մէ դէսավ օչ: Ույնէ կյաղը
պօրէցավ, փօլօրը փուրթ ասավ, անղաղ ալ ումէց քէղավ օչ:
Չառի մէ դագէ նէստավ: Յին ալ մօղէ յէս թողուց: Ինքնու-
ինքէ մըղուէց. «Քէզ ի՞նչ աղալ, հօգայի արթօղ մարթիքէ
նօ՞ր քէնացին»: Կյաղին մարթ–մուրթ, ցէն–ցուն գաթէ
չքար: Խօղիյէ էլլաճ էնի, դէնիյէ ավիրաճ էնի, կումիյէ բօշ
ին, մալ–մուլ, ինչիկ չքար:

Էմէղինա ցին խըրդէց (խըրդաց), խըրիընջաց: Դաղան
յէղ աշէց անա, ցէն մէ իմաց, մէգ հօթի մէ քէլօխնիվէ գօրչէ
գուր: Թօզէ էլլալ, թօզին մէչնան գէնիգ մէ դէսէվէցավ, մօղ-
գինցավ անա, դաղան ջօնչէց, ույնէ բիճիգ քույն էր: Դաղան
դէսավ անա, վախէց: Վայի շէիյէ ցիլաղաճ էնի, աունքվէնի-
յէ էլլաճ էնի, մագիյէ խարըվաճ էնի: Դաղան վախուշան
ձառնիվէ էլլավ: Քուր գօրչէլօլ ձառին մօղը էլէվ, ասաց.

– Յէս քէզի աշխարիս մօն կալօլ կէղնու չկարցի, թուն
քէզի՞ (ինքէ՞ղ) էզիր թա: Բիթունօցէ գիյա, թուն մէնացէր:
Հիմի քէզի ուղօղ ում: Թէզ ինչի մօղըս:

Դաղան ասաց.

– Մէմալ աշխարըս փուրթ էնիմ, ինչրէս աշխար ա, ան-
ղի հէղէվ գուղէս ինձի:

Դաղան չօրս աշվէնիօվէ ջօսփուն փուրթ գէնէր, շրնօուն
քէղ գէնէր: Շրնիյէ դէսէվի չէնի:

Մագասամ (մագա) բառավէ դօնան էլլաճ էր: Յէփ ու էլէվ,
փուրթ ասավ անա, շրնիյէ գէսէցախիվա խօղնիվա մէղաճ ին,
գաթէ օսօնին մէչէ աղուն թարցաճ ա: Էմէղինա շրնօուն յէս
թօղէց: Շրնիյէ գօիմիշ աղօն: Քուր թէմ էնգի չի գաս.

– Ինչի՞, քախցաճ իմ, ուղօղ ում քէզի:

Դաղան ալի փօլօրէ փուրթ ասավ, հէռու դաղնան դէսավ
թօզէ էլլաճ էր, ասաց ինքնուինքէ.

– Իմ շրնիյէ քուկօն:

Քուր թէմ էնգի չկասաց, ձառինէ վասննիվէր էլլուշի գէ-
րավ: Թէվէ էրգէնցուց դաղին մօղնիվէ, ան օխթին շրնիյէ
ժըմնէցին, քուօչէ ցիլաղէցին:

*Ասացող՝ Ջելալ Օսմանի Կարաիբրահիմով, ծնվել է
1955 թ. Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջա-
նի Չիրկինո գյուղում, ավարտել է Ֆրունզեի (Բիշքեկ)
պետականլսարանի մեխմաթ. ֆակ., Չիրկինոյի ուսսա-
կան դպրոցի տնօրենն էր: Գրատել է 1987 թ. հունիսին
Չիրկինոյում:*

Գար չքար, մեզ մարթ մե գար: Ան մարթ բիձի օխ-
թաու հեղեվ ավջիլուդ գեներ: Շաղ սոյ ավջի եր: Ան ավջին
կյաղին ջօթին գինա գուր մաօվե: Մար բառավ եր:

Մեզ օր մե ավջին քենաց ավջիլուդա: Ան ինչիկ ցվօնել
չկարցավ: Աաքագե մաի գուր, ավջին յետ թարցավ: Փիշ-
ման քուկար դուննիվա: Յախուդին ու դօնե առային մեձ
քեղ մե գար: Ան քեղին մեչե մեզ յաշիղ մե լաղա (լաղե) գուր:
Ավջին գունգեցավ (գօնգեցավ), փութ աավ. յաշիղը քեղին
հեղնինե տայվա գերթա: Ինքնուինքե ասաց թա.

– Քեզ ի՞նչ գօ յաշիղին մեչե:

Թեռավ փրօնեց յաշիղը, փութ աավ անա, մեչե մեձ օգ
մե գար: Օգե մարթու լիգու սօվրե, խարրե գուր: Ասաց թա.

– Յեւ քեզի ուղօղ ում:

Ավջին ասաց.

– Յեւ քեզի խարսեցի, թուն ինձի ինչի՞ ուղօղ եւ:

Օգե ասաց.

– Ինձի քեզի բեւ մարթ մե չուրնիվա վա ցքեց: Անու ա-
մա բիթուն մարթօցե յեւ ուղօղ ում:

Ավջին ասաց.

– Հա՛յդե, հեղրա երթօք, իյեք հաղիգ հօքօվօրցան
հարցնիք, աներ ինչ ասին անա, ան գենեւ:

Քիչ քենացին, շաղ քենացին, ջօնփուն մեզ էշաղ մե դե-
սան: Էշաղը շաղ գաիվ եր, գօօվի բեղեղե գուր: Անդե օգե
հարցուց.

– Իսա մարթե ինձի քեղին մեչնան հօնեց, յեւ իսա մար-
թուս ուղուշ գուգիւմ, ի՞նչ խերքըդ գրդրա գու:

Էշաղը ասաց.

– Մարթօցը բիթուն ուղուշ բիղի, իմ դիյը ինձի կաունե
թաղեցուց, ցեմեռե թեոցուց:

Անդի հեղեվ մեզ ցի մե ռաստ էլեվ, ան ալ ամօն ասաց:
Էղի սօղը դաուշօնե ռաստ էլեվ: Անու ալ հարցուցին:
Դաուշօնե ասաց թա.

– Յեւ ցեզի ավդա չիւմ, ինչքե՞ս իսպօն մեձ օգե բիձի յա-
շիղին մեչե սաղմեցավ:

Օգե ասաց թա.

– Մարթե շիղագ գասա, յեւ յաշիղին մեչն ե:

Դաուշօնե ալի ավդաց օչ: Ասաց.

– Հալա նե միդ, փութ էնիւմ:

Օգե նե մեղավ, քելօխե թուրցեվ մենաց: Դաուշօնե ա-
սաց.

– Հաբա քելօխեդ սաղմեցավ օչ:

Օգե քելօխն ալ թիյեց յաշիղին մեչնիվա: Ան չախը
դաուշօնե յաշիղին խուփե խաշնեց, մարթուն ասաց.

– Իսա աշխըիս բեղքութինին ջօքուդութին գենին, իսա
իսպօն աշխար ա:

Մարթե յաշիղը առավ, ալի քեղնիվա վա ցքեց: Յեւ
թառնելե ինքնուինքե ասաց.

– Ասօր ինչիգ ցվօնելու ինչքե՞ս դուննիվե թառնօւմ:

Թեվօնքը ափե առավ, դաուշօնին ցվօնեց, ասաց.

– Դաուշօնե շիղագ գասեր, իսա աշխըիս բեղքութինին
ջօքուդութին գենին, իսա իսպօն աշխար ա:

Ասացող՝ Ջեյալ Օսմանի Կարաիբրահիմով, ծնվել է 1955 թ. Ղազախստանի Չիմֆենդի մարզի Մայրամի շրջանի Չիրկինտ գյուղում, ավարտել է Ֆրունզեի (Բիշքեկ) պետհամալսարանի մեխմաթ. ֆակ., Չիրկինդյի ռուսական դպրոցի տնօրենն էր: Գրառել է 1988 թ. օգոստոսին Երևանում:

ՂՐԴՁՍՏԱՆԻ ԵՎ ՂԱԶԱԽՍՏԱՆԻ ԿՐՈՆԱՓՈԽ ՀԱՍՏԵՆԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՐՄԱՆԻՔԸ

1944 թ. Կենտրոնական Ասիա արստրված կրոնափոխ համշենցիների հարսանիքի նկարագրությունը կարծում եմ հետաքրքիր կլինի ընթերցողներին, ուստի որոշեցի գրական հայերեն պատմելուց բացի, որոշ հատվածներ կամ նախադասություններ, ուղիղ խոսքեր, բառեր ներկայացնել ինչպես որ գրառել եմ՝ բարբառով, քանի որ միայն բարբառով է հնարավոր փոխանցել նման ազգագրական նյութերի նրբերանգներն ու համնուհոտը:

Դժվարության հանդիպելիս ընթերցողները կարող են օգտվել սույն գրքում զետեղված Խոփայի խոսվածք-գրական հայերեն բառարանից:

Տղան աղջկան հավանում է, մորն ասում է, որ ցանկանում է ամուսնանալ: Մայրը գնում է աղջկա մոր մոտ այդ մասին խոսելու: Եթե համաձայնության են գալիս, ապա որոշում են «նեշօն դեվուշ»՝ նշան տալ, «նեշանուշ»՝ նշանել: Մայրերն իրենց ամուսինների և ընտանիքի անդամների հետ քննարկելով են այդ բանակցությունները վարում:

Նշան դնելիս տղայի կողմից 10-15 մարդ է գալիս: Նվերներ են տալիս, մատանի են նվիրում: Տանտերը սեղան է բացում, քննարկում են հարսանիքի հետ կապված հարցերը:

(Դադան ախշրկօնը հավնի գու, մարին գասա.

– Սոյ ախշիգ ա, արնօղ ում:

Հեղեկ մարը երթօղ ա ախշրկօնէ մօրը հեղը խարթօղ ա:
Գասա.

– Իմ դրդան քու ախշրկօնը հազ գենա:

Ռագի էլլի անա նէշօն դրվօղ ուն: Հեղեկան դաս–դաս–
նուիինգ մարթ կուկօն նէշօն դեկուշ: Դօնը դիյը հաց վարթ–
նա գու):

Հարսանիքի որոշված օրը փեսայի կողմը հարսի տուն
է գնում սովորաբար երեկոյան 7–8–ի կողմերը, իսկ եթե
աղջկա տանը սեղան է գցվելու (հիմնականում՝ բակում),
ապա ավելի շուտ՝ ժամը 4–ին, որպեսզի երեկոյան 8–9–ին
հետ գան փեսայի տուն:

Փեսայի կողմը ճամպրուկով է գալիս, որի մեջ լինում են
հարսի շորը, շապիկ, բաճկոն, ժակետ, գլխաշոր, ական–
ջօղ, մատանի, մեղալիոն և այլն:

Ճամպրուկը տալիս են հարսի սենյակի առջև սպասող
հարսնաքրոջը: Հարսնաքույրը լինում է կամ հարսի քույրը
կամ մոտիկ ազգականուհի, անպայման ամուսնացած:
Հարսնաքույրը, ազգականուհիները կամ մտերիմ ընկե–
րուհիները հազցնում են հարսին: Շորեր հազցնողներին
10–ական ռուբլի «փախշիշ» են տալիս:

Դրանից հետո հարսի հորեղբայրը կամ եղբայրը նրա
մի ձեռքից բռնած, հարսնա–քույրն էլ մյուս ձեռքից բռնած,
բերում են տան դռան մոտ, բայց դուրս չեն գալիս: Դռան
մոտ կանգնած են լինում հարսի հորեղբայրը, քեռին, այլ
ազգականներ: Փեսայի ազգականները հարսի հորեղբորը

և քեռուն գումար են տալիս: Այն նախապես տղայի բարե–
կամներին է տալիս փեսայի հայրը: Հարսի հորեղբորը
տրվող գումարը կոչվում է «հօպերչէք», իսկ քեռուն տրվո–
ղը՝ «քերչէք»:

«Հօպերչէք»-ը լինում է հարյուր ռուբլի, «քերչէք»-ն էլ
լինում է 50 ռուբլի: Հարսի հորեղբայրը ինքն է հայտարա–
րում.

–Ախշրկօնը հօպերչէքը հաուր մանաթ ա:

Փեսայի հայրը կարող է կատակով չհամաձայնվել, քիչ
տալ, նրանք է՛լ ավելի գովեն հարսին: Եթե հարսը քեռի
չունի, դռան մոտ կանգնում են մորաքրոջ ամուսինը, մո–
րաքրոջ տղաները, հիմնականում՝ երիտասարդները:

Հորեղբոր փոխարեն կարող են կանգնել հորեղբոր
տղաները, իրար հետևից մի քանիսը, փողը վերցնում է
մեկը: Փողը փեսայի հայրը անձամբ չի տալիս: Նրա փո–
խարեն փողի համար վիճում, կատակում են նրա եղբայր–
ները կամ աչքաբաց, սրամիտ մեկը: Կարող է հարևանը
կամ փեսայի հոր ընկերն ասել, որ նվերի փոխարեն ես
կտամ «հօպերչէքը», կամ էլ կարող է հայրն իր ընկերոջը
կամ մի ազգականի ասել, որ առ այս 200 ռուբլին կտաս
«հօպերչէք»:

«Հօպերչէք»-ի փողը «հօպար»-ը՝ հորեղբայրը, իսկ «քե–
րչէք»-ը՝ քեռին, բաժանում է մյուս եղբայրների միջև կամ
հետո գնում են միասին ռեստորան, միասին ծախսում,
կամ ոչխար են առնում, քեֆ անում, կամ էլ եղբայրներն են
ասում՝ այդ փողը թող մնա քեզ, եթե հորեղբայրը ունևոր
չէ: Եթե նրանցից մեկը եղբայրներ չունի, այդ փողը իրենն

է, դնում է գրպանը: Իրենց ասելով, այս սովորույթը դա-
գախնների կամ կիրգիզների (ղրղզների) մոտ չկա, որևէ
հարևան ժողովուրդ չունի:

Քեռու և հորեղբոր հետ դռան մոտ կարող է կանգնել
նաև հարսի եղբայրը, հիմնականում՝ փոքր, նրան էլ են
փող տալիս, բայց քիչ: Հորեղբայրը և քեռին փողը վերցնե-
լուց հետո հեռանում են, մնում է փոքր եղբայրը, որն ասում
է, որ ես չեմ թողնում, նրան էլ են փող տալիս, բայց քիչ:

(Դաղին սեմթան չամադանովէ նօհարսա քուկանի,
հարսինէ հարսենքույէ պիյէ գուր, նեմեղնի գուր հօղա-
նիուս, հարսը նեթենէ գունի դաղին դօնան պիյաձ շէիյէ
հաքցընէ գունի: Շէիյէ հաքցընօղնօուն դասէ մանաթ
փախշիշ գուդանի: Անդի հեղեվ հարսը հօննօղ էլլենի անա
դաղին սեմթան յա հօպարը, յա հարսին ախպարը, թեվէ
փըռնէ գուր, հարսենքույն ալ թեվը փըռնէ գուր, պիյէ գունի
թուրնիվա թեմ ցքենի: Թրօնը վասն դաղին սեմթան մարթ
ցեն գուդանի, քուկա հիսուն մանաթ):

Դրանից հետո հարսին հանում են դռնից: Հարսը տնից
դուրս գալիս սովորաբար արտասովում է, ասում է.

- Յէ՛ մա, բարա՛, քույի՛ գ, ախպա՛ր... (Մայրիկ, հայ-
րիկ, քույրիկ, եղբայր):

- Բավականաչափ լացում է, գոռում են.

- Լա՛ մի (մի՛ լացիր):

Հարսի թափորի առջևից փոքր գուռնա, մեծ սրինգ են
փչում, դիող են խփում, երգում են, պարում են, եթե հեռու
է՝ հարսին ձի են նստացնում (ցիուն հեձեցնի գուն): Գալիս
են տղայի տուն են հասնում:

Աղջկա մայրը հարսանիք չի գնում, հայրը, եղբայրները,
քույրերը գնում են:

Աղջկա հայրը միանգամից չի գնում, նրան համոզում
են ու նա էլ բուրդի հետ գնում է փեսայի տուն: Ճանա-
պարհը լավ մաքրած, սրբած են լինում, իսկ եթե մթնել է,
ապա փայտի ծայրին շոր են փաթաթում, նավթ են լցնում
վրան և այրում, ճանապարհը լուսավորում:

Որ գալիս հասնում են փեսայի տան մոտ, հրացան ու-
նեցողները օդ են կրակում, ատրճանակ ունեցողներն
ատրճանակով են օդ կրակում, երկու կողմի հարազատ-
ները գոռում, գոչում են:

(Անդի հեղեվ հարսը հօնին գու թուրնիուս գօնչելօվ,
խաղալօվ (երգելով, պարելով), գերթան: Մօղիք էլլի անա
օտքենցի քուկօն, արչեթին ձիբուն (փոքր գուռնա), գավալը
փեչի գուն, դաուլը գուդօն, գօնչի գուն: Քուկօն դաղին
դունէ պօրի գուն (հասնում են), հեռու էլլի անա, ցիուն հե-
ձեցնի գուն:

Էնիշտան ինքէ քալ չի ախչեկօնէ դուննիվա:

Հարսի շէիյը՝ սօյ շաբիգ կէլլի, գաբա գուննա, չեքետ
գուննա, խավլի գուննա, վասն լաչակ գուննա, քյուփէ (ա-
կանջօղ), մադնի գուննա, արչեթին հօմայիլ գուննա: Քու-
կօն դաղին թուրնիուս թեմ կենգին: Հարսը դօնան կէլլա,
անա կուլա:

- Յէ՛ մա, բարա՛, քույի՛ գ, ախպա՛ր, - լալօվ հանին գու:

Էփեյդա կուլա, անու գօրչի գուն.

- Լա՛ մի:

Ախչկօնէ մայէ հարսնիքնիվա էրթա չի, դաղէ գերթա, ախպերդաքէ գերթան, քուօշթօնէ (հարազատ քույրերը և զարմուհիները) գերթան:

Հաուր մետրէ հերու դաղին դանան գօնչին գու: Ջօմփան սօյ մը սեփէլ (սրբէլ) գուղօն, մեղօղում էլլի անա, «Մախաչկալա» գասին, հին շօիյէ փաղին փաթթի գուն, վասն քազաղի լէլլու գուն, քօլի գուն, ջօմփան լուսացնի գուն: Չօրս դաղ լուս քօլէ գունի):

Հարսի տուն գնում են, եթե մոտ է, երեկոյան ժամը 7-8-ին, իսկ եթե հարսի տանը սեղան է զգվելու, ապա ժամը 4-ին, որպէսզի երեկոյան ժամը 8-9-ին հետ գան փեսայի տուն: Հիմնականում, ով փող ունի, հարսի տան բակում էլ է սեղան բացում, բայց պարտադիր չի:

(Քազաղին լէլլու գուն իյէք-չօրս դաղ լուս գէնին, հարսը էլէվ դէնա, թէվօնք ուննօղը թէվօնք գուցքա, լիվօն (ասորճանակ) ուննօղը լիվօն գուցքա (երկու կողմից էլ հարազատները գոռում գոչում են):

Թերօնքը սեփէլ գուղօն, չուր ցանին գու, անդի հեղէվ հարսը (ազգականներով) քիչ մէ մօղգինա գու դուննիվա: Մօղգինան, հեղէվնա հարսինէ արչէթնիվա խալի, քիլիմ փերի գուն, օջիսար փերի գուն):

Հարսի բարեկամները պահանջում են, որ գորգ, կարպետ բերեն, այստեղ էլ կատակում են, վիճում, թե այս գորգը փոքր է, կարճ է, ավելի երկարը բերեք, բերում են ավելի մեծը: Եթե էլի են շարունակում կատակել, վիճել, փեսայի ազգականներից մեկը ասում է «Ես իմ կոստյումը կփոնեմ, թող հարսը անցնի»: Մի խոսքով՝ աղմուկ, աղա-

ղակ, աշխուժություն է տիրում, հետո հարսի ազգականները պահանջում են ոչխար բերեն, բերում են:

(Հարսը խալեցէ վասն գօնգի (գունգի) գու, օջիսարը իյէք դօնում օնցնի գու հարսինէ պօլօրը, օջիսարը հարսինէ հօմա նշան կուղօն՝ օնգուջը գեղրի գուն: Հեղէվ ան օջիսարը քումնիվա դօնին գու, ան օջիսարը հարսինը գէլլի): Ոջիսարի ականջից շատ քիչ արյուն են հանում, հարսանիքի ժամանակ այդ ոջիսարը չեն մորթում, դա հարսի սեփակաւնությունն է դառնում:

Փեսան երկու ընկերներոջ հետևում թաքնված գնում է հարսի մոտ, առաջ բաշլուղի կտորով ծածկում էր դեմքը, հիմա հովարով (կոզիրյոկով) զլխարկ են դնում, հովարը իջեցնում է դեմքին, իսկ եթե զլխարկ չի դնում, ապա գլուխը թաքցնում է կոստյումի մեջ, մոտենում է հարսին: Ընկերները մի պահ կողք են քաշվում, և նա գրպաններից հանում է կոնֆետներն ու մանրադրամը, նետում է աղջկա վրա և իսկույն բոլոր երեքը փախչում են: Ընկերները չեն թողնում, որ հարսի ազգականները փեսային բռնեն, եթե բռնեն՝ ամոթ է, ուրեմն ճարպիկ չի, աչքաբաց չի:

(Անդի հեղէվ էնիշտային ցէն գուղօն, էնիշտան էգու էնգեր գուննա, չէրին խուրդա (քազաձ) փաւս գուննա, ան փասն կանֆետօվէ հարսինէ վասն ցօնա գու ու փախչի գու:

Բիձի դաղաքը ան փասն կօնֆետնիյօվէ ժողլի գուն, խալեցէ վասն խաղ գէնին (պարում են), էնիշտային խսիմնին խալեցէ վասն խաղ գէնին, հեղէվն ալ հարսինէ խսիմ-

նիյէ հեղորու խաղ գէնին՝ (միասին պարում են) Օբշի խօրօն, Շալախօ, Լիթիթի, Թիթրեմէ ...

Գօմաց – գօմաց երթալով թուրնիուս թէմկէնգին, էգու հաղիգ թէնագ, մեգ տարեղկա (օմօն, սաղան) փէյի գուն, թէնագնիյէ խաչ գէնին թրթօնէ վէւվին շիմին վաան, շիմին վաա փիալա, յա տարեղկա (օմօն, սաղան) վարթէնի գուն, անի վաա մէղնէլէ հարսէ աչ օտրօվէ շէփէցնա գու, գօղրա գու: Գօղրի անա, սօյ հէսէփի գուն գօղրի օչ անա, չօրուտ հէսէփի գուն:

Հարսինէ հօղան այրի գէլլի, հարսինէ անդաղ գունգէցնի գուն բուչխին: Հարսինէ խսիմնիյէ մէղնի գուն այրի հօղանիվա (առանձին սենյակ), դաղին (փեսային) խսիմնիյէ աննիվա խարեվի (խարնէվի) չին: Անդի հեղեվ բարը (էնիշտայի դաղը՝ հայրը, որ հարսի համար պապ – բաբ է համարվում կամ կոչվում) քուկա հարսինէ վաայի փերդան վէգալնու գու, հարսինէ կէլխուն փաա թընա գու (քողը բարձրացնում է և տակը փողը՝ 25–50–100 ռուբլի է դնում): Անդի հեղեվ դէփուր վարթէնին գու, խաղ գընին (կողքի սենյակում հարսի հարագատների համար սեղան են բացում):

Անդի հեղեվ թամադա մէ գուուշին (թամադա են ընտրում):

Այժմ բակում են բացում սեղանը և հարսի և փեսայի ազգականները միասին են նստում ու թամադա ընտրում, նախկինում լավ սեղանը հարսի բարեկամների համար էր, իսկ փեսայի բարեկամների համար սեղան էին դնում, բայց ոչ նույն առատությամբ:

Հարսը մնում էր իր սենյակում, ուր նրանց համար սեղան էին գցում, փեսան իր ընկերների հետ առանձին սենյակում էր հաց ուտում, տարեց մարդիկ առանձին էին նստում: Հարսի կողմը միայն տղամարդ ազգականներն էին փեսայի տղամարդ ազգականների հետ սեղան նստում, իսկ երիտասարդ աղջիկներն ու մյուս կանայք՝ հարսի սենյակում: Փեսայի կին բարեկամները սեղան էին դնում, փեսայի եղբայրները օգնում էին սեղան գցելուց, իսկ սեղանի շուրջը նստում էին հիմնականում հյուրերը և ոչ մտոիկ ազգականները: Այժմ մի փոքր փոխվել է, սեղան են բացում բակում, մինչև հյուրերի սեղան նստելը, ընտրված է լինում թօյբաշի¹⁸⁷՝ հարսանիքի ղեկավար: Փեսայի հայրը հարսանիքից մեկ շաբաթ առաջ հավաքում է մտոիկներին, որոշում են, թե ովքեր պիտի լինեն թօյբաշին, թամադան, զավսկլաղը (պահեստապետը), որը որոշում է որտեղ ինչ դնեն: Նա ունի օգնականներ, որոնք օղի, գարեջուր են բաժանում սեղաններին, այդ ժողովում որոշում են, թե ինչ պետք կգա, այսքան օղի, այսքան ուտելիք, որոշում են, ով պետք է մեծ կայթսայի մտ կանգնի, եփի, ով մատուցի:

Փեսայի հայրը չի խառնվում ոչնչի, նա միայն փողն է տալիս թօյբաշուն, թօյբաշին մյուսներին ուղարկում է այս ու այն առնելու, բերում են, հավաքում մի սենյակում: Զավսկլաղը (պահեստապետը) միայն խմիչքի համար է պատասխանատու, իսկ մյուս բաները կանայք են եփում--թափում, իրենք գիտեն: Այդ ժողովի ժամանակ են որո-

¹⁸⁷ Թօյբաշի- հարսանիքի, խնջույքի ղեկավար:

շում, թե քանի հոգի պիտի գազս գնա, ինչ մեքենայով և այլն:

Թոյրաշին հարսանիքի ժամանակ սկզբում հրավիրում է հարսի ազգականներին, հետո այն հյուրերին, որոնք հեռվից են եկել, հետո հարևաններին, բոլորին հրավիրում է, բոլորը նստում են: Նա ասում է, որ այս մարդու-տղան ու այս մարդու աղջիկը ամուսնանում են, խնդրում են կարգապահ լինեք, ուտեք, խմեք, ուրախանաք, պարեք: Հետո ընտրում են թամադա, որին մինչ այդ արդեն ընտրել էին, թոյրաշին ասում է, որ այս մարդուն թամադա ենք առաջարկում, հարցնում է՝ դուք հո ղեմ չե՞ք, պարզ է, որ ղեմ չեն լինում, թամադան ընտրում է օգնականներ ու երբ հոգնում է, նրանք են կենացներ ասում:

Թամադան բարեմաղթանքներ է ասում, որ բարի եք եկել, թող ձեզ մոտ էլ նման ուրախություն լինի, հրավիրում է հարսին ու փեսային իրենց ընկերներով, սկսում է նվագել երաժշտությունը, մի 10-15 հոգի հարսի և փեսայի ազգականներից, հարսի և փեսայի հետ անում են պատվո շրջան: Առջևից գնում են հարսը և հարսնաքույրը, փեսան և փեսայի ընկերք: Նրանց հետ մոտիկ ընկերներ, մոտիկ ազգականներ, քույրեր և եղբայրներ, ոչ բոլոր բարեկամներ: Նրանք քայլում են դանդաղ, նրանց առջևից 2-3 հոգի պարելով գնում են: Մի շրջանի ընթացքում պարողները փոխվում են:

Արդեն մի 10 տարի է, որ այդ պատվո շրջանը կատարելիս հարսի և փեսայի գլխավերևում մեծ կտոր են պահում չորսով՝ տղա-աղջիկ, տղա-աղջիկ: Բոլորը ծափա-

հարում են, հարսը երբեմն փեսայի թևն է մտնում, բայց սովորաբար չի մտնում: Գալիս հասնում են իրենց համար նախատեսված սեղանին: Երբ հարսն ու փեսան անցնում են, բոլորը կանգնում են: Հետո բոլորը նստում են, բայց հարսնաքույրն ու փեսայի ընկերքը կանգնած են մնում: Թոյրաշին խոսում է, ասում է խմիչքները բացեք, քեֆ արեք, կանչում է հարսի եղբորը, եթե չունի՝ երիտասարդ քեռուն, նա դանակով բարձրացնում է հարսի քողը, դրանից հետո բոլորը ծափ են տալիս, որից հետո թոյրաշին թույլ է տալիս նստել: Եվ ամեն անգամ կենաց ասելու ժամանակ հարսն ու փեսան վեր են կենում, ոչ ուտում են, ոչ խմում (շատ քիչ են ուտում): Նրանք մի 3 ժամ են նստում, հետո գնում են: Բայց մինչ այդ հայտարարում են, որ այժմ պիտի պարեն հարսն ու փեսան, ոչ որ չխառնվի:

– Հարսինըխաղ էլլօղ ա, օուք խարելի օչ թօղ:

Միայն նրանք են պարում: Ակզբում նրանց հետ դուրս են գալիս հարսնաքույրն ու փեսայի ընկերքը, նրանց հետ մի փոքր պարում են, այնուհետև թողնում են, որ նրանք մենակ պարեն: Հարսանքավորները պարի ընթացքում մտնում են հարս ու փեսային և փող են տալիս, խառը՝ երկուսին էլ տալիս են: Եթե հարսնաքույրն ու փեսայի ընկերքը շարունակում են պարել, նրանց էլ են տալիս՝ 10-ական, 25-ական, 50-ական ռուբլիներ: Այդ փողը մնում է նրանց: Փող են տալիս նաև նվագողներին: Հետո հարսն ու փեսան գնում են տուն: Հարսը գնում է առանձին սենյակ, ուր նա քնում է փեսայի քրոջ և իր մոտիկ հարազատ աղջիկների հետ:

Փեսան կարող է էլի հետ գալ և շարունակել հարսանիքում ուրախանալ: Հարսանիքի ավարտից շատ առաջ փեսան գնում է ընկերոջ, եղբոր կամ բարեկամի տուն, որտեղ էլ քնում է: Երկու-երեք օր այդպես մնում է նրանց տանը, այդ ընթացքում թաքուն, երբ հայրը տանը չի, կարող է գալ-գնալ ու հարսի հետ խոսել:

(Հալիվօրնիյե ժողովի գուն, նիքյա¹⁸⁸ գէնին էնիշտայի դունը): Զրուցում են: Հարսը մի սենյակում է նստում, փեսան՝ մյուս: Հալիվօրների համար սեղան են դնում, հարագատները չեն հավաքվում, շատ մոտիկ մի 2-3 հոգի: Կարող է տղայի ընկերը նրա հետ այդ սենյակում լինել, աղջկա ընկերուհին էլ՝ նրա հետ: Տղան խալաթ է հագնում, առանց կոճակի կամ էլ վերնաշապիկ՝ առանց կոճկելու և տաբատ՝ առանց կոճկելու, մի խոսքով այնպիսի հագուստ, որ կոճկված կամ կապված չլինի, այլ ազատ: Աղջիկն էլ միայն խալաթ է հագնում՝ առանց կոճկվելու, առանց վարտիք, ամբողջովին մերկ, միայն խալաթ: Ոչ ոք չկա այդ սենյակում:

Օերունիներն իրենց միջից մեկին նշանակում են շաադադ¹⁸⁹: Ներկա է լինում նաև մոլլան: Կանչում են տղայի ընկերոջը, նրան տալիս են մի բաժակ շերբեթ՝ շարբաթ, և ասում.

(Նիքյաին շաադադը նէստի գու, դադին սէմթան նէստի գուն, ախչրկօնէ սէմթան նէստի գուն, մօլլան ալ նէստի գու, մօլլան հարցէնա գու.

- Ֆիլանջիին ախչիկէ քեզի դէվին, ուզի՞ ևս թա):

- Դու գնա և փեսային հարցրու. «Դու՛, այսինչի որդի, քո համաձայնությամբ մը ես կին վերցրել այսինչի աղջկան»:

Ընկերը շարբաթի բաժակը տանում տալիս է փեսային, և փեսան, երկու ձեռքերով շարբաթի բաժակը բռնում է և ասում բաժակի վրա.

- Ես՛ այսինչա, այսինչի տղան, կին վերցրի այսինչի աղջկան իմ համաձայնությամբ: Ընկերը հարցնում է.

- Հազ այլեր ու առէ՞ր թա (Միրեցիր ու առա՞ր):

Պատասխանում է.

- Հա՛, հազ այի, առի (Այո՛, սիրեցի, առա):

Այսպես հարցնում է երեք անգամ և երեք անգամ լսում պատասխանը: Պետք է այնքան բարձր ասվեն այդ խոսքերը, որ և՛ աղջիկը, և՛ ծերունիները լսեն: Որից հետո այդ շարբաթի կեսը խմում է փեսան, որից հետո փեսայի ընկերը բաժակը վերադարձնում է:

Օերունիները կանչում են հարսնաքրոջը և ասում, որ գնա նրան էլ հարցնի: Գնում է նույն սցենարով հարցնում է: Հարսը մնացած շարբաթն է խմում: Հարսնաքույրը դատարկ բաժակը բերում է ծերունիների մոտ: Հարսը կարող է բարձր չպատասխանել, շարբաթը որ խմի, նշանակում է՝ համաձայն է: Որից հետո հարսի ընկերուհին բաժակը վերադարձնում է և ասում, որ նա համաձայն է: Մոլլան ասում է.

- Այսօրվանից այսինչի տղան և այսինչի աղջիկը համարվում են մարդ ու կին: Բոլորն ասում են.

- Օմին, - և գնում են տուն:

¹⁸⁸ Նիքյա- պսակադրություն, ամուսնություն:

¹⁸⁹ Շաադադ-վկա:

Փեսայի հայրն ու մայրը ծերունիներին նվեր են տալիս՝ գուլպա, թաշկինակ, վերնաշապիկ, իսկ մուլային՝ փող՝ 10-25-50 ռուբլի:

Երբ տղայի ընկերը բաժակը վերադարձնում է, գնում է փեսայի մոտ, նա հագնվում է, երբ հարսի ընկերուհին է բաժակը վերադարձնում ծերունիներին և վերադառնում հարսի մոտ, հարսն է հագնվում:

Հետո չորսով նստում են մի սենյակում, թե՛ են խմում, սուրճ, ինչ-որ բան են ուտում, երաժշտություն են լսում, գրուցում: Կարող են մի քանի շատ մտերիմներ էլ և՛ փեսայի, և՛ հարսի կողմից մի 3-4 հոգի, ներկա գտնվել: Բայց ոչ երբեք փեսայի հայրն ու մայրը:

Որից հետո նրանք գնում են, հարսն ու փեսան մտնում են իրենց սենյակը...

Այս բոլորը (ծերունիների ժողովը և այլն) տեղի է ունենում երեկոյան՝ արևի մայր մտնելուց հետո:

Հարսանիքի հաջորդ օրն իսկ հարսը տանը գործ է առնում, ավլում, թափում: Հարսը փեսայի հոր հետ չի խոսում ամենաքիչը կես տարի: Լինում է և երեք-չորս տարի և ավելի: Չի խոսում նաև փեսայի եղբայրների հետ, բայց ավելի քիչ՝ 3-4 ամիս: Փեսայի իգական և արական սեռի բոլոր ազգականների հետ ժամանակավորապես չի խոսում, բայց իգական սեռի ազգականների հետ ավելի շուտ է սկսում խոսել: Որքան հեռու է ազգականը, այնքան ավելի շուտ է սկսում նրա հետ խոսել: Սովորաբար նվեր տալուց հետո նվեր տվող ազգականի հետ սկսում են կամաց-կամաց խոսել:

Փեսան էլ չի խոսում հարսի ազգականների հետ, և՛ տղամարդկանց, և՛ կանանց: Այս դեպքում էլ, ինչքան հեռու է ազգականը, ավելի շուտ է խոսում: Այս ամենը տևում է մոտ հինգ ամիս, իսկ հարսի ծնողների հետ չի խոսում մեկ տարի, իսկ ծիսել ու խմել նրանց ներկայությամբ՝ երբեք չի կարելի: Հարևանների հետ կարելի է խոսել:

Շաադաղը հարսանիքից հետո 5, 10 կամ 20 օր հետո հարսին ու փեսային հրավիրում է իր տուն, ոչ թանկարժեք նվերներ է տալիս: Ընդհանրապես, մյուս ազգականներն էլ, հարևաններն էլ, ընկերներն էլ հրավիրում են:

Հարուստ մարդկանց հարսանիքը 2-3 օր էր տևում, մյուսներինը՝ սովորաբար մեկ օր: Հարսանիքի հաջորդ առավոտյան մոտիկ ազգականները հավաքվում են փեսայի տան մոտ և կրկին երգում, պարում, նվագում, կրկին հաց էին դնում: Այդ պարը կոչվում է «Մախատնի խաղ», փեսային էլ են պարացնում:

Փեսայի ծնողները հարսանիքից հետո շաադաղին նվերներ են տալիս՝ վերնաշապիկ, կոստյում, գլխարկ, թամադային չեն տալիս, բայց երբեմն վերնաշապիկ են նվիրում:

Փեսայի ազգականները հարսանիքի համար մեկական ոչխար էին նվիրում: Հիմա այսպես է, հարսանիքի ժամանակ մեկ-երկու ժամ քեֆ անելուց հետո ընդմիջում է լինում, մի սեղանի մոտ մեկը տեսարակով նստած է լինում, մոտենում են, նվերներ՝ ոչխար, փող են տալիս՝ 20-ից մինչև 2000 ռուբլի նվիրում են և միկրոֆոնով հաղորդում: Քույրերի ամուսինները, քեռիները, մոտիկ ազգականները

100-ական ռուբլի են նվիրում, իսկ հարևանները՝ 50-ական:

Աղջիկների հետ տալիս են օժիտ, որը կոչվում է «ջեիզ»։ «Ջեիզ»-ը տալիս են հար-սանիքի օրը:

Շաադադը հարսանիքի ժամանակ, երբ հարսն ու փեսան պարում են, անպայման փող է տալիս, իսկ նվեր՝ երբ նրանց հրավիրում է իր տուն:

Հաջորդ առավոտյան հարսի ազգականուհիների համար առանձին սենյակում սեղան են գցում, փեսային կանչում են և ասում, որ թող փեսան մեր ձեռքին ջուր լցնի: Օրենքով նա պետք է ջուր լցնի, որ լվացվեն: Ջուր լցնելու համար նրան նվեր են տալիս: Հյուրերը սկուտեղի (թեֆսի) վրա գեղեցիկ գործած թաշկինակ (մենդիլ) են դնում ու վրան փող՝ 10-25 ռ., նաև կոնյակ, հավ, սիգարետ, ընկույզ, կոնֆետ, միրգ: Այդ ամենն իրենց հետ են բերած լինում: Փեսան պետք է սկուտեղը կատակով գողանա, իսկ հարսի ընկերուհիները չպետք է թողնեն: Լինում են դեպքեր, որ փեսան չի կարողանում գողանալ, աղջիկները նրան բռնում են, բայց հետո աղջիկները կանչում են ու տալիս սկուտեղը: Փեսան սկուտեղի վրայի փողը վերցնում է, իսկ ուտելիքը ուտում ընկերների հետ:

Ամուսնությունից հետո հարսը պետք է առաջինն արթնանա: Երկու-երեք ամիս նորապսակ գույգերը տղայի և աղջկա ծնողների մոտ իրար հետ չէին քայլում: Երկու-երեք ամիս տղան առավոտյան շուտ գնում, երեկոյան ուշ էր գալիս, որ հայրը չտեսներ:

Երբ համազյուղացի էր մահանում, հինգ-վեց ամիս, նախկինում՝ մեկ տարի, հարսանիք չէր կարելի անել, իսկ ընտանիքի անդամները՝ մեկ-երկու տարի: Քանի որ Կենտրոնական Ասիայում համազյուղացիներից շատերն այլազգիներ են, ապա նրանց դեպքում համշենցիներն այդ արգելքները չեն պահում:

Հարսանիքի մասին գրառումները 1984 թ. արել են Ղրղզստանում՝ Կրգըլ-Կիյայում բնակվող համշենցիներից և Ղազախստանում՝ Չիրկինո գյուղում՝ Քյազիմ Կարաիբրահիմովից (ծնվ. 1926 թ.) և Ջելալ Կարաիբրահիմովից (ծնվ. 1955 թ.), նաև նրանց համազյուղացիներից:

Ն.Գ. Հարսանիքի մասին այս հրապարակման հարցում կամուկացի մեջ էի, քանի որ 40 տարի առաջ Ղրղզստանում և Ղազախստանում գտնվելուս կարճ ժամանակահատվածում, ինձ համար հաճախ դժվարընկալելի խոսվածքով և բազմաթիվ անհասկանալի, ոչ հայերեն բառերով պատմված մահմեդական անձանոթ ծիսակարգով հարսանիքի նկարագրությունն էր և բացառված չէին թերությունները: Բայց որոշեցի տպագրել, մտածելով, եթե անգամ դրանք թերի են, այնուամենայնիվ, ապագա ուսումնասիրողներին կարող են պիտանի լինել:

ՆԱՄԱԿԱՆԻ
(1967-1979 թթ.)

Գրքի՝ «Աստված մի դուռ փակում է, մի դուռ՝ բացում, կամ՝ ընդհակառակը» գլխում անդրադարձել էի 1984 թ. ամռանը Կրասնոդարի երկրամասի համշենահայերի գյուղեր իմ ճանապարհորդությանը, որի ընթացքում Սոչիում այցելել էի ազգագրագետ Բարունակ Թողաբյանին: Նա 1967 թ. դեկտեմբերին Բաթումում հանդիպել էր 1944 թ. Արդաստան և Ղազախստան արքորված համշենցի հայերի պատվիրակությանը, որը եկել էր Աջարիայի իրենց գյուղերը վերադառնալու հարցերը կարգավորելու համար: Քանի որ նրանց տներում բնակեցվել էին աջարներ ու վրացիներ, տեղական իշխանությունները չէին ցանկացել, որ համշենցիները հետ գան:

Բ. Թողաբյանը փորձել էր աջակցել, որ համշենցիները վերաբնակվեն Հայաստանում և այդ նպատակով 1967 թ. դեկտեմբերին նամակով դիմել էր Սերո Խանգաղյանի օգնությանը: Մեծանուն գրողը բավականին ծանոթ էր քրիստոնյա համշենցի հայերի խնդիրներին, քանի որ 1966 թ. սեպտեմբերին Մեծ Սոչիի Լազարեսկի շրջանի Լոռ գյուղում ստեղծված «Չայն համշենական»¹⁹⁰ գրական խմբակի (որի անդամ էր նաև Բ. Թողաբյանը), ինչպես նաև Կոմունիստական կուսակցության Սոչիի քաղաքային կոմիտեի

¹⁹⁰ Գրական խմբակի ստեղծման և Կրասնոդարի երկրամասի հայկական դպրոցների մասին տե՛ս Անդրանիկ Չեթունյան, «Չայն համշենական» գրական խմբակը, «Չայն համշենական», ամսաթերթ, Երևան, 2006, № 11-12, էջ 2, 3:

և քաղխորհրդի հրավերով 1967 թ. մարտի վերջին այցելել էր Սև ծովի հյուսիսային առափնյակի հայաբնակ մի շարք գյուղեր ու դպրոցներ, զրուցել տեղի իշխանությունների, մտավորականների, մանկավարժների ու գյուղացիների հետ¹⁹¹:

Իմ խնդրանքով Բ. Թողաբյանը սովեց որոշ նամակների կրկնօրինակները, որպեսզի օգտագործեմ ուսումնասիրությանս մեջ: Դրանք (№ 2, 3, 4, 6, 7) ես հրատարակեցի «Չայն համշենական» ամսաթերթում¹⁹², իսկ լրացուցիչ ներկայացվող № 1, 5, 6ա, 8, 9, 10 նամակների բնագրերը պահվում են ՀԱԱ Սերո Խանգաղյանի ֆոնդում¹⁹³:

Դրանցում հեղինակների շտապողականության և այլ պատճառներով սպրդել են որոշ կետադրական և ուղղադրական սխալներ, որոնց մի մասը փորձել եմ ուղղել, իսկ Արդաստանի Կրզըլ-Կիյա քաղաքի բնակիչ Քոստյի Քյազիմի ռուսերեն նամակում դրանք թեև ուղղել եմ, բայց բնագրին հարազատ մնալու համար քերականական և ոճական անհարթությունները թողել եմ նույնությամբ:

¹⁹¹ Մ. Խանգաղյան, Համշենցի հայերի մոտ (Առաջաբանի փոխարեն) // Չայն համշենական, ժողովածու, կազմեց և խմբագրեց Սերո Խանգաղյանը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1971 (- 248 էջ), էջ 3-56:

¹⁹² Մ. Վարդանյան, Կորած հայերի հետքերով ճանապարհորդություն Միջին Ասիա. 1984, Նամականի, «Չայն համշենական», ամսաթերթ, 2016, № 9-10, էջ 7, 8:

¹⁹³ ՀԱԱ, Սերո Խանգաղյանի ֆոնդ 798, ցուցակ 1, գործ 1059:

Ինձ հայտնի էր, որ Բաթումիի սահմանամերձ (թրքական) գյուղերում ապրող, յա թաղանի սպառնալիքի տակ մահմեդական դարձած համշենահայերը, Հայրենական պատերազմի տար ու խառն տարիներին (1943-թ.) տեղափոխվել են Միջին Ասիա: Նախօրոք տեղեկանալով, որ նրանցից ոմանք դեկտեմբեր ամսին արձակուրդ ստանալով պետք է լինեն հայրենի քաղաքում, Երևանից վերադարձիս հանդիպեցի Բաթումի:

Ինձ հաջողվեց երկար զրույց ունենալ նրանցից մի քանիսի հետ, մոտիկից ծանոթանալ նրանց ներկայիս կյանքի ու կենցաղի մասին, լուսարանել մի շարք կարևոր հարցեր, որոնք մինչև այսօր մութ էին ինձ համար:

Ամենագլխավորն ու էականը իմ կարծիքով նա է, որ այդ տարաբախտ մարդիկ, թեև ավելի քան 300 տարի առաջ ստիպված ընդունել են իսլամի կրոնը, սակայն հոգով մնացել են հայ. իրենց թուրք չեն համարում ու մինչև այսօր պահպանել են մայրենի բարբառը: Ուժեղ է մնացել նրանց մեջ ազգային ինքնասիրությունը: Դրա բացահայտ ապացույցն է թեկուզ միայն այն փաստը, որ անձնագրերի մեջ գրվում են ոչ թե թուրք, այլ համշենցի: (Ես անձամբ ստուգեցի մի քանիսի անձնագրերը): Մեծ ու փոքր խոսում են Համշենի բարբառով՝ մեր բարբառով: Նրանց մեջ ես ինձ զգում էի իմ հայրենի ծննդավայրում՝ Կյուշանա գյուղում: Մինչև այսօր թուրքի կամ այլ մահմեդական ազգի

աղջիկ կնության չեն տալիս: Ես իրենցից գրի առա Համշենի բարբառով մի քանի մանիներ:

1944 թվին նրանց ներկայացուցիչները եղել են Հայաստանում, ապա և Մոսկվայում, որպեսզի իրենց աջակցեն վերականգնել անցյալի պատմությունը, այն, որ իրենք համշենցի հայեր են, բռնությամբ իսլամացած և ոչ մի առնչություն չունեն թուրք ցեղի հետ: Դժբախտաբար, այդ պղտոր տարիներին, անհատի պաշտամունքի սանձարձակ օրերին նրանց դիմումը մնացել է ձայն բարբառ առնապատի:

Արտահայտվելով իրենց համագյուղացիների անունից, բուռն ցանկություն են հայտնում վերականգնել իրենց համշենահայ լինելնին: Այդ անվիճելի ազգային իրավունքի վերականգնումը նրանք իրավացիորեն հնարավոր են գտնում միայն ՀՍՍՀ աջակցությամբ ու համապատասխան որոշումով: Այդ ուղղությամբ նրանք կարոտ են համապատասխան ցուցմունքի ու օժանդակության: Իր հերթին, իրենք պատրաստ են բոլոր հայ լինելնին վերականգնել ցանկացողների ստորագրությամբ խնդրագիր գրել ու լիազոր ներկայացուցիչ ուղարկել Երևան՝ գործին համապատասխան ընթացք տալու համար:

Ներկայիս Միջին Ասիայում ապրող մահմեդական համշենահայերը հաշվվում են շուրջ 150 ընտանիք:

Նրանց հետ փոխանակվեցի հասցեներով: Շատ խնդրեցին այդ հարցի մասին կապվել Հայաստանի համապատասխան հիմնարկների, հեղինակավոր անձանց հետ ու իրենց հայտնել հետևանքի մասին:

Հարգելի Սերո, ես չեմ, որ պետք է հիշեցնեմ Ձեզ հարցի չափազանց էական ու սկզբունքային լինելու մասին: Բավական է ասել, որ մեր սահմանից այն կողմը՝ նախկին Համշեն գավառում, այժմյան Թուրքիայի Բիզե նահանգում (նախկին Լազիստանի գավառում) մենք ունենք առնվազն 250-300 հազար բռնի ուժով իսլամացած համշենահայեր:

Նախքան Ձեր խորհուրդն ու ցուցումները ստանալը այս հարցի մասին, Հայաստանի գործադիր մարմիններին գրելը համարելով անխոհեմություն, դիմում եմ Ձեզ խոր համոզված, որ շուտափույտ իմանալով դեկավար ընկերների կարծիքը, ինձ կգրեք Ձեր եզրակացությունն ու ցույց կտաք ապագա անելիքի մասին:

Մեր մահմեդական հայրենակիցներից 7 հոգու հետ Բաթումիում լուսանկարվեցի: Ցանկացած ժամանակնիդ մի օրինակ կուղարկեմ կամ Երևան գալուս կրեբեմ:

Այսպես, սիրելի պատվավոր համշենցի, աջակցեցեք ավելացնել մեր հայրենակիցների թիվը մեր բզկտված ազգի համար:

Խոր հարգանքներով՝

(ստորագրություն)

15/ XII 1967 թ., Սոչի

յ.գ. Եթե մեր հայրենակիցները համաձայնվեին վրացի դառնալ, ինչպիսի հարգանքի ու պատվի արժանացած կլինեին գուշակելու կարիք չկա:

Նույն

№ 2 Միբելի Բարունակ

Նամակդ բառացիորեն ինձ ցնցեց: Ես հենց վաղվանից կգրադվեմ համշենցի մահմեդականացած հայերի վիճակով: Դու դեռ ոչ մի տեղ մի դիմիր, սպասիր իմ առաջին քայլերին: Բայց շտապ գրիր՝

- Քանի՞ անձ են այդ 150 ընտանիքը: Եթե հնարավոր է՝ ըստ տարիքի, սեռի:

- Որտե՞ղ են տեղավորված Միջին Ասիայում, ո՞ր մարզում, ո՞ր քաղաքում, շրջանում:

- Հիմա ինչո՞վ են զբաղվում:

- Արդյոք բոլորը միասի՞ն են, թե՞ ցրված: Ուղարկիր նրանց հասցեները:

- Մինչև 1944 թ. արտաքսումը այդ հայերը որտե՞ղ են ապրել, Բաթումի քաղաքում, թե՞ գյուղերում: Գրիր:

- Գրիր՝ էլ ինչ տվյալներ ունես նրանց մասին: Շտապ գրիր: Վաղը ես գնում եմ խոսելու՝ ուր հարկն է: Էլ հանգի՞ ստ կունենամ:

Ողջ լեր

Սերո Խանգաղյան

17. XII. 67

Երևան

Ծանոթագրություններ

* Նամակի վերնի ձախ անկյունում Բ. Թողլաքյանը նշել է. «Ստացա 25-ին»:

** Նամակի հետևի երեսին կա Բ. Թողլաքյանի նշումը. «25-ին նամակ գրեցի Բաթումի ընկ. Հարությունյան Հարությունին և Татар-оглы-ին «Фейз-о́лы Пинали-ին» որ-

պեսզի քանի ընտանիք լինելու մասին ճիշտ տեղեկություն տան:

Նամակը սխալ էմ հասցեագրած. Пушкинская 74-ի փոխարեն գրել էմ 77»:

Այս նշումների վերջում Բ. Թողարյանը ստորագրել է:

№ 3 Միբելի Բարունակ

Երեկ մի նամակ թոցրի դեպի քեզ: Դրանից հետո խոսեցի Ն. Խ. Հարությունյանի (ՀՍՍՀ Գեր. Մով. նախագահության նախագահ)¹⁹⁴ և Գ. Ա. Տեր-Ղազարյանցի (Կենտկոմի Բ քարտուղարի)¹⁹⁵ հետ Միջին Ասիայում եղած համշենահայերի հարցով: Համաձայնություն սկզբունքորեն կա: Այս մասին դեռ բան չգրես մեր եղբայրներին: Կան բազմաթիվ խոչընդոտներ: Հույս կա պետականորեն լուծել դրանք: Այժմ.

- Թող համշենցիները մի նամակ ուղարկեն Председателю президиума Верховного Совета Арм. ССР тов. Н. Х. Арутюняну. Կարճ գրեն իրենց խնդրանքը- մենք այսքան տուն ենք, այսքան անձ հայեր, որ 19...թվի այսինչ ամսին,

¹⁹⁴ Նագուշ Հարությունյանը (1912, Երևան-1993, Մոսկվա) եղել է տեխ. գիտ. դոկտոր, ակադեմիկոս (1950), Գիտ. Ակադեմիայի փոխնախագահ (1960-61), ԵՊՀ ռեկտոր (1960-63), 1962-75 թթ. ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ, 1962-79 թթ. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր:

¹⁹⁵ Գեորգի Տեր-Ղազարյանցը (1923, Բարու) 1958-61 թթ. եղել է ԽՍՀՄ Կենտկոմի աշխատակից, 1961-66 թթ. ՀԿԿ ԿԿ քարտուղար, 1966-73 թթ. երկրորդ քարտուղար:

Բերիայի ձեռքով (կամ այլ պատճառով) արտաքսվել ենք մեր ծննդավայր այսինչ տեղերից: Սպրում ենք այսինչ տեղերում: Իբրև հայեր, մենք Հայկական ՄՍՀ-ում ունենք բազմաթիվ արյունակից բարեկամներ (родственники): Այս վայրը բնակլիմայական պայմաններով խիստ աննպաստ է մեզ համար: Ուստի խնդրում ենք Միութենական կառավարության, ինչպես և Ղազախստանի (եթե այդտեղ են ապրում) կառավարության առջև միջնորդել մեզ տեղափոխելու Հայաստան:

Մոտավորապես նման մի դիմում:

Ի լրացումն երեկվա գրածիս ինձ պետք է շտապ իմանալ

- Ո՞ր թվին, ո՞ր ամսին են հեռացվել Բարունակից, ո՞ր տեղերից և ի՞նչ պատրվակով են հեռացվել:

- Արդյոք հիմա համախու՞մք են ապրում, որտե՞ղ:

- Դիմումի տակ թող առայժմ մի քանի հոգի ստորագրեն միայն, այն էլ առանց աղմուկի, առանց անժամանակ ոգևորության և այլն:

- Եթե հնարավոր է, թող նրանցից մի խելքը գլխինը շտապ գա Երևան, ուղիղ ինձ մոտ-ավելի մանրամասն գրույցի: Այնպիսի անձ գա, որ տեղյակ լինի համշենահայ բնակչության (Միջին Ասիայի) տեղաբաշխմանը, կյանքին: Սա շատ ավելի գործնական բան կլինի: Գալու պատրվակը պետք է լինի Հայաստանում որևէ հարազատի հանդիպման բանը: Եկողը պետք է միայն ինքն իմանա, որ գալիս է:

- Մենք մտադիր ենք ամենից առաջ կապվել այն վայրի հանրապետական մարմինների հետ, որտեղ ապրում

են մեր եղբայրները, տեղի մարմինների համաձայնությունն ստանալ, հետո դիմել Մոսկվա: Համոզված եմ, որ թե՛ Միջին Ասիայի և թե՛ Մոսկվայի մեր ղեկավար ընկերները կօժանդակեն այդ գործին:

Գործը պետականորեն կարևոր է և պետք է դնել պետական հիմունքների վրա: Հինգ-տասը ընտանիք չեն, որ ներքին կարգով, անհատ-անհատ վճովի:

Ես հույս ունեմ, որ այս խնդիրը կլուծվի դրականապես մեր սովետական մարդասեր և բարյացակամ իշխանության կողմից:

Շտապ լուրեր ուղարկիր:

Ողջ եղիր, հարգանքներով

Սերո Խանգաղյան

20. XII. 67, Երևան

Ծանոթագրություններ

Նամակի առաջին էջի ձախ անկյունում Բ. Թոռլաբյանը նշել է. «Ստացա դեկ. 26-ին»:

Նամակի վերջին 4-րդ էջում, Բ. Թոռլաբյանը գրել է. «Սերոյին պատասխանել եմ 27/XII, հայտնել, որ անմիջապես հայտնել եմ Բաթումի, որպեսզի համշենցիների ներկայացուցիչը գա մոտս, 27/XII»:

№ 4 ՄԻՐԵԼԻ ՀԵՆՐԻԿ ¹⁹⁶

Երևանից վերադարձիս ես հանդիպեցի Բաթումի, որտեղ վերջապես ինձ հաջողվեց տեսնել մի խումբ մահմե-

¹⁹⁶ Նամակը հասցեագրված է «Գրական թերթի» աշխատակից, բանաստեղծ Հենրիկ Թումանյանին (1914-1982):

դական դարձած համշենահայերի: Նրանց մասին շատ էի լսել, սակայն անձնապես ծանոթանալն ու հետերսին երկար գրույց ունենալն հիմնովին փոխեց իմ պատկերացումն այդ իմ մահմեդական հայրենակիցների մասին: Ինչ խոսք, որ նրանց կյանքը ես ընդգրկել էի իմ աշխատանքում, սակայն, այժմ միայն իրավունք ունեմ հաստատ գրել այդ հոգով հայ մնացած համշենցիների ստվար մի զանգվածի մասին: Թեև նրանց մասին ցանկալի է առանձին, ընդարձակ ակնարկ գրել, սակայն ինձ թվում է, որ առայժմ արժե Ձեր թերթի («Գրական թերթի») համար պատրաստած ակնարկում, համառոտ ավելացնել նրանց մասին, իսկ մոտիկ ապագայում, եթե հնարավոր գտնեք, կուղարկեմ ընդարձակ ակնարկ:

Նկատի ունենալով, որ «Հայրենիքի ձայնը» լայն տարածում ունի սփյուռքում, ես մտադիր էի այդ մասին կապվել նրանց հետ, սակայն, քանի որ դու եղար իմ աշխատանքի ժողովրդականացնելու նախաձեռնողը, առանց քո կարծիքն իմանալու, նրանց դիմելը համարում եմ անտեղի (թերևս, նույնիսկ անթույլատրելի):

Իմ կարծիքով նրանց մասին արժե ավելացնել հետևյալը.

Յաթաղանի սպառնալիքի տակ շուրջ 300 տարի առաջ մահմեդական դարձած ու հայրենի երկրում մնացած համշենահայությունը այսօր կլինի շուրջ 200000 շունչ: Նրանք մինչև այսօր չեն կորցրել իրենց ազգային ինքնասիրությունը, խոսում են մայրենի՝ Համշենի բարբառով, պահպանել են նահապետական բարբերն ու սովորությունները: Թեև մահմեդական կրոնն են ընդունել, սակայն խնամիական կապեր չեն հաստատում ուրիշ մահմեդական ազգերի հետ (աղջիկ կնության չեն տա): Նրանցից մի

հատված՝ մոտ 150 ընտանիք, ներկայիս ամփոփված խմբերով ապրում են Ղազախական ՍՍՀ-ում:

Հարասանիքներում, խնջույքներում շատ անգամ երգում են մայրենի պարերգեր-մանիներ: Ահա երկու փնջիկ նրանցից գրի առած մանիներից.

Ասէ, օնունդ ասէ,
Լաչկիդ փիսկուլը իսա է,
Էկի քեզի տոնող իմ,
Գնա քո մորդ ասէ:
Ինա էնթու թզընին,
Վերի է, թե տոնու է,
Իմ նշոնլուն լաչակը
Ես գիտնէլ թե քոնու է:

Այս հակիրճ տվյալները ուղարկում եմ քո հայեցողությանը իմ ակնարկում կավելացնես¹⁹⁷:

Ես այդ մեր հայրենակիցների ներկա կյանքի ու ցանկությունների մասին մանրամասն գրել եմ ընկ. Սերո Խանգաղյանին:

Ծանոթագրություններ

Նամակի վերևի ձախ անկյունում նշված է 25. XII. 67 թ., իսկ հասցեատեր «Հենրիկ»-ի անվան տակ ավելացված է ազգանունը «Թումանյան»:

¹⁹⁷ Բ. Թողաքյանի խնդրանքը չի կատարվել և «Գրական թերթի» 1968 թ. մայիսի 24-ի համարում տպագրված նրա «Համշենահայեր» հոդվածում այդ հատվածը չի ավելացվել:

Նամակի վերջում Բ. Թողաքյանի ստորագրությունն է:

№ 5 Սիրելի Սերո

Երեկ ստացա նամակդ ու անմիջապես համապատասխան գրություն ուղարկեցի Բաթումի: Այսօր պատրաստվում էի այդ մասին հայտնել քեզ, ստացա երկրորդ նամակդ: Հրաշալի ու ապշեցուցիչ արագություն: Նամակով դիմեցի նրանց, որպեսզի մեկին ուղարկեն մոտս: Հույս ունեմ, որ դեռ չեն վերադարձել ու անձամբ կբացատրեմ անելիքների մասին: Բացի նամակից, վաղվա համար հեռախոսի հրավեր եմ տվել:

Հետևանքների մասին կհայտնեմ առանց հապաղումի:

Հարգանքներով՝
(ստորագրություն)

27/XII 67 թ.

Սոչի

Ծանոթագրություններ

Նամակի հետևի երեսին Բ. Թողաքյանը գրել է.

յ.գ. Ցավալի էր, որ մեր փոստը դանդաղ է աշխատում, ամսի 20-ին ուղարկած նամակդ ինձ հասավ 26-ին:

№ 6 Սիրելի Սերո

Երեկ հեռախոսով խոսեցի Բաթումիի հետ, մոռանալով, որ ավանդական սովորությամբ, Նոր տարին տանը պետք է լինել: Մեր համշենցի մահմեդական եղբայրները,

բոլորը թռել են դեպի իրենց ընտանիքները: Այժմ ստիպված սպասելու ենք իմ՝ նրանց ուղարկած, նամակի պատասխանին:

Ես, համաձայն քո նամակի, գրեցի որպեսզի ուղարկեն իրենց ներկայացուցիչը, որը այստեղ ինձանից կիմանա բոլոր ձեռք առնելիք միջոցների մասին ու կգա Ձեզ մոտ՝ Երևան (Ձեր հասցեն եկողը կիմանա ինձանից):

Հուսանք, որ հաջողությամբ կը պսակվի այս նվիրական գործը:

Ջերմ բարևներով՝

(Բ. Թորլաքյանի ստորագրությունն է):

29/XII 67թ.

Ծանոթագրություններ

Բ. Թորլաքյանի օրինակի և Ս. Խանգաղյանին ուղարկվածի միջև կան որոշ տարբերություններ, որոնք հավանաբար առաջացել են նամակը մաքրագրելիս: Ես համարակալմամբ տպագրվում է նաև Ս. Խանգաղյանի ստացած բնագիրը:

№ 6ա Սիրելի Սերո

Երեկ հեռախոսով կապվեցի Բաթումիի հետ, մոռանալով, որ ավանդական սովորությամբ Նոր տարին պետք է սևիական տանը գտնվել: Մեր համշենցի մահմեդական եղբայրները բոլորը թռել են տներնին: Ստիպված սպասելու ենք իմ՝ նրանց տնային հասցեով ուղարկած նամակի պատասխանին կամ ներկայացուցիչ-լիազորին:

Համաձայն քո վերջին նամակի, եկողը ինձանից կիմանա անելիքների մասին ու քո հասցեն:

Հավատանք ու հուսանք, որ հաջողությամբ կպսակվի այս նվիրական գործը:

29/ XII 67 թ.

Ջերմ բարևներով՝
(ստորագրություն)

22.01.1968 ր.

№ 7 Привет из г. Кызыл-Кия

Здравствуйте, дорогой мой родной брат

Барунак Григоревич Торлакян !!!

Мой дорогой Барунак, спасибо и большая благодарность за хорошее письмо, получил Ваше славное письмо и читал в нашем общетве. Все наши люди, включая малышей, все поблагодарили Вас за вашу заботу о нашем счастье, о нашем будущем поколении, ведь как вы знаете, новое известие – это счастливая жизнь наших детей на чистом кавказском воздухе. На ваше письмо не только взрослые, даже малыши-дети обрадовались, что в скором будущем будут жить на счастливом месте. Барунак джан, прочитав Ваше письмо, всё ясно, очень понятно, как вы успешно заботитесь о нашем счастье, очень и очень большое спасибо, дорогой земляк и родной брат Барунак джан !!! Безусловно ваши указания мы выполним, если же бог даст

здоровья обязательно мы вышлем нашего представителя—Алгунбачак Дурсун, который сейчас сидит около меня и передаёт большой привет.

Дурсуна направим, если болен не будет, а в противном случае я приеду, сейчас у нас идёт подготовительная работа, думаю до марта месяца развернёмся и ещё о результатах дополнительно развернемся и ещё о результатах дополнительно сообщу в следующем письме.

А теперь большой привет передают все наши, которые Вас знают и мои товарищи ваши знакомые, которые были в Батуми и общественный привет от всего нашего народа и желаем Вам хорошего здоровья и долгих лет жизни, а так же большой привет Вашему семейству от старших до малых.

Барунак Григоревич! Прошу ещё раз напишите письмо в Ереван для уточнения и ответ сообщите мне, прошу не считать трудностью, ведь если вы спасёте нас с детьми от этого Ада, то ваше имя останется в истории и в наших сердцах во веки веков.

Просим Вас не отложить данный вопрос ни на один день, ни на один час без внимания.

До свидания, с приветом Казим Кос-оглы.

Ծանոթագրություններ

Նամակի վրա Բ. Թողարյանը նշումներ է արել. «Երևանի հասցեն ուղարկել եմ փետրվարի 22-ին»:

«15/IV написал новое письмо с просьбой сообщить причину молчания».

Յուրաքանչյուր նշումի տակ Բ. Թողարյանը ստորագրել է:

Այս լուսանկարը «Նշխարներ Համշենի և Տրապիզոնի բանահյուսության, ժողովեց, կազմեց և ծանոթագրեց Բ. Թողարյանը» (Երևան, 1986) գրքում էջ 91-ում, թարսուշիտակ (հայելային) է տպագրվել: Լուսանկարի հետևի կողմում գրված է

Նստած են ձախից աջ

1. Քարախիրահիմոլի Սոմեդ, 2. Թողարյան Բ. Գ., 3. Քոսովի Քազրմ,

Կանգնած են 1. Թաթարոլի Ադեմ, 2. Ֆեյզոլի Բինալի, 3. Ֆեյզոլի Շուրրի, 4. Դավիթոլի Սուստաֆա, 5. Մարաշոլի Քերիմ

12/XII 1967 թ.

Բարումի

№ 8 Թանկագին Սերո

Նամակիդ պատասխանի ուշացման պատճառը իմ մի քանի օրով տնից բացակա լինելն էր:

Երևանից գալես վերջը ոչ մի տեղեկություն չունեմ մեր մահմեդական եղբայրներից: Ինչպես երևի մութ ուժերը ուժեղ գործում են: Մեր կողմից անհրաժեշտ է լրջախոսի ու համառ աշխատանք: Քանի որ մեր ղեկավար ընկերներն

ըստ արժանվույն հետաքրքրվում են այդ վեհ գործով, պետք [է] հուսալ ու հավատալ, որ հաջողությունները աներկրա կլինեն: Հոկտեմբերյան տոների առթիվ կլինեմ Երևանում, մանրամասն կխորհրդակցեմք: Իմ համեստ ուժերը մինչև վերջ Ձեր (հասկացեք մեր ղեկավարների) տրամադրության տակ են:

Միրալիբ բարևներ տիկնոջ, մայրիկիդ, համբույրներ բալիկներիդ:

Հարգանքներով
(ստորագրություն)

28/X 68 թ.

Սոչի

№ 9 Հարգելի Սերո

Ուտանեկան պայմաններս ստիպեցին ինձ Երևանից շտապ վերադառնալ: Մինչև հունվարի մեկը՝ Յուլակի տուն վերադառնալը, տնից բացակայելու հնարավորություն չունեմ:

Սեր մահմեդական համշենահայերի մտորմունքների մասին տեղյակ լինելու համար նամակ ուղարկեցի Բարթոմիի իմ ծանոթներին: Եթե դու պատասխան ստանաս Միջին Ասիայից խնդրում եմ հայտնել ինձ:

Սրտի խոր կսկիծով պարտք եմ զգում հայտնել քեզ իմ անբուժելի վշտի առթիվ: Չարագուշակ հեռագրով Ամերի-

կայից հայտնեցին եղբորս՝ Միսակի, վախճանման գույժը, որը տեղի է ունեցել ամսիս 12-ին¹⁹⁸:

Հարգալից բարևներս
մայրիկիդ, տիկնոջդ, երեխաներիդ
Հարգանքներով
(ստորագրություն)

16/ XI 68

Սոչի

տես ետևը

յ.գ. Միրելի Սերո, խնդրում եմ իմ մեքենագրուհուն՝ ընկ. Լուսիկին (Լուսյա) հայտնել, որ շուրջ մեկ ամիս դժվար թե կարողանամ իրեն աշխատանք ուղարկել: Միաժամանակ խնդրում եմ նրան, որ ուղարկի իր հասցեն:

Նույն

№ 10 Միրելի Բարունակ Թողաբյան

Սրտանց շնորհավորում եմ ծննդյանդ ութսունամյակը:

Ուրախ եմ, որ Սուխումի մտավորականությունը փրակի կատարել է քո հոբելյանական հանդիսությունը:

Միրելի ավագ եղբայր: Ես քեզ շատ եմ փրում՝ քո ազնվության ու նվիրվածության համար՝ Համշենահայությունը: Նաև նշանավոր ազգատոհմիդ համար:

¹⁹⁸ Խոսքը Բ. Թողաբյանի հորեղբոր տղայի՝ նշանավոր վրիժառու Միսաք Թողաբյանի (1889, Տրապիզոնի նահանգ, գ. Կյուշանա - 1968, Կալիֆորնիա) մասին է, տես Միսաք Թողաբեան, Օրերուս հետ, Գ. Կրասն., Պեյրուք, 2001 (-624 էջ), էջ 278:

Մեծ են քո ծառայությունները Համշենյան հայության ազգագրության, բանահյուսության հավաքման ու հրապարակման գործում: Հատկապես ինձ համար շատ թանկագին են հուշերը՝ մեր բազմաթիվ հանդիպումների, նաև Կըզըլ Կիյայի մեր մահմեդական եղբայրների հետ ունեցած հանդիպումների: Ի՞նչ եղան այդ մարդիկ: Գուցե նրանց և մեզ հուզող հարցը նորի՞ց մեջտեղ բերենք: Գուցե ինքդ մեկնես Կըզըլ Կիյա: Կուզեմ լսել խոսքդ՝ այս կապակցությամբ:

Դե, ուրեմն, սիրելի Բարունակ, կրկին շնորհավոր ութսունամյակդ: Ութսուն տարին քեզ նման ազնիվ ու շատ հարկավոր մարդու կյանքի կեսն է. ցանկությունս է՝ այդքան էլ ապրես:

Շնորհակալ եմ Թումանյանի անվան դպրոցի ընկերներից՝ հոբելյանդ անելու համար:

Ողջ եղիր, ջահել բարեկամ.

Հարգանքներով՝

Սերո Խանգաղյան

27-3-79

Նորքի դղյակ

(Բնագիրը մեքենագիր է)

Բարունակ Թողաքյան
ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՄԱՀՍԵՐԱԿԱՆ
ՀԱՄՇԵՆԱՀԱՅԵՐԻ ՀԵՏ¹⁹⁹

Ճորոխի ծովեզրյա հովիտներում մահմեդական համշենահայեր[ի] բնակվելու մասին առաջին անգամ իմացել էի 1918 թվին Բաթումիում իմ ծանոթ Սերոբ Մարգարյանից, որը մոտիկ բարեկամություն ուներ նրանց հետ: Ավելի մանրամասն տեղեկություններ ինձ հաղորդեց 1942-43 թվերին սահմանապահ կայազորում ծառայած Վազգեն Գասպարյան[ը]:

1967 թվի դեկտեմբեր ամսին ինձ հաջողվեց Բաթումիում երկար զրույց ունենալ մի խումբ (15 անձ) այդ շրջանում ապրած մահմեդական հայրենակիցների հետ: Հանդիպումը չափազանց ջերմ ու հոգեցունց էր, կարծես տարիներով իրարից բաժանված հարազատներ[ը] գտել էին միմյանց:

Առաջինը ինձ ապշեցրեց նրանց անարատ համշենահայ բարբառով խոսելնին: Անցել է արդեն ավելի քան 300 տարի յաթաղանի սպառնալիքի տակ նրանց մահմեդական կրոնը ընդունած օրից, սակայն մայրենի լեզուն պահել են անաղարտ, ավելի մաքուր, քան Պոնտոս փախչող

¹⁹⁹ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, Բ. Թողաքյան, Համշենահայերի և պոնտահայերի ազգագրական կյութերը (ձեռագիր) (Խարբերդ և Սեբաստիա), մաս II, 1959-1969 թթ., № 43, ձեռագիր տետր № 182, 37 թերթ, թերթ 52-55, այդ թվում 53-րդ թերթում ստանձված հատված:

համշենահայերից շատերը, որոնց մի մասը շրջապատված լինելով թուրք ազգաբնակչությամբ, թրքախոս էին դարձել կամ խոսում էին ու այսօր էլ խոսում են թրքերեն բառերով խճողված բարբառով: Պարզվեց, որ նրանց նախնիները Համշենից հեռացել են 150-200 տարի ատաջ (թերևս, ոմանք Համշեն[ի] բռնի մահմեդականացրած տարիներին) ու Տուրթունա գետի ընթացքով դեպի ծովափ իջնելով հաստատվել Խոփա գավառակում: Մի շարք գյուղեր հիմնվել են ծովի մոտերքում: Փոքրաթիվ ընտանիքներ բնակություն են հաստատել Բաթումի ու Խոփա քաղաքներում, որտեղ ապրում են նաև այսօր: Մահմեդական համշենահայերի այս հատվածը կոչվում է Խոփացի համշենցիներ: Մեծ ու փոքր բոլոր[ը] տիրապետում են համշենահայ բարբառին, ընտանիքներում տիրողը մայրենի բարբառն է: Թեպետև դարեր են անցել մահմեդականությունն ընդունած օրից, սակայն մահմեդական ազգերի հետ՝ թուրք, լազ, աճարացի, ազգակցական կապեր չեն հաստատում, աղջիկ կնության չեն տալիս:

Բաթումիի բնակիչ Արշակ Ավետիսի Գարամանյան[ը], որը երկար տարիներ ծառայել է այդ շրջանի սահմանապահ ջոկատում, պատմում է. «1938 թվին մի երեկո հյուր եղա Գոնիո գյուղում Գարաիբրակիմ օղլի Բեկտաշ Սուլիեվիչի տանը: Ըստ ավանդական հավաստի վկայության, նրանց նախնիները Ճերմակյան են կոչվել: Մինչև այսօր էլ բնակիչները նրանց Ճերմակցի են անվանում: Տանտիկինը հացի հետի (խմոր) շաղվելը վերջացնելուց հետո վրան մատով խաչ քաշեց ու ապա խմորը ծածկեց: Իմ հարցին,

թե մահմեդական լինելով ինչու խաչի նշան է անում, պատասխանեց. «Ես հիներուս էամոն տեսած ունիմ, ինչ էնիմ որ մուսուլման դարձած իք»: Կանանց շատերը հայկական անուններ ունեն՝ Մայրոմ, Թագու[կ], Տիրուկ, Շեղնար, Խնկենի և այլն:

Հաճախ գտնվել եմ նրանց հարսանիքներում: Պարում են նույն պարերը, ինչ դեպի ծովափ փախչող համշենահայերը՝ թրթուկ (թիթռեմե), կանանց շուրջպար, հարսի պար: Վերջինիս տարբերությունը կայանում է նրանում, որ պարողների առջևից գնացողը նաշխուն թաշկինակը բարձր բռնած ուրախ երգելով ու ճկուն շարժումներով առաջնորդում է պարողներին, նրան հետևում են գույզերը: Աղջիկներն ու կանայք դեմքերը չեն ծածկում, տղամարդկանց հետ համատեղ երգում ու պարում են: Հետաքրքրականը նրանումն է, որ հարսանիքներում, թե ինձույքներում ավելի երգում են հայերեն (Համշենա բարբառով) խաղերգեր քան թուրքերեն: Երաժշտական գործիքները նույնն են, ինչ որ մեր գյուղերում՝ դավուլ, զուռնան ու ամենից սիրված քեմենչեն:

Ահա մի քանի մանի-պարերգերի նմուշներ, որոնց ինձ հուշեցին իմ նոր բարեկամ մահմեդական հայրենակիցներս.

Լուսնի գիշեր աս գիշեր,
Արի հարսու աս գիշեր,
Էկեր դատող թողուլ չինա,
Փախի էկե էս գիշեր:

Քա ինչ էղավ, ինչ էղավ,
Ինչէ լալով մոն կուգաս,
Ունիս մեկ նշոնլի մը
Մեմէլ ինչէ մոն կուգաս:

Ասէ օնունդ ասէ,
Լաչկիդ փիսկյուլը իսսս է,
Էկի քեզի տոնող իմ,
Գնա մայրիկիդ ասէ:

Ինա էնթուն թզընին,
Վերի է թե դոնու է,
Իմ նշոնյուն լաչակը
Գիտնէյի թե քոնու է:

Չըմըխէ²⁰⁰ կանկալ էրի,
Ծվադնոցեն կախ էրի,
Դուն օր նշանլու էղար,
Ես էս ախ ու վախ էրի:

Ամենաէական իրողությունը կայանում է նրանում, որ չնայած ժամանակի տիրող աշխարհայացքին, որ ազգության ամենագլխավոր հատկանիշը կրոնն է, մահմեդականացված համշենահայերը ընդհանրապես, իսկ խոփացի համշենցիք հատկապես, իրենց երբեք թուրք չեն համարել:

²⁰⁰ Չըմըխ-քաղցր բույս:

Ավելին, մահմեդական դարձած համշենահայերը թրքական իշխանությունների հետապնդումից փրկվելու միտումով, իրենց հայեր չեն անվանում, իսկ մյուս կողմից էլ, ազգային ինքնասիրությունը այնքան ուժեղ է մնացել մեջերնին, որ թուրք կոչվելը կամ գրվելը սրբապղծություն են համարում: Նրանք գտել են սրամիտ ելք. հայրենի բնօրրանի անունով իրենց կոչում են ու պաշտոնական փաստաթղթերում ազգությունները ցույց տալիս «համշենցի» (хамшени): Բոլոր իմ Բաթումիում ծանոթացած 15 համշենցիների անձնագրերի վրա «ազգություն» հարցի դիմաց գրվել էլ «хамшени», այսինքն համշենցի: Ահա նրանց երկուսի անձնագրերի պատճենը (կրճատված).

Ֆեյզ օղլի Բինալի, ծնված 14 փետրվար 1937 թվին Բաթումիի շրջանի Չարնալի գյուղում: Ազգը «Խամշին»: Անձնագրի համարը 598732

Քյոս օղլի Քազիմ, ծնված 15 մայիս 1926 թ. Բաթումիի շրջանի Չարնալի գյուղում: Ազգը «Խամշին»: Անձնագրի համարը 7481

Իմ գրուցակիցների վկայությամբ, այդպիսի անձնագրեր, այսինքն ազգությունը «Խամշին»-համշենցի-ունեն Խորհրդային երկրում ապրող բոլոր մահմեդականացած համշենահայերը: Այսպիսով ստեղծվել է հայ ժողովրդի ինքնատիպ նորագույն ենթաճյուղը՝ «Համշենցիք»: Դրանով նրանք պահել են ազգային ինքնությունությունը, նույն ժամանակ կողմնորոշվելով նաև քրիստոնյա համշենահայերից:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջը, Խորհրդային Միության ու Թուրքիայի միջև կայացած պայմանագրի համաձայն, Խոփայի շրջանի մահմեդական համալսարանի գյուղերի մեծ մասը մնացել է թրքական սահմաններում ու միայն մի քանի գյուղեր՝ Խորհրդային երկրում՝ Բաթումիի շրջանում:

Բաթումիի շրջանի գյուղերը հիմնվել են Ճորոխ գետի արևմտյան ափերում, որոնք են.

Գրզըլ Թոփրաք-Բաթումիից 4 ժամ հեռու, Ճորոխ գետի արևմտյան ձովափնյա երկրամասում: Բնակիչները 20 տուն մահմեդական համալսարանային, շուրջ 80 տուն քրդեր:

Չարնալի կամ Ճառնալ-Գրզըլ Թոփրաքից դեպի հարավ, իսիստ լեռնային գյուղ, զուտ համալսարանային մահմեդական 30 տուն, Գարաքչի օղլի, Քյոս օղլի, Ֆեյզ օղլի, Միլիշ օղլի, Դավիթ օղլի և այլ ազգատոհմերից:

Գարաք օղլի Իբրակիմի վկայությամբ իրենց նախնիները կոչվել են Գարաքյաններ, իսկ Քյոս օղլիների՝ Քոսյան, Դավիթ օղլիների՝ Դավիթյան լինելը անկասկած է:

Գյոնիո-Գրզըլ Թոփրաքից դեպի Խոփա լեռնային անխառն մահմեդական համալսարանային գյուղ 50 տնվոր բնակչություն, մեծ մասը Գարաքաջակ օղլի, Մարաշ օղլի, Գարաիբրակիմ օղլի ազգատոհմերից:

Գարաիբրակիմ օղլի Իսակի ու նրա հորեղբայր 80-ամյա Ահմեդի վկայությամբ, նրանց նախնիները Ճերմակյան են կոչվել ու մինչև այսօր էլ համալսարանային իրենց Ճերմակցի են անվանում:

Կորիաթ-Գյոնիոյի հարավային սահմանակից գյուղ 30 տուն բնակչություն. Թաթար օղլի, Թանթ օղլի, Մալիհ օղլի և այլ ազգատոհմերից:

Ավքա-Կորիաթի սահմանակից փոքր գյուղ, 8 տուն բնակչությամբ, Աբբույուք օղլի, Մարիսոշ օղլի ազգատոհմերից:

ՓԱԿ ԴՌՆԵՐԻ ԱՌԱՋ
ԱՌԱՋԻՆ ՄԵՐԺՈՒՄԸ

Հիմա էլ, որ հիշում եմ հեռավոր այն օրերի մեր պետական ու կուսակցական աշխատողների նոգկալի վերաբերմունքը հայ համշենցիների նկատմամբ, ամբողջ մարմնով փշաքաղվում եմ: Բայց նախ ասեմ, թե ինչ ասել են «համշենցի», «Համշեն», «համշենական»:

1967 թվի մարտին ես առաջին անգամ համշենցի հայեր տեսա: Այդ մասին գրեցի «Գրական թերթում»²⁰¹: Հետո հրատարակեցի «Չայն համշենական» ազգագրական-բանահյուսական ժողովածու: Այդտեղ ասացի. «Մայրը գրեթե մոռացել է իր զավակներից մեկին»²⁰²: Ասեմ՝ Համշենը մի ժամանակ ընդգրկում էր Փոքր Հայքի ծայր արևելյան գավառը՝ նախ բուն Համշենը, հետագայում նաև Օրդու, Ջենիկ, Տրապիզոն երկարությամբ: Դա Սև ծովի հարավ-արևելյան ափն էր: Համշենի հայր ամբողջ երեք հազար հինգ հարյուր տարի իր բնօրրանում ապրեց հայկական կյան-

²⁰¹ Ակատի ունի հետևյալ հրապարակումը՝ Ս. Խանգաղյան, Չայն համշենական, «Գրական թերթ», 1967, ապրիլի 14, № 16, էջ 4: Ս. Խանգաղյանի հակիրճ խոսքից հետո «Լոռյի գրական խմբակի անդամների ստեղծագործություններից» ենթավերնագրի ներքո տպագրվել են Անդրանիկ Զեյթունյանի մեկ պատմվածքը և Համշենի բարբառով գրի առած ինն առած-ասացվածքները, Աշոտ Քոչկոնյանի և Ալեքսանդր Անտոնյանի բանաստեղծությունները, Գուրգեն Խաչատրյանի մեկ բանաստեղծությունն ու «Համշենի առակներից» երեք մշակումները (Ս. Վ.):

²⁰² Չայն համշենական, ժողովածու, կազմեց և խմբագրեց Սերո Խանգաղյանը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1971 (- 248 էջ), էջ 3 (Ս. Վ.):

քով, մինչև թուրքական բարբարոսների պատճառած կործանումը, այսինքն՝ մինչև 1915 թվականը: Մեծ աղետ էր եղել դրանից տակավին 300 տարի առաջ: Օսման թուրք սուլթանների բռնակալ գորքերը, թուրք մուլեռանդ քարոզիչ Ղուրուֆ-օղլի Մահմեդի առաջնորդությամբ, բռնի ուժով Համշենում հարյուր հազարավոր հայերի մահմեդական դարձրին: Հիմա, ինչպես եվրոպական աղբյուրներն են վկայում, Թուրքիայում մեկուկես միլիոն մահմեդական հայեր են ապրում: Ես այս բանը իմացա, երբ համշենցիների մոտ էի, երբ հանդիպեցի տասնյակ մահմեդական հայ համշենցիների: Այնինչ մեր ժամանակակից պատմությունը հանցավոր կերպով լռում է այդ մասին:

1967-ի մարտի 24-ին հասա համշենցիների նոր գաղթավայրը՝ Բուշոյ Մոչիի լեռնային հայկական գյուղերը: Գրեթե մեկ ամիս մնացի ընդամենը ութսուն տարի դրանից առաջ այստեղ գաղթած համշենցի հայերի մոտ՝ Վեսյուկա, Պրիմերնի, Չերեշնյա, Դե-Միմոն, Մերգեյ-Պոլե, Դագոմիս, Ներքին և Վերին Լոռ, Բերանդա և այլ գյուղերում, որոնք հայերն են հիմնադրել և հիմա էլ կան:

Այդտեղ ես հանդիպեցի ծերունի Բարունակ Թողաքյանին: Կարճահասակ, խիստ բարեկիրթ մարդ է, մտավորական էությամբ: Նա ասաց, թե ինքը հին համշենցի է, Տրապիզոնին մոտիկ Կուշանա համշենահայ գյուղից: Նրա հորեղբոր տղա Միսաք Թողաքյանը համշենահայերի ազատագրման պայքարի առաջնորդներից է եղել 1915-21 թվականներին, զինված հայդուկ-ֆիդայի: Ինքը՝ Բարունակը ևս պատանի ֆիդայի է եղել և 1918-ին ռուսական նահան-

ջող գորքի հետ տեղափոխվել է Նոր Համշեն, այսինքն՝ Աղլեր:

Մեր հանդիպումից մեկ տարի հետո Թողաքյանը անսպասելի եկավ մեր տուն՝ Տերյան փողոց: Նրա հետ յոթ-ութ հոգի գեղջուկ մարդիկ կային, համեստ հագնված, տառապած, նաև անհույս ու տխուր:

- Այս մեր եղբայրները մահմեդական համշենցի հայեր են, - ներկայացրեց Թողաքյանը: - Եկել են Կիրգիզիայի Օշի մարզից...

- Իմ առջև բացվեց հայի ողբերգության մի ամբողջ ու նոր աշխարհ: Էս ի՞նչ բան է:

- Հայերեն գիտե՞ք, եղբայրներ:

Ինչպե՞ս չէ, - մի քիչ նեղացած ասացին նրանք: - Մենք հայ ենք: Մահմեդական ենք, բայց հայ ենք, հայ ... Մեր մայրենի լեզուն - մեր բարբառը մեզ պահում է: Մենք իրեն ենք պահում, ինքը՝ մեզ:

Ուրեմն այսպես: Երեք հարյուր տարի առաջ, ինչպես ասացի, բռնությամբ մահմեդական դարձած այս հայերից մի քանիսը ահա ինձ մոտ են, իմ տանը: Մենք գրուցում ենք սրտանց, երկար:

- Ապրում էինք Բաթումի մոտի մեր հայրենի լեռնային Մարբ, Գանիո, Ավգա գյուղերում:

1921 թվականին, երբ Կարսի մարզն ու Բաթումի շրջանի կեսը ստորաբար հանձնվեցին Թուրքիային, համշենցիների այս ու էլի այլ գյուղեր մնում են սահմանի այս կողմը...

- Այդտեղ ապրում էինք մեր հայ ոգով ու կենցաղով, հայ լեզվով, թեև հավատով մահմեդական էինք: Այն մար-

դը, որ մեզ՝ մահմեդական հայերիս, «թուրք» ասեր, մենք նրա վիզը կկտրեինք...

Հետո՞: Ի՞նչ եղավ հետո: Զարմանալի հարց եմ տալիս: Մի՞թե չգիտեմ, թե ինչ է լինում «հետո» հայի հետ: Չէ՞ որ ապրել ենք մարդակեր Ստալինի կրնկի տակ:

- 1944 թվականին մեզ պոկեցին մեր մայր հողից ու արտրեցին:

Բոլորի անունից այս բանն ինձ ասում է Քյոս-օլլի Սահմեդ հայր: Բռնությամբ թուրքացրած հայի ժառանգը: Ասում է հայերեն, Համշենի դասական հայ բարբառով: Ինչ ասեմ, գրաբարը այս մարդկանց կենցաղում մորթվել է, ժամանակակից աշխարհաբարը՝ մեռցվել: Մնացել է միայն մի սուրբ հայերեն՝ բարբառը, Համշենի հայ բարբառը, որ իր մեջ ունի հայ հոգեբանության անսպառ հարստություն: Հայի մորթված լեզվի մի ճյուղն է ահա ապրում բարբառը:

- Մեզ «տավառնի» փակ վագոններով քշեցին Կիրգիզստան: Մի քսան-քսանհինգ օր հետո բանտ-վագոններից մեզ թափեցին Օշի մարզի Կրզըլ Կիյա շրջանում, սարային մեռած ամայության մեջ: - Եթե կուզեք ապրեցեք այստեղ, - ասացին մեզ բերած չեկիստները: - Չեք ուզի, մեռեք: - Չմեռանք: Ապրեցինք:

Սա ասողներն այնպես են նայում ինձ, կարծես ես Թովմա Առաքյալն եմ, որ գավազանիս մի շարժումով հայից 1921-ին իվված հայոց Գողթան գավառը կարող եմ հայացնել, ինչպես արել է Հիսուս Քրիստոսի Թովմա աշակերտը: Իսկ ես չեմ խեղճանում, ո՛չ...

Բաթումի շրջանից բռնությամբ արքայազն արքայազնի ազգանունները արքայազնի

ճանապարհին խեղել են՝ Քյոս-օղլի, Կարա-Իսխան-օղլի դարձրել: Եղել են Գասպար-Քասպարյան, Իսահակ-Իսահակյան:

- Երբ մեզ մի գիշերում արքայազնին, մեր անձնագրերը տեղնուտեղը փոխեցին, ինչ ուզեցին, այն էլ գրեցին մեզը, ինչպես կամեցան, այնպես էլ կոչեցին մեզ:

Կարաիբրահիմը ինձ է մեկնում իր «պասպորտ»-անձնագիրը: Սարսուռում են: Դրա մեջ «ազգությունը» հարցի դիմաց ռուսերեն գրված է՝ «համշենլի»: Այսինքն՝ այս մարդը (մարդիկ) «համշենլի» ազգ են: Դիվական բառ է, «ժողովուրդների մեծ հայրը» նոր ազգ է ստեղծել՝ «համշենլի»:

-Մեզ տարան լցրին ամալի հողի ձեռքերը՝ կուզեք ապրեցեք, կուզեք սատկեցեք: Ապրեցինք: Հայ ենք, ապրեցինք Կրզըլ Կիյա շրջանում: Բոլորս՝ երեխա, թե մեծ, ոչխար ու տավար պահող ենք: Ոչխար պահեցինք կոլխոգստովխոգներում: Կերակուր էինք ստեղծում պետության համար, մեզ սպանողների համար: Աքսորի դժոխային օրից մենք այլևս աստված չունենք, ոչ Քրիստոս, ոչ Մուհամմեդ: Մեր աստվածը ոչխարի կտտորն է՝ թրիքը: Մեր պահած ոչխարի մսից, կաթից, բրդից մեզ ոչինչ չէին թողնում, տանում էին...

Այս դժբախտ հայերը արքայազնի փորձում են հայկական դպրոց հիմնել, արգելում են: Ով հայերեն էր խոսում, տանջում էին:

Հարցնում են՝ որքան էիք Բաթումի շրջանից արքայազնի հայերը:

- Գիշերը զենք ու բռնակցով խուժեցին մեր տներն ու մեզ տարան: Ոմանք վախից մեռան, հատկապես մանր երեխաները: Վազոն-բանտախցերի մեջ էլ մեռան: Կանայք ծննդաբերում էին մեռած զավակներ: Բայց դե... Բաթումի շրջանից արքայազնին վեց հազար համշենցի հայերի: Տեղ հասանք հազիվ չորս հազար: Աքսորի սառույցների մեջ էլ մեռանք: Հիմա երեք հազար ենք:

- Հիմա ի՞նչ եք ուզում, եղբայր համշենցիներ,- հարցրի նրանց:

- Ուզում ենք գալ Հայաստանում ապրել,-ասացին նրանք: - Ուզում ենք գալ ձեզ հետ մնալ, Էջմիածնի հովանու տակ, հայի դժբախտ Քրիստոսի օրհնությամբ: Փրկեցեք մեզ, հայեր...

Մի ամբողջ շաբաթ այդ մարդիկ մնացին ինձ մոտ՝ մեր տանը: Ես նրանց հետ բախեցի հազար դուր ու դարպաս՝ նրանց խնդրանքը կատարելու համար: Հարցրի՝ ինչպե՞ս ծագեց ձեր մեջ այդ միտքը՝ Հայաստանում ապրելու ցանկությունը:

- Աքսորավայրում մենք գրեթե անհույս էինք,- ասացին նրանք: - Է՛հ, ասում էինք, մեր երկիրը, մեր հողն ու տները մեզնից առան-պրծան: Հիմա էստեղ թե կապրենք՝ կապրենք, թե կմեռնենք, թող մեռնենք:

Ապրեցինք: Եկավ 1953 թվականը: Լսեցինք, որ Ստալինը մեռել է: Մեռել է, մեռել է, հողը գլխին:

Մեզ հետ Բաթումի շրջաններից չորս-հինգ հարյուր տուն-ընտանիք մահմեդական վրացիների էլ էին քշել, արտորել: Վրացի էին, մահմեդական, մեր ճակատագրին եղբայր, նաև խեղճուկրակ:

1956 թվին այդ արտոսական վրացիները մարդ են ուղարկում Մոսկվա՝ Անաստաս Միկոյանի մոտ, թե՛ էսպես-էսպես, մենք մուսուլման վրացի ենք, մենք ուզում ենք վերադառնալ մեր երկիրը՝ Վրաստան:

Գնացին, ետ եկան ուրախ, զվարթ: Նրանց ընդունել է այն ժամանակ Խորհրդային Միության Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ, հայ Անաստաս Միկոյանը և օգնել: Գնացինք այդ վրացիներին տեսության, հավաքվում էին, որ վերադառնան տուն: Վրացիներն ասացին, թե Միկոյանը լսեց մեզ, հուզվեց, լաց եղավ ու ասաց:

- Մի տխրեք, ամեն կերպ կօգնեմ ձեզ, որ վերադառնաք ձեր երկիրը:

Միկոյանը վրացի մահմեդականներին օգնում է ամեն ինչով: Նրանց մեծ նպաստ-գումարներ է տալիս, պետության հաշվին, պետության ծախսերով տեղափոխում տուն-տեղով, տանում Վրաստանում տեղավորում իրենց նախկին գյուղերում, իրենց հողի վրա:

Այս իմանալով, մեր արտոսական համշենցի հայերը հույս են փայփայում՝ գուցե իրենց էլ ետ տան իրենց տեղերը: Նրանք ևս երեք հոգու ուղարկում են Մոսկվա՝ Միկոյանի մոտ, նույն խնդրանքով:

- Տասնհինգ օր Կրեմլի պատերի տակ թափառեցինք, մինչև Միկոյանը մեզ ընդունեց, - պատմում է Մոսկվա

գնացածներից Կարաբեքիր-օղլին: - Ընդունեց: Հարցրեց՝ դուք հա՞յ եք: Ըսինք՝ այո, հայ ենք: Ըսավ՝ ինչո՞վ կապացուցեք, որ հայ եք: Ձեր «պաշտոններում» չի գրած, որ հայ եք, ձեր ազգանունները...

Բացատրեցինք: Հայ ենք՝ մահմեդական հայ:

- Չեմ հավատում, - ասաց Միկոյանը թթված, բարկացած:

- Աշխարհում, - ասացինք, - ոչ մի մարդ չի գտնվի, որ հայ չլինի և ասի, թե հայ եմ:

Միկոյանը մերժեց մեր խնդրանքը, մեզ գրեթե վճռեց իր պալատից:

Այսպես ընկճված, հուսահատ նրանք վերադառնում են իրենց արտոսավայրը: Դրանից տասնմեկ տարի հետո ահա այդ հայերից ութ-ինը հոգի եկել են ինձ մոտ՝ Երևան: Նախ եկել են Վրաստան: Գնացել են իրենց գյուղերը տեսել: Այնտեղ վաղուց այլազգիներ են տեղավորված: Գնացել են Թիֆլիս:

- Վրաստանի կառավարությունը մեզ սիրով ընդունեց, - ասացին նրանք: - Վրացի ղեկավարներն ասացին՝ Վրաստանի հողում ինչ վայր ուզում եք, ընտրեցեք, մենք այնտեղ ձեզ համար գյուղեր կշինենք, ձեզ կտեղավորենք, միայն ձեր հին գյուղերումը՝ ոչ: Այնտեղ արդեն մարդիկ են ապրում, լավ չի, որ նրանց տեղահանենք:

Այսպես եղավ: Վրաստանի ղեկավարները խելք ունեն: Գիտեն, թե ինչպիսի աշխատավոր է հայը, այն էլ գյուղացին: Ամեն ինչ անում են, որ մեր համշենցիներին պահեն իրենց մոտ:

- Բայց մենք չմնացինք Վրաստանում: Եկանք Հայաստան: Հիմա ասացեք, կարո՞ղ եք մեզ տեղավորել Հայաստանում: Չենք ասում, թե մեզ շքեղ քաղաք տվեք: Ո՞չ: Մենք անասնապահ մարդիկ ենք, մեզ որևէ տեղ հողամաս տվեք և մենք մեր գլխի ճարը կտեսնենք, տուն-տեղ կստեղծենք, կապրենք:

Ես հարցրի՝ դուք Հայաստանում արդյո՞ք չե՞ք նեղվի այն բանից, որ մահմեդական հայ եք:

- Մենք հայ ենք, պրծավ գնաց,- ասացին նրանք: -- Մենք մեր երեխաների համար հայկական դպրոցներ կստեղծենք: Մենք երեք հարյուր տարի մեր հայությունը պահել ենք, չենք կորցրել, այսուհետև ևս կպահենք, երեք հարյուր չէ, երեք հազար տարի: Միայն օգնեցեք, որ մենք հեռավոր աշխարհից գանք մեր տունը:

Մենք միասին բարեսիրտ Բարունակ Թողաքյանի հետ սկսեցինք մի ծանր ճակատամարտ մղել Ղազախստանում ու Կիրգիզիայում մնացած երեք հազար հայերի փրկության համար: Ասեմ՝ ես հիացած էի այս մահմեդական հայերով: Ազնիվ են, արդարամիտ, մարդասեր, մանավանդ անխոնջ աշխատող, մի կորեկից մի լավաշ հաց ստեղծող:

Նախ Թողաքյանի ու Կարաօղլու հետ գնացի Կենտկոմ, այն ժամանակվա ղեկավարներից մեկի մոտ: Ես Կենտկոմի անդամ էի ու հավատացած, որ խոսքս չի մերժվի:

Կենտկոմի երկրորդ քարտուղարը զարմացավ՝ հայ և մահմեդական՝. խոսեց Կարախիբբահիմ Օղլու հետ: Զարմացավ, որ այս համշենցին հրաշալի խոսում է հայերեն,

իր բարբառով, իհարկե: Իսկ մի թե բարբառը հայերեն չէ: Բարբառը հայերեն է, այն էլ նրա սերուցքը, նրա մեռունը:

- Բայց այդ տեղափոխումը պետականորեն անհնարին է կատարել,- ասաց քարտուղարը: - Կիրգիզիայի ղեկավարները կնեղանան: Երեք հազար, այո՞: Դժվար բան է:

Ես նրան ասացի, թե դուք պետական հուներով մի գործեք այս մարդկանց տուն բերելու համար: Միայն հանձնարարեցեք մի երկու շրջանի, որ նրանք տեղավորեն սրանց: Այս մարդկանց կհրավիրեն այստեղ ապրող իրենց համշենցի ազգականները:

Այսպես երկար խոսեցինք: Քարտուղարը մեզ ուղարկեց Աշխատանքի տեղավորման կոմիտե (կարծեմ այդպես է կոչվում): Թե ինչ ասաց նրա նախագահին, չգիտեմ: Այդ կոմիտեում ևս զարմացան՝ հայ ու մահմեդական:

Երկար առանք-տվինք: Զգացի, որ Կոմիտեն վերնից հրաման է ստացել՝ մերժել մեր խնդրանքը, հայի խնդրանքը՝ հայ կառավարությունից: Բայց նախագահը պարզ չասաց, թե մերժվում է ձեր խնդրանքը:

- Իհարկե, անպայման պիտի օգնել ձեզ,- ասում էր նա: - Օգնել: Լավ եք անում, որ ուզում եք գալ: Այո, այո... Վաղը եկեք:

Այսպես մի շաբաթ գնացինք-եկանք: Նախագահը համշենցիներին ասաց՝ լավ, դուք գնացեք ձեր տեղերը, մենք ձեզ իմաց կտանք, թե երբ գաք:

Ես համշենցիներին տարա զանազան վայրեր, թե որտեղ իրենք գյուղ ու տուն կառուցեն, ապրեն: Նրանց շատ դուր եկան Հատիս լեռան փեշերը:

- Այստեղ մենք շատ ոչխար ու կով կպահենք: Սա մեզ հարմար տեղ է:

Ես նրանց ճանապարհեցի Կիրգիզիա՝ իրենց արքայափայրերը: Հույս տվի: Սակայն, ավա դ, իմ ու նրանց գաղափարի, արդար ցանկության վրա ոչ թե ձյուն, այլ խոշորագունդ կարկուտ մաղվեց: Հերթական այցու Կենտկում՝ համշենցիների ցավով, ողբերգական եղավ: Կենտկումում ասացին՝ ձեռք քաշիր այդ մտքից: Մենք չենք կարող այդ հայերին տեղ տալ Հայաստանում: Վե՛րջ:

Ահա այսպես եղավ 26 տարի առաջ: Ոչ մի զիշեր քունս մարդավարի չտարավ: Ցնցվում էի, արթնանում համշենցի հայերի աղաղակից:

- Մեզ անտեր մի թողե՛ք...

(Շարունակելի)

«Հայրենիքի ձայն», 1989, մայիսի 3, № 18, էջ 4, 5:

ՓԱԿ ԴՌՆԵՐԻ ԱՌԱՋ
ԱՌԱՋԻՆ ՄԵՐԺՈՒՄԸ

Հիմա էլ, որ հիշում եմ հեռավոր այն օրերի մեր պետական ու կուսակցական աշխատողների նողկալի վերաբերմունքը հայ համշենցիների նկատմամբ, ամբողջ մարմնով փշաքաղվում եմ: Բայց նախ ասեմ, թե ինչ ասել են «համշենցի», «Համշեն», «համշենական»:

1967 թվի մարտին ես առաջին անգամ համշենցի հայեր տեսա: Այդ մասին գրեցի «Գրական թերթում»²⁰¹: Հետո հրատարակեցի «Չայն համշենական» ազգագրական-բանահյուսական ժողովածու: Այդտեղ ասացի. «Մայրը գրեթե մոռացել է իր զավակներից մեկին»²⁰²: Ասեմ՝ Համշենը մի ժամանակ ընդգրկում էր Փոքր Հայքի ծայր արևելյան գավառը՝ նախ բուն Համշենը, հետագայում նաև Օրդու, Ջենիկ, Տրապիզոն երկարությամբ: Դա Սև ծովի հարավ-արևելյան ափն էր: Համշենի հայը ամբողջ երեք հազար հինգ հարյուր տարի իր բնօրրանում ապրեց հայկական կյան-

²⁰¹ Այստի ունի հետևյալ հրատարակումը՝ Ս. Խանզադյան, Չայն համշենական, «Գրական թերթ», 1967, ապրիլի 14, № 16, էջ 4: Ս. Խանզադյանի հակիրճ խոսքից հետո «Լոռյի գրական խմբակի անդամների ստեղծագործություններից» ենթավերնագրի ներքո տպագրվել են Անդրանիկ Ջեյրուսյանի մեկ պատմվածքը և Համշենի բարբառով գրի առած ինն առած-ասացվածքները, Աշոտ Քոչկոնյանի և Ալեքսանդր Անտոնյանի բանաստեղծությունները, Գուրգեն Խաչատրյանի մեկ բանաստեղծությունն ու «Համշենի առակներից» երեք մշակումները (Ս. Վ.):

²⁰² Չայն համշենական, ժողովածու, կազմեց և խմբագրեց Սերո Խանզադյանը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1971 (- 248 էջ), էջ 3 (Ս. Վ.):

քով, մինչև թուրքական բարբարոսների պատճառած կործանումը, այսինքն՝ մինչև 1915 թվականը: Մեծ աղետ էր եղել դրանից տակավին 300 տարի առաջ: Օսման թուրք սուլթանների բռնակալ գորքերը, թուրք մոլեռանդ քարոզիչ Ղուրուֆ-օղլի Մահմեդի առաջնորդությամբ, բռնի ուժով Համշենում հարյուր հազարավոր հայերի մահմեդական դարձրին: Հիմա, ինչպես եվրոպական աղբյուրներն են վկայում, Թուրքիայում մեկուկես միլիոն մահմեդական հայեր են ապրում: Ես այս բանը իմացա, երբ համշենցիների մոտ էի, երբ հանդիպեցի տասնյակ մահմեդական հայ համշենցիների: Այնինչ մեր ժամանակակից պատմությունը հանցավոր կերպով լռում է այդ մասին:

1967-ի մարտի 24-ին հասա համշենցիների նոր գաղթավայրը՝ Բոլշոյ Սոչիի լեռնային հայկական գյուղերը: Գրեթե մեկ ամիս մնացի ընդամենը ութսուն տարի դրանից առաջ այստեղ գաղթած համշենցի հայերի մոտ՝ Վեյուլկա, Պրիմերնի, Չերեշնյա, Դե-Սիմոն, Մերգեյ-Պոլե, Դագումլիս, Ներքին և Վերին Լոո, Բերանդա և այլ գյուղերում, որոնք հայերն են հիմնադրել և հիմա էլ կան:

Այդտեղ ես հանդիպեցի ծերունի Բարունակ Թողաբյանին: Կարճահասակ, խիստ բարեկիրթ մարդ է, մտավորական կույր: Նա ասաց, թե ինքը հին համշենցի է, Տրապիզոնին մոտիկ Կուշանա համշենահայ գյուղից: Նրա հորեղբոր տղա Միսաք Թողաբյանը համշենահայերի ազատագրման պայքարի առաջնորդներից է եղել 1915-21 թվականներին, զինված հայդուկ-ֆիդայի: Ինքը՝ Բարունակը ևս պատանի ֆիդայի է եղել և 1918-ին ռուսական նահան-

ջող գորքի հետ տեղափոխվել է Նոր Համշեն, այսինքն՝ Ադլեր:

Մեր հանդիպումից մեկ տարի հետո Թողաբյանը անսպասելի եկավ մեր տուն՝ Տերյան փողոց: Նրա հետ յոթ-ութ հոգի գեղջուկ մարդիկ կային, համեստ հագնված, տառապած, նաև անհույս ու տխուր:

- Այս մեր եղբայրները մահմեդական համշենցի հայեր են, ներկայացրեց Թողաբյանը: Եկել են Կիրգիզիայի Օշի մարզից...

- Իմ սոցն բացվեց հայի ողբերգության մի ամբողջ ու նոր աշխարհ: Էս ի՞նչ բան է:

- Հայերեն գիտե՞ք, եղբայրներ:

Ինչպե՞ս չէ, մի քիչ նեղացած ասացին նրանք: Մենք հայ ենք: Մահմեդական ենք, բայց հայ ենք, հայ ... Մեր մայրենի լեզուն-մեր բարբառը մեզ պահում է: Մենք իրեն ենք պահում, ինքը՝ մեզ:

Ուրեմն այսպես: Երեք հարյուր տարի առաջ, ինչպես ասացի, բռնությամբ մահմեդական դարձած այս հայերից մի քանիսը ահա ինձ մոտ են, իմ տանը: Մենք գրուցում ենք սրտանց, երկար:

- Ապրում էինք Բաթումի մոտի մեր հայրենի լեռնային Սարբ, Գանիո, Ավգա գյուղերում:

1921 թվականին, երբ Կարսի մարզն ու Բաթումի շրջանի կեսը ստորաբար հանձնվեցին Թուրքիային, համշենցիների այս ու էլի այլ գյուղեր մնում են սահմանի այս կողմը...

- Այդտեղ ապրում էինք մեր հայ ոգով ու կենցաղով, հայ լեզվով, թեև հավատով մահմեդական էինք: Այն մարդը, որ

մեզ՝ մահմեդական հայերիս, «թուրք» ասեր, մենք նրա վիզը կկտրենք...

Հետո: Ի՞նչ եղավ հետո: Զարմանալի հարց եմ տալիս: Մի թե չգիտեմ, թե ինչ է լինում «հետո» հայի հետ: Չէ՞ որ ապրել ենք մարդակեր Ստալինի կրնկի տակ:

- 1944 թվականին մեզ պոկեցին մեր մայր հողից ու արքեցին:

Բոլորի անունից այս բանն ինձ ասում է Քյոս-օղլի Մահմեդ հայր: Բռնությամբ թուրքացրած հայի ժառանգը: Ասում է հայերեն, Համշենի դասական հայ բարբառով: Ինչ ասեմ, գրաբարը այս մարդկանց կենցաղում մորթվել է, ժամանակակից աշխարհաբարը՝ մեռցվել: Մնացել է միայն մի սուրբ հայերեն՝ բարբառը, Համշենի հայ բարբառը, որ իր մեջ ունի հայ հոգեբանության անսպառ հարստություն: Հայի մորթված լեզվի մի ճյուղն է ահա ապրում բարբառը:

- Մեզ «տավառնի» փակ վագոններով քշեցին Կիրզիզստան: Մի քսան-քսանինգ օր հետո բանտ-վագոններից մեզ թափեցին Օշի մարզի Կըզըլ Կիյա շրջանում, սարային մեռած ամայության մեջ: -Եթե կուզեք ապրեցեք այստեղ,- ասացին մեզ բերած չեկիստները: -Չեք ուզի, մենք:- Չմեռանք: Ապրեցինք:

Սա ասողներն այնպես են նայում ինձ, կարծես ես Թովմա Առաքյալն եմ, որ գավազանիս մի շարժումով հայից 1921-ին խլված հայոց Գողթան գավառը կարող եմ հայացնել, ինչպես արել է Հիսուս Քրիստոսի Թովմա աշակերտը: Իսկ ես չեմ խեղճանում, ո՞չ...

Բաթումի շրջանից բռնությամբ արքարված այս հայերի ազգանունները արքարի

ճանապարհին խեղել են՝ Քյոս-օղլի, Կարա-Բախան-օղլի դարձրել: Եղել են Գասպար-Քասպարյան, Իսահակ-Իսահակյան:

- Երբ մեզ մի գիշերում արքարեցին, մեր անձնագրերը տեղնուտեղը փոխեցին, ինչ ուզեցին, այն էլ գրեցին մեջը, ինչպես կամեցան, այնպես էլ կոչեցին մեզ:

Կարաիբրահիմը ինձ է մեկնում իր «պասպորտ»-անձնագիրը: Մարտում եմ: Դրա մեջ «ազգությունը» հարցի դիմաց ռուսերեն գրված է՝ «համշենլի»: Այսինքն՝ այս մարդը (մարդիկ) «համշենլի» ազգ են: Դիվական բառ է, «ժողովուրդների մեծ հայրը» նոր ազգ է ստեղծել՝ «համշենլի»:

-Մեզ տարան լցրին ամայի հողի ճեղքերը՝ կուզեք ապրեցեք, կուզեք սասկեցեք: Ապրեցինք: Հայ ենք, ապրեցինք Կըզըլ Կիյա շրջանում: Բոլորս՝ երեխա, թե մեծ, ոչխար ու տավար պահող ենք: Ոչխար պահեցինք կոլխոգ-սովխոգներում: Կերակուր էինք ստեղծում պետության համար, մեզ սպանողների համար: Աքսորի դժոխային օրից մենք այլևս աստված չունենք, ոչ Քրիստոս, ոչ Մուհամմեդ: Մեր աստվածը ոչխարի կտտորն է՝ թրիքը: Մեր պահած ոչխարի մսից, կաթից, բրդից մեզ ոչինչ չէին թողնում, տանում էին...

Այս դժբախտ հայերը արքարավայրում փորձում են հայկական դպրոց հիմնել, արգելում են: Ով հայերեն կր խոսում, տանջում էին:

Հարցնում եմ՝ որքա՞ն էիք Բաթումի շրջանից արքարված հայերդ:

- Գիշերը զենք ու բռունցքով խուժեցին մեր տներն ու մեզ տարան: Ոմանք վախից մեռան, հատկապես մանր երեխաները: Վազոն-բանտախցերի մեջ էլ մեռան: Կանաչ ծննդաբերում էին մեռած զավակներ: Բայց դե... Բաթումի շրջանից արքայազնի վեց հազար համշենցի հայերի: Տեղ հասանք հազիվ չորս հազար: Արքայի սառույցների մեջ էլ մեռանք: Հիմա երեք հազար ենք:

- Հիմա ի՞նչ եք ուզում, եղբայր համշենցիներ, - հարցրի նրանց:

- Ուզում ենք զալ Հայաստանում ապրել, - ասացին նրանք: - Ուզում ենք զալ ձեզ հետ մնալ, Էջմիածնի հովանու տակ, հայի դժբախտ Քրիստոսի օրհնությամբ: Փրկեցեք մեզ, հայեր...

Մի ամբողջ շաբաթ այդ մարդիկ մնացին ինձ մոտ՝ մեր տանը: Ես նրանց հետ բախեցի հազար դուռ ու դարպաս՝ նրանց խնդրանքը կատարելու համար: Հարցրի՝ ինչպե՞ս ձագեց ձեր մեջ այդ միտքը՝ Հայաստանում ապրելու ցանկությունը:

- Արքայազնի մենք գրեթե անհոյս էինք, - ասացին նրանք: - Է՛հ, ասում էինք, մեր երկիրը, մեր հողն ու տները մեզնից առան-պրծան: Հիմա էստեղ թե կապրենք՝ կապրենք, թե կմեռնենք, թող մեռնենք:

Ապրեցինք: Եկավ 1953 թվականը: Լսեցինք, որ Ստալինը մեռել է: Մեռել է, մեռել է, հողը գլխին:

Մեզ հետ Բաթումի շրջաններից չորս-հինգ հարյուր տուն-ընտանիք մահմեդական վրացիների էլ էին քշել,

արքայի: Վրացի էին, մահմեդական, մեր ճակատագրին եղբայր, նաև խեղճուկրակ:

1956 թվին այդ արքայական վրացիները մարդ են ուղարկում Մոսկվա՝ Անաստաս Միկոյանի մոտ, թե՛ էսպես-էսպես, մենք մուսուլման վրացի ենք, մենք ուզում ենք վերադառնալ մեր երկիրը՝ Վրաստան:

Գնացին, ետ եկան ուրախ, զվարթ: Նրանց ընդունել է այն ժամանակ Խորհրդային Միության Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ, հայ Անաստաս Միկոյանը և օգնել: Գնացինք այդ վրացիներին տեսության, հավաքվում էին, որ վերադառնան տուն: Վրացիներն ասացին, թե Միկոյանը լսեց մեզ, հուզվեց, լաց եղավ ու ասաց:

- Մի տխրեք, ամեն կերպ կօգնեմ ձեզ, որ վերադառնաք ձեր երկիրը:

Միկոյանը վրացի մահմեդականներին օգնում է ամեն ինչով: Նրանց մեծ նպաստ-գումարներ է տալիս, պետության հաշվին, պետության ծախսերով տեղափոխում տուն-տեղով, տանում Վրաստանում տեղավորում իրենց նախկին գյուղերում, իրենց հողի վրա:

Այս իմանալով, մեր արքայական համշենցի հայերը հոյս են փայփայում՝ գուցե իրենց էլ ետ տան իրենց տեղերը: Նրանք ևս երեք հոգու ուղարկում են Մոսկվա՝ Միկոյանի մոտ, նույն խնդրանքով:

- Տասնհինգ օր Կրեմլի պատերի տակ թափառեցինք, մինչև Միկոյանը մեզ ընդունեց, - պատմում է Մոսկվա գնացածներից Կարաբեքիր-օղլին: - Ընդունեց: Հարցրեց՝ դուք հա՞յ եք: Ըսինք՝ այո, հայ ենք: Ըսավ՝ ինչո՞վ կապա-

ցուցեք, որ հայ եք: Ձեր «պաշպորտներում» չի գրած, որ հայ եք, ձեր ազգանունները...

Բացատրեցինք: Հայ ենք մահմեդական հայ:

- Ձեմ հավատում,- ասաց Միկոյանը թթված, բարկացած:

- Աշխարհում,- ասացինք,- ոչ մի մարդ չի գտնվի, որ հայ չլինի և ասի, թե հայ եմ:

Միկոյանը մերժեց մեր խնդրանքը, մեզ գրեթե վոնդեց իր պալատից:

Այսպես ընկճված, հուսահատ նրանք վերադառնում են իրենց արտոնավայրը: Դրանից տասնմեկ տարի հետո ահա այդ հայերից ութ-ինը հոգի եկել են ինձ մոտ՝ Երևան: Նախ եկել են Վրաստան: Գնացել են իրենց գյուղերը տեսել: Այնտեղ վաղուց այլազգիներ են տեղավորված: Գնացել են Թիֆլիս:

- Վրաստանի կառավարությունը մեզ սիրով ընդունեց,- ասացին նրանք: - Վրացի ղեկավարներն ասացին՝ Վրաստանի հողում ինչ վայր ուզում եք, ընտրեցեք, մենք այնտեղ ձեզ համար գյուղեր կշինենք, ձեզ կտեղավորենք, միայն ձեր հին գյուղերումը՝ ոչ: Այնտեղ արդեն մարդիկ են ապրում, լավ չի, որ նրանց տեղահանենք:

Այսպես եղավ: Վրաստանի ղեկավարները խելք ունեն: Գիտեն, թե ինչպիսի աշխատավոր է հայը, այն էլ գյուղացին: Ամեն ինչ անում են, որ մեր համշենցիներին պահեն իրենց մոտ:

- Բայց մենք չմնացինք Վրաստանում: Եկանք Հայաստան: Հիմա ասացեք, կարո՞ղ եք մեզ տեղավորել Հայաստանում: Ձենք ասում, թե մեզ շքեղ քաղաք տվեք: Ո՛չ:

Մենք անասնապահ մարդիկ ենք, մեզ որևէ տեղ հողամաս տվեք և մենք մեր գլխի ճարը կտեսնենք, տուն-տեղ կստեղծենք, կապրենք:

Ես հարցրի՝ դուք Հայաստանում արդյոք չե՞ք նեղվի այն բանից, որ մահմեդական հայ եք:

- Մենք հայ ենք, պրծավ գնաց,- ասացին նրանք: - Մենք մեր երեխաների համար հայկական դպրոցներ կստեղծենք: Մենք երեք հարյուր տարի մեր հայությունը պահել ենք, չենք կորցրել, այսուհետև ևս կպահենք, երեք հարյուր չէ, երեք հազար տարի: Միայն օգնեցեք, որ մենք հեռավոր աշխարհից զանք մեր տունը:

Մենք միասին բարեսիրտ Բարունակ Թողաքյանի հետ սկսեցինք մի ծանր ճակատամարտ մղել Ղազախստանում ու Կիրգիզիայում մնացած երեք հազար հայերի փրկության համար: Ասեմ՝ ես հիացած էի այս մահմեդական հայերով: Ազնիվ են, արդարամիտ, մարդասեր, մանավանդ անխոնջ աշխատող, մի կորեկից մի լավաշ հաց ստեղծող:

Նախ Թողաքյանի ու Կարաօղլու հետ գնացի Կենտկոմ, այն ժամանակվա ղեկավարներից մեկի մոտ: Ես Կենտկոմի անդամ էի ու հավատացած, որ խոսքս չի մերժվի:

Կենտկոմի երկրորդ քարտուղարը զարմացավ՝ հայ և մահմեդական՝ ինչուե՞ր Կարաիբրահիմ Օղլու հետ: Զարմացավ, որ այս համշենցին հրաշալի խոսում է հայերեն, իր բարբառով, իհարկե: Իսկ մի թե բարբառը հայերեն չէ: Բարբառը հայերեն է, այն էլ նրա սերուցքը, նրա մեռունը:

- Բայց այդ տեղափոխումը պետականորեն անհնարին է կատարել, - ասաց քարտուղարը: - Կիրգիզիայի ղեկավարները կնեղանան: Երեք հազար, այո: Դժվար բան է:

Ես նրան ասացի, թե դուք պետական հուներով մի գործեք այս մարդկանց տուն բերելու համար: Միայն հանձնարարեցեք մի երկու շրջանի, որ նրանք տեղավորեն սրանց: Այս մարդկանց կիրավիրեն այստեղ ապրող իրենց համշենցի ազգականները:

Այսպես երկար խոսեցինք: Քարտուղարը մեզ ուղարկեց Աշխատանքի տեղավորման կոմիտե (կարծեմ այդպես է կոչվում): Թե ինչ ասաց նրա նախագահին, չգիտեմ: Այդ կոմիտեում ես զարմացան՝ հայ ու մահմեդական:

Երկար առանք-տվինք: Զգացի, որ Կոմիտեն վերևից հրաման է ստացել՝ մերժել մեր խնդրանքը, հայի խնդրանքը՝ հայ կառավարությունից: Բայց նախագահը պարզ չասաց, թե մերժվում է ձեր խնդրանքը:

- Իհարկե, անպայման պիտի օգնել ձեզ, - ասում էր նա: - Օգնել: Լավ էք անում, որ ուզում էք գալ: Այո, այո... Վաղը եկեք:

Այսպես մի շաբաթ գնացինք-եկանք: Նախագահը համշենցիներին ասաց՝ լավ, դուք գնացեք ձեր տեղերը, մենք ձեզ իմաց կտանք, թե կրք գաք:

Ես համշենցիներին տարա զանազան վայրեր, թե որտեղ իրենք գյուղ ու տուն կառուցեն, ապրեն: Նրանց շատ դուր եկան Հատիս լեռան փեշերը:

- Այստեղ մենք շատ ոչխար ու կով կպահենք: Մա մեզ հարմար տեղ է:

Ես նրանց ճանապարհեցի Կիրգիզիա՝ իրենց արտոնավայրերը: Հույս տվի: Մակայն, ավա դ, իմ ու նրանց գաղափարի, արդար ցանկության վրա ոչ թե ձյուն, այլ խոշորագույն կարկուտ մաղվեց: Հերթական այցս Կենտրոն՝ համշենցիների ցավով, ողբերգական եղավ: Կենտրոնում ասացին՝ ձեռք քաշիր այդ մտքից: Մենք չենք կարող այդ հայերին տեղ տալ Հայաստանում: Վե՛րջ:

Ահա այսպես եղավ 26 տարի առաջ: Ոչ մի գիշեր քունս մարդավարի չտարավ: Ցնցվում էի, արթնանում համշենցի հայերի աղաղակից:

- Մեզ անտեր մի թողե՛ք...

(Շարունակելի)

«Հայրենիքի ձայն», 1989, մայիսի 3, № 18, էջ 4, 5:

ՓԱԿ ԴՌՆԵՐԻ ԱՌԱՋ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԵՐԺՈՒՍԸ

Ես այս խոսքը արդեն գրում էի, երբ կարդացի Սերգեյ Վարդանյանի համարձակ ու սրտացավ հոդվածը՝ ներքին սփյուռքի հայության ցավերի ու տառապանքների մասին: Արդեն գրածս ավարտելու վրա էի, երբ մարտի 29-ին կենտրոնական հեռուստատեսության «Ժամանակ» ծրագրով հաղորդում լսեցի այն մասին, որ վերականգնվում է Գերմանական Ինքնավար Հանրապետությունը, թե 1941 թվականին Վոլգայի ավազանից բռնությամբ արքայազն զերմանացիները վերադառնալու են իրենց բնիկ հայրենի տեղերը: Իսկ նրանք, ինչպես ասացին հաղորդման ժամանակ, երկու միլիոն են:

Այս հուսադրող լուրը իմանալով, ես որոշեցի կիսատ թողած գործս շարունակել: Որոշեցի նորից առաջ քաշել Բաթումի շրջանից արտաքսված դժբախտ մահմեդական հայերի հարցը:

Ես համշենահայերի այդ հատվածի մարդկանց հանդիպեցի մի քանի տարի առաջ: Այսպես՝ 1984-ի դեկտեմբերին Սերգեյ Վարդանյանը մեր տուն բերեց երկու համշենահայերի:

- Սրանք ևս արտաքսականներ են, Աջարիայից: Համշենահայ մահմեդական հայեր:

Ես փաթաթվեցի երկուսին էլ:

- Ա՛խ, զավակներս: Ձեր տունդարձի ճանապարհը չեք մոռացել:

- Երբե՛ք,- ասացին նրանք:

Սերգեյը հուզվել է: Ազնվական տղա է՝ պատմաբան, խիզախ: Եվ վերջապես՝ 1989-ի փետրվարի 9-ի «Խորհրդային Հայաստան» թերթում երբ կարդացի նրա ընդարձակ հոդվածը²⁰³, հայի այդ զավակը այժիս գնաց մեր մեծերին հասավ: Ինչպիսի՛ ցավ, ազգային ինչպիսի արթնացման խթան: Հարցեր է բարձրացնում, որոնք խեղդված էին մեզանում ամբողջ վաթսուն-վաթսունհինգ տարի շարունակ:

Անցած երկու-երեք տարին ինձ համար երազելի տարիներ էին և ոչ միայն ինձ համար: Ահեղ սառցաշերտեր են փշրվում: Մենք փորձում ենք ցրել շատ խավար ամպեր, որ կուտակվել են մեր ազգային մթնոլորտում: Թեև դանդաղ, բայց և այնպես պարզվում են ստալինիզմի ահեղ ոճիրները, որ թափվեցին մեր ազգի գլխին: Շատ բաների մասին արդեն շատերս, այդ թվում նաև ես, ասել ենք: Հիմա էլ բոլորս պետք է ամենայն գործությամբ խոսենք այն սուկալի բռնությունների մասին, որ թափվեցին հայ ժողովրդի գլխին, այն մասին, թե ինչպես երեսնական թվականների սկզբներից պետական դահճությամբ հարյուր հազարավոր հայեր պոկվեցին իրենց հողից, տնից ու քշվեցին դեպի ոչնչացում, դեպի արքայազն: Հայտնի է, որ, ինչպես նաև գրում է Վարդանյանը ասածս թերթում, միայն 1918-1923 թթ. ներկայիս Հայաստանի տարածքում հայերի թիվը նվազել է 523 հազարով: Ինչ ձևով էլ ուզում են դատեն, սա կատարյալ ցեղասպանություն էր: Հիշենք. Հայաստանի Կենտրոնական

²⁰³ Տե՛ս Ս. Վարդանյան, Մենք պարտավոր ենք, «Սովետական Հայաստան», 1989, փետրվարի 9, № 35, էջ 2, 3 (Ս. Վ.):

մը 1923-ին ահեղ վճիռ կայացրեց՝ թուրքի ձեռքից փախած հայերին արգելվում է Հայաստան վերադառնալ: Հիշենք՝ 1927-ին ՀԽՍՀ կառավարությունը որոշում է հանրապետության բնակչության մի մասին «Նրա սահմաններից դուրս՝ ԽՍՀՄ-ի ազատ հողային ֆոնդերում տեղավորել»: Սա կատարյալ աղետ էր: Հիշում եմ՝ տասնյակ հազարավոր գաղթական դժբախտ հայերի քշեցին դեպի հյուսիս: Նրանք ողբալով գնացին ու... այլևս, շատ քչերի բացառությամբ, չվերադարձան տուն, կորան, գնացին... Հապա 1949-ի ոճրագործությունը: Դրա մասին գրել եմ:

Մերգեյ Վարդանյանը նաև հիշատակում է, թե միայն 1970-84 թվականներին, սնտեսական, կյութական, բարոյական ու էլի այլ կարիքներից ու հալածանքներից ստիպված, մեր փոքրածավալ հայրենի հանրապետությունից ԽՍՀՄ տարբեր կողմեր են գաղթել 161 հազար հոգի: Սա ընդամենը 15 տարում: Աղե՞տ էր: Այո: Հիմա հարցնենք, ա՞սածս 1920 թվականից մինչև 1984-ը հայ ժողովուրդը սրտացավ, ազգային պետականություն ունե՞ր: Ոչ: Չունենք: Ժողովրդի նկատմամբ կա՞ր տարրական հոգատարություն: Չկար:

Հիշեցնեմ նաև այն, որ Ղրիմից, Հյուսիսային Կովկասից, Ադրբ. ԽՍՀ-ից (հատկապես Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ից) ավելի քան 200 հազար բնիկ հայեր արտաքսվեցին:

Գնացին: Գնացին կորա՞ն...

Հիմա հարցնենք՝ արդյոք, արտաքսվածներից ցանկացողներ եղա՞ն վերադառնալու իրենց ծննդյան տեղերը: Ե՞ղան, այո և շատ: Սակայն պետական բյուրոկրատիան

թույլ չտվեց: Ամեն փշածածկ դեկավար դարձել էր ժողովրդի տերը: Ոչ, ի՞նչ եմ ասում, դարձել էր ժողովրդի դահիճը:

Էլի օրինակ բերեմ:

1966-ին հինգ-վեց ջահել տղաներ եկան Երևան՝ ինձ մոտ:

- Մենք,- ներկայացան նրանք,- եկել ենք Բաքվից ոչ հեռու, ծովափին նոր ստեղծված Սումգայիթ քաղաքից: Այդ քաղաքում հիմա տասնութ հազարից ավելի հայեր ենք: Բոլորս ջահել ընտանիքներ ենք: Մեր՝ Սումգայիթի հայերիս միջին տարիքը 27 է: Մեզանից գրեթե բոլորը ծառայել են բանակում: Ղարաբաղից ենք, Շամխորից, Ադրբեջանի հայկական էլի այլ շրջաններից: Մենք բոլորս Սումգայիթում կամ շինարար ենք, կամ մեխանիկ, բանվոր, արհեստավոր: Եկել ենք ինդրելու Հայաստանի կառավարությանը, որ մեզ տեղ տա, տեղավորվենք այստեղ: Խնդրում ենք...

- Ինչու՞,- հարցրի: - Վա՞տ եք ապրում Սումգայիթում:

- Պարզապես դժոխքի մեջ ենք,- պատասխանեցին նրանք: -Հացի-թացի կարիք չունենք: Նաև լավ բնակարաններ ունենք: Աշխատում ենք, վաստակում: Բայց դա ապրել չի, մեր կերած հացը հարամ է: Մենք կյանք չունենք Սումգայիթում: Չանազան տեղերից Սումգայիթ եկած ադրբեջանցիները մեզ հալածում են, անպատվում հենց միայն նրա համար, որ հայ ենք: Բնակարանի մեր հարևան ադրբեջանցիները մեզ վրա գոռում են: -Հեռացեք, գլավոր հայեր, աստիճանները մուրտառում եք ձեր քրիստոնյա ոտքերով, հարամում եք մեր հավատը, մեր Ղուրանը: -

Աղբրեջանցիները մեր գավակներին ծեծում, ջարդում են, մեր կանանց անպատվում: Դանակով, կացնով սպառնում են մեզ: Ամիս չի լինի, որ նրանք մեզնից մարդ չսպանեն: Մենք օր ու արև չունենք Սումգայիթում: Աստծու սիրուն, փրկեցեք մեզ:

Այսպես նրանք ներկայացրին իրենց վիճակը:

Նրանք խնդրեցին Սումգայիթի ողջ հայության անունից իրենց Հայաստանում մի պատարիկ չոր, քարոտ հող տալ, ասելով, թե իրենք այդ հողում իրենց ձեռքով տներ կշինեն, կապրեն:

Հարցրի՝ իսկ ինչու՞ չեք ցանկանում վերադառնալ Ղարաբաղ կամ ասենք՝ Շամխոր:

- Ղարաբաղում ու Շամխորում հայերի վիճակը ևս ծանր է: Հայերն այդ հայկական գավառներից հեռանում են խմբերով: Նրանք ևս հալածված են...

Ես նրանց տարա Աբովյանի շրջանը, ցույց տվի Կոտայքի վերևներում եղած անմարդարնակ սարերը, լեռնալանջերը, ուր նախկինում բնակավայրեր են եղել: Կմնա՞ք այստեղ:

- Կմնանք, - համախուսք պատասխանեցին նրանք: Հարմար է: Միայն այստեղ մեզ հող տվեք, մեր փողով շինանյութ տվեք՝ ցեմենտ ու փայտ, իսկ քար այստեղ շատ կա: Տվեք և ինքներս մեր ձեռքով տուն կշինենք, հողը կկենդանացնենք:

Երեք օր շարունակ ես դռնեդուռ ընկա այս դժբախտների հետ՝ էլ Կենտկոմ, էլ Մինիստրների խորհուրդ, Գերա-

զույն խորհուրդ: Ամեն տեղ մեր աղերսանքին սառցեղեն պատասխան դեմ արին:

- Չենք կարող ձեզ ընդունել: Ի՞նչ է, Սումգայիթը սովետակա՞ն քաղաք չէ: Ի՞նչ է, դուք դե՞մ եք եղբայրությանը:

Այսպես եղավ, կրկնեմ՝ 1966-ին: Եղան նաև ղեկավար մարդիկ, որ ինձ մեղադրեցին նացիոնալիզմի մեջ, հայ-աղբրեջանական եղբայրության արանքը սեպ խրելու մեջ: Իմ վիրավորանքը դարձավ ողբ: Ի՞նչ անեն այս անտեր-անտիրական հայերը: Մեղա՛ս աստծուն...

Եվ... եղավ 1988-ի Սումգայիթի հայերի կոտորածը: Սիրոստ արյունոտվում է: Սումգայիթի հայերը կամ սպանվեցին աղբրեջանցի ղեկավարների ու բանդաների ձեռքով, կամ ցրվեցին:

Հիմա նորից վերադառնամ Միջին Ասիա ու Ղազախստան արքայրված համշենցի մահմեդական հայերի ճակատագրին:

1984 թվականի դեկտեմբերն էր: Ջահել բարեկամս՝ Մերգեյ Վարդանյանը, մեր տուն բերեց երկու համշենցի մահմեդական հայերի: Մեկը դպրոցի դիրեկտոր-մանկավարժ էր, ջահել Ջելալ Կարախիբրահիմովը, մյուսը անասնապահական ֆերմայի նախկին վարիչ, այդ օրերին արդեն կենսաթոշակի անցած Քյազիմ Կարախիբրահիմովը: Մրանց ևս 1944-ին բռնությամբ արքայրել են Ղազախստան:

- Այդ սև օրը հիշում եմ, - իր մայրենի հայոց բարբառով ասաց Քյազիմ Կարախիբրահիմովը: - Արդեն երեխատեր մարդ էի: Չեկայի գորք ներխուժեց Աջարիայի մեր գյուղը... Մեզ սուկալի տանջանքներով քշեցին Ղազախստան:

Երկուսն էլ պատմեցին, որ իրենք բնիկ էին իրենց հայրենիքում՝ Կոնյա, Ավգիա, Սար գյուղերում: Իրենց պապերին, ինչպես ասել եմ, 300 տարի առաջ են թուրք սուլթանները բռնությամբ կրոնափոխ արել: Ասացին՝ ապրում են Ղազախստանի Չիմքենդի մարզում:

- Մեզ 1944-ին տարան ու նետեցին մի ամայի-վայր, անունը Չիրկին,- հիշեց Քյազիմը: Մենք մեր ձեռքով մեզ համար տներ շինեցինք Չիրկինում, տուն-տեղ դրինք, սկսեցինք անասուն պահել՝ տնտեսության ոչխարն ու տավարը: Չիրկինում մեզ չթողին հայկական դպրոց բաց անել: Ռուսական ստեղծեցին:

Նա ու Ջելալն ասացին, թե իրենք Չիրկինում 57 ընտանիք են: Բոլորի աչքը տուն դառնալու ճանապարհին է: Տուն, այսինքն՝ Հայաստան:

- Աջարիայից վեց հազար մահմեդական հայ արքայերգ Մտալինը: Հիմա՝ քառասունհինգ տարի հետո, Կիրգիզիստանում ու Ղազախստանում նրանցից մնացել է ընդամենը երեք հազար... Օգնեցեք: Փրկեցեք մեզ...

Ես սկսեցի նորից դռնեղուռ ընկնել այս մարդկանց օգնելու համար: Սկզբում խոստանում էին օգնել: Հատուկ նամակ գրեցի Մինիստրների խորհրդին: Ասացին՝ կօգնենք:

Չիրկինի երեխաները ինձ նամակ գրեցին ռուսերեն, իհարկե:

- «Հարգելի Մերո Նիկոլանիչ: Մենք՝ Չիմքենդի մարզի Մայրամի շրջանի Չիրկին գյուղի աշակերտներս, դիմում ենք ձեզ հետևյալ խնդրանքով: Մեր համայնքը կազմված է 57 ընտանիքից: Նրանք բոլորը հայ մուսուլմաններ են, Կարաիբրահիմ-օղլի նշանավոր տոհմից... Մենք որոշել ենք

մեր բախտը կապել հայրենի Հայաստանի հետ, ապրել մեր նախնիների հողի վրա...»:

Դպրոցը ութամյա է, ասացի՝ ռուսական: Հայերեն ոչ մի ժամ չի դասավանդվում:

Նամակը ստորագրել են 68 երեխա, 9՝ առաջին, 10՝ երկրորդ, 8՝ ութերորդ դասարանցի: Երեխաների մեծ մասի ազգանունները Կարաիբրահիմով է, կան նաև Ռահման-օղլի Ռուստամ, Թաթար-օղլի Մամեդ, Չուխար-օղլի Իբրահիմ, Մուսաևա Էլմիրա...

Ա՛խ, դաժան բախտ: Հայ երեխաներ, հայեր արքայերգ, անուններն ու ազգանունները՝ թուրքի...

- Մի տարակուսեք,- ասաց դպրոցի տնօրեն Ջելալը: Մեր երեխաները բոլորը հայ են, իրենց գտարյուն հայ են համարում: Մեր երեխաները ուզում են փրկվել...

Ջելալն ինձ նվիրեց իրենց դպրոցի աշակերտների խմբային լուսանկարը: Եկեք, նայեք, մարդիկ, ի՛նչ սքանչելի երեխաներ են՝ հայկական բնորոշ երևույթներ, գեղեցիկ, խելոք, սիրուն... Նայեա, կասես Բջնիի կամ Մարալիկի հայ երեխաների լուսանկար է սա...

Ջելալն ու Քյազիմն ինձ տվին իրենց գյուղացիների, ընտանիքների համախոսական խնդրանքը՝ մեծահասակների 57 ստորագրություն: «Ուզում ենք ապրել մեր նախնիների հողում,- գրում են նրանք,- մեզ անհանգստացնում է մեր զավակների ու թոռների ճակատագիրը»:

Ասացի՝ այս խնդրագրի տակ ստորագրել են գյուղի բոլոր 57 ընտանիքների ավագները: Ես այս նամակներն ու ստորագրությունները օրինակեցի ու իմ՝ դեպուտատիս

միջնորդությամբ ներկայացրի Մինիստրների խորհուրդ։ Այնտեղ սրտացավ մարդիկ եղան, որոնք ասացին, թե համ- շենցի մահմեդական այդ հայերի պահանջները միանգա- մայն բնական ու արդար են և հնարավոր է կատարել։

Ես սկսեցի զբաղվել, թե որտեղ տեղավորենք նրանց։ Միտքս եկավ, որ մեր Մեղրու շրջանը խիստ սակավաբ- նակ է։ Դե, մտածեցի, մեր այս համշենցի հայերին ուղար- կեմ Մեղրի, տեղավորվեն բազմաթիվ դատարկված գյուղե- րում։ Զանգ տվի Մեղրի՝ կուսշրջկում։ Ինձ ասացին, թե ա- ռաջին քարտուղար Ալբերտ Վարդանյանը գտնվում է Եր- նանում։ Ես գտա նրան։ Այսպես-այսպես։ Նա անչափ ու- րախացավ։

- Կընդունենք, կընդունենք այդ դժբախտ մարդկանց,- սրտանց ասաց նա։- Թող հենց հիմա գան։ Երեք հազար հայ ընդունել, նշանակում է Մեղրու հայերի քանակը խիստ ավելացնել։ Շատ թափուր գյուղեր, անտեր հողեր ունենք, թող գան։ Թող գան։

Մի օր հետո ես Ջելլալ Կարաիբրահիմովին ու Քյազիմ Կարաիբրահիմովին Մերգեյ Վարդանյանի հետ հատուկ «Վոլգա» ավտոյով ուղարկեցի Մեղրի։

- Լավ հող է,- ասացի նրանց։ - Տաք տեղ է, ինչպես ու- զում եք դուք։ Գնացեք և եթե հավանեք, ապա ձեզ այդ շրջանում կտեղավորենք։

Գնացին։ Ետ եկան երկու օր հետո։ Տեսա թթված են։ Ի՞նչ է եղել։

- Շրջանը լավ հողեր ունի,- ասացին։- Մարդիկ մեզ ըն- դունեցին եղբայրների պես։ Ինչ ուզեք, ասացին, կանենք

ձեզ համար։ Բայց, կներեք, մեր բարեկամ, մենք չենք ուզում տեղավորվել Մեղրիում։

- Ինչու՞,- զարմացա ես։

- Ի՞նչ ասենք, ախր, մենք ուզում ենք փախչել ոչ հայկա- կան միջավայրից։ Իսկ Մեղրին շրջապատված է թուրքե- րով... Էլի՞ գնանք թուրքերի շրջապատի մեջ ընկնենք։ Մեղ- րին չենք ուզում...

Ընկա անելանելի վիճակի մեջ։ Ի՞նչ անեմ։

Հաջորդ օրը կիրակի էր։ Մտքիս մեջ նոր որոշում ծա- գեց՝ այս մարդկանց տանեմ նորաստեղծ Բաղրամյանի անվան շրջանը, այնտեղ տեղավորեմ։

Նրանց ու Մերգեյին վերցրի ու մեկնեցի Բաղրամյան։ Նաև համարձակ եմ գնում, այդ շրջանի կուսշրջկումի առա- ջին քարտուղարն է հին բարեկամիս՝ Վահրամ Մինասյա- նի որդին, ազնվական Հենրիկը։ Նա անպայման կընդառա- ջի մեզ։

Եվ ահա նոր շրջանի նոր շրջկումում եմ։ Մարդ չկա։ Մտանք միլիցիայի բաժանմունք։ Մի կապիտան ընդառա- ջեց ինձ։

Գնացինք Տավորիկ։ Արաքսի աջ ափին է։ Դեկտեմբերի սկիզբն է, բայց ձյուն չկա։ Ձախ կողմից Արարատ լեռն է, դիմացից՝ Արտենիսը, ապա՝ Հայկական պար շղթան։ Հյուրերս ուշադիր նայում են լեռներին, դաշտին, որի մեծա- գույն մասը կիսաանապատ է։ Ես նրանց հայացքներում մի զարմանալի ցավ եմ տեսնում՝ կարոտի ցավ դեպի իրենց հողն ու երկինքը։ Հարցրին՝ ո՞ր կողմն են Բաթումի իրենց հայրենի գյուղերը։ Ցույց տվի։

- Մո՞տ է:

- Հեռու չէ,- ասացի:- Շիրակով- Ղուկասյան, այնտեղից հեռու չեն ծովը, ձեր լեռները:

Քյազիմը ձեռքը հանեց պատուհանից, երկար պահեց: Քամի էր:

- Էս քամին ոնց որ մեր գյուղի քամին լինի: Հարազատ է...

Կապիտանն ասաց, թե տեղ հասանք: Լավ ասֆալտած խճուղու ճախ կողմին քսան-քսանհինգ նոր կառուցված շենքեր երևացին: Կանգ առանք, դուրս եկանք մեքենայից: Երկու համշենցիները կլանվեցին այստեղի օդով, դաշտով, մեզնից աջ երևացող Արագածով, որի հարավահայաց փեշերին Թալինի շրջանն է:

Նոր գյուղի նոր տները դատարկ են: Տակավին մարդ չի ապրում այնտեղ: Տղաները հարցրին՝ Արաքսը մոտի՞կ է: Մոտիկ է:

- Ձուկ կա՞ մեջը,- հարցրեց Ջելալը:- Լոքո: Լսել ենք դրա համբավը:

Տները տուֆից են: Լիովին պատրաստ բնակության: Շենքերը մեկ-երկու հարկանի են, երկու մուտքով, երկու ընտանիքի համար: Մենք մտանք գրեթե բոլոր շենքերը: Մենյակները ծեփած, ներկված են, դուռ-պատուհանները՝ Լա: Խոհանոցն ու լողարանները պատրաստ են, միայն ջուր չկա:

- Ջուր կլինի շուտով,- պարզեց կապիտանը:- Նան էլեկտրական հոսանք կլինի, գազ կլինի:

Մկսեցինք պտտվել նորակառույց գյուղում, Ջելալն ու Քյազիմը կռացան հող վերցրին, հոտոտեցին, նույնիսկ տարան դեպի բերանները, համը տեսան: Ես հուզվեցի՝ այս մարդիկ հողի մարդիկ են, հասկանում են հողի լեզուն, գիտեն նրա համի գորությունը՝ ինչ բերքեր կտան: Ես նկատեցի, որ նրանք հավանեցին թե հողը, թե տեղանքը: Փառք ասածուն:

Մի երկու ժամի չափ մնացինք Տավոռիկ նոր ավանում: Ի վերջո, համշենցիներն ասացին՝ այստեղ մեզ համար հարմար է:

Վերադարձանք Երևան: Նույն օրվա երեկոյան Կարաիբրահիմովները Տաշքենդ թոշոդ օդանավով մեկնեցին: Հրաժեշտին ինձ ասացին.

- Բաղրամյանի այդ գյուղը հավանեցինք: Կգանք: Աստիճանաբար կգանք՝ տասը-տասնամեկ ընտանիքով: Մնաք բարյավ...

Նրանք հետները Բաղրամյանից հողանմուշ տարան:

Կրկնեմ՝ այս մահմեդական հայերը մեզ հետ խոսում էին հայերեն, իրենց՝ համշենյան բարբառով:

Դեկտեմբերի 18-ին նրանցից հեռագիր ստացա: «Տեղ ենք հասել ապահով: Ողջոյններով՝ Ջելալ»: Հեռագիրը տված է Բելիե Վոդիի Սայրամից, համարը՝ 44704:

Ես ամբողջովին զբաղված եմ նրանց հոգսերով: Գրեթե ամեն օր մտնում եմ Կենտկոմ, Մինիստրների խորհուրդ՝ համշենցիների խնդրանքը իրագործելու:

Մի երեկո շենքիկ Մինասյանը եկավ ինձ մոտ:

- Լսել եմ՝ ուզում ես համշենահայեր բերել մեր շրջանում տեղավորելու: Ուրախ եմ: Պատրաստ ենք ընդունելու, թեկուզ երեք հարյուր ընտանիք:

Ձրուցեցինք երկար: Իրոք, շրջկոմի առաջին քարտուղարը ուրախ էր: Նոր շրջան է, աշխատող ձեռքի խիստ կարիք կա:

- Այնքան ամայի հողեր ունենք մեր շրջանում, - ասաց նա, - որ երեսուն հազար մարդ կարելի է տեղավորել, ապահովել հողով: Թող գան: Ողջ շրջանով սպասում ենք:

Ավելի համարձակ եմ բախում պետական իշխանությունների դռները՝ դրանք համշենահայերի համար բաց անելու նպատակով: Մակայն զգում եմ, որ այս դռները տհաճությամբ են բացվում իմ առջև, պետական չինովնիկ այրերի մեջ առնություն եմ նկատում:

- Կօզնենք, կօզնենք, - ասում են նրանք: Նկատում եմ, որ կեղծում են:

Համշենցիներից նամակ ստացա, հղված դեկտեմբերի 26-ին: Ծրարի մեջ մի շատ հուզիչ լուսանկար կա: Չիրկինում մեր մահմեդական հայերի հարսանիք է: Հարսը զարդարված է բնորոշ հայկական ճերմակ զգեստով՝ թրթռուն քողով, տղան թուխ բեղեր ունի, առատ մազախուրձ, կատարյալ հայի կերպար: Մեկը ավանդական գունա է նվագում: Մի կին ձեռքերը պարզած պարում է: Մի այլ հարսանքավոր կնոջ զգեստը բնիկ հայկական է՝ Տրապիզոնի տարագ, որ տեսել եմ միայն հին լուսանկարներում:

«Եղբայրական բարևներ... Չիրկինի համշենցիներից: Մեր հայ ժողովրդի, Երևանի ու հատկապես ձեր տված ջերմությունը երկար տաք կմնա մեր սրտերում...», - կարդում եմ նամակում, - «Մեր սիրելի հայ ժողովրդի մասին, Ձեր մասին լավ գիտի մեր Չիրկինում ապրող յուրաքանչյուր համշենցի...»

Նույն օրը, երբ մենք վերադարձանք, հավաքվեցին մեր գյուղացիք, բոլորը՝ մեծ ու փոքր: Պատմեցինք մեր սիրելի հայրենիքի անսահման բարության մասին՝ դեպի մեզ: Մենք պատմեցինք այն գյուղի մասին, ուր պիտի ապրենք: Մի ամբողջ շաբաթ քննարկեցինք այդ հարցը և, վերջիվերջո, եկանք օգտակար համոզման ու վճռի: Բոլորը միահամուռ համաձայնություն տվին այն բանին, որ վերադառնանք ու ապրենք մեր հայրենիքում...

Մեր այստեղի տները վաճառելու պրոբլեմը մնում է չլուծված... Այնպես որ մեր հայրերի ամբողջ տառապանքն ու քրտինքը կուտակված է այստեղ... Մեր տները շատ լավն են, բարձր գին ունեն: Մակայն տեղաբնակ դազախները, իմանալով, որ մենք, միևնույնն է, կհեռանանք այստեղից, արդեն հրաժարվում են մեր տներն առնելուց, թեև նման ցանկություն ունեին առաջներում: Նրանք մտածում են, որ մենք մեր տները հենց այդպես կբողնենք իրենց: Իսկ մեր տները մի-մի պալատ են:

Թանկագին Մերո Խանզադյան,

Հենց որ այդ հարցը վճովի, հաջորդ օրը բոլոր համշենցիները կլինեն իրենց հայրենիքում: Վերջապես կկատարվի մեր ժողովրդի երազանքը: Բոլոր համշենցիները խոսք

տվին, որ իրենք ամեն ինչ կանեն Հայաստանում՝ հանուն մեր հայրենիքի բարգավաճման...»:

Ես նորից Կենտկոմում եմ, Մինիստրների խորհրդում: Նույնիսկ Կենտկոմի առաջին քարտուղարին (նախկինին) դիմեցի:

- Էլի՞, -տրտմեց նա: - Ինչ համշենցի հայ, ինչ բան, Լեն էլ մահմեդական: Լավ, մի քիչ սպասիր, կմտածենք:

Ես համշենցի եռանդուն հայրենասեր Վովա Յայյանին ուղարկեցի Ղազախստան: Գնա իմացիր մերոնց վիճակը, ի՞նչ դժվարություններ ունեն, ի՞նչ են ուզում:

Յայյանը գնաց ու վերադարձավ:

- Բոլորը, - ասաց, - պատրաստ են գալու Հայաստան: Սակայն այդ մարդիկ արյուն քրտինքով տուն են շինել, այգի ստեղծել, անասուն ունեն: Ի՞նչ անեն: Իրենց ամբողջ ունեցվածքը այդ տներն են: Ուզում են ծախսեն: Գնող չկա: Տեղական իշխանությունները ղազախներին ասել են՝ փող չտաք այդ տներն առնելու, շուտով հայերը կգնան ու նրանց տներն ու հողը, կայքը ձեզ կմնա:

Համշենցիները խնդրում են Հայաստանի կառավարությանը, որպեսզի իրենց գյուղը, իրենց 57 տները մեր կառավարությունը գնի կամ միջնորդի՝ Ղազախստանի կառավարությունը գնի և արժեքը վճարի տանտերերին: Այս խնդրանքով էլ դիմեցի մեր վերադասին: Ապարդյուն: Ասում են՝ ինչու՞ վիրավորենք եղբայրական Ղազախստանին:

Համշենցիներն ինձ գրեցին, թե իրենց յուրաքանչյուր տան, տնտեսության արժեքը առնվազն 75-80 հազար է,

սակայն իրենք պատրաստ են բավարարվելու 10 հազարով: Թող մեզ տան այդ չնչին գումարը, որ գոնե տեղափոխվելու, ճանապարհի հաց ու թացի միջոց ունենանք:

Գրավոր դիմեցի մեր իշխանություններին՝ համշենցիներին տվեք 570 հազար ռուբլի:

Մերժեցին: Գնացի ակադեմիա: Գիտեմ, նրանց տարեկան բյուջեն 35 միլիոն 500 հազար ռուբլի է: Աղաչեցի՝ կես միլիոն գոհեցեք մեր դժբախտ հայերին: Մերժեցին խնդրանքս:

Իսկ Ղազախստանից մեր դժբախտները շտապեցնում են: - Օգնեցե՛ք: - Մոսկվալի է: Ախր արքորված, տառապած մարդիկ փրկություն են որոնում: Չկա ու չկա: Այդ մահմեդական հայերի որդեգրումը մեր Հայաստանի կողմից աստվածային գործ կլիներ:

Ի վերջո, մեր կառավարության նախկին նախագահն ինձ անկեղծ ասաց.

- Գիտես, բարեկամս, կառավարությունը ամեն ինչ կանի, որպեսզի այդ հայերին բերի մեզ մոտ: Դրա ծախսերը չնչին բան են մեզ համար: Սակայն ... Սակայն մեր Կենտկոմի առաջին քարտուղարը (նախկին) դեմ է այդ բանին: Քանի անգամ խնդրել եմ, մերժել է:

Մինչ այս, մինչ այն, լսեցի, որ Բաղրամյանի այն նոր գյուղում, որը պահում էինք համշենցիների համար, Կենտկոմի կարգադրությամբ հապշտապ բնակեցվել է նաև՝ ոչ հայերով: Այս մասին լուր տվի Չիրկինի հայերին: Նրանք գրեցին՝ ոչինչ, մի այլ տեղ կբնակվենք:

Դարձյալ գնացի Կենտրոնի առաջին քարտուղարի մոտ: Հենց որ ինձ տեսավ, գոչեց.

- Եթե մահմեդական հայերի հարցով ես եկել, չեմ ընդունի: Այդ հայերին ես չեմ թույլ տա, որ զան Հայաստանում բնակվեն: Չեմ թույլ տա: Վե՛րջ...

Երկինքը փլվեց իմ գլխին: Տուն եկա զազազած: Տե՛ր աստված, այս ի՛նչ է կատարվում...

Այսպես եղավ: Հուսահատվե՛նք: Ո՛չ:

Այս ամենը գրելով, պատմելով, ես այսօր՝ վերակառուցման այս օրերին, դիմում եմ մեր կառավարությանը: Հատուկ միջոցներ ստեղծել Միջին Ասիայում ու Ղազախստանում հայրենի հողի կարոտով ապրող երեք հազար հայ մահմեդական համշենցիներին անհապաղ հայրենիք վերադարձնելու նպատակով: Չե՞ որ նրանք ահեղ ու մարդակեր Մտալինի գոհերն են: Պետք է փրկել նրանց:

Սպասում եմ:

«Հայրենիքի ձայն», 1989, մայիսի 10, № 19, էջ 5-7:

Ս. Խանգաղյանի «Փակ դռների առաջ»

հոդվածի արտատպությունն իմ առաջարկով

տե՛ս «Չայն համշենական», ամսաթերթ,

Երևան, 2012, № 3-4, էջ 2-5 (Ս. Վ.):

«Չայն համշենական», ամսաթերթ,
2012, մարտ-ապրիլ, № 3-4, էջ 2:

Վերջին տարիներս մամուլն ու հեռուստատեսությունը քանիցս անդրադարձել են 18-րդ դարում բռնի կրոնափոխված համշենահայության անցյալին ու ներկային: Ցավոք, գրիչ վերցնողների ու ելույթ ունեցողների մեծ մասը կամ ծանոթ չի խնդրին կամ չի ցանկանում հիշատակել իրենից առաջ այդ մասին գրած գիտնականներին ու մտավորականներին: Իսկ երբ անցյալ տարի ապրիլի վերջին Արդաստանի Կրզըլ-Կիյա քաղաքից Երևան եկավ այնտեղի համշենցիներից մեկը՝ Ռուսլան Կարաբաջակովը՝ ծանոթանալու Հայաստանում վերաբնակվելու հնարավորություններին, Հայաստանի, հետո Սփյուռքի, Ադրբեջանի ու Թուրքիայի, այլ երկրների շատ լրատվամիջոցներ ուղղվեցին ստահող լուրերով, թե շատ շուտով Արդաստանից 200-250 ընտանիք համշենցիներ են բնակվելու Լեռնային Ղարաբաղում:

Երբ ամիսներ անց զանգեցի Ռուսլանին, ասաց, որ մի տասը ընտանիքի է համոզել, բայց լուծման կարոտ շատ հարցեր կան: Անցել է ուղիղ մեկ տարի, բայց այդ 250 ընտանիքները դեռ չկան, իսկ նրանց իբր շուտափույթ վե-

²⁰⁴ «Ե՛րբ կբացվեն հույսի դռները» վերնագրով պարզաբանումներն ու լրացումները գրվել և հրատարակվել են «Չայն համշենական» թերթում Ս. Խանգաղյանի «Փակ դռների առաջ» հոդվածի արտատպության առթիվ (Ս. Վ.):

բարնակեցման մասին առաջին իսկ տեղեկատվությանն անմիջապես հաջորդեց Ադրբեջանի իշխող կուսակցության՝ «Ենի Ադրբեջանի» ԵԱՀԿ ուղարկված բողոքը:

Ադրբեջանցիներն աղմկում էին, թե հայերն արդեն վերաբնակեցնում են Լեռնային Ղարաբաղի հարակից տարածքները: Փառք Աստծու, քանը արյունահեղության չհասավ, քանզի Ղրղզստանում համշենահայերը բնակվում են թյուրքալեզու ժողովուրդների, այդ թվում՝ ադրբեջանցիների հետ նույն գյուղերում ու քաղաքներում և կարող էին սաղրանքներ լինելին, և հայտնի չէ ինչ ճակատագիր էր սպասվում Օշի մարզում սփռված մոտ 900-1000 համշենցիներին: Հիշեցնեմ, որ Օշի մարզը քանիցս ազգամիջյան բախումների թատերաբեմ է դարձել:

Ինչևէ, Ռուսլանը հյուր եկավ նաև ինձ, քանզի ես էլ 1984 թ.-ին Կրզըլ-Կիյայում էի հյուր եղել նրա հայրական տանը: Ռուսլանի հայրը՝ Դուրսուն Կարաբաջակոյլին դեռևս 1960-ականներին էր պայքարել Ղրղզստանի համշենահայերին Հայաստան տեղափոխելու համար, բայց ապարդյուն: Ահա այդ փորձերին է նվիրված անվանի արձակագիր Սերո Խանգաղյանի (1915-1998 թթ.) «Փակ դռների առաջ» ընդարձակ հոդվածը, որը տպագրվել է «Հայրենիքի ձայն» թերթի 1989 թ. մայիսի 3-ի և 10-ի համարներում: Հոդվածի մեկ այլ տարբերակը «Նողկալի մերժում» վերնագրով գրողը հրատարակել է «Գարուն» ամսագրի 1993 թ. 8-րդ համարում: Հետագայում այս խնդրին անդրադարձողներին հնարավոր թյուրիմացություններից զերծ պահելու համար զգուշացնեմ, որ հոդվածում այլևայլ

պատճառներով սպրդել են տարեթվերի և անունների ուրուսիսալներ:

Որպեսզի մեր ընթերցողներն ավելի լավ բմբնեն, թե ինչու էինք կրոնափոխ համշենցիների՝ Հայաստանում բնակություն հաստատելու խնդրանքին աջակցելու համար, 1984 թ. դիմել գրող Սերո Խանգաղյանին, նշեմ, որ նա մինչ այդ էլ զբաղվել էր այդ հարցով, որ նա ՀՀ մշակույթի վաստակավոր գործիչ էր, ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր (1980-1990 թթ.), Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս (1984 թ.), նաև համաժողովրդական սեր և հարգանք վայելող գրող: Հիշեցնեմ, որ նա դեռևս 1971 թ. հրատարակել էր «Չայն համշենական» ժողովածուի առաջին հատորը, որտեղ բարձրաձայնել էր Կրասնոդարի երկրամասի և Արխազիայի համշենահայության խնդիրները, նաև գրքում ընդգրկել համշենահայ արձակագիրների և բանաստեղծների ստեղծագործությունները, ինչն այն տարիներին շատ մեծ ոգևորություն էր առաջացրել այդ գաղթօջախներում:

Ի լրումն Ս. Խանգաղյանի ստորև տպագրվող «Փակ դռների առաջ» հոդվածի, ասեմ, որ 1984-ին ես եղա Միջին Ասիայից Կրասնոդարի երկրամաս տեղափոխված համշենցիների մոտ, 1987-ին կրկին մեկնեցի Ղազախստան, Ուզբեկստան և Ղրղզստան, հանդիպեցի մեր տարաբախտ հայրենակիցներին: Իսկ հաջորդ տարի ամռանն ինձ հյուր եկավ Ջելալ Կարախիրահիմովը, մեկ շաբաթ շրջագայեցինք Հայաստանում, բայց արդեն սկսվել էր արցախյան շարժումը, ամենուր Ադրբեջանից մազապուրծ

բռնագաղթածներ էին, որոնք օգնության կարիք էին զգում: Հետո եղավ Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժը, հաջորդեցին ցուրտ ու մութ տարիները: Միջին Ասիայում էլ ծայր առան ազգամիջյան բախումներ, շատերն արտագաղթեցին, այդ թվում համշենահայերի զգալի մասը, որը քնակություն հաստատեց Ռուսաստանի Կրասնոդարի երկրամասում, Ռոստովի և Վորոնեժի մարզերում:

Երբ անցյալ տարի հոկտեմբերին Թուրքիայի Խուփաքաղաքում էի, ծանոթներիցս մեկն ասաց, որ Քեմալփաշա գյուղում մի քանի տարի է Ղրղզստանից մեկ-երկու ընտանիք է եկել բնակվելու, որ նրանք այդ օրերին հյուրեր ունեն Կրասնոդարի երկրամասից: Գնացինք նրանց տուն: Պարզվեց, որ Չադրինա գյուղի համշենցիներից մեկը Ղրղզստանից Կրասնոդարի երկրամաս արտագաղթած համշենցիներից հարս է բերել և հարսանիքին եկել են աղջկա հայրն ու հորաքույրը, որոնք կանգ են առել իրենց հորեղբոր տանը: Դեռ նոր էինք սկսել զրույցը, հորաքույրը՝ Նուրիյե (Հուրիխան) Կարաբաջակովան իսկույն ինձ ճանաչեց, ասաց, որ ինքը շատ երիտասարդ էր և լավ է հիշում, որ 1984 թ. Հայաստանից մարդ էր եկել, իրենց հավաքեց և լուսանկարեց: Ես նրան նվիրեցի իմ «Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը» գիրքը, որում տպագրված էր այդ լուսանկարը: Նուրիյեն, որ արդեն հասուն կին էր, շատ հուզվեց, արտասովեց, որովհետև լուսանկարում պատկերված իր հարազատների մի մասն արդեն ողջ չէր, ինքն էլ անբուժելի հիվանդություն ուներ: Հարցրեցի 1984 թ.-ին Հայաստան

եկած Քյազիմ և Ջելալ Կարաիբրահիմովների մասին, ասաց Քյազիմը մահացել է, իսկ Ջելալն արդեն 5-6 տարի է ընտանիքով Թուրքիայում է, Անկարայում է բնակվում, աշխատում է շախմատի դպրոցում: Այսբանը:

Եզրահանգումներ չեմ ուզում անել, թող ընթերցողները կարդան Սերո Խանգաղյանի հոդվածը, նաև իմ այս լրացումները, իրենք էլ հետևություններ անեն, իսկ ինձ համար շատ ծանր է կրկին անցյալը փորփրելը, ու նաև հիշելը, թե ինչպես էինք Սերո Խանգաղյանի հետ Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի ու Մինիստրների խորհրդի ծանր, կաղնե դռները թակում, հույսով ու հավատով սպասում փակ դռների առաջ:

«Բեգաբաթի մոլլան»

(Զրույց բեգաբաթի մոլլա Հենդիի հետ)

«Իմ դադե մօաջիր քենաաձ էր անա Թուրքիյանիվա, ան գասեր Թուրքիէին էրմէնիքն ու թուրքիյէ յար հեղէ յար ադաձ էնի անա: Աան բիձիլիգ դասնուչօրս, դասնուհինգ դաուգօն էր, սաղաստնիյէ էգու հօրի քուկանի, գասա, աֆիցկըօվ, էշադունէ վասն, արաբային վասն թէնէ գուքի էրմէնիսուն օբօլ աղաձ շէիյը, էրմէնիքը ցախուտն ի վէ փախաձ էնի: Մօրթաձնուն մօրթաձ ունէնի, փախաձը փախաձ էր, դնիյէ օբօլ աղաձ ունէնք: Դօնէ մէչը հինգ դարվի յէիջաղ ունէնի գաուրմա, յաղ, բօնիր, պաղվալնուն: Հօնէ գուքի արաբային պարցէնէ գուքի, ասկէրնսուն դօնէ գունի: Ագյար թա մէ գիլօմէշէ առնէքի անա, դէսնէնի անա, ինչան իգուն չիբուիօվէ գութտանի:

Էրմէնի դադօցը դունէ բահուշի վախէ գունի, ինչի թա քիդանանի անա մէզի ալ ցվօնէ գունի: Հէղէվ գասա, էրմէնի դադօցը յիգուն մէզի բէս էր: Ռուսը էյէվ քարաբըլնիօվէ բասմիշ աղավ, բասմիշ աղավ անդի փախաձնիյէ փախօն, մնացաձնսուն բիթուն մօրթէցին թուրքիյէ:

Նիկօլա վաքտին 9-10 դաուգօն դաղա է, օնդօրթինդա գաղվա աղավ թուրքօուն հէղէ Նիկօլան թուրքօուն հէղէ յար աղավ, մէք փախաք, քէնացաք Թուրքիէնիվա: 3-4 դարին ռվայուցիյա աղավ Ռուսիյէին:

Անդի Մօմսուն շահարան վի էլաք, էգաք մէ մէվլաքաթնիվէ: Ալի Գյունայէ էգաք Բաթում: Մէք Ջօօիօնէ Սարփին

իք: էգաք անա միր դնիյէ չկանի, կօլաձ ունէր Նիքալայէ: Անդի հէղէվ դուն շինէցաք, դուն աաք, ֆուքաա էքի, մէզ գօվ մէ ունաքի, օչխընիյէ չարթաձ էնի, ալ ինչիկ չունաքի: - Գօմաց-գօմաց ալի աղաք մարթ: Քիչ մէ գէնգինցաք, էգաք էգաք իսա վաքտիս 44 դարվին մէզիգի իստուս քէշէցին - Մօվէթը: Գրանիցա էր, մէզ քէշէցին: Իսա պօլօր մէզի դադիդմիշ աավ մէ-մէզ հաղիգ աղավ: Մէք ինչիկ պրիչինա աղաձ չունաքի: Հուքումաթին գարշուլուղ աղաձ չունաքի:

Աջարացը մէչը էլաձ էր: Աջարացիք ասկարլուղը ժօղվէցին փիյէգունի մաշինէցօվը, անդաղը հէղվին սաղաթ գանի, թէվօնքը առին ափնան աջարացիք, սաղաթնուն թէվիյը գաբէցին, ույինքը փախան: Ան փօնը քըվէցավ - Մօսկվանիվա: Էսպօն աղավ դէյնա:

Մէր միլլաթը քիչ էքի հօգա, շաղը Թուրքիէին էր: 4 մասալա գաքի, գարթացաձ չունէքի, հօյիվ էքի, օչխար փուր գէնէնի մէր միլլաթը, գարթուշի լօգօր գէբաձ էնի, մեձ դաղը թադօղ մարթ չունէքի: Աջարացիքէ ունէնի: Մտալինէ ասաց թա, Բէրիան ասաց թա:

- Ան վաքտին ինչ գէնէքի անա գիղէք թա, շահարին մեձը Բաթում, Փուրթարաձէ ցէզի քշօղ ուք, ասաց թուք մուարաբէին վաքտին ասկէրլուիս աաք օչ:

Փուրթարաձէ Ատալինին ասաց:

- Յէս գրուզին իմ, ֆամիլլաս գրուզին ա, յէս քիդիմ ասկըրլուդին վօվ իդա պօնիյէդ աավ, քուրդ, հօմշէնցի թուրքիյէցան էգօղ մարթիքէ:

Մէզի սուտդաղին քէշէցին: Քուրդն ալ քշվէցավ, հօմշէցիքն ալ քշվէցան, ջօնիյէ ալ քշվէցան լազիյէ, աջարէցէ

մէջը թուրքիեցան էգօղ մարթ գէնի, անօնց ալ, անօց ալ քէ-
շէց, ւիօշանօուն ալքէշէց, սաաղէ աջարացի մէնաց, չիստի
գրուգին մէնաց:

- Թուրքիյէ հօմշէնցինսուն նէմաղու չէնի՞ թա:

- Թուրքիյէ հօմշէնցին մուսուլման էր, ինչի՞ նէմաղօղ
էր:

- Հօմշէնցին ալ էրմէնիցան թարձաձ էր ալ:

- Բիթուն թարցաձ ա, ալ ալալէ թանալու վօլ գար:

- Մէք վօ դարվին թարցաձ իք:

- Յէս չքիդիմ, ան թարցնօղը Հազրէթի Ալին էր, Փէղամ-
բէրի վաքթին, Հազրէթի Ալին թարցուց քիլինջօվը միլլա-
թին, ան չախը թվօնք չգար, Հազրէթի Ալին էր, փայլէվան
մարթ էր:

- Լիզուն ինչի՞ մօլիյաց չէք:

- Լիզուն վօ՞վ մօլիյա գու:

- Թուրքօուն մէջը գինա գուքի:

- Մէք անօց մէջը գինա չէքի, այրի այրի կյաղ էքի: Թուր-
քէ ոյնէ կյաղին էր, մէք մէր կյաղին էքի: Լիզուն մարթ մօ-
լիյէ գու թա, էմէժինէ խաքրի գու:

- Ինչքէ՞ ս մուսլիման գէնէնի, քիդէ՞ ս թա:

- Գիլինջէ գուրթանի, փայլէվանիյէ քէլլէնի յաց չարթէ
գունի, վախօղնիյէ գէլլէնի մուսլիման, հարցնէ գունի՝ «-
Մուսլիման՞ էս թա», «Հա», նէմաղու չէնի: Խրիստյան էս
թա՞ չարթէ գուր:

Գրէկնօուն թարցուց, էրմէնիստօնուն թարցուց հօմշէն-
ցի էղօն, ան դաղը էրմէնիստօնուն հալէրիքը համշէնցի գա-
սին, թուրքիյէցան էգօղնուն լէզվընիյէ մէզի մօղիգ ին: Էրէ-

վանի լիզուն ուուշ ա քիչ մէ: էրմէնիստանի լիզուն մէզի
քէս ա: Անօց ալ հօմշէնցի գասին:

- Բաշհոմշէնցի ջօնչէս գու թա:

- Հարա, անէր լիզուն թարցուցաձ ունին, բառվէնիյէ,
հալիվօրնիյէ քիդին քիչ մէ, յաշիրը բիթուն թուրչա խաքրի
գուն: Աթինային շահարին ան փօլօր հօմշէնցի ին բիթուն:

- Մէ միլլաթը էրմէնջա խաքրի գուն, մէգալօքէ լիզուն օ-
քօլ աղաձ ունին, թուրչա խօքրի գունի:

- Անէր էրմէնի՞ էն թա:

- Հօմշէնցի ին անա էրմէնէցան թարցաձ ին:

- Գօնլիդարային կյաղին 15 դուն, սէֆթա աղաղի մէ
չքաքի:

- Գարջօցէ կյաղին ալ 20 թուրօն (այսինքն՝ ծուխ) գար:
Գյունայէ կյաղը 8 հաղիգ օջախլուղ աքի, Ջէննալէ 30 թու-
րօն գար, Մօքօյի գասէնի՞ 10 թուրօն, ան չախը 150 թու-
րօն գէլլէր, հիմի շաղ գօ:

Իմ դաղէ Գյունայէ աղաձ ա, իմ բաբէ Խօփային աղաձ
ա, Խիգօ գասին:

- Քէզի վօ՞վ ասաց, թա մէք էրմէնիցան թարցաձ իք:

- Լիզուն գասա, վօ՞վ ասօղ ա: Էրմէնիջէ խաքրի գուք ա-
նա, անդի թարցաձ իք ալ: Ալ ասօղ բիդի թա:

- Վօ՞ դարվին մուսլիման աղաձ իք:

- Քիթաքի մէջը քրվաձ ա՞ էգու հաուր իյէք-ջօրս դայի ա-
նայ:

- Ուստի՞ էգաձ ա ան քիթաքը:

- Սքբույուքօղլի քիյաձ ունի: Օնունը ինչի՞ն էր:

- Ալի էֆենդի, ան չախը շաղ գարթացաճ մարթօցէ էֆենդի գասէնի:

- Գարթա, վօ՞րդաղ քրվաճ ա:

- Խարաք աղաճ ա, օրթի: Իսա մէմէ թարվաճ էր: Իսա քօնի դարվի ա, էգու հաուր: Բիթուն ավիյաճ ին:

- Ինչ քիյաճ ունին, գարթա:

- Ինչո՞ւ բիդէր անա, մարթը քիյաճ ունի, ահա, հօգա յաւինը քէրվաճ ա, էգաճ ա, էգաճ ա, էգաճ ա, հօգա հիվօնդիսուն հօմա քիյաճ ունի, ինչքէս շիդգօղ ա:

- Վօ՞ դարվուն մուսլիման աղաճ իք, քէրվաճ էր թա:

- Հա, քէրվաճ էր, քէդնու չիմ գայի: Հիմի ավիյաճ ա:

- Ավալէ գարթացաճ էր իյէք հաուր հինգ դայի գասէր:

- Չա, էգու հաուր իյէք դայի:

- Փաշալին գարթաց ու իյէք հաուր հինգ դայի:

- Աքրույութօղլի Ալի էֆենդի խօջա էր անա, քիյէց մուսուլման էլլուշէ անդէ ավալէ էգաճ ա»:

ԲԱՌԱՐԱՆ

ՀԱՄՇԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԽՈՓՍՅԻ ԽՈՍՎԱԾՔ՝

ՀԱՄՇԵՅՆԱԿ

(ԹՈՒՐՅԵՎԱՆՅԻՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԴԱԼԱՅԻՆԵՐԻ ԵՆԹԱԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐ) – ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆՆ²⁰⁵

— Ա —

Աաքազ, արաքազ (արդ.՝ այաքազ) – արեգակ:

Աքա, գաքա – 1. կապա, պարեգոտ: 2. կոշտ կտորից կամ այլ նյութերից կարված միջին երկարության բաձկուն:

Աքի – դիմելաձև արական սեռի ավագին, օգտագործվում է նաև նրա մասին խոսելիս՝ անվան փոխարեն:

Աքլա – դիմելաձև իգական սեռի ավագին, օգտագործվում է նաև նրա մասին խոսելիս՝ անվան փոխարեն:

Աքհազյա, Աքխազյա – Աքխազիա:

Աքրիլ (ամսանուն է) – ապրիլ:

²⁰⁵ Բառարանի բառերը գրառել են Կենտրոնական Ասիայում և Թուրքիայում բնակվող կրոնափոխ համշենահայերից: Բառարանից օգտվելը դյուրացնելու համար վերջում առանձնացրել են տարվա եղանակներ, ամիսներ, շաբաթվա օրեր, թվեր, գույներ, ինչպես նաև ազգակցական կապեր ցույց տվող և մարմնին առնչվող բառեր:

Իմ կազմած և հրատարակած նախորդ բառարանները տե՛ս Չայն համշենական, ժողովածու, բանաստեղծություն, արձակ, բանահյուսություն, գիրք 3, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Մերգեյ Վարդանյանը, Երևան, «Խորհրդային գրող» հրատ., 1989 (- 252 էջ), 245 բարբառային բառերի բառարան (էջ 241-246): Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ), Երևանի պետականիստարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009 (- 428 էջ), Խոփայի խոսվածք- Գրական հայերեն (1898 բառ, էջ 272-338) և Գրական հայերեն – Խոփայի խոսվածք (էջ 339-401):

Աբրուշ – 1. ապրել: 2. կենակցել:

Աբրիգոս, քախսի²⁰⁶ – ծիրան:

Աբուր – ջրալի ճաշատեսակ է, պատրաստվում է տե-
րևակաղամբով, եգիպտացորենի ալյուրով, յուղով և
այլն:

Ագ – աղբյուրի, ջրի ակ:

Ագիշ, խենուրսեպիչ – փոքրիկ, մետաղյա թիակ՝ տաշտին
կպած խմորը քերելու համար՝ ակիշ:

Ագրա, արգա (արդ.՝ այգա) – ատամ:

Ագոս – ակոս:

Ադալէթ – արդարություն:

Ադէս, լադէս – 1. հավի կրծքի երկճղի ոսկոր: 2. գրագ, գրագ գալ:

Ադէր – նրանք:

Ադիչ – փերակից մեղր քամելու գործիք:

Ադվէդ, ջեվաբ, ջուդաբ²⁰⁷ – պատասխան:

Ադու – դրա:

Ազադութին, ազադուտուն – ազատություն:

Աթար – աթար:

Աթմաջա – ճուռակ, արու բազե:

Աթոր – աթոր:

Ալլահ, Ալլա, Էլլա – Ալլահ:

Ալաֆ, օղանք, օվանք – ընտանի խոշոր եղջերավոր կենդանիների
համար պատրաստվող կերեր:

Ալենթիրիք, ջեյրան – էլեկտրականություն:

Ալթուն – ոսկի:

Ալի – դարձյալ, կրկին, վերստին:

Ալի ու – էլի որ:

Ալլայ, բիթուն, բութուն – ողջ, բուրբ, լրիվ, ամբողջ, ամբողջովին,
լիովին:

Ալչիլուդ, Էլչիլուդ – խնամախոսություն:

Ալուր – ալուր:

Ալքյասար – մուրճի տարատեսակ է:

Ախթուշ – հաղթել:

Ախչիք, աչխիգ – աղջիկ:

Ախպար (արդ.՝ ախպայ) – եղբայր:

Ախպարութին, ախպարուտուն (արդ.՝ ախպայուտուն) – եղբայ-
րություն:

Ախպոյր (արդ.՝ ախպոյ), փուդար – աղբյուր:

Ախքադ – խեղճ, կարեկցանքի արժանի:

Ախքադութին – խեղճություն, աղքատություն:

Ահա – ահա:

Աձ – այծ:

Աձէլի – ածելի, սայր:

Աձուշ, հաձուշ (ձու) – ածել:

Աձուք – բանջարանոց:

Ադ, թուզ – ադ:

Ադա – ադա, հարուստ, հասարակական դիրք ունեցող մարդ:

Ադադիգ – այդքան հատ:

Ադաձ պօն – եղած բան:

Ադաման, ադամօն – ադաման:

Ադդ – 1. ադտ, կեդտ: 2. ցեխ:

Ադդօդ – 1. ադտոտ, կեդտոտ: 2. ցեխտոտ:

Ադդօդուշ – 1. ադտոտել, կեդտոտել: 2. ցեխտոտել:

Ադէսուք – ծովի ջրի աղի լինելու համար են ասում:

Ադի, թուզլու – աղի:

Ադիմ – եղյամ:

Ադիմգերուշ – եղյամապատվել, եղյամով ծածկվել:

²⁰⁶ Քախսի են ասում Թուրքիայում, աբրիգոս՝ նախկին ԽՍՀՄ հան-
րապետություններում բնակվող կրոնափոխ համալսելիները:

²⁰⁷ Ջեվաբ, ջուդաբ են ասում Թուրքիայում, ադվէդ՝ նախկին ԽՍՀՄ
հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համալսելիները:

Աղինջ – եղինջ:

Աղինուշ – հղիանալ, ասվում է միայն կովերի համար:

Աղուշ, ախուշ – խնդրել, աղաչել:

Աղչուր – աղաջուր:

Աղու, տախ, գէիր – թույն:

Աղուղ – արոտավայր:

Աղուլի – թունավոր:

Աղուն – 1. արյուն: 2. կարիճի խայթոց:

Աղուն – աղալու համար նախատեսված հացահատիկ՝ արուն:

Աղունուշ – արյունոտել:

Աղունք, աունք – եղունգ:

Աղուշ – աղալ:

Աղի, թըրիք – կենդանիների՝ ձիու, էշի, ջորու, կովի և գոմեշի կղկղանք՝ թրիք, գոմաղը:

Աղիօսոց – թրիքի և աթարի հավաքման վայր:

Ամա, համա – բայց:

Ամա, հումա – համար:

Ամար, օմար – ամառ:

Աման – աման, ամսե:

Աման, ամօն – այդպես:

Ամենդաք – ամանեղեն:

Ամիս, օմիս – ամիս:

Ամնուշ, օմնուշ – 1. ամանի, որևէ տարայի մեջ դնել:

2. փաթեթավորել: 3. ծածկել, վրան քաշել: 4. որևէ նյութով կամ լաքով պատել՝ լաքապատել:

Ամչրգան, օմչրգոն – ամաչկոտ:

Ամչուշ, օմչուշ – ամաչել:

Ամսըքան – հղիության ամիսների քանակը:

Այնե – հայելի:

Այշիչաղ – արևածաղիկ:

Այրի – առանձին:

Այշիչաղի յաղ – արևածաղիկի ձեթ:

Ան – նա, այն:

Անա – եթե, երբ, որ:

Անալուղ, գայնանա – գոքանջ:

Անբաք – անհամ, անալի:

Անգաբաթ – 1. անկապ, բանից անտեղյակ, գործի, իրավիճակի հետ կապ չունեցող անձ: 2. տարածամ՝ ոչ պայմանավորված ժամին:

Անգամիշ (օնգոմիշ) ըլլուշ – հասկանալ:

Անգուշ, օնգուշ – ականջ:

Անգուշ (օնգուշ) թենուշ – 1. ականջ դնել: 2. ունկնդրել:

3. խորհուրդը լսել: 4. ասվածը նկատի ունենալ:

5. հնազանդվել:

Անգուշե գանչուշ, օնգուշե գօնչուշ – ականջը կանչել, մեկի բացակայությամբ նրա մասին խոսել, նաև հիշել:

Անդեր, օնդեր – անտեր:

Անդի – դրանից:

Անդի հեղեղ – այնուհետև, դրանից հետո:

Անենսք, անեցք, օնեցք – անեծք:

Աներ – նրանք:

Անթենաք սադգուշ – անդանակ սատկել, այն կենդանիների մասին է, որ ոչ թե մորթվել են, այլ որևէ հիվանդությունից սատկել են: Դրանց միսը չի ուտվում:

Անթուլաք, օնթուլաք – հաստ փայտ, որի վրա թեքությամբ փայտեր են շարում կրակ անելու համար:

Անթուս, ինթուս – այն կողմ:

Անեցք, օնեցք, անեսք – անեծք:

Անիձուշ, օնիձուշ – անիծել, նզովել:

Անինձ – անիծ, ոջիլի ձվիկ:

Անլաթմիշ էնուշ – պարզաբանել:

Անլի – անալի:

Անլի խօսուշ – անալի, անհամ, անհետաքրքիր խոսել:
Անխերք – անխելք:
Անջար – անճար, անհույս:
Անջուրա – անճուռա, անջորան: Մանր, սև, փայլուն սերմերով խոտաբույս է, որը փռում են տավարի տակ:
Անմաղք – անմեղ:
Անչախուլ, խենոցի, յաղուղ, յայիք – խնոցի:
Անչաք, անուչաք – այնչափ, այնքան:
Անսնուշ, օնսնուշ – 1. գնալով անցնել: 2. մեկից առաջ ընկնել:
3. դադարել: 4. անհետանալ: 5. մոռացվել: 6. մի կողմից մյուսը գնալ: 7. ընթանալ: 8. ազդեցությունը, կարևորությունը կորցնել:
Անցած, օնցած – անցած, անցյալ, նախորդ:
Անցողուշ, օնցողուշ – անցնել-վերջանալ, ավարտվել:
Անուբէ – այբուբեն:
Անուն, օնուն – անուն:
Անուշ, օնուշ – անուշ:
Անուշելիք, օնուշելիք – ուտելիքին ավելացվող համեմունք, համեղ դարձնող որևէ հավելում:
Անօղթ – 1. անժամանակ: 2. վաղաժամ: 3. անտեղի:
Աշըղ, աշիղ – սիրած:
Աշըղլուղ, աշիղլուղ – սիրահարություն:
Աշխար (արդ.՝ աշխայ) – աշխարհ:
Աշխար էգուշ – աշխարհ գալ՝ ծնվել:
Աշուն – աշուն:
Աշուշ, փութ էնուշ – նայել:
Աչար – արջառ, եգ:
Աչերօզ – ցլիկ:
Աչգերուկ – գարուկ, տիկնակլունձ:
Աչիչ – չար աչք կայցնել, աչքով տալ:
Աչիչ հելուն – աչքի ուլունք:

Աչվի, աչֆի – աչք:
Աչվի էնուշ – աչքով անել, աչքի շարժումով հասկացնել, աչքի կույր իջեցնելով նշան անել:
Աչվի թէնուշ – աչք դնել, աչք տնկել, ինչ որ բան հավանել, ցանկալ զողանալ, ձեռք բերել:
Աչվենիյէ շիուշ – աչքերը չռել, աչքերը լայն բացել:
Աջ, բէրութ – բողբոջ, կոկոն:
Աջարյա – Աջարիա:
Աջերթուշ – ճմրթել:
Աջթերուշ, բէրութթերուշ – բողբոջել, կոկոն տալ:
Աջերուշ – 1. ճգմել, տրորել: 2. մերսել:
Աջերվուշ – ընկճվել, ճնշվել:
Աս, հաս – այս, սա:
Ասաղ – ասեղ:
Ասաղ թէվուշ – ասեղով սրսկել:
Ասեր – սրանք:
Ասեցենուշ – ստիպել խոսել, խոստովանել:
Ասթիս – այս կողմ:
Ասխընդուշ, աստիսենդուշ – 1. ասղնտել, ասեղով կամ ասեղի նման ծակծկել, ծակոտել: 2. մարմնում ծակծկոցներ զգալ:
Ասպած, Ասված, Ասթեված – Աստված:
Աստաղ, աստախք – աստղ:
Աստաղուզ, արանձ (արօնձ) աստաղ – առանց աստղ, անաստղ:
Ասփ – ասպ, ազբ, ջուլհակի հաստոցի շարժուն շրջանակ՝ սանրաձև թելերով, որոնց արանքով անցնում են հենքի թելերը:
Ասքեր – զինվոր:
Ասօր (արդ.՝ ասօյ), հասօր – այսօր:
Ասուշ – ասել:

Ավալէ – առաջ, հին ժամանակներում, անցյալում, նախկինում:

Ավալուբար – ապուպապ, նախնի:

Ավդեցենուշ – հավատացնել:

Ավդուշ – հավատալ:

Ավգոս – կենդանիների ջուր խմելու համար գետնից բարձր, ոչ խորը, նեղ և երկար քարե, մետաղե կամ փայտե հարմարանք, տաշտաձև փորված գերան՝ գուռ, ջրովագան:

Ավել – ավել:

Ավելյի – 1. ավելի: 2. ավելորդ: 3. շատ: 4. մնացորդ: 5. անպետք:

Ավելուշ – ավելել:

Ավելուսք, ավելուցք – 1. ավելցուկ: 2. արդ:

Ավեր – 1. վատ: 2 սխալ: 3. անսարք:

Ավերած – 1. փչացած: 2. ջնջված:

Ավեր խօսուշ – վատ խոսել, վատաբանել:

Ավթա – շարաթ (7 օր):

Ավիրուշ, ավելուշ (արդ.՝ ավիյուշ, ավելյուշ) – 1. ավերել:
2. քանդել: 3. ջնջել: 4. կործանել: 5. փչացնել:

Ավջի – որսորդ:

Ավջիլուդ – որսորդություն:

Արաբա – 1. ավտոմեքենա: 2. արաբա (սայլ):

Արանձ, արօնձ – բացակայությունն այն առարկայի կամ երևույթի, որը նշվում է այս բառից հետո առանց:

Արանձ (արօնձ) խեթք – առանց խելք, անխելք:

Արային – միջև:

Արաչ, արանչ – 1. առաջ: 2. նախկինում: 3. սկզբում: 4. նախապես:

Արգեթափ – անատամ, ատամները թափված:

Արդեցուք – արտասուք, արցունք:

Արդ (արդ.՝ այդ) – 1. արտ: 2. դաշտ:

Արդախան (քաղաք է) – Արդահան:

Արեթմիշ էնուշ – անջատել, բաժանել:

Արեմիշ էլուշ – ուշքի գալ:

Արենգոխ – 1. մի կողմի վրա: 2. զառիթափ ճանապարհ:

3. սարալանջով անցնող ճանապարհ: 4. հորիզոնական:

Արի մենուշ – առանձին մնալ:

Արիս, հարք, հարգ, արուն – առու:

Արձուշ – արածել:

Արձեցենուշ – արածացնել:

Արմուգ – արմունկ:

Արնուշ – 1. առնել: 2. վերցնել: 3. գնել: 4. ամուսնանալ:

Արչ (արդ.՝ այչ) – արջ:

Արչեթ – առջև, առջևի կողմ, առաջամաս:

Արչեթվենուս – առաջիկայում, առաջիկա:

Արչեվ, արչեթ – առջև:

Արչի դարի (արդ.՝ դայի) – նախանցյալ տարի:

Արչու (արդ.՝ այչու) մաղու – մեծ, վայրի մեղու, բույնը շինում է հողի մեջ:

Արչիու – առաջվա, նախկին:

Արչի (արդ.՝ այչի) քօթիդ – արջի քոթոթ:

Արջի (ծառատեսակ է) – հաճարի, հաճարենի, քրիստոնյա համշենահայերը հաճարենուն ասում են ածրի, լատիններեն՝ Fagus, թուրքերեն՝ քայրն, ռուսերեն՝ բուկ:

Արջուք – հաճարենիների խումբ, աճելու վայր:

Արուն – անձրևի ժամանակ ջրերը գետն ուղղելու համար փորված առու:

Արփա – գարի:

Աունք, աղունք – եղունգ:

Ափ – 1. ձեռքի ափ: 2. գետի ափ:

Ափարջուդ – նոր ծլած կանաչ սոխ:

Ափթալ – ապուշ, հիմար:

Ափնան էգուշ – ձեռքից գալ, հնարավորության սահմաններում մի բան անել:

Աքլար (արդ.՝ աքլայ) – արաղաղ:

Աքլերջութ – փոքր աքլոր:

Աքվա – առավուտ:

Աքրեք – կարիճ:

Աքուշքա – պատուհանի շրջանակ:

Աֆիշ – կինոնկարների, համերգների և միջոցառումների մասին երևացող տեղերում փակցվող գովազդ, հայտարարություն:

Աֆֆ էուշ – ներել:

— Բ —

Բաալի – թանկ:

Բաբ, բաբի – պապ:

Բաբա, դադ, հար (արդ.՝ հայ)²⁰⁸ – հայր:

Բաբիլա – պապին դիմելու փաղաքշական ձև:

Բագաս – պակաս:

Բագասնուշ – պակասել:

Բադ – ցանկապատ:

Բադուշ – 1. ցանկապատել: 2. շուռ գալ: 3. ընկնել, շրջվել: 4. գլորվել: 5. փլել: 6. քանդել:

Բադամ – նուշ:

Բադերուշ – 1. պատռել: 2. պայթել:

Բադեքենուշ – 1. պատռեցնել: 2. պայթեցնել:

Բագար, փագար (արդ.՝ փագայ) – 1. շուկա: 2. կիրակի:

Բագի բիր – 1. երբեմն: 2. մերթընդմերթ:

Բաժքուշ – բաժանել, զատել:

Բադիս – քենի:

Բալլի – հայտնի:

Բախ – բեղ:

Բահուշ, բաուշ – 1. պահել: 2. թաքցնել: 3. պահպանել:

Բադ, բախ – պաղ, սառը:

Բադդոր – պղտոր:

Բադեքենուշ – 1. պաղեցնել, սառեցնել: 2. խաղաղեցնել:

Բադինձ – 1. պղինձ: 2. պղնձե մեծ կաթսա:

Բադինձվոր – պղնձագործ:

Բադրաջ, բաքրաջ – պղնձե փոքր դույլ, պղնձե կաթսա:

Բադութին – խաղաղություն:

Բադ փերնուշ – սառնասրտությունը պահել, սառնասիրտ լինել, չնեղվել:

Բայադի – 1. ամուր: 2. ստոր:

Բայիր, բոյիր – բլրակի լանջ, փոքր, թեք տարածք, ոչ մեծ գառի-թափ:

Բանիր, բոնիր – պանիր:

Բաշլուդ – տղամարդու գլխի փաթթոց, գլխանոց:

Բաշմալում, հարալ – համենայն դեպս, հավանաբար, ամեն դեպքում:

Բաչ – համբույր:

Բաչ էուշ – համբուրել:

Բաջա – երդիկ:

Բաջախա – ազդր:

Բաջանադ – քենակալ:

Բասթոն – ձեռնափայտ:

Բարագ – թեք տեղանք, գառիվեր:

Բարաժ – ամբարտակ:

Բարավ – պառավ:

Բարավնուշ – պառավել:

Բարավցաձ – պառաված, ձերացած:

Բարգիդադ – անկողին:

Բարգեքենուշ – 1. պառկեցնել: 2. քնեցնել:

Բարգուշ (արդ.՝ բայգուշ) – պառկել:

²⁰⁸ Հայր՝ հար (արդ.՝ հայ) բառը գիտենք թիչ թվով մեծահասակներ:

Բարգ – ցուրտ:

Բարի – գոնե, ծայրահեղ դեպքում, գեթ, միայն թե:

Բարխ – ժայռ:

Բարլավա (թխվածք) – փախլավա:

Բարմազ – դռշար:

Բաքրաջ, բաղրաջ – պղնձե փոքր դույլ, պղնձե կաթսա:

Բերուք, աջ – բողբոջ, կոկոն:

Բերուքթերուշ, աջթերուշ – բողբոջել, կոկոն տալ:

Բեղեղուշ, մոն էգուշ – գրոսնել:

Բեղէխ, բեղաղ – պտղունց:

Բեղ էնուշ – 1. սպասել: 2. մնալ: 3. հսկել: 4. հուսալ:

Բեղուք – պտուկ:

Բեղք, լավ²⁰⁹, սոյ – լավ:

Բեղքընուշ, լավնուշ – առողջանալ:

Բեղքութին – լավություն:

Բեզդուք, վօր, օր – հետույք:

Բեթեմալ – անարժան, անպետք անձ, հարազատներ ու ազգականներ չունեցող: Բեթեմալը օսմաներենից մնացած բառ է (բե թեմել), ժամանակակից թուրքերն ասում են «թեմելսիգ» հիմք չունեցող, անկայուն, ոչ մշտական: Խոփայի խոսվածքում բեթեմալ նշանակում է ձախորդ, անհաջողակ, շատ ցավ ու հոգս ունեցող, խեղճ, անբախտ անձնավորություն, որը մտերիմներ չունի:

Բել – 1. բահ: 2. երկժանիք բահ, որն ունի իրարից հեռու երկու երկաթյա ժանիք, քրիստոնյա համշենահայերն ասում են լէխորը:

²⁰⁹ Լավ բառը խոսվածքի մոռացվող բառերից է, բայց վերջին երկու տասնամյակում Արդվինի նահանգից Հայաստան բերներ փոխադրող համշենցի վարորդների շնորհիվ այն այժմ շատերը գիտեն և հայաստանցու հանդիպելիս օգտագործում են այդ, նաև Հայաստանում սովորած այլ բառեր՝ բարն, ջան, քաղաք և այլն:

Բենդ – ջրաղացի փակող փայտ:

Բելչաղ – 1. երախակալ: 2. սանձ: 3. փոկ:

Բեմբեյազ – ճեփ-ճերմակ:

Բեշախ – գուլպա:

Բես – պես, նման:

Բեսպաղտուշ, բեսբախտուշ – պսպղալ, շողալ:

Բեսպաղտեցուշ – 1. պսպղացնել: 2. հղկել:

Բեր – ոչխարների մականատեղ, հավաքավայր, որտեղ կեսօրին ոչխարներին կթում են:

Բերբուք, բերվուք – շուրթ, շրթունք:

Բերեբեթ – առատություն, լիություն, շահավետություն:

Բեցխի (ծառատեսակ է) – լաստենի:

Բեցխութ – լաստենիների աճման վայր, լաստենիների խումբ:

Բեքար – ամուրի տղամարդ:

Բեքչի – պահակ:

Բըրիբեթ – ուղղանկյուն արհեստական շինանյութ, որով գերեզմանների և այլ շինությունների եզրապատեր են շարում:

Բիբեր – տաքդեղ:

Բիդանուշ – օգտակար լինել:

Բիդանօղ – օգտակար, պետք եկող:

Բիդացված – օգտագործված:

Բիդի – պիտի, պետք է:

Բիդու – պիտանի:

Բիթուն, բութուն, ալլայ, – ողջ, բոլոր, լրիվ, ամբողջ, ամբողջովին, լիովին:

Բիլագդուղ – ապարանջան:

Բիլմեջե, հօնգ²¹⁰ – հանելուկ:

Բիձի, բիձիգ, բիձիք – փոքր:

Բիձիգութին – մանկություն:

²¹⁰ Հօնգ բառը գիտեն հատուկենտ մեծահասակներ:

Բիծիլիգ- պիծիլիկ, փոքրիկ:
Բինչ - պինչ, քթանցք, ռունգ:
Բիշի - լավաշի նման բացված խմորից պատրաստված ուտելիք:
Բիչաբշ էնուշ - հնձել:
Բիչքի - փոքր սոց:
Բիրդէ բիրէ - այսպես միանգամից:
Բուրբիք - 1. պուպրիկ՝ տիկնիկ: 2. ծիսական տիկնիկ:
Բուլիգ - փոքրիկ աղջիկ, աղջիկ Լրեխա:
Բուլիք - աչքի բիք:
Բուլուգ, շաբիք - վերնաշապիկ:
Բուլութ, մերալ - ամպ:
Բուձէք - պիծակ, իշամեղու:
Բուջախ, քօշա - անկյուն:
Բուջուլիք - փոքրիկ:
Բուրագ, օջախ - օջախ, կրակարան:
Բորգընուշ - 1. մղկտալ: 2. կծու ուտելիքից մրմռալ: 3. մոխրանալ: 4. խորովել:
Բօբօլ - 1. որդ, ճիճու: 2. բլոճ, միջատ:
Բօբօղուշ - որդնել, որդատել, ճիճվոտել:
Բօրբօղուշ - 1. պտպտալ: 2. ինքն իրեն խոսել:
Բօզ - մոխրագույն:
Բօխք - բողկ:
Բօլօբուշ - 1. ճչալով բողբոլել: 2. գոռոռալ, բղավել: 3. ֆիզիկական կամ հոգեկան ցավի պատճառով բարձր ձայներ արձակել:
Բօղագ - կոկորդ:
Բօյա - ներկ:
Բօյ - հասակ:
Բօյիք, բայիք - բլրակի լանջ, փոքր, թեք տարածք, ոչ մեծ զանիթափ:
Բօյնա - միշտ, անվերջ, անդադար, անընդհատ:

Բօյօվ - բարձրահասակ:
Բօնիր, բանիր - պանիր:
Բօշ - դատարկ, անօգուտ, իզուր, թույլ:
Բօշաբմիշ էնուշ, թարթթուշ - դատարկել:
Բօջ, փօջ - 1. պոչ: 2. ունկ:
Բօջադ, փօջաթ - պոչատ:
Բօջբլօխ - 1. պոչուկի սկզբնամասը և վերնի հատվածը: 2. ողնաշար:
Բօրդ (արդ.՝ բօրդ), բօրդիկ - պորտ:
Բօրջ - փոխարինաբար տրվող կամ վերցվող գումար, պարտք:
Բօրջուշ - պռճոկել:
Բօրու - խողովակ:
Բօրունքղաձ ցեն - կոկորդային ձայն:
Բօրունքղուշ - կոկորդային ձայն հանել:

— Գ —

Գաադ - կարոտ:
Գաադ մենուշ - կարոտ մնալ:
Գադդենուշ - կարոտել:
Գաբ - 1. կապ: 2. առնչություն: 3. շփում:
Գաբա, աբա - 1. կապա, պարեգոտ: 2. կոշտ կտորից կամ այլ նյութերից կարված միջին երկարության բաճկոն:
Գաբէթ - մեղք, հանցանք:
Գաբիչ, կօղի, վարդիքգաբիչ, գայիշ, խուլաց կօղի - գոտի:
Գաբիսուն - հողի մեջ խրվող, կարճ, սուր փայտ, որից կապում են կենդանիներին:
Գաբուդ - կեղև:
Գաբուն - կապուկ, խուրձ:
Գաբուշ - կապել:
Գազա էնուշ, գազանուշ - կշկջալ (հավր):

Գագալ, ընգուզ²¹¹ – ընկույզ:
Գագալա – ամորձիք:
Գագալի (կակալի) մաղիս – ընկույզի միջուկ:
Գագալի գեղեփ, գեչեփ – ընկույզի կճեպ, կեղև, պատյան:
Գագլի – ընկուզենի:
Գագլութ – ընկուզուտ, ընկուզենիների պուրակ:
Գաղու – կատու:
Գաղվեցաք – կատվի ձագ:
Գագաղի, քագաղի – նավթ, կերոսին:
Գագզոզ – կուզեկուզ:
Գագեթ – թերթ:
Գաթ – կաթ:
Գաթգեղուշ – կաթկթալ:
Գաթե գեղրուշ – կաթը կտրվել:
Գաթի խօղ – սինձ:
Գաթիք (արդ.՝ գաթիկ) – ջորի:
Գաթիք – կաթիլ:
Գաթմաութ – խոտարույս է, որը կտրելիս կաթնանման հյութ է գալիս:
Գաթնօվ, գաթներած – կաթնով, կաթնարած:
Գաթներած, գաթնօվ, – կաթնարած, կաթնով:
Գաթուշ – կաթել:
Գալաթ – կողով:
Գալաշ (արդ.՝ քօմի, թուրք.՝ փուշ) – քամի:
Գալեմ, քեիչ, կեիչ – գրիչ:
Գալվուշ – 1. խցանվել: 2. պնդանալ: 3. առաջն առնել: 4 բռնել:
Գախ էնգուշ – կախ ընկնել, կախվել:
Գախ ցրքուշ – կախել, կախ գցել, կախ տալ:

²¹¹ Ընգուզ բառը գրառել են Ղազախաստանի կրոնափոխ համշեն-
ցիներից:

Գաձ – կայծ:
Գաձգեցենուշ – ապտակել:
Գաձգիչ, գաձուլիզ, գաձօրիզ – լուսատտիկ, կայծոռիկ:
Գաձգուն – 1. կայծակ: 2. ապտակ:
Գաձենդերուշ – կայծկլտալ:
Գաձուլիզ, գաձգիչ, գաձօրիզ – լուսատտիկ, կայծոռիկ:
Գաղին – պնդուկ, տխիլ:
Գաղնի – տխլենի, պնդուկենի:
Գաղնութ – տխլենու պուրակ:
Գաղվա, գավգա, գերիվ, գըրիվ – կոիվ:
Գամ – կամ:
Գամաց, գօմաց – կամաց:
Գայիք մարթ – կորած մարդ:
Գայիք էլուշ – կորել:
Գայիշ – կաշվե գոտի:
Գայիշօղ – տերևակաղամբի (փօնջար) տերևներով, ըստ ցան-
կության նաև լոբիով, մսով, կարտոֆիլով եփած ճաշ:
Գայնաթա – աներ:
Գայնանա, անալուղ – գոքանչ:
Գայնի – աներորդի, աներձագ:
Գանդուրմիշ էնուշ – համոզել:
Գանեպ, գօնեպ – 1. կանեփ: 2. կանեփի թելից հյուսված պարան:
Գանչուշ, գօնչուշ – 1. երգել: 2. երգ:
Գանջեղօզ, գօնջօլօզ – ուրվական, ոզի, ուրու, գերեզմանապահ:
Գաշի – կենդանու կաշի:
Գավալ – մեծ սրինգ:
Գավարա – եղննու բնափայտից պատրաստված բարակ տախ-
տակ:
Գավգա, գաղվա, գերիվ, գըրիվ – կոիվ:
Գավերնգի – սրճագույն, դարչնագույն:
Գար – թելերով կար:

Գարանլուղ – մուր:
Գարաքիշ – դեկտեմբեր:
Գարգուտ, գարգուղ (արդ.՝ գայգուտ) – կարկուտ:
Գարգեղան – կարկատան:
Գարգեղուշ – կարկատել:
Գար էնուշ – կար անել:
Գարթալ – արծիվ:
Գարթեցնօղ – ուսուցիչ:
Գարթուշ – 1.կարդալ: 2.Ղուրանից աղոթք կարդալ: 3.աղոթել:
Գարթօղ – աշակերտ, սովորող, ուսանող:
Գարջ – կարճ:
Գարջ օխտ – կարճ ժամանակ:
Գարջեցենուշ – կարճացնել:
Գարսեգուցք, գարսեգունսք (թոչևանուն է) – կարմրակուրծիկ,
եզնակահավ, խածկտիկ:
Գարմի – կարմիր:
Գարմըրուշ – կարմրել:
Գարմուշ – կամուրջ:
Գարշը, էնթի, թիմաց – դիմաց, հանդիպակաց:
Գարչխալ (սարի անուն է) – Բաջքարյան կամ Պոնտոսյան լեռ-
նաշղթայի արևելյան կողմում գտնող գագաթ է:
Գարուշ, գաուշ (արդ.՝ գայուշ) – կարել:
Գարքեվուշ, արնուշ – ամուսնանալ:
Գարքուշ – ամուսնացնել:
Գացին – կացին:
Գաուրմա, գաուրմա – յուղի մեջ տապակած միս, որը պահում են
որպես ձմեռան պաշար:
Գաուրմիշ էնուշ, դարգուշ – տապակել:
Գափշին, քափշին – տառեխանմանների կարգի մանր ձուկ՝
խամսի, անձրուկ:

Գափազլի կօրտ (քօրդ), քափլումբաղա, ցանց, ցօնձ²¹² – կրիս:
Գեբուշ, գեփշուշ – 1.կաշել: 2.մի գործի կաշել: 3.ձեռնարկել:
4.սկսել: 5. ըմբշամարտ:
Գեղեփ – ընկույզի, նշի, ծիրանի կորիզների պատյանները:
Գեղեփթերուշ – 1.կեղևապատվել: 2.վերքը մաշկապատվել:
Գեղրիչ, գրղրիչ – կտրիճ, տղամարդ:
Գեղրիջութին, գրղրիջուտուն – կտրիճություն, քաջություն:
Գեղրուշ, գրղրուշ – 1.գործիքով կտրել, մասերի բաժանել: 2.մոր-
թել: 3.դադարեցնել: 4. ձայնը կտրել: 5.խոսքն ընդհատել:
Գեզեաշվի – շիլաչք, շեղաչք:
Գեզուշ, գրզուշ – կզել, կտանալ:
Գեթուշ, գրթուշ – 1.կաթ կթել: 2.մեղր քամել:
Գելլի, գրլլի – կլիսի:
Գելինի, հարս (արդ.՝ հայս) – հարս:
Գեձգուշ, գրձգուշ – ոտքերը կծկել:
Գեձգեվուշ, գրձգրվուշ – կծկվել:
Գեձիք, գրձիք – կծիկ:
Գեձու – կծու:
Գեձունք – մաշկի քոր, քորվտուք:
Գեձուշ, գրձուշ, վարուշ – կծվծալ, մրմռալ:
Գեձվաձ, գրձվաձ – կծվաձ, փչանալու պատճառով կծու համ ու-
նեցող սննդամթերք:
Գեմի – նավ:
Գենիգ, գրնիգ – կին:
Գենչ – երիտասարդ:
Գենքվուշ – ննջել:
Գենօջ փօթին – կնոջ կոշիկ:
Գեշերուշ, գրշերուշ – կշռել:

²¹² Ցանց, ցօնձ ասում են հիմնականում դանդաղաշարժ, ծուլլ մարդ-
կանց, բառը կրիս իմաստով շատ քչերն են օգտագործում:

Գեշթանուշ, գրշթանուշ – կշտանալ:
Գեջալուղ – գիշերանոց:
Գեջեհի, գրջեհ – կճեայ, կորիզի պատյան:
Գեջվուշ, գրջվուշ – կճպել, կեղևել:
Գես – կես:
Գեսթուշ – կիսել:
Գեսեցաիվա – մինչև կեսը:
Գեսքիշեր – կեսգիշեր:
Գեսամթ – 1. բախտ, ճակատագիր: 2. բախտավորություն, երջանկություն: 3. հաջողությունը: 4. ամուսնություն:
Գեր – կեռ:
Գերգենաղ – ջրաղացում աղունի հոսքը կարգավորող տատանվող փայտ:
Գերեղողիզ – ծուռոտ, կեռ ոտքերով:
Գերիբղուշ – կշտամբել, նախատել, հանդիմանել:
Գերիվ, գրբիվ, գավղա, գավգա – կոիվ:
Գերման – կեռման:
Գերվոդ, գրբվոդ – կռվող:
Գերօջուշ, գերեջուշ – կռանալ, կեռվել, կքել:
Գերօջեցենուշ – կռացնել, կորացնել, ճկել:
Գերան, մարթաղ – գերան:
Գերչաղ – իսկապես:
Գերուշ (արդ. գիյուշ) – կրել, տանել, փոխադրել:
Գեցուշ – կենալ, մնալ, բնակվել:
Գեունք – կրունկ:
Գեփչուշ, գրփչուշ, գեբուշ, գրբուշ – 1. կպչել: 2. մի գործի կպչել: 3. ձեռնարկել: 4. սկսել:
Գըճուշ – կծել:
Գըճբելուշ – վերքի վրայի բարակ կաշին պոկել, պլոկել:
Գընքվաղուշ – քնկոտել, քունը տանել:

Գըռանիցա, սինիր²¹³ – սահման:
Գըրգոթ, քարդա – ագրավ:
Գիագի (արդ. գիյագի), փագար (արդ. փագալ) – կիրակի:
Գիգիդոր – ոչխարի, այծի կոկղանք՝ կտիտ:
Գիդես թա – իբր թե, թվում է թե:
Գիդես քի – կարծես:
Գիլիմօր, կիլիմօր – առաստաղից ամրացված շղթա, որի ծայրի կետիկից օջախի վրա կախում են կաթսա, թեյնիկ և այլն:
Գիմաթլի – թանկագին:
Գիմիշ էնուշ – խնայել, ափսոսալ, ձեռքը չգնալ:
Գիյագ – կրակ:
Գիլիզ, գելիզ – եղջերու:
Գիլիզի (գելիզի) խոլ – ուրց:
Գիյօնզ – կրունկ:
Գինչի – կանեփի մնացորդ:
Գինուշ – կենալ, մնալ, հանգրվանել, իջևանել, օթևանել:
Գիջ – կիճ, մեղվի խայթոց:
Գիսաթ – կիսատ:
Գիսամաշուշ – կիսամաշել:
Գիվ – ծամոն:
Գիվերժուղ, գիվերջուղ – գանգուր:
Գիրուշ – կրել:
Գյալինլուղ – հարսնաշոր:
Գյավուրօղլի – գյավուրի, անհավատի տղա:
Գյուլ – վարդ:
Գյումուշչի – արծաթագործ:
Գյուջուլի – փետրվար:

²¹³ Գըռանիցա են ասում նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համընդհանր, իսկ Թուրքիայում բնակվողներն ասում են սինիր:

Գյուվերջին – աղավնի:
Գյուրջի – վրացի:
Գյուրջիսթան – Վրաստան:
Գյոզլուխ – սկնոց:
Գյոլ – լիճ:
Գյոմիդ, քիյամիդ – կղմինդր:
Գյոնգասագ – օձիք:
Գյորա – համապատասխան:
Գուգում – երկարավիզ մետաղյա սափոր:
Գուդ – հավերին կերակրելու կուտ:
Գուդ, քուդ, շափքա, շաֆքա – գդակ, գլխարկ:
Գուդիլա – շան ձագ, քութիկ, նան ասում են լազոդ:
Գուլ, գում – ումպ, կում:
Գուլ դեվուշ – կուլ տալ:
Գում – ավազ:
Գումար – գումարով թղթախաղ, բախտախաղ, մոլեխաղ:
Գույ – 1. փոս: 2. ջրհոր:
Գունգեկենուշ – 1. կանգնեցնել: 2. սպասեցնել:
Գունդուլիզ – 1. գնդիկ: 2. կլոր: 3. գեր:
Գունթադ – բութ (ոչ սուր):
Գունթադ բոչ – անպոչ, կտրած պոչ:
Գունձ – խոտարմատներով հողակոշտ՝ գուղձ:
Գունչուլ – 1. խոտի դեզ: 2. կույտ:
Գուշթ – կուշտ, կշտացած, քաղցր հագեցրած:
Գուշթ – գուտկատեղից մինչև թևատակն ընկած աջ և ձախ հատված, բրբ. կուշտ, կոդ:
Գուշթ էլլուշ – կուշտ լինել:
Գուշլոդ – առավոտից մինչև կեսօր ընկած ժամանակահատվածը:
Գուրբաթ – պանդխտություն:
Գուփիլիչ, սադաֆ – կոճակ:

Գօ, կօ – կա:

Գօբալախ – քեչայից կարված յափնջի (այծենակաճ), որը հագնում են հովիվները:

Գօբիդ – 1. կոպիտ: 2. դիմացկուն: 3. ամուր:

Գօգուշ – 1. կոկեյ, կոկիկացնել: 2. կարգի բերել: 3. հավաքել:

Գօդիմ – կոտեմ (ուտելի խոտաբույս է):

Գօդգօդիչ – մշակաբույսերի դաշտերը կենդանիներից պաշտպանելու համար աղբյուրի ջրի շիթի տակ տեղադրվող հարմարանք է: 1.5–2 մ երկարության փայտի կամ տախտակի մի ծայրին ամրացվում է տաշտակ, մյուսին՝ մետաղյա առարկա: Փայտը դրվում է հենման կետի վրա այնպես, որ երեխաների ճոճանակի պես ազատորեն բարձրանա և իջնի: Տաշտակը լցվելով ջրով՝ ծանրանում է, ճոճանակի այդ ծայրը իջնում է և ջուրը թափվում է: Փայտի մյուս ծայրը, որը բարձրացել էր, համեմատաբար ավելի ծանր դառնալով իջնում է՝ և հարվածում տակը դրված թիթեղին: Հարվածի ձայնից մոտակայքի կենդանիները փախչում են: Դատարկված տաշտակը, որ վեր էր բարձրացել, կրկին աղբյուրի ջրով լցվելով, ծանրանում, իջնում է և այդպես գործողությունը գիշերուգօր կրկնվում է:

Գօդգօդուշ – գոռգոռալ:

Գօդվան, գօթօլ – եզիպտացորենի գլխիկ:

Գօդրուն, շերդ – շերտ:

Գօդրուշ (արդ.՝ գօդրուշ) – կոտրել, ջարդել:

Գօդրեդուշ – կոտրտել, մանրել:

Գօդրեվուշ – կոտրվել:

Գօդօշ – եղջյուր:

Գօզգօզ – կուզեկուզ:

Գօթ – 1. կովկիթ: 2. հացահատիկ չափելու փայտե աման՝ կուտ:

Գօթեչաք լազդի – եզիպտացորենի ցողուն:

Գօթօլ, գօղվան – եգիպտացորենի գլխիկ:
 Գօլթուղ – թևատակ:
 Գօլիբա – հյուղակ:
 Գօխթուշ – թուխս սստել:
 Գօղունցք – հացի եզրերի չոր մաս, կող:
 Գօմաց – կամաց:
 Գօմաց – գօմաց – կամաց – կամաց:
 Գօմացնուշ – կամացացնել, դանդաղեցնել:
 Գօմբուր – կուզիկ:
 Գօնգնուշ – 1. կանգնել: 2. դադարել:
 Գօնգօլ էնուշ – կծիկ անել:
 Գօնէնջ – 1. կապույտ հազ հիվանդություն: 2. խեղդող հազ:
 Գօնէպ, գանէպ – 1. կանեփ: 2. կանեփի թելից հյուսված պարան:
 Գօննալիք – ունենալիք, ապագայում լինելիք:
 Գօնչուշ, գանչուշ – 1. երգ: 2. երգել:
 Գօնջօլօզ, գանջէլօզ – ուրվական, ոզի, ուրու, գերեզմանապահ:
 Գօշթ թէնթում – երկար, սնամեջ դոմի տեսակ, որը չորացնելուց հետո ծակում են և օգտագործում որպես տարողություն:
 Գօշ – փոքր աթոռ:
 Գօր – կոռ, համագյուղացիների համար, որպես փոխօգնություն, անվճար, խմբովի աշխատանք, կա «չորի գօր»՝ ջրի կոռ, «դունի գօր»՝ տան կոռ, «ջօմփու գօր»՝ ճանապարհի կոռ, «փէչքի գօր»՝ եգիպտացորենի գլխիկը պարփակող տերևները պոկելու կոռ և այլն:
 Գօրգօթ – կորկոտ, ձավար:
 Գօրթ – մարգագետին:
 Գօրձէլի, քյօմուր – ածուխ:
 Գօրչուշ – 1. գոռալ: 2. կանչել: 3. բառաչել:
 Գօրչէղուշ – գոռոռալ, ճիչեր արձակել, աղաղակել:
 Գօրսէնուշ – կորցնել:
 Գօրսէվուշ – կորավել, կորել:
 Գօվ – կով:

Գօվաթլի – ուժեղ:
 Գօրք, կօրք, քօրկ – 1. կողասենյակ: 2. նախասրահ: 3. տան ամենափոքր սենյակը: Ռիզեի նահանգի թուրքախոս համշէնահայերն ասում են գերանակապ տնակին:
 Գօքար – 1. խոփ: 2. արոք:
 Գօքար, չէֆթ, հօղիերգիչ, խօղիերգիչ – արոք:
 Գօթ, գօթօթ, գօթօթ – ճյուղերից կամ տախտակներից պատրաստված փոքր շինություն՝ կորոք, որն անվտանգության նպատակով կառուցվում է շուրջ 2 մետր բարձրության սյուների վրա և ունի վերցվող սանդուղ: Կորոքները լինում են տներից հեռու՝ եգիպտացորենի և այլ մշակաբույսերի արտերի եզրերին: Բերքահավաքի շրջանում արտերը կենդանիներից պաշտպանելու համար գյուղացիները գիշերում են կորոքներում: Քրիստոնյա համշէնահայերը գօթօթ են ասում տան բակում կառուցված նույնատիպ մթերանոցներին:

— Դ —

Դա – կոչական ձայնարկություն, դիմելաձև արական սեռին:
 Դաագան, դարագան, դաուգօն – տարեկան, ապրած տարիների թիվը, տարիքը:
 Դարգուշ, գաուրմիշ էնուշ – տապակել:
 Դազ – տակ:
 Դագինչք – կաթսայի տակ կպած կամ մնացած ուտելիքի ոչ թարմ մնացորդ:
 Դագնուվաա – տակնուվրա:
 Դադ, բարա, հար (արդ.՝ հայ)²¹⁴ – հայր:
 Դադանց դուն – հայրական տուն:

²¹⁴ Հայր՝ հար (արդ.՝ հայ) բառը գիտեն փոքրաթիվ մեծահասակներ:

Դադի վաստագ – հոր զավակ, «վաստագ» բառն առանձին չի օգտագործվում:
Դալ – 1. ճյուղ: 2. նոր սերունդ:
Դալիք – 1. տալիք, տալու գումար, պարտք: 2. զին, փոխարժեք:
Դալիքօնի – երիտասարդ:
Դահա – էլ, այլևս:
Դադդագ – տախտակ:
Դադ – տեղ, վայր:
Դադա, դրդա – 1. երեխա: 2. տղա:
Դադե – ինչ որ մեկի, ինչ որ բանի փոխարեն, տեղը:
Դադնուդադե – տեղնուտեղը:
Դադվօրցենուշ, դադավօրցընուշ – տեղավորել:
Դադութին – երեխայություն:
Դայի – տարի:
Դայի – 1. դիմելաձև տարիքով տղամարդուն: 2. տարիքով տղամարդ:
Դանթել – ժանյակ, ժանյակավոր:
Դանիօք – տնեցիներ, տան անդամներ:
Դանձ, դօնձ – տանձ:
Դանձի, դօնձի – տանձենի:
Դանու, դօնու – 1. տանու, տնական, ընտանի, ոչ վայրի: 2. մշակովի:
Դանում, դօնում – կրկնվող գործողություն՝ անգամ:
Դանուշ, դօնուշ – տանել:
Դաշախ – տաշեղ:
Դաշդ – տաշտ:
Դաշուշ – տաշել:
Դավար (արդ.՝ դավայ) – տավար:
Դարաբա (արդ.՝ դայաբա) – փայտաշեն տան պատ, տախտակներով շինված միջնապատ:
Դարդ – դարդ, վիշտ:

Դարի (արդ.՝ դայի) – տարի:
Դարս – դաս, սովորելու համար տրված նյութ:
Դառլ – դիտ:
Դառուշօն – նապաստակ:
Դաք – տաք:
Դաքնուշ – 1. տաքանալ: 2. ջերմել:
Դաքր – տազր, տեգր:
Դաքցենուշ – տաքացնել:
Դաքութին – տաքություն, ջերմություն:
Դեզեզ – տկոր, մերկ:
Դեզեզնուշ – տկորանալ, մերկանալ:
Դեմիրջի – երկաթագործ:
Դեբե (արդ.՝ դեյե), դերեբե (արդ.՝ դիյե) – տերև:
Դեյ նա – որ, որպեսզի:
Դենագ էնուշ – ուրիշի շարժումը և խոսքը ծաղրական ընդօրինակել՝ տնագ անել:
Դենգուշ – տնկել:
Դենգվուշ – տնկվել, դուրս ցցվել, ցցվել, ցից կանգնել, անգործ կանգնել:
Դեշքար – պարտեզի ցանկապատի դուռ:
Դեսեվուշ – 1. տեսնվել: 2. կարճ ժամանակով ներկայանալ: 3. տեսակցել: 4. երևալ, տեսանելի լինել:
Դեսեցեվուշ – 1. տեսցնել: 2. բացատրել, պարզաբանել: 3. պատժել:
Դեսնուշ – 1. տեսնել: 2. նայել, դիտել: 3. տեսակցել:
Դեվե – ուղտ:
Դեվուշ, դըվուշ – 1. տալ: 2. ամուսնացնել:
Դերման – 1. դեղամիջոց: 2. ուժ: 3. ելք: 4. ազատում:
Դեփուշ – բարախելով ցավել:
Դեփուր – 1. սեղան: 2. փոքր սեղան:
Դեքշեցենուշ – մատների ծայրերով թխթխկացել:

Աբուշ – տքալ, տնքալ:
 Աբշ լասթիք – ավտոմեքենայի անիվ:
 Աիգ – տիկ, տճկոր, պանիր պահելու տիկ:
 Աիգինա – փոքր զամբյուղ:
 Աիգ, թիգ – բույսերի և կենդանիների մակաբույժ միջատ՝ տիգ:
 Աիյաղ – հենակ, որ դրվում է պտուղներով ծանրաբեռնված ճյուղի տակ:
 Աիյե, դիյնա – որ, որպեսզի:
 Աիր (արդ.՝ դիյ) – 1.տեր: 2.պաշտպան: 3.հոլվանավոր:
 Աութ, դուղ – մարմնի վրա աճած մսի փոքրիկ գնդիկ:
 Աուն – տուն:
 Աուն էնուշ – ընտանիք կազմել, տունտեղ դնել:
 Աուն փերնուշ – տուն վարձել:
 Աուշունմիշ էնուշ, մեդորուշ – մտածել, մտորել:
 Աուվա – աղոթք:
 Աուվար (արդ.՝ դուվայ) – քարե պատ:
 Աոդիք – 1.տոտիկ: 2.աթոռի ոտք:
 Աօթ – տոթ:
 Աօլմա (ճաշատեսակ) – դոլմա:
 Աօխթօր – բժիշկ:
 Աօղան – բազե, ճուռակ, աղավնաորս:
 Աօմար, քյօք, քօք – արմատ:
 Աօնգէնիգ – տանտիկին:
 Աօնի արչել, դօնի փօս – բակ:
 Աօնձ (արդ.՝ դանձ) – տանձ:
 Աօնձի (արդ.՝ դանձի) – տանձենի:
 Աօնու – տնական:
 Աօնում, դանում – կրկնվող գործողություն՝ անգամ:
 Աօնուշ, դանուշ – տանել:
 Աօշաղ – ներքնակ:

Աօշ – ամերիկյան արտադրության բեռնատար ավտոմեքենա՝ «DODGE», որը շատ տարածված է Խոփայի գավառի համշենցիների գյուղերում:
 Աօսիսի, շիմշիր (ծառատեսակ է) – տոսախ:
 Աօստ – խնամի:

— 2 —

Ձաղգի բբլօշ²¹⁵, ցիբու²¹⁶, ուղուր բօշեղի (միջատ) – գատիկ:
 Ձաթէ – 1.արդեն իսկ, առանց այն էլ: 2.հենց: 3.ասենք:
 Ձաիվ, գաիֆ – նիհար, վտիտ:
 Ձաման, օխթ, վաքիտ, չախ – ժամանակ:
 Ձայ աղավ – 1.փչացավ: 2.վնասվեց: 3.ընկավ վնասվեց:
 Ձանգաք, զօնգաք, զօնգաղ – զանգակ, զանգուլակ:
 Ձանգեցնուշ – զնգացնել, զանգ խփել, զանգուլակի ձայնը հանել:
 Ձարզընիչ – նշանակում է զարկիչ: Փայտից պատրաստված, հաստ կոթով, ամուր, թիաձև, շերեփից մի քիչ մեծ խոհանոցային պարագա է, որի թիակի մասը լայն է: Նրանով կաթսայի մեջ բազմիցս ուղղահայաց հարվածում են և խառնում տերևակաղամբը ու ճաշի մյուս բաղադրիչները:
 Ձարթնուշ, զարթուշ – զարթնել, արթնանալ:
 Ձարթեցէնուշ – արթնացնել:
 Ձէիր, աղու, տաղ – թույն:
 Ձէմբիլ – զամբյուղ:
 Ձէյթուն – ձիթապտուղ:
 Ձէյթունի յաղ – ձիթապտղի ձէթ:
 Ձէնգին – հարուստ:
 Ձէնգգէնգուշ – 1.զնգգնգացնել: 2.ստամներն իրար խփել:

²¹⁵ Ձաղգի բբլօշ բառը գրի են առել Ղազախստանի կրոնափոխ համշենցիներից:

²¹⁶ Ցիբու բառը գիտեն միջին և ավագ սերնդի շատ քիչ մարդիկ:

Ջենգերուշ – զանգը հնչեցնել, զնգնգալ:

Ջենջիլ – շղթա:

Ջերնուշ, սաուշ – սահել, սղալ:

Ջրրուշ – գոալ:

Ջիբի, խիջ – աղբ, թափոն:

Ջիբու, ձիբու, ձիբուն – 1. փոքր գուռնա: 2. գուռնայի փչանցքի մասում տեղադրվող եղեգնից պատրաստված հարմարանք՝ պիպիչ, ձայնավերարտադրիչ:

Ջումփա – խցան:

Ջոնգաք, զանգաք, զոնգաղ – զանգակ, զանգուլակ:

Ջոր – դժվար:

Ջոր (արդ.՝ զոյ), օր – օր:

Ջորգագ, ձորձագ – ծոծրակ:

Ջօօվի – 1. գոռով, ստիպելով: 2. դժվարությամբ:

— է —

Էբեղի – 1. հավերժ, անվերջ: 2. երբևէ:

Էգուշ – 1. գալ: 2. ժամանել: 2. տեղ հասնել:

Էդեթ – 1. հետև: 2. հետևի կողմ:

Էդեվանց – 1. մեկի հետևից գնալ: 2. հետևի կողմից:

Էդեվ էնգուշ – 1. հետևից ընկնել: 2. թշնամանալ:

Էդեկցրքուշ – հետաձգել:

Էդի սօղե – 1. վերջապես: 2. ամենավերջում, վերջիվերջո:

Էդիսօղնաք – վերջերք:

Էզան – ազան, մուսուլմաններին աղոթքի՝ նամազի հրավիրող կանչ:

Էեգ, էրեք (արդ.՝ էլեք) – երեկ:

Էես (արդ.՝ էլես) – երես:

Էեվնուշ – 1. երևալ: 2. տեսանելի դառնալ: 3. նկատելի դառնալ: 4. ներկայանալ:

Էթաքուղ – շրջագգեստ:

Էթրաֆ – շրջակայք:

Էլամաթ – սահավոր:

Էլիլե – եղած վատ բան, փորձանք, անհաջողություն:

Էլլուշ – լինել:

Էլչի – խնամախոս:

Էլչիլուղ, ալչիլուղ – խնամախոսություն:

Էլուշ – ելնել, բարձրանալ:

Էմիջա, ամջա – 1. հորեղբայր: 2. ավագ տղամարդուն դիմելաձև:

Էմեժինե, էմեհիժե, միշթ – ամեն ժամանակ, միշտ:

Էմմեղինա, էմեղենի – 1. հանկարծ: 2. իսկույն:

Էմմեն – ամեն:

Էմմեն դօնում – ամեն անգամ:

Էմմենը – ամենքը:

Էմմեն օքի – ամեն ոք, յուրաքանչյուրը:

Էմմեշե – ամեն ինչ:

Էնգեր – ընկեր: Էնգեր են ասում նաև իզական սեռի ընկերներին, քանի որ ընկերուհի բառ չունեն:

Էնգերդաք (արդ.՝ էնգեդաք) – ընկերներ:

Էնգերդեն (տադօղ) թադօղ – ընկերովի աշխատող:

Էնգեուշ, էնգերուշ – օգնել, օժանդակել:

Էնգուշ – 1. ընկնել: 2. կործանվել:

Էնթամե – այն ժամանակ:

Էնթերեսան – հետաքրքիր:

Էնթի, էնթին, թիմաց, գարշը – դիմաց, հանդիպակաց, այն կողմ:

Էնթիրցիք – դիմացիներ, այն կողմի մարդիկ, այնտեղացիներ:

Էնիշտա, նօղում, փեսա²¹⁷ – փեսա:

Էնչգեղուշ, էնչգաղուշ – հորանջել:

Էնջամի – 1. ինչպես որ կա, ինչպես որ է: 2. արդյունքում: 3. գործի ավարտին: 4. այնժամ:

²¹⁷ Փեսա բառը գիտեն փոքրաթիվ մեծահասակներ:

Էնուշ – 1. անել: 2. սարքել: 3. պատրաստել:

Էնքվի – ունք:

Էշ – 1. կենդանիների ընկերք: 2. խնձորի, տանձի միջուկ՝ կորիզներով:

Էշաքթօլի – փեսայի կողմի ազգականներ:

Էշաղ – էշ, ավանակ:

Էշքիյա – ավազակ:

Էշքիյալուղ – ավազակություն:

Էսսել – 1. բացականչություն, զարմանքի արտահայտություն:
2. երանի, հեյ գիդի:

Էսել աշխար – զարմանքի և շփոթմունքի բացականչություն:

Էսել Ասպաձ – զարմանքի և շփոթմունքի բացականչություն:

Էվադի – շուտափույթ, անհասպաղ:

Էվէթ – այր:

Էվիյա – սուրբ:

Էվրագուն, էրվագուն – զեփյուռ:

Էրանդութին, էրօնդութին – գեղեցկություն:

Էրանդ, էրօնդ – գեղեցիկ:

Էրանդցենուշ, էրօնդցընուշ – գեղեցկացնել:

Էրզեն – երկար:

Էրզեն բօյլի – բարձրահասակ:

Էրզենուշ – 1. երկարել: 2. մեկնվել, շորերով պատկել:

Էրզենութին, էրզենութուն – երկարություն:

Էրզինք – երկինք:

Էրզուդագ, ձօնդրր – հղի:

Էրզուշափթի – երկուշափթի:

Էրզուս, էզուս, էզու – երկու:

Էրզեցի – Ռիզեի նահանգից՝ ռիզեցի:

Էրզելա, էրզելար – 1. պարտեզ: 2. բանջարանոց: 3. այգի: 4. մշակված հողատարածք:

Էրէթ, էթ (արդ.՝ էլէթ) – երեկ:

Էրթուշ – 1. երթալ: 2. գնալ: 3. քայլել: 4. ընթանալ:

Էրմէնի – հայ:

Էրմէնիթթան – Հայաստան:

Էրվագուն, էվրագուն – զեփյուռ:

Էրք – արու հորթ:

Էփեյի – բավականին:

Էփուշ – 1. եփել: 2. թխել:

Էք – էգ:

Էքուց – վաղր:

— Թ —

Թաախ – թարախ:

Թաաք – 1. դարակ: 2. պատին հորիզոնական ամրացված տախտակ, որի վրա դրվում են ամանեղեն և կենցաղային իրեր:

Թաաք – ընդհուպ:

Թաբութ – մահմեդականների դագաղ, որը նման է պատգարակի:

Թադան, թադվան, տադան, տադվան – աշխատասեր:

Թադուշ, տադուշ – աշխատել:

Թաթ – 1. կենդանու թաթ: 2. մարդու դաստակ:

Թաթման, թաթմօն, թեփաքնիչ – ձեռնոց:

Թաթվուշ – թրջվել:

Թաթրութին – հոգնածություն:

Թաթրուշ – հոգնել:

Թալ, թալան գաթ – ծննդկանի կամ նոր ծնած կենդանու առաջին օրերի կաթ՝ դալ, խիծ:

Թախց, տախց, շէֆթալի – դեղձ:

Թախցի, տախցի – դեղձենի:

Թաղ, տաղ – դեղ:

Թաղի (ծառատեսակ է) – թեղի, թեղենի, ծփի, կնձենի, լռշի, դա-
բաղաչ, մոծակի ծառ, լատիներեն՝ *Ulmus*, թուրքերեն՝
քարաաղաչ, ռուսերեն՝ վյազ, իլլմ, բերեսաո:
Թամուսք, թօմուցք – վերջավորություն, վերջին մաս, ավարտ:
Թաս – թաս:
Թասպախ, թասմախ – թզբեհ, մեղեսիկ:
Թավա – թավա:
Թավան, թավօն – առաստաղ:
Թավլա – նարդի:
Թավլուշ, թավլվուշ, թավլեղուշ, թավլելուշ – թավալվել:
Թավուս – սիրամարգ:
Թար – հորիզոնական ձող, որի վրա թառում են հավերը՝ թառ:
Թար – դար, գառիվայր:
Թարգուշ – 1.թարգել, վերջ տալ: 2.դադարեցնել:
Թարդրգուշ – դատարկել:
Թարկնուշ – ձերանալ, միառը պնդանալ, կարծրանալ, ասվում է
ընտանի թռչունների և կենդանիների համար:
Թարման, տարման, տարմօն – դարման, հարդ:
Թարմանուշ – կովերին դարման տալ:
Թարնուշ – 1.դառնալ: 2.վերադառնալ: 3.շուռ գալ: 4.դավանա-
փոխվել: 5.պտտվել:
Թարզի, թերզի – դերձակ:
Թարթելուշ – նազուտուզ անել:
Թարս – 1.ճիշտ կողմին հակառակ: 2.անհաջող: 3.սխալ: 4.հա-
կառակվել: 5.ափսոս:
Թարվա (արդ.՝ թայվա), տարվա, նեքեթն ի վա – դեպի ներքև:
Թարվե (արդ.՝ թայվե), տարվե – դեպի վեր:
Թարց – նորահարսի առաջին անգամ ծնողների տուն գնալը՝
դարձ:
Թարցենուշ – 1.դարձնել: 2.վերադարձնել: 3.շուռ տալ: 4.դավա-
նափոխել: 5.պտտացնել: 6. թարգմանել:

Թարուշ – թռչնի թառելը:
Թաց – թաց:
Թացան, թացօն – 1.հացից բացի սեղանին դրվող այլ ուտելիք-
ներ՝ պանիր, մածուն, թթվասեր, կարագ և այլն: 2.ջրայի
կերակուր: 3.աղանդեր: 4.ուտելիքի վրա լցվող թանձ-
րուկ: 5. կաթնամթերք:
Թափա – գազաթ, կատար:
Թափթեփուշ – թափթեփել:
Թափվուշ – թափահարվել, օրորվել, ճոճվել, տատանվել:
Թափվլոժ էրթուշ – ճոճվելով գնալ, քայլել:
Թափուլ – բրդի փունջ:
Թափուշ – թափահարել, թափ տալ:
Թաք – փայտե գլխով մուրճ՝ թակ:
Թաքա – նավ:
Թաքեթ – ուժ, զորություն:
Թաքիդում, թաքիդիմ – հավանաբար, կարծես, ոնց որ:
Թաքսիշ էնուշ – ինչ որ բան տեղադրել, անցկացնել, կախել:
Թաքշեջուջի – հանրահայտ մանկական խաղ՝ պահմտոցի,
թաքնվոցի:
Թաքշուշ, թաքուշ – թաքնվել:
Թերուր, թեպուր – փետուր:
Թերուշ – թեփոել, փետրել, փետրահան անել:
Թեզ – 1. խոտի դեզ: 2.շուտ: 3.արագ: 4.շտապ:
Թեզենի – թզենի:
Թեզենուդ – թզենուտ:
Թեթի, հոշտ – շանը հեռու վանելու ձայնարկություններ:
Թեթենի – թթենի:
Թեթեվ – 1.թեթև: 2.թեթևսովիկ:
Թեթեվնուշ – 1.թեթևանալ: 2.հանդարտվել: 3.անլրջանալ: 4.
ծանր մաքերից ազատվել:
Թեթեվենիք – թթխմոր:

Թեթվեցենուշ – թթվացնել:

Թեթվուշ – թթվել:

Թեթու – թթու, թթվաշ:

Թեթթուշ, թեթխուշ – արքրի և հավի զուգավորում, ավելի հա-
ճախ ասում են քրթխուշ, որը նշանակում է կտցել:

Թեժար – դժվար:

Թեժարութին – դժվարություն:

Թել – մետաղալար:

Թելաբաղ – մետաղալարերով պատրաստված ցանկապատ:

Թելվիզիոն – հեռուստացույց, հեռուստատեսություն:

Թելէֆոն – հեռախոս:

Թելէֆոն ընուշ – հեռախոսով զանգել:

Թելվելիչ – թղթերի ծայրերն իրար միացնելով երեխաների
պատրաստած ֆոխկ, որն ամրացնում են փայտիկի ծայ-
րին և վազելու ժամանակ կամ զեփյուռ փչելիս
պտտվում է:

Թելվելուշ – թավալվել:

Թեխթկի, թըխթկի – թխկենի:

Թեխնուշ – թխանալ, սևանալ:

Թեմ – 1. դեմ: 2. դիմաց: 3. հակադարձ:

Թեմ ալ – համ էլ:

Թեմ... թեմ – թե՛... թե՛, հա՛մ... հա՛մ, և՛... և՛:

Թեմբալ – թամբալ, ծուլ:

Թեմբիհ էնուշ – հանձնարարել, պատվիրել:

Թեմե – դեմը՝ առաջիկայում, մոտ ժամանակները:

Թեմ էլուշ – դեմ լինել:

Թեմ էնգնուշ – կանգ առնել, դեմ առնել, հասնել, դժվարության
հանդիպել, չկարողանալ շարունակել, պնդել, համառել,
հակառակվել, խանգարել, չկարողանալ պատասխանել,
դիմանալ, հենվել:

Թեմ էրթուշ – դիմացը գնալ, ընդառաջ գնալ:

Թեմիզ, իստաք – մաքուր:

Թեմրուշ – թմրել:

Թենագ – դանակ:

Թենգաղուշ – դանակահարել:

Թենթում – դդում:

Թենջարա – կաթսա:

Թենուշ – 1. դնել: 2. տեղավորել:

Թեշթեշուշ – թշթշալ:

Թել – ձեռք:

Թել դեվուշ – ձեռքով դիպչել:

Թելե թափուշ – ձեռքը թափ տալ:

Թելե օմուր – ձեռքը պինդ՝ ժլատ:

Թելի կօկօջ – դաստակի կոճ:

Թելի հաքնիչ, թաթման, թաթմօն – ձեռնոց:

Թելի մաղ – ձեռքի մատ:

Թել ցրքուշ – օգնել՝ ձեռք մեկնել:

Թելցի – ձեռքով:

Թելուշ – խիել, հարվածել, ծեծել:

Թելօնք – հրացան:

Թելօնք ցրքուշ – հրացանով կրակել:

Թեր – թել:

Թեր – դեռ:

Թերգից, տըրգից – դրկից, հարևան:

Թերթեգիչ – փիփերթ:

Թերթեվուց, թերթեբուցք – թերթերունք, արտևանունք, թարթիչ:

Թերթեր – տերևակաղամբով, սոխով, սխտորով տապակած ու-
տեստ:

Թերթու – բանջարեղենի թրթուր:

Թերչ – ստերջ, ամուլ, անպտղաբեր (կենդանիների մասին է):

Թերչաղուշ – վազվզել:

Թերչուշ – վազել, վազ տալ, վազելով ձեռքից ազատվել, պոկվել:

Թեքնուշ – 1.վոնդել, դուրս գցել: 2.խմրից հեռացնել: 3.վազացնել: 4.քշել:

Թեքնե – փայտե տաշտ:

Թեքրար – նորից, դարձյալ:

Թըրիք, աղփ – թրիք:

Թըրչուշ – թրջել:

Թըքքընուշ – թքել:

Թըքուն, թուք – թուք:

Թի – բահ:

Թիքնուշ, տիքնուշ – 1.դիպչել: 2.արևի, լուսնի դեպքում՝ ճառագայթներով լուսավորել: 3.կռվել:

Թիգ – բուք մատի ծայրից մինչև ճկույթի ծայրն ընկած հասված՝ թիգ:

Թիգուշ – դիզել:

Թիթեր – թիթեռ:

Թիթիգ – 1. դյուրագրգիռ: 2. պահանջկոտ: 3. խիստ:

Թիքի – աղվես:

Թիմաց, էնթի, էնթին, գարշը – 1. դիմաց: 2. հանդիպակաց:

Թիր – տերն:

Թիր արարա – «TIR»-ը «Միջագային ճանապարհային փոխադրումներ» կազմակերպության անվան ֆրանսերեն հասկացումն է: Այն խոշոր բեռնատարներով, որոնք ունենում են վագոնի նման կցորդներ և կոչվում են ավտոգնացքներ, կազմակերպում է բեռների միջպետական փոխադրումներ: Թուրքիայի համշենցի վարորդներից շատերը վարում են այսպիսի թիր արարաներ:

Թիրաֆի, թըրաֆի – թերավիհ, նշանակում է ռամագանի օրերին երեկոյան նամագից հետո կատարվող նամագ: Ռամագանի ժամանակ երեկոյան ժամը 20-ից մինչև 22-ը մզկիթ են գնում և նամագ անում:

Թիք – դիք, գառիվեր:

Թուգ – թուգ:

Թուգ – աղ:

Թուզու, աղի – աղի:

Թութ – թութ:

Թուլ – թուլ:

Թուլանուշ – թուլանալ:

Թուլուլիք – թուլլ, թուլլիկ:

Թուլում – պարկապուկ:

Թուխ – սև:

Թուխ աչվենի – սև աչքեր:

Թուխթ – 1.թուղթ: 2.նամակ:

Թուխնուշ – թխանալ, սևանալ:

Թուխ չայ – մուգ թեյ:

Թուխ ջիգար – լյարդ:

Թուխուլիգ – թուխ, սևուկ:

Թումք – փեթակի կափարիչ:

Թումփ – թումք, ցածր բլուր, հողապատնեշ, հողաթումք:

Թուն – դու:

Թունել – թունել:

Թուշ – թուշ:

Թուշուլիգ – թշերը ուռած, գեր:

Թուս, թուրս – բացի:

Թուս (թուրս) էլուշ – դուրս ելնել:

Թուս թերչուշ – ցատկել, ոստնել:

Թուսթերչիչ (արդ. թուսթերչիգ) – մորեխ:

Թուսի – կախարդություն, կախարդանք:

Թուր – դուռ:

Թուրան չենգել, խաշնիչ – դուռը փակելու մետաղյա կեռիկ:

Թուրշի – հատուկ թթվեցրած ուտելիքներ՝ թթու:

Թուրջուշ – իրար վրա դարսել, դասավորել, իրերը դասավորել, հավաքել:

Թուրս – 1. դուրս: 2 բացի:
Թուրքեվ, տուրքեվ – դուրս:
Թուրքեվանցի, տուրքեվանցի – դրսեցի, այլ բնակավայրերի
բնակիչ:
Թուրքչա – թուրքերեն:
Թուք, թունք, տուք – դուք:
Թուք, թրքուն – թուք:
Թօբօլոյուշ – նետել, գցել:
Թօզ – փոշի:
Թօխլի – մեկ տարեկան ոչխար:
Թօխցրնուշ – դողացնել:
Թօղուշ – 1.թողնել: 2.դողալ:
Թօմնուշ, թամնուշ – ավարտել, լրանալ:
Թօմնուցք, թամնուսք – վերջավորություն, վերջին մաս, ավարտ:
Թօյրաշի – հարսանիքի ղեկավարը տնտեսական-կազմակերպ-
չական հարցերում:
Թօնդիր, թանդրը – բակում պատրաստված աղյուսե վառարան:
Թօնձրը – թանձր:
Թօր – թոր:
Թօրեմիշ աղած – հայտնված, բազմացած:
Թօրի դաղա – ծոր:
Թօրմէլուշ – թառամել:
Թօրնուշ – ծնել:
Թօրնօղ – մանկաբարձուհի:
Թօրբա – տոպրակ, պարկ:
Թօրխ էնուշ, թօրխուշ – գյուղատնտեսական աշխատանքների
համար հողը փորել, փխրեցնել, սերմը հողով ծածկել և
այլն:
Թօփ – գնդակ:
Թօփալ – կաղ:
Թօփչի – թնդանոթածիգ:

Թօքթօքուշ – թխթխկացնել, տկտկացնել:
Թօքուշ – հազալ:

— Ժ —

Ժածգէլուշ – 1.շարժվել: 2. մի բան անել:
3. մի գործով զբաղվել:
Ժածվուշ – շարժվել:
Ժածուշ – շարժել:
Ժանգ – ժանգ:
Ժանգերուշ – ժանգոտվել:
Ժէմնուշ, ժըմնուշ – ժամանել, հասնել, շտապել մեկի մոտ, հետ-
ևից հասնել:
Ժօղվէվուշ – հավաքվել:
Ժօղվիաջի, ժօղվիյա – մուրացկան:
Ժօղվիյա, ժօղվիաջի – մուրացկան:
Ժօղվուշ – հավաքել:

— Ի —

Իգվանի (իգվօնի, իգվօնցու) հաց – ընթրիք:
Իգվան – երեկոյան:
Իգուն – երեկո:
Իդու – դրա:
Իթթի – այդտեղից:
Իժէէ, իժէրէ (արդ. իժիյէ), միշթ – 1.ամեն անգամ, ամեն ժամա-
նակ: 2.միշտ, մշտապես:
Իլիգամ, իլիգօմ – երիկամ:
Իլիք, մադման, մադմօն – իլիկ:
Իխմէ, յիխմէ – խոտաբույսի անուն է:
Իդդիր (քաղաքի անուն) – Իզդիր:
Իմ – իմ:
Իման – այդպես, նման, դրա պես:
Իմանուշ – 1.լսել: 2.տեղեկանալ:

Իմացնուշ – 1.լսեցնել: 2.տեղեկացնել:

Իյեքինջի, յեքինջի – երրորդ:

Ինաթին – այն կողմում:

Իներ – նրանք:

Ինձի, ինձիզի – ինձ:

Ինձի հեղ – ինձ հետ:

Ինձմա թուս – ինձանից բացի:

Ինշալլահ – 1.Եթե Ալլահը (Աստված) կամենա, ինչպես որ կամենա: 2.Աստված տա:

Ինչ – ինչ:

Ի՞նչ ասուշ ա – ի՞նչ ասել է, ի՞նչ է նշանակում:

Ինչաք, ինչուզ – մինչև:

Ինչբես, ինչվես – 1.ինչպես: 2.ինչպիսի:

Ինչբես ու – ինչպես որ:

Ինչեր – ինչեր:

Ինչեցենուշ – իջեցնել:

Ինչեցու – ինչացու, ո՞վ, ի՞նչ, ինչի համար, ինչի է հատկացված:

Ինչի – ինչու:

Ինչիզիդբամ, ինչիմերթթե, ինչիմերթթե – ինչ որ բաներ:

Ինչիզ մե – ինչ որ բան:

Ինչի թա – ինչ է թե, որպես թե, իբր թե, պատճառաբանելով որ իբր:

Ինչին ա – ի՞նչ է այդ, ի՞նչ է:

Ինչիքի – 1.որ բանի: 2.ոչ մի բանի:

Ինչիք չա – 1.մի բան չէ, ոչինչ է: 2.ասվում է նաև շնորհակալություն հայտնելուն ի պատասխան:

Ինչխաղիզ – 1.քանի հատ: 2.ինչքան: 3.ինչ տեսակ:

Ինչ ու – ինչ որ:

Ինչուզ, ինչաք – մինչև:

Ինտուս, ինտուզ – այն ուղղությամբ:

Ինու – նրան:

Ինքե – ինքը:

Ինքնուինքե – ինքնիրեն:

Իշթե – ահա, այնպես, հենց այնպես:

Իչնուշ, ինչնուշ, իշնուշ – իջնել:

Իշուշ – 1.հիշել: 2. հայտնել:

Իշքենջե էնուշ – կտտանքներ անել:

Իսա – այս:

Իսաթիս – այ կողմում:

Իսթի – այստեղ:

Իսթի թուս – այստեղից բացի:

Իսթի հեղ – այստեղից:

Իսպանաք (ուտելի բույս) – սպանախ:

Իսպան, իսպոս – այսպիսի, այսպես:

Իստավրի, սիվտեցուս – սեպտեմբեր:

Իստաք, թեմիզ – մաքուր:

Իստուս, իստուզ – այս ուղղությամբ:

Իսու – սրա:

Իսու չաք – այսչափ:

Իսքուշ, ուուշուշ – ընդդեմ մաքրել:

Իփաղ – 1.մետաքս: 2.մետաքսե գլխաշոր:

Իք – 1. խոսքի մեջ որևէ մտացված բառի, անվան փոխարեն գործածվող օժանդակ բառ: 2. իր, առարկա: 3. որևէ բան: 4. այս, այն բանը, այդ, այն անձը:

— Լ —

Լազ – շան լակ:

Լագաման – լակ տալու աման:

Լագան, լազեն, հեղիք – ձմռանը սարերում և անտառներում բայլելիս խոր ձյան մեջ չխրվելու համար կոշիկներին ամրացվող նեղ եզրերով օղակաձև հարմարանք է, որն ունենում է մոտավորապես 0 թվի տեսք: Երկարությունը

սովորաբար լինում է 30 և ավելի սմ: Փայտյա եզրերից ամրացված պարանները օղակի կենտրոնում այնպես են իրար ագուցված, որ հնարավոր լինի վրան կանգնել և կոշիկը կապել պարաններին:

Լագօթ – շան ձագ:

Լագուշ – լակ ուտել:

Լադէս, ադէս – 1. հավի կրծքի երկճղի ոսկոր: 2. գրագ, գրագ գալ:

Լագդի բարավ – որպեսզի երեխաները չխաղան եգիպտացորենի դաշտերում և չվնասեն բերքը, մեծերը երեխաներին վախեցնում են, ասելով, որ այնտեղ լագդի բարավ՝ եգիպտացորենի պառավ կա, որը նրանց կուտի:

Լագդի գօթէջաք – եգիպտացորենի ցողուն:

Լագդի հաց – եգիպտացորենի ալյուրով թխված հաց:

Լագութ, լաուսթ, լագդ – եգիպտացորեն:

Լալ – համր:

Լալախթ – կիսահավված ձյուն, շլոփա:

Լախթ – մահմեդականների գերեզմանում՝ փոսի մեջ, հանգուցյալի վրա թեքությամբ դրվող իրար միացված տախտակներ:

Լահանա – սպիտակագլուխ կաղամբ:

Լադբօրիք (արդ.՝ լադբօյիք) – օձի տեսակ է, թուրքերեն ասում են քյօր յըլան՝ կույր օձ:

Լադի – լեդի, դառը:

Լադլադուշ, լախլախուշ – լիկլիկալ, հեղուկը լիկալով շարժվել:

Լադու – փայծաղ:

Լադուբ – մականուն, վերադիր անուն:

Լադջուշ – 1. լոճել: 2. պլոկել:

Լադուշ – լողալ:

Լամբա – 1. լամպ: 2. լունամփոփ: 3. ճրագ:

Լայլօն – նեյլոն:

Լաշ – լեշ:

Լաշի – մրտավարդ, մշտադալար թուփ է, որի վարդագույն ծաղիկների եզրերն աստիճանաբար դառնում են մանուշակագույն:

Լաշութ – լաշիների՝ մրտավարդերի աճելու վայր:

Լաչաք – լաչակ, կանանց գլխաշոր:

Լաչէք – ծառատեսակի անուն է:

Լաստիք – ռետինե կրկնակոշիկ:

Լավ²¹⁸, բեդք, սօյ – լավ:

Լավաշ – լավաշ:

Լավնուշ – լավանալ, առողջանալ:

Լաց հնուշ – լաց լինել:

Լափա-լափա – փաթիլ-փաթիլ:

Լաքաթքա – պարսաստիկ:

Լաֆ հնուշ – գրուցել:

Լէէն – լագան, կոնք՝ 1. վացվելու և վացքի տաշտակ: 2. ջրի ծորակի տակ դրվող մետաղյա տաշտակ:

Լէլիչ – ձագար:

Լէլուշ – լցնել:

Լէխարըր – հողը փորելու, փխրեցնելու համար իրարից հեռու երկու մետաղյա ժանիք ունեցող, բահի նման երկարապոչ աշխատանքային գործիք:

Լէնուշ – 1. ձաղկել, ճիպտահարել: 2. ձեծել: 3. դաջել:

Լէլէք – արագիլ:

Լէն – լայն:

Լէնցէնուշ – լայնացնել:

²¹⁸ Լավ բառը խոսվածքի մոռացվող բառերից էր, բայց վերջին երկու տասնամյակում Արդվինի տահանգից Հայաստան բեռներ փոխադրող համալենցի վարորդների շնորհիվ այն այժմ շատերը գիտեն և հայաստանցու հանդիպելիս օգտագործում են այդ, նաև Հայաստանում սովորած այլ բառեր՝ բարև, ջան, քաղաք և այլն:

Լենցք – լայնք:

Լենութին, լենութուն – լայնություն:

Լեվանուշ, լրվանուշ, լեվուշ, լրվուշ – վանալ:

Լեվացվուշ, լրվացվուշ – վացվել:

Լեվացք, լրվացք – վացք:

Լեվացքի չրվօն – վացքի պարան: Ռիզեի նահանգի թորքախոս համշենցիներն ասում են լաթգախ:

Լեվուշ, լրվուշ, լեվանուշ, լրվանուշ – վանալ:

Լեր (արդ.՝ լէ) – ամառային արոտավայր՝ յայլա, սարատեղի:

Լերթ – մեջքն ամբողջությամբ:

Լերթեվայի – մեջքնիվայր:

Լերթի մէքեղաղի օսկօրներ, բօքբելօխ – ողնաշար:

Լերի (արդ.՝ լէի) աբուր – թանապասի նման ապուր է:

Լերչուր – լուրջ, իրական:

Լեցուշ, լրցուշ – լցնել:

Լեցվուշ, լրցվուշ – 1.լցվել: 2.կուտակվել: 3.ամբողջանալ:

Լեքցենուշ, լրքցենուշ, լիքցենուշ – 1.լիքը լցնել: 2.լրացնել:

Լըսօն – նման:

Լըսօնուշ – նմանվել:

Լըսօնցենուշ – ինչ որ մեկին նմանեցնել:

Լիզվօղ – լեզվանի, շատախոս:

Լիզու – լեզու:

Լիզու եղեկցրքուշ – թվատել, լեզուն փաթ տալով խոսել:

Լիզուշ, լիսքուշ, լիցքուշ – լիզել:

Լիլիք, լիլիգ – 1. լուլիկ, պոմիդոր: 2.կլորիկ: 3.կլոր հատապտուղ:

Լիսօր – իլիկի երկար փայտ:

Լիսեր ձունգի – ծնկոսկր:

Լիսքան մաղ, ցուցամաղ – ցուցամատ:

Լիսքուշ, լիզուշ, լիցքուշ – լիզել:

Լիվեր – 1.ոնուլվեր, ատրճանակ: 2.զենք:

Լիվեր ցրքուշ – ատրճանակով կրակել:

Լիքե – լիքը:

Լիքցենուշ – ամբողջությամբ լցնել, կիսատը լրացնել:

Լու – լու:

Լուս – լույս:

Լուսանուշ – լուսանալ:

Լուսացենուշ – լուսացնել:

Լուսե փացուշ – էլեկտրական լամպը միացնել:

Լուսնիկա – 1.լուսին: 2.լուսնի լույսով լուսավորված, լուսնկա: 3.իզական անուն է:

Լուր – լուր:

Լուցուշ – բռնկվել, միանգամից այրվել:

Լօբէնօց – լոբուտ, լոբու բանջարանոց:

Լօբիյա – լոբի:

Լօզօր – այժմ, հիմա, մի քիչ առաջ:

Լօղու (արդ.՝ լօղու), խէխունց²¹⁹ – խխունց:

Լօրի (արդ.՝ լօրի) – լորենի:

Լօրի չայ (արդ.՝ լօրի չայ) – լորենու ծաղիկներից պատրաստված թեյ:

Լօրխուշ – թինկն տալ, կիսապառկել:

Լօք – լոկ, միմիայն:

— Խ —

Խաաղ, խարաթ – խրատ:

Խաաղ (խարաթ) դեվուշ – 1. խրատել: 2.սովորեցնել:

Խաբար – 1.տեղեկություն, լուր: 2.խոսք:

Խաբարդաք – լուրեր, գրույցներ, խոսակցություններ:

Խաբբուշ, խօբբուշ, խօսուշ – խոսել, գրուցել:

Խաղ – խայտ, պիսակ, բիծ, նշան, պուտ (ունեցող):

²¹⁹ Խէխունց բառը գրառել եմ Ղազարխաստանի կրոնափոխ համշենցիներից:

Խաղուլիզ – խայտեր ունեցող, խայտաբղետ, բծավոր, պուտավոր:

Խաղվեղուշ – խուտուտ տալ:

Խաղվուն – 1. օժիտի մեջ դրվող ժանեկավոր ձեռագործ, որի վրա գույնզգույն թելերով, փայլիլուն, մանր գարդարանքներով ու ուլունքներով պատկերվում են ծաղիկներ, թռչուններ և զանազան նախշեր: 2. ասեղնագործություն:

Խագ, ջիզգի – գիծ:

Խաթ – 1. ծալ: 2. կնճիռ: 3. շերտ: 4. խավ: 5. շենքի, շինության հարկ:

Խաթըր – հարգ, պատիվ:

Խալա, հալա, հորքուր, հօքուր (արդ. հօքույ) – հորաքույր:

Խալեսուշ – 1. վերջանալ: 2. փրկվել, ազատվել:

Խալի – խալի, գորգ:

Խալվութ – 1. աչքից հեռու, մեկուսի: 2. ծածուկ, գողտուկ, գաղտնի:

Խախալ – 1. տխմար: 2. թույլ: 3. տազնապալից:

Խախաձ – պանրի մերան, մակարդ:

Խախաձ բանիր, խրխաձ բօնիր – հորած պանիր, ռոկֆոր պանիր:

Խախթեվուշ – խեղդվել:

Խախթուշ – խեղդել:

Խաձուշ – խայթել, կծել, խածել:

Խաղ – 1. խաղ: 2. ժողովրդական քառատող երգ՝ խաղիկ: 3. պար:

Խաղ ասուշ – երգել, խաղ ասել:

Խաղե արնուշ – խաղում, մրցույթում հաղթել, շահել:

Խաղուշ – 1. խաղալ: 2. պարել: 3. երգելով պարել:

Խամ – անփորձ, անվարժ մարդ:

Խամ – 1. չմշակված տարածք: 2. առանց վարելու մնացած արտ: 3. նախկինում անասունների չարածած տեղ:

Խամցած – որևէ աշխատանք, գործողություն երկար ժամանակ չանելու հետևանքով ունակությունները կորցրած:

Խանըմ, հանըմ – տիկին, տանտիկին:

Խանձուշ, խօնձուշ – խանձել:

Խաշ – ջրի մեջ խաշած եգիպտացորենի գլխիկ:

Խաշնիչ, թուրան չենգել – դուռը փակելու մետաղյա կեռիկ:

Խաչ – 1. եկեղեցի: 2. խաչ:

Խաչնուշ, խաչնուշ – 1. փակել դուռը, պատուհանը, դարպասը: 2. կռճկել:

Խաս – լավ, ընտիր:

Խասթախանա, հասթախանա – հիվանդանոց:

Խավաղնութ – խաղողուտ:

Խավիձ, խավինձ, խավինց – խավիծ:

Խավուլիլիք, հավուլիլիզ – 1. մասուր: 2. մասուրի նման պտուղ: 3. մասրենի:

Խավօղ, խավաղ – խաղող:

Խավօղի (խավաղի) չի, քիշմիշ – չամիչ:

Խատվօր – 1. պուտավոր: 2. բծավոր:

Խատփուլիկ, խատփուլիզ – գույնզգույն:

Խարաթ, դարաթ – շտապ:

Խարաթ (դարաթ) էնուշ – շտապել:

Խարգուշ – խարկել, բովել:

Խարեվուշ – խառնվել, մասնակցություն ունենալ:

Խարման – հացահատիկ կալսելու տեղ՝ կալ:

Խարնուշ – 1. խառնել: 2. խառնշտորել: 3. շփոթել:

Խարջ – հարսնացուի ձնողներին տրվելիք նյութական փոխհատուցում:

Խարփուխ (արդ.՝ խայփուխ) – հարբուխ:

Խափելութին – խաբեություն, ստախտություն:

Խափելուջի – խաբեբա, ստախտ:

Խափիսխանե, ձագ – բանտ:

Իսափուշ – խարել:

Իսաք – 1.ուրիշներ: 2.օտարներ: 3.հասարակություն: 4.բոլորը, ամենքը:

Իտզար – մեծ աղոց:

Իտթգեթուշ, խրթխրթուշ – եռալ:

Իտլար, իտրալ – իտլառ, իտլակորույս:

Իտլարցեհուշ – գժվացնել, իտլակորույս դարձնել:

Իտլարուշ, իտլրուշ – իտլառել, իտլառ դառնալ, իտլթը կորցնել:

Իտլք դեվուշ – խորհուրդներ տալ:

Իտլքվօր, իտրքվօր – իտլացի:

Իտլօրթ, հօղվերդեկիչ – 1.խլուրդ: 2.ոմանք իտլօրթ են ասում մոդեսին, մյուսները մոդեսին ասում են խըլօգ:

Իտլօք – 1. շտապ: 2. արագ: 3.անմիջապես:

Իտլխենջուշ – 1.խրխնջալ: 2.ուրախության ժամանակ խրխնջոցի նման ձայներ արձակել:

Իտլխունց²²⁰, լօրդու (արդ.՝ լօյդու) – խխունջ:

Իտմաձ, սարիսօշ – խմած, հարբած:

Իտմիչ ջուր – խմելու ջուր:

Իտմուշ – 1.խմել: 2.ծխել:

Իտմուր – խմոր:

Իտմուրսեպիչ, ազիշ – փոքրիկ, մետաղյա թիակ՝ տաշտին կպած խմորը քերելու համար՝ ակիշ:

Իտլուշ – խրվել:

Իտնդակ – խանդակ:

Իտնդաս – երախտագիտություն, շնորհակալություն արտահայտելու բարեմաղթանք է, որը նշանակում է խինդով ապրես:

²²⁰ Իտլխունց բառը գրառել են Ղազարխատանի կրոնափոխ համշենցիներին:

Իտնդուշ – 1.խնդալ: 2.ուրախ ապրել:

Իտնձօր – խնձոր:

Իտնձօրնի, իտնձօրի ձար – խնձորենի:

Իտնձօրնութ – խնձորուտ:

Իտնչուշ – խնչել:

Իտնօցի, յադուդ, յայուդ, յայիք, անչախուլ – խնցի:

Իտչուշ – 1.մի կողմի վրա թեքվել: 2.գայթել: 3.քնկնել: 4.փլվել: 5.շուռ գալ: 6. կքել:

Իտսիմ, իրսիմ – ազգական:

Իտվ – իս:

Իտրգուշ, դըրգուշ – ուղարկել, նետել:

Իտրդուշ – խրտնել:

Իտրդեցեհուշ – խրտնացնել:

Իտրթեշ – 1.խարտվածք: 2.փայտի թեփ: 3.մաղոցք: 4.գլխի մազերի թեփ:

Իտրթեշօղ, իտթեշօղ – թեփոտ:

Իտրխերուշ – հռհռալ:

Իտրք – իտլք:

Իտրքվօր, իտրքվօր – իտլացի:

Իտփգեփուշ, իրփխրփուշ – 1.խփխփացնել: 2.աչքերը թարթել:

Իտփուշ, իրփուշ – 1.խփել: 2.փակել: 3.ծածկել:

Իրթխրթուշ, իտթգեթուշ – եռալ:

Իրլօգ – իլեգ, մոդես, ոմանք մոդեսին ասում են իտլօրթ:

Իրմուշ – 1.խմել: 2. ծխել:

Իրնցկել, իտնցգեղ – 1. փոքր կողով: 2. հացի կողով:

Իրրգուշ – խոացնել, խոմփացնել:

Իրփխրփուշ, իտփգեփուշ – 1. խփխփացնել: 2.աչքերը թարթել:

Իրիբար – 1.պատ շարելիս մեծ քարերի արանքում դրվող փոքր քար: 2.վտիտ, փոքր, մանր մունր, մանրակազմ: 3.կատակով ասում են նաև փոքր երեխաներին:

Իրիլա – փայտի ձեղ, եղեգնի, ցորենի ցողունի շյուղ:

Խիփիլա, քյուփե – ականջօղ:

Խիյար – վարունգ:

Խիյարնօց – վարունգի մարգ, վարունգի աճելու վայր:

Խինչ – խլինք:

Խինչօղ – խլնքոտ:

Խիջ, զիբիլ – աղբ, թափոն:

Խիբիսթիյան – քրիստոնյա:

Խիբիսթիյանլուղ – քրիստոնեություն:

Խիփիլիզ – ըստ իսլամ հաճեցիների, խիփիլիզը աներևույթ չար ոգի է, որը նստում է քնած մարդկանց կրծքավանդակին, պառկում է նրանց վրա ու խնդում: Եթե մարդիկ կարողանան խլել խիփիլիզի գլխարկը, նա կանհետանա, իսկ եթե գլխարկը դնեն իրենց գլխին, ապա իրենք անտեսանելի կդառնան: Հավատում են, որ ով խիփիլիզի գլխից գլխարկը վերցնի, կհարստանա:

Խուզուշ – խուզել:

Խուլ – խուլ:

Խուլացելուշ – խլացնել:

Խուլաց կօղի – հյուսած գոտի:

Խուլաց մազ – հյուսած մազ:

Խուլաք – 1. հյուսք: 2. հյուս: 3. հյուսվածք: 4. խուրձ:

Խուլուշ – հյուսել:

Խուչակ, խուչկա – փայտ, որի վրա փաթաթվում է լոբին:

Խուս – 1. ալյուրի և ջրի խառնուրդով պատրաստված զանգված՝ խյուս: 2. ուղեղ:

Խուստուլիք (երեխա) – հաստիկ:

Խուրչ – խուրջին:

Խուրմա – խուրմա:

Խուփ – 1. կափարիչ: 2. փակ:

Խօբրուշ, խաբրուշ, խօսուշ – խոսել, զրուցել:

Խօղ – խոտ:

Խօղժողվիչ, խօղվերդեվիչ – եղան:

Խօղվերդեվիչ, խօղժողվիչ – եղան:

Խօզ – 1. խոզ: 2. վատ:

Խօզգաղնի – կաղնի:

Խօէնուշ – խորանալ:

Խօթուշ – 1. խոթել: 2. խայթել խայթոցով:

Խօխօլ – 1. մացառ: 2. խճճված մազեր:

Խօղ, հօղ – 1. հող: 2. գետին:

Խօղաթաս – կավե թաս:

Խօղե (հօղե) տէնուշ, խօղե (հօղե) դեվուշ – հուղարկավորել, թափել:

Խօղեղզիչ, հօղեղզիչ, գօքար, չեֆթ – արոք:

Խօղվերդեվիչ, հօղվերդեվիչ – գօրշուկ, փոքուղ:

Խօյիզ, խօիզ – կորիզ:

Խօնձօղթ – փայտածուխ:

Խօշօր – խոշոր:

Խօշթեկալ – ցտեսություն:

Խօջ – 1. սրածայր ոստ: 2. բարակ և սուր փայտի կտոր: 3. ցից, ցցափայտ:

Խօջա – 1. մոլլա, խոջա: 2. ուսուցիչ:

Խօսուշ, խաբրուշ, խօբրուշ – խոսել, զրուցել:

Խօր, խօը (արդ.՝ խօյը, խօյին) – խորը:

Խօրան (հօրօն) խաղուշ – շուրջպար բռնել:

Խօրօն, հօրօն, խաղ²²¹ – պար:

Խօց – վերք:

Խօցօղ – վերքոտ:

— Ծ —

Ծար (արդ.՝ ծայ), սուզգի – քամիչ, փլավքամիչ:

Ծեն, ցեն – ձայն:

Ծեն (ցեն) դեվուշ – ձայն տալ, կանչել, հրավիրել:

²²¹ Խաղ – նշանակում է նաև ժողովրդական քառատող երգ՝ խաղիկ:

Օրբում – փայտի բարակ, ժապավենաձև երկար շերտ, որով գործում են փոքր կողով:

Օի, ցի – ձի:

Օուգ, ցուք – ձուկ:

— Կ —

Կաղդուց, քաղդուց – գաղտնի:

Կապլամա²²² – մսով, բրնձով, սոխարածով ճաշ, որի վրա ավելացնում են մաղադանոս և համեմ:

Կասար – մսագործ:

Կասինկա²²³, լաչակ – գլխաշոր:

Կավախ – բարդի:

Կատլամա²²⁴ – լավաշի հաստության խմորի վրա յուղ ու թթվասեր են քսում, երբեմն նաև շաքարավազ, շերտ-շերտ դարսում, զլանաձև փաթաթում և թավալի մեջ տապակում:

Կարպուզ – ձմերուկ:

Կարսուփի (արդ.՝ կայսուփի), մաքվալ – կարտոֆիլ:

Կաուն, քաուն – գարուն:

Կեդափ – գետափ:

Կեչ, քեչ – խոնավ:

Կիլիմօր, գիլիմօր – առաստաղից ամրացված շղթա, որի ծայրի կեռիկից օջախի վրա կախում են կաթսա, թեյնիկ և այլն:

Կիր – գեր:

Կիրփօր, հաստփօր – հաստափոր:

²²² Ճաշատեսակը գրառել են Ղազախաստանի կրոնափոխ համշենցիներից:

²²³ Կասինկա են ասում միայն նախկին ԽՍՀՄ-ում բնակվող կրոնափոխ համշենցիները:

²²⁴ Ճաշատեսակը գրառել են Ղազախաստանի կրոնափոխ համշենցիներից:

Կյալ, քյալ – գայլ:

Կյաղ, քյաղ – գյուղ:

Կյաղացի, քյաղացի – գյուղացի:

Կուլչետայ²²⁵ – ոչխարի մանր կտրտված մսով, բարակ շերտերի բաժանված խմորով, սոխով ջրալի ճաշ:

Կուկլիկ – տիկնիկ:

Կուղ – մաճնաման, մաճուն մերելու աման, անոթ:

Կում, քում – գոմ:

Կուրբա, քուրբա – գուլպա:

Կօղի – մետաղյա գոտի:

Կօղի, գաբիչ, վարդիքգաբիչ, գայիչ, խուլաց կօղի – գոտի:

Կօզ – կենդանիների մեզ:

Կօկօրթ – կոկորդի խնձորակ:

Կօկօչ – կոճ:

Կօղ, քօղ – գող:

Կօղնուշ, քօղնուշ – գողանալ:

Կօղութին, քօղութին – գողություն:

Կօրտ, քօրդ – գորտ:

Կօրք, քօրկ, գօրք – 1.նախասենյակ: 2.կողասենյակ: 3.տան ամենափոքր սենյակը: Ռիզեի նահանգի թուրքախոս համշենահայերն ասում են գերանակապ տնակին:

— Շ —

Շա, էվէթ – այո:

Շաբա – հապա, ապա:

Շաբաթ, հալբաթ – 1.հարկավ, իհարկե: 2.գուցե, երևի:

Շագնուշ – հագնել:

Շագվիթ (արդ.՝ հավգիթ) – հավկիթ, ձու:

²²⁵ Ճաշատեսակը գրառել են Ղազախաստանի կրոնափոխ համշենցիներից:

Հագվիթ խաշուշ – ձու խաշել, ձու եփել:
Հագվիթ հայուշ – ձվածեղ անել:
Հադիթ – 1. հատիկ, սերմ: 2. հատ, քանակ:
Հազ էնուշ – 1. սիրել: 2. հարգել: 3. հավանել: 4. համակրել:
Հազար – հազար:
Հազրր – պատրաստ:
Հազրեվուշ – պատրաստվել:
Հազրուշ – պատրաստել, ավարտին հասցնել:
Հալ – վիճակ:
Հալաձ հավգիթ – ձվածեղ:
Հալլավ – հագուստ, տարագ:
Հալբաթ, հաբաթ – 1. հարկավ, իհարկե: 2. գուցե, երևի:
Հալիվօր (արդ.՝ հալիվօյ) – ծերունի:
Հալիվօրնուշ (արդ.՝ հալիվօյնուշ) – ծերանալ:
Հալուշ – 1. հալել: 2. նիհարել:
Հալթ – ժողովուրդ:
Հալքադուշ – մաշվել, քրքրվել:
Հախ չուննուշ – իրավունք չունենալ:
Հաձուշ, աձուշ (ձու) – աձել:
Համա – բայց:
Համալ – 1. բեռնակիր: 2. ծառա:
Համեմ, հոմիմ, քինձ – համեմ, զինձ:
Համշեցի, հոմշեցի – համշենցի, ծագումով Համշենի գավառից:
Համշեցնակ, համշենակ (հոմշեցնագ, հոմշենագ) խօսուշ –
Համշենի բարբառով խոսել:
Համրուշ, հոմրուշ – համրել, հաշվել, թվարկել:
Համրիչ, հոմրիչ – գումար:
Համօվ – համով:
Հայաթ – կյանք:
Հայաթ – տան բակի կողմի առաջին հարկի նախասրահ, նա-
խասենյակ, փակ պատշգամբ:

Հայվան, հայվօն – անասուն:
Հանդ, հոնդ – հանդ, արոտավայր:
Հանուշ, հոնուշ – 1. հանել: 2. դուրս տանել: 3. հագուստը հանել:
4. հորինել: 5. ստեղծագործել: 6. հանելուկի պատասխա-
նը գտնել:
Հաչուշ – հաչել:
Հաս, սս – այս:
Հասվերուշ, հասվուշ (արդ.՝ հասվելուշ) – փշրվել, մասերի, բե-
կորների բաժանվել, բզկտել:
Հաստ – հաստ:
Հաստենուշ – հաստանալ, զիրանալ:
Հաստուլիթ – հաստլիկ:
Հաստութին, հաստուտուն – հաստություն:
Հաստփօր, կիրփօր – հաստափոր:
Հասուշ – պտղի հասունանալը, հասնելը:
Հավ – հավ:
Հավա – 1. եղանակ: 2. օր:
Հավաս – հավես, ցանկություն:
Հավարընգի – երկնագույն, բաց կապույտ:
Հավնուշ – հավանել:
Հավնօց – հավանոց:
Հավուլիլիթ, խավուլիլիթ – 1. մասուր: 2. մասուրի նման պտուղ:
Հավուշ – զագար:
Հարալ, բաշմալում – համենայն դեպս, ամեն դեպքում, հավա-
նականությամբ:
Հարս (արդ.՝ հայս) – 1. հարս: 2. ազգականի կին: 3. ամուսնացած
կին:
Հարս (արդ.՝ հայս) դուզնուշ, սուսնուշ – հարս զարդարել:
Հարս էնուշ – հարս դարձնել:
Հարսի – խմոր հունցելու տաշտ:

Հարսին խաղ, հարսենխաղ – հարսի պարը՝ հարսանիքի ժամանակ:

Հարսնէվօր – հարսնուր, հարսանիքին մասնակցող:

Հարսնիք (արդ.՝ հայսնիք) – հարսանիք:

Հարսնէցէ դավիթիյէ – հարսանիքի հրավիրատուն:

Հարսնցու, հարսընցու – հարսնացու:

Հարսնքուր, հարսընքուր (արդ.՝ հայսընքուր) – հարսնաքույր:

Հարցնուշ, հարցընուշ – հարցնել:

Հարք, հարգ, արխ – առու:

Հաց – հաց:

Հացաման, հացօսն – հացաման:

Հաց ուղուշ – 1. հաց ուտել: 2. ճաշել:

Հացփուրթ – եգիպտացորենի այլուրով թխված հացով բրդած ուտեստ:

Հացի արգա – սեղանատամ:

Հացի քար – հաց թխելու քարե կաղապար: Խորանարդաձև քար է, որը վերևի մասում ունի թասաձև խորը փորվածք, որի մեջ խմոր են լցնում և տեղադրում վառարանում:

Հաուր – հարյուր:

Հաքնիչ – հագուստ:

Հաքնուշ – հագնել:

Հաքվան, աքվան – առավոտյան:

Հաքցնուշ – հազցնել:

Հաքուսվելուշ – հագնվել:

Հէդ – հետ, միասին:

Հէդ – հետք, բիծ:

Հէդէ էնգուշ – 1. հետք ընկնել: 2. կատակել: 3. ծաղրել: 4. վիճել:

Հէդ էնուշ – հետք, ոտնատեղ բացել, ձմռանը առջևից գնալով հետևից եկողի համար ոտնատեղ բացել:

Հէդվ – հետո:

Հէդվանց – հետևից, հետևի կողմից:

Հէդիք, լագան, լագէն – ձմռանը սարերում և անտառներում քայլելիս խոր ձյան մեջ չխրվելու համար կոշիկներին ամրացվող նեղ եզրերով օղակաձև հարմարանք է, որն ունենում է մոտավորապես 0 թվի տեսք: Երկարությունը սովորաբար լինում է 30 և ավելի սմ: Փայտյա եզրերից ամրացված պարանները օղակի կենտրոնում այնպես են իրար ազուցված, որ հնարավոր լինի վրան կանգնել և կոշիկը կապել պարաններին:

Հէդրա – միասին, իրար հետ:

Հէլուն – ուլունք:

Հէլունլի – ուլունքավոր:

Հէձնուշ – 1. հեծնել որևէ կենդանու: 2. նստել ավտոմեքենայի դեկին:

Հէմ, համ – և:

Հէմշիրէ – բուժքույր:

Հէմօմ – բաղնիք:

Հէյ գիդի – ձայնարկություն, ափսոսանքի արտահայտություն:

Հէշ, հէշտ – կովերին քշելու ձայնարկություններ:

Հէսան – սրելու քար՝ հեսան, սրոց:

Հէվէնի – սերկնիլենի:

Հէվու, հէրու (արդ.՝ հէլու) – անցյալ տարի:

Հէրգուշ, հէրգ էնուշ – հերկել:

Հէրէվօնցմա – հեռվից:

Հէրիք (արդ.՝ հէլիք), հէիք – հերիք, բավականաչափ:

Հէրքէցէնուշ (արդ.՝ հէլիքցէնուշ) – հերիքացնել, բավականացնել:

Հէրու (արդ.՝ հէլու) – հեռու:

Հէրու (արդ.՝ հէլու), հէվու – անցյալ տարի:

Հէրունցէնուշ – հեռու տանել, հեռացնել:

Հէրունուշ – հեռանալ:

Հերք – հերկ:
Հերքուշ – հերիքել, բավականացնել:
Հէքիյա – պատմություն:
Հէքիյա էնուշ – պատմել:
Հէքուց – էգուց, վաղը:
Հըրինցաձ – հղիացած, ասվում է կովերի և այլ կենդանիների համար:
Հիմի – հիմա, այժմ:
Հիմիգու – հիմիկվա, ներկայիս, արդի:
Հին – հին:
Հինգ, հինք – հինգ:
Հինգշափթի – հինգշաբթի:
Հինգ քար (խաղ) – քարկտիկ:
Հիշուշ, իշուշ – 1. հայիոյել: 2. անունը տալ:
Հիսուն, իսուն – հիսուն:
Հիվանդ, հիվօնդ – հիվանդ:
Հիվանդութիւն – հիվանդություն:
Հիվանդնուշ, հիվօնդնուշ – հիվանդանալ:
Հուդուդ – սահմանազուխ, սահմանագիծ:
Հում – հում, անեփ:
Հումդ, հունդ – մանր սերմ, օրինակ՝ մաղադանոսի:
Հում էփաձ – հում էփաձ, թէրխաշ:
Հումուդիչ – գետնախնձոր:
Հունա – այնտեղ:
Հունդ, հումդ – մանր սերմ, օրինակ՝ մաղադանոսի:
Հունդէցու – սերմնացու:
Հուքմէ – ուժ, զորություն, կորով:
Հուքումաթ – 1. կառավարություն: 2. պետություն:
Հոդ – հոտ:
Հոդա – այդտեղ:
Հոդա, օդա – սենյակ:

Հոդ էնգնուշ – հոտ ընկնել:
Հոդսօդուշ – հոտոտել:
Հոդ ցըքուշ – հոտ գցել:
Հօգա – այստեղ:
Հօհօլ, հօհօլ, քօրջինջուդ – բու:
Հօդ, խօդ – 1. հող: 2. գետին:
Հօդէ (խօդէ) տէնուշ, հօդէ (խօդէ) դէվուշ – հուղարկավորել, թա-
ղել:
Հօդժաձ – երկրաշարժ:
Հօդվերդէվիչ, խօդվերդէվիչ, խէլօրթ – խլուրդ:
Հօդփադէնի – ծառատեսակի անուն է:
Հօդօլ, հօհօլ, քօրջինջուդ – բու:
Հօմ – համ:
Հօմա, ամա – համար:
Հօմայիլ – համայիլ, հմայիլ: 1. վգնոց, վգից կախվող զարդ:
2. վգնոց, որը ոչ միայն զարդ է, այլև, ըստ հավատալիքնե-
րի, ունի չարխափան ուժ, ազատում է չար աչքից, փոր-
ձանքից, հիվանդություններից: 3. մուլլայի գրած չարխա-
փան գիր՝ հմայագիր:
Հօմիմ, համէմ, քինձ – համէմ, գինձ:
Հօմրիչ, համրիչ – գումար:
Հօմրուշ, համրուշ – համրել, հաշվել, թվարկել:
Հօյիվ – հովիվ:
Հօնա, հունա – այնտեղ:
Հօնգ²²⁶, բիլմէջէ – հանելուկ:
Հօնցնուշ – հանգնել:
Հօշտ, թէթի – շներին վանելու ձայնարկություններ:
Հօպար (արդ.՝ հօպայ) – հորեղբայր:

²²⁶ Հօնգ բառը գիտեն հատուկենտ մեծահասակներ:

Հօպարիլա (արդ.՝ հօպայիլա) – փաղաքական դիմելաձև հորեղբորը:

Հօպերչեք (արդ.՝ հօպեչեք)²²⁷ – հարսանիքի ժամանակ հարսին տնից դուրս բերելիս դռների մոտ նրա հորեղբորը կամ նրա ներկայացուցչին փեսայի հոր կամ նրա ներկայացուցչի կողմից ընծայվող զումար:

Հօպօր (արդ.՝ հօպօյ) դադա, ախչիք, մօնչ – հորեղբոր երեխա, աղջիկ, տղա:

Հօվ – հով:

Հօվվություն (արդ.՝ հօյիվություն) էնուշ – հովվություն անել:

Հօրթ – հորթ:

Հօրթնօց – հորթանոց, գոմ:

Հօրթեցան հեղէ – ամբողջ հոգով:

Հօրօն, խօրօն, խաղ – պար:

Հօփերվայի, հօրփեվայի – որբնայրի, այրի:

Հօքի – հոգի:

Հօքվեղերուշ – վերակենդանանալ, վերածնվել:

Հօքուր (արդ.՝ հօքույ), հօրքուր, խալա, հալա – հորաքույր:

Հօքուրին (արդ.՝ հօքույին), հօրքուրին, հօրքուօջ դադա, ախչիք, մօնչ – հորաքրոջ երեխա, աղջիկ, տղա:

Հօքօվօր – կենդանի արարած, ողջ, ապրող:

— 2 —

Հօզ – ծակ, անցք, խոռոչ, որջ, որմնանցք, քարայրի բացվածք, բանտ:

Հօզուշ – ծակել:

Հօզձեգուշ – ծակծկել, մի քանի անցք բացել:

Հօզգուշ – ծածկել:

²²⁷ Գրի եմ առել Ղրղզստանի և Ղազախստանի կրոնափոխ համշենցիներից:

Հօձուգ, ձաձուք – ծածկ, տանիք:

Հօխուշ – ծախել:

Հօղ, ցաղ – եզիպտացորենի տերև:

Հօղգուշ – ծաղկել:

Հօղըր, ձաղրուն – ծիծաղ:

Հօղիգ – ծաղիկ:

Հօղրէւս – ժպտերես, ծիծաղերես:

Հօղրէնի – ոչ պտաղտու ծառատեսակ է:

Հօղրուն փեքնուշ – 1.ծիծաղ բռնել: 2.սկսել անգուսպ ծիծաղել:

3.ծիծաղելու ցանկություն առաջանալ:

Հօմուշ, ձօմուշ – ծամել:

Հօր – ծառ:

Հօրի գիվ – խեժ:

Հօրի թափա – ծառի կատար:

Հօր, ծար (արդ.՝ ծայ), սուզգի – քամիչ, փլավքամիչ:

Հօրվէնուշ – ծարավել:

Հօրուօ – ծառուտ:

Հեղուք – մանր որդեր, որոնք լինում են մսի, լեշի վրա՝ ճանճերի նստելուց հետո:

Հելուշ – ծլել:

Հեձուշ – ծնծել:

Հենուշ, ձրնուշ – կենդանիների ծնելը:

Հեվաձ – ծոված:

Հեվաղնի, ցեվաղնի – ծվաղենի, դափնեկեռասենի, վարդազգիների ընտանիքին պատկանող ծառ է, որն ունի բալի նման պտուղներ:

Հեվաղնուօ – ծվաղենիների պուրակ:

Հեվաղ, ցեվաղ (ծվաղենու պտուղ) – ծվաղ, դափնեկեռաս:

Հերդուշ – ծրտել:

Հեփուշ – ծեփել:

Հիբել – բագուկով ձաշատեսակ:

Չիբուշ – կճմթել, կամթել:

Չիբու, ձիբուն, զիբու – 1. փոքր գուննա: 2. գուննայի փչանցքի մասում տեղադրվող եղեգնից պատրաստվող հարմարանք՝ պիպիչ, ձայնավերարտադրիչ:

Չիգաա – սիգարետ, ծխախոտ:

Չիգաա խեմուշ – սիգարետ ծխել:

Չիգուր – փոքր կացին:

Չիլ – 1. բույսի ծիլ: 2. հեղուկի բարակ շիթ:

Չիձ – ծիծ, կուրծք:

Չիձգեր – ծծկեր երեխա:

Չիձաղալի – ծիծաղելի:

Չիձաղուշ – ծիծաղել:

Չիձաղեցենուշ – ծիծաղեցնել:

Չիձաման, ձիձուօն – կրծկալ:

Չիձեր – ծիծառ, ծիծեռնակ:

Չիյափ – 1. առևտրի կենտրոն, շուկա: 2. քաղաքի կենտրոնական հատվածը: 3. քաղաք:

Չիյափի հաց, ջօնի հաց – գյուղերում ապրող համշենցիները նախկինում այդպես էին ասում Խոփայում՝ խանութից գնված հացին:

Չիյափի քուրբա, ջօնի քուրբա – գյուղերում ապրող համշենցիները նախկինում այդպես էին ասում Խոփայում՝ խանութից գնված նեյլոնե գուլպաներին:

Չինօր – ծննդյան օր, ծննդյան տարեդարձ:

Չիրթ – ծիրտ, ծերտ:

Չուձունուշ – ծծել, հեղուկը ներս քաշել:

Չում – ծոմ:

Չում փերնուշ – ծոմ պահել:

Չում գեփչուշ – ծոմ սկսել:

Չուր – ծուր:

Չունգ էնգուշ – ծնկի իջնել, ծնկել:

Չունգի լիսեր – ծնկոսկր:

Չունք – ծունկ:

Չօնուշ, ձամուշ – ծամել:

Չօնդ, էրգուդազ – հղի:

Չօնդր – ծանր:

Չօնդր – ձօնդր – ծանր – ծանր:

Չօնդրէնուշ – 1. ծանրանալ: 2. հղիանալ:

Չօլ – ծով:

Չօլի չայ – այն վայրը, որտեղ գետը լցվում է ծովը, գետաբերան:

Չօլի ջօթ – ծովեզր, ծովի ափ:

Չօվչուր, ջօվչուր – ամբողջովին թրջված, քրտնամած:

Չօրձագ, գօրգագ – ծոծրակ:

Չօրվուշ, ձօուշ – ծորել:

Չօց – ծոց:

— Ղ —

Ղամփու, դօմփու – մեծ, կոշտուկոպիտ, անհաս (միրգ, մարդ):

Ղարաթ (խարաթ) էնուշ – 1. շտապել: 2. ջանք թափել, ճիգ գործադրել:

Ղաք – խակ, չհասունացած:

Ղերգուշ, դրրգուշ, խերգուշ – ուղարկել:

Ղյափ, դիյափ – շնագայլ, չախկալ:

Ղյափօն հարսնիք (արդ.՝ դիյափան հայսնիք), մօլա չախ – արևոտ եղանակին բարակ անձրև, գոլ անձրև:

Ղօխ (արդ.՝ դօյիզ) – կորիզ:

Ղօլօփա – ընկույզի կճեպ:

Ղօչ, քօշ – արու այծ, խոյ, նոխազ:

Ղօրմա արգա, շունի արգա – ժանիք:

Ղօրմօղուշ – գոմուս (շունը):

— Ճ —

Ճախ, չախ – անձրև:

Ճախածկ, չաղացք – ջրաղաց:

Մաալա, մահալա – թաղ, թաղամաս:
Մագամ, մագա – 1. ըստ երևույթին, գուցե: 2. մի՞թե: 3. բայցևայնպես: 4. ուրեմն: 5. պարզվում է:
Մադ – մատ:
Մադադ – մատադ:
Մադադ էլլուշ – մատադ լինել:
Մադ էնուշ – մատնացույց անել, դրական օրինակը ցույց տալ, գովել:
Մադդաշ – 1. մատդաշ: 2. դեռատի: 3. նոր:
Մադման, մադմոն, իլիզ – իլիկ:
Մադնի, մադվի – մատանի:
Մագ – մագ:
Մագար, մեգար – գերեզման:
Մագալուդ, մեգալուդ – գերեզմանոց:
Մագուլիզ – մագոտ, թավամագ:
Մալ – 1. հարստություն, ունեցվածք: 2. ընտանի կենդանիներ, խոշոր եղջերավոր անասուններ:
Մալախտո (ճաշատեսակ է) – կարմիր լոբու խյուսի վրա ավելացնում են սխաբած, սխտոր և ընկույզի միջուկ:
Մալիլա – փաղաքշական դիմելիք մորը:
Մալինա – ավարա, պարապ-սարապ թրև եկող:
Մախ – մեխ:
Մախք – մեղք:
Մակաս – մկրատ:
Մաձէքամ, մաձէքոմ – քամած մածուն:
Մաձուն – մածուն:
Մաձուն մերուշ, մաձուն փերնուշ – մածուն մերել:
Մադ – մադ:
Մադաբուր, մաբխավադ – հավամրգագգիների ընտանիքին պատկանող հատապտուղ է՝ հապալաս, հապալասենի,

մեծ թուփ է, ունի հյութալի, քաղցրաթթվաշ, մուգ կապույտ գույնի, կլոր պտուղ, լատիններեն՝ vaccinium myrtillus, թուրքերեն՝ յարան մերսինի, ռուսերեն՝ չեռնիկա:

Մադադանու (ուտելի բույս) – մադադանու:
Մադավուր էլլուշ – մեղավոր լինել, որևէ վատ արարք անել:
Մադարա – 1. քարայր: 2. որջ:
Մադիս – կորիզի միջուկ:
Մադլուք – մոշուտ:
Մադու – մեղու:
Մադուշ – մադել:
Մադուլ – մոշենի, մոշի թուփ:
Մայիս (ամսանուն) – մայիս:
Մայնուշ – պարգաջրել, ողողել, մաքրաջրել:
Ման – իմաստ:
Մանգադ, մոնգադ – մանգադ:
Մանդարին, մոնդարին – մանդարին:
Մանթարնուշ, մոնթարնուշ – 1. շրջվել, շուտ գալ դեպի մեկը: 2. շրջանացելով արգելքը անցնել թիկունքի կողմը:
Մանի, մոնի – ծառատեսակ է, ոմանք այդպես են ասում կաղնուն (խոզկաղնի): Լազերը նույնպես կաղնուն մոնի են ասում: Նախկինում Մամսոնի գավառի քրիստոնյա համշենահայերը ևս այդպես են ասել, բայց այժմ Արխազիայի համշենահայերը մոնի են ասում բոխուն: Թուրքիայի իսլամ համշենցիներից շատերը ևս բոխուն ասում են մանի, մոնի, երբեմն էլ թուրքերեն՝ իսթիրիջ:
Մանուք, մոնուք – մանիների պուրակ:
Մանքուշ – ման գալ՝ փնտրել, որոնել:
Մանչ, մոնչ – մանչ, արու գավակ, տղա երեխա:
Մաշա – երկճյուղ մետաղյա հարմարանք՝ մեծ ունելի, ածուխ, փայտածուխ, այրվող փայտ բռնելու համար: :

Մաշալլահ – 1.գովեստի, գոհունակության, զարմանքի բացահանչություն, հրաշալի է, բռավո: 2.աչք չկպնի, աչքով չտամ:

Մաշմէքի, մաշմուրքի ձար – շագանակենի:

Մաշմէրութ – շագանակենիների աճելու վայր:

Մաշմուրք, մաշմութ – շագանակ:

Մաշմուրքի ձար, մաշմէքի – շագանակենի:

Մաշուշ – մաշել:

Մաշքէթէփ – չղջիկ:

Մաջուր – փոքր վարունգ:

Մասա – 1.սեղան: 2.պաշտոնատեղի, բաժին, բյուրո:

Մասրափուշ – մասրենու տեսակ, որի ցողունները մազլցում են ցանկապատերի և ծառերի վրա:

Մավա – օգուտ:

Մավա էլլուշ – օգտակար լինել:

Մավի – կապույտ:

Մար – սուր ձկնաչ, փուշ, որը խրվում է մաշկի մեջ մառ:

Մար (արդ.՝ մայ), մայի, մամա, մա – մայր:

Մարաղ – մարագ:

Մարդիվան, ցրքալա – սանդուղք, աստիճան:

Մարթ (արդ.՝ մայթ) – 1.մարդ: 2.ամուսին:

Մարթ (ամուսնուն է) – մարտ:

Մարթութին – մարդկայնություն, մարդասիրություն:

Մարիս, մախր – խեժոտ փայտիկ, որն օգտագործվում է որպես կրակ անելու կպչան՝ մարիս:

Մարիսավաղ, մաղաբուր – տե՛ս մաղաբուր:

Մարղ – մեղր:

Մարմին, վաչութ, օնցք – մարմին:

Մարչա – կտրտված փայտերի իրար վրա դասավորված կիտուկ, որը նախատեսված է վառարանում կամ օջախում այրելու համար:

Մարսուգ – առանց մայր:

Մարվի, մօրվի, օգայի մար – խորթ մայր²²⁸:

Մարցու – մաճնի մերան, մակարդ:

Մաուշ – 1.մարել: 2.մայր մտնել:

Մաքարինա (արդ.՝ մաքայինա) – մակարոն:

Մաքթաբ, մէքթաբ, շկօլա²²⁹ – դպրոց:

Մաքինա, արաբա – ավտոմեքենա:

Մաքվալ, կարսուփի (արդ.՝ կայսուփի) – կարտոֆիլ:

Մեգ – մեկ:

Մեգալ – մեկել, մյուս, ուրիշ:

Մեգալ օր (արդ.՝ մեգալ օյր) – վաղը չէ, մյուս օրը:

Մեգալօք – մեկելներ, մյուսներ:

Մեգեղեն – 1.միանգամից: 2. միասին:

Մեգեր-մեգեր – մեկիկ-մեկիկ:

Մեգերսեմ, մեգերսամ – մինչդեռ, այնինչ, տակավին:

Մեգդաղուշ – մեկտեղել, մի տեղ կուտակել:

Մեգդաղեցնուշ – մեկտեղեցնել:

Մեգհաղիգ, վարդալի – 1.մեկ հատիկ: 2.միամորիկ, ծնողների միակ զավակ:

Մեղաձուշ – մտածել:

Մեղեվուշ – մտմտալ, մտածմունքի մեջ ընկնել:

Մեղողում – մութ:

²²⁸ Ամուսինների բաժանությունից հետո երեխաները մնում են ամուսնու ընտանիքում, իսկ կինը հեռանում է առանց երեխաների: Ամուսինը կարող է նոր կին փոխնակ բերել, որը երեխաների համար կլինի մարվի, մօրվի, օգայի մար: Եթե ամուսինը մահացել է և այրին ցանկանում է երկրորդ անգամ ամուսնանալ, ապա իր երեխաներին թողնում է ամուսնու ազգականների ծնողների, քրոջ, եղբոր մոտ և գնում է նոր ընտանիք: Այդ պատճառով խորթ հայր հասկացություն չունեն:

²²⁹ Մաքթաբ են ասում Թուրքիայում, իսկ շկօլա՝ նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համշենցիները:

Մեղնուշ – մտնել:
Մեղորուշ, մըղորուշ – մտորել, մտածել, խորհել:
Մեզի, մեզիզի (անձնական դերանուն է) – մեզ:
Մեզմա – մեզանից:
Մեթնուշ – մթնել:
Մեթցենուշ, խօթուշ, նեթիյուշ – 1. մտցնել: 2. ներս դնել:
Մեթքին էլյուշ – մտքում լինել:
Մելիմ – քույր:
Մելմելուշ – 1. մլմլալ: 2. թեթն ծուխ բարձրանալ: 3. առկայծել:
Մեձ – մեծ:
Մեձ մօմ, մօմի – մամիկ, տատիկ, մեծ մայր:
Մեձենուշ, մեձընուշ – մեծանալ, խոշորանալ:
Մեձենցենուշ, մեձընցընուշ – մեծացնել, խնամել, աճեցնել:
Մեձվօր – 1. մեծավոր, գլխավոր: 2. հասարակական դիրք ունեցող մարդ:
Մեձփօր – մեծփոր:
Մեմ ալ – 1. մեկ էլ: 2. մի հատ էլ: 3. մի անգամ էլ:
Մեյվա – միրգ:
Մենենազ – մենակ:
Մենենագութին – մենակություն, մենություն:
Մենիլ – թաշկինակ:
Մենուշ – մնալ:
Մեշա – կաղնուտ:
Մեչ – մեջ:
Մեչք, մեչ – գոտկատեղ:
Մեչքեղաղ, մեչխեղաղ – մեջտեղ, կենտրոն:
Մեչքեղաղի մաղ – միջամաս:
Մեչախ – մոծակ:
Մերելուշ – մոայլվել:
Մերնուշ, մերուշ – մեռնել:
Մերած – մեռած, մահացած:

Մերցենուշ, մերնցենուշ, ցըվօնուշ – մեռցնել, սպանել:
Մէսուշ – մրսել:
Մէտրօ – մետր:
Մէր – մեր:
Մէրալ, բուլուք – ամպ:
Մէրաղ – 1. տառապանք: 2. հուզմունք: 3. անհանգստություն: 4. երկյուղ: 5. կասկած:
Մէրաքի – հետաքրքիր, գրավիչ, հաճելի:
Մէրջիմ – 1. մրջյուն: 2. միջատ:
Մէրսունք – գոմում կենդանիների կերը, խոտը լցնելու տաշտաձև տախտակամած՝ մսուրք, մսուր:
Մէք – մենք:
Մէք մեզիզի, մէք մեզի – մենքումենք:
Մէքիք – մաքրք, մազոզ, կտավագործական հաստոցի մակույկի նման մաս, որն աջ ու ձախ պտտվելով թելերով կտավ է գործում:
Մէօք – մերոնք:
Մի թա, մի տա – 1. եթե: 2. մի գուցե: 3. բարեց առաջ օգտագործվում է նաև ժխտական իմաստով:
Միթք – 1. միտք: 2. հիշողություն: 3. խելք:
Միլլաթ – ժողովուրդ:
Միյամիդ – միամիտ, մաքուր, պարզ, անմեղ:
Միյափիյան բօլօքուշ – աղիողորմ, աղեկտուր, ողբաձայն, մի ձայնի գոռալ, ճչալ:
Միշթ, իժերե (արդ.՝ իժելե) – միշտ:
Միշմուք – հացի միջուկ:
Միչուցք – խորիզ:
Միս – միս:
Միսօղ – մսոտ:
Միրաք – ջրբաշխ:
Մուաջիր – գաղթական, փախստական, վտարանդի:

Մուգ – մուկ:
Մուզիթուն – բամբասանք:
Մուզիթուն էնուշ – բամբասել:
Մութ – կիսամութ, քիչ մթնած:
Մուխ – մուխ, ծուխ:
Մուխլամա (ուտեստ է) – մարմանդ կրակի վրա, թավայում հալած յուղի մեջ բոված եգիպտացորենի ալյուրին ավելացվում է գոլ ջուր և Մացարեյլա կամ այլ հավվող պանրատեսակ, խառնվում է այնքան, մինչև որ յուղը բարձրանում է երեսին:
Մույիք – ելակ:
Մուն – հավի մակաբույծ:
Մուշթարի – հաճախորդ:
Մուսաֆիր – հյուր:
Մուսէնդեր – անկողինները դարսելու տեղ:
Մուսլիմանլուղ – մուսուլմանություն:
Մուսքա – թուղթուզիր:
Մուր – մուր:
Մուցիփօր – սկյուռ:
Մոդ – մոտ:
Մոդգինուշ – 1. մոտենալ: 2. մտերմանալ:
Մոդէվանց – մոտիկից:
Մոդսիյուս – իմ կողմը, դեպի ինձ:
Մոդիք – 1. մոտիկ: 2. մերձավոր:
Մոզի – մոզի:
Մոլ – 1. կանաչ տերևներով ճյուղ, որով կերակրում են կենդանիներին: 2. մլակ:
Մոլա – գոլ:
Մոլա չախ, դյափօն հարսնիք (արդ.՝ դիյափան հայսնիք) – գոլ անձրև, արևոտ եղանակին բարակ անձրև:
Մոլանուշ – գոլանալ:

Մոլացենուշ – գոլացնել:
Մոլերուշ – մոռանալ, չհիշել:
Մոլերզան – մոռացկոտ:
Մոլիյեցենուշ – մոռացնել:
Մոլոդուշ – տերևակալել:
Մոլոշիք – իր անելիքը չիմացող՝ մոլորված մարդ:
Մոխիր, քյուլ – մոխիր:
Մոձիր – կրակից թռչող մոխիր:
Մոխրաման, մոխրօժօն – մոխիր լցնելու աման, տարա:
Մօմ – մոմ:
Մօմի, մեձ մօմ – մամիկ, տատիկ, մեծ մայր:
Մօնգաղ, մանգաղ – մանգաղ:
Մօն էգուշ – 1. փնտրել, որոնել: 2. զբոսնել:
Մօնթ – բաճկոն:
Մօնի, մանի – տե՛ս մանի:
Մօնի-մօնի, մանի-մանի – արագ-արագ:
Մօնչ – մանչ, արու զավակ, տղա երեխա:
Մօնութ, մանութ – մոնի, մանի ծառերի պուրակ:
Մօնուշ – մանել:
Մօն օնցաձ – սպասածից, պատկերացրածից, ինչ որ բանից, ինչ որ երևույթից մի բան էլ ավելի:
Մօշումա – մոմլաթ:
Մօշա – թուխս նստած հավ:
Մօր (արդ.՝ մօյ) – մորի:
Մօրբեթ – մորը օգնող երեխա կամ դեռահաս:
Մօրթի – մարդու մաշկ:
Մօրթուշ (արդ.՝ մօյթուշ), գեղրուշ, զրդրուշ – մորթել:
Մօրնենէխ – մանանէխ, լատիներեն՝ mustard:
Մօրվի, մարվի, օգայի մար – խորթ մայր, ավելի մանրամասն տե՛ս մարվի:
Մօքուր (արդ.՝ մօքույ), մօրքուր – մորաքույր:

Մօքուրին (արդ.՝ մօքույին), մօքքուրին, մօքքուօջ դադա, ախչիք,
մօնչ – մորաքրոջ երեխա, աղջիկ, տղա:

— Յ —

Յաար (յաաց) հեղ – իրար հետ, միասին:

Յաացմա – իրարից:

Յագիջի – գրագիր:

Յազմա – ծաղկավոր գլխաշոր:

Յաթաղ – ոչխարի հոտ:

Յալ – շանը կերակրելու ճաշ, լակ:

Յախհալաձ – պանրով ձվածեղ:

Յաղ – յուղ, ճարպ:

Յաղլիփօր – ճարպոտ փոր ունեցող, հաստափոր:

Յաղուղ, յայուղ, յայիք, անչախուլ, խէնօցի – խնոցի:

Յան էգուշ – 1. թիկնել: 2. հենվել:

Յաշիղ, յաշաղ – արկղ:

Յաստուղ, փարց, պարց – բարձ:

Յար, սելդա – սիրած էակ՝ յար:

Յանգու – հրդեհ:

Յէ – կոչական ձայնարկություն, հարգալից դիմելաձև ավագ
տարիքի տղամարդկանց և կանանց:

Յէ բաբա – հարգալից դիմելաձև հորը:

Յէ մա – հարգալից դիմելաձև մորը:

Յէգէն – զարմիկ:

Յէղ – հետ:

Յէղ աշուշ – հետ նայել:

Յէղ դեվուշ – հետ տալ, վերադարձնել:

Յէղ էնգուշ – հետ ընկնել:

Յէղքէշի – դրանից հետո:

Յէթ թեվուշ, սիրդէ թարնուշ, փէսխուշ – հետ տալ՝ փսխել:

Յէթ թարնուշ – հետ դառնալ, վերադառնալ:

Յէթ թօղուշ – բաց թողնել, ազատ արձակել:

Յէթ ցրքուշ – հետաձգել:

Յէշիլ – կանաչ:

Յէս – ես:

Յէսիր – գերի:

Յէփ – երբ:

Յէփեղլաձ – եռացած:

Յէփեղլուշ – եփել:

Յէփ ու – երբ որ:

Յիքինջի, իլեքինջի – երրորդ:

Յիխմէ, իխմէ, յըղմի – բույսի անուն է՝ պտեր:

Յուլի – բրդյա հագուստ:

Յուղ, ջուխ – մոշ:

Յումրուղ, յումրուխ – բուռնցք:

Յօղօն – վերմակ:

— Ն —

Նարաղի էղուշ – վերանալ, անհետանալ, անհետ կորչել:

Նազիգնուշ – 1. քաղաքավարի դառնալ: 2. նրբանալ:

Նալ – պայտ:

Նալիա – տե՛ս սաբբէն:

Նալին – փայտե ներբանով և երեսին կաշվե երիզով բոկոտիկ՝
նալիկ:

Նալլեթ – անեծք:

Նալուշ – պայտել:

Նաղ – նեղ:

Նաղեցնուշ – նեղացնել, վիրավորել, դժգոհություն պատճառել:

Նաղցնուշ – նեղացնել, լայնքը փոքրացնել, նեղ դարձնել:

Նաղուշ – 1. նեղել: 2. նեղվել:

Նամազ – նամազ:

Նայիսա – վերջապես:

Նաչերուշ, նաչիրուշ – 1. հոգնել: 2. հոգնելու պատճառով չցանկանալ, ալարել: 3. նեղվել: 4. ձանձրանալ:

Նաս – ներս, ներսը, մեջի կողմը, մեջը:

Նաս ցրքուշ – այս կողմ նետել:

Նար – նուր:

Նափիր – գյուղատնտեսական աշխատանքի տեղամասը և նախատեսվող աշխատանքի չափաբաժինը:

Նաֆաս – շունչ:

Նեբեզուշ – 1. փակցնել: 2. սոսնձել: 3. կպչել: 4. կառչել: 5. անհանգստացնել:

Նեգերուշ – կպչել:

Նեդուշ – նետել:

Նեզրն, նեզեվոյի – կովի գուգավորվելու, հղիանալու ցանկություն ունենալը:

Նեթացուշ – թաթախել:

Նեթիյուշ – ներս մտցնել, ներս դնել:

Նեմադուշ – անհանգստացնել:

Նէն – այն կողմ:

Նէն ցրքուշ – այն կողմ նետել:

Նէն օնցնուշ, նէն օսնուշ – այն կողմ անցնել:

Նէն օսնուշի հիվօնդութին – վարակիչ հիվանդություն:

Նեշօն – խալ:

Նեշօնլու, նըշանլու – նշանած:

Նեշօնի մադ – նշանի մատ, մատնեմատ:

Նեշօնլու (նըշօնլու) դէս (դէսնուշ) – Արդվինի նահանգի կրոնափոխ համշենցիների շրջանում դեռևս կենցաղավարում է նշանածին գաղտնի տեսնելու ավանդույթը: Նշանվելուց հետո, մինչև հարսանիքը մի քանի ամսից մինչև մեկ տարի և ավելի է անցնում, և փեսացուն աղջկա մոր, քույրերի, բարեկամների, հատկապես հորեղբոր կնոջ աջակցությամբ, նշանածի հայրական տան կամ աղջկա հորեղ-

բոր տան մի սենյակում գաղտնի հանդիպում է նրան, ավելի մոտիկից շփվում: Մովորաբար հորեղբոր տունը լինում է հարևանությամբ, իսկ հորաքույրներն ու մորաքույրները հարս են գնում և ապրում ավելի հեռու տներում: Տան արական անդամները չեն իմանում կամ էլ ցույց են տալիս, որ տեղյակ չեն այդ հանդիպման մասին: Եթե աղջկա եղբայրներից մեկը դեմ է լինում, ապա փեսան մեկի միջոցով նրան նվեր, գումար է տալիս կամ համոզում են, բացատրում, որ այս է ավանդույթը: Գաղտնի հանդիպումները տեղի են ունենում մութն ընկնելուց հետո, ուստի, երբեմն փեսացուները գաղտագողի գնալիս մթության մեջ արկածների են հանդիպում, հայտնվում ծիծաղելի կամ անկանխատեսելի իրավիճակներում:

Նեաթելդադ – նստելու տեղ, նստարան:

Նեաթելթուշ – նստոտել:

Նեաթուշ, նըաթուշ – 1. նստել: 2. հյուր գնալ: 3. բնակվել:

Ներ, նիր – երկու եղբոր կանանցից յուրաքանչյուրը՝ տագերակին, տեգերկին, տագերկնիկ:

Ներքեվ (արդ.՝ նեքեվ), նեքեվ – 1. ներքև: 2. ցածր: 3. տակ: 4. ցածրոգի: 5. ցածր արժանիքներ և կարողություններ ունեցող:

Նեցքուշ – ներս գցել:

Նեքեթն ի վա, տարվա (արդ.՝ տայվա), թարվա (արդ.՝ թայվա) – ներքև, դեպի ներքևի կողմը:

Նիենգուշ – մեջն ընկնել:

Նիր, ներ – երկու եղբոր կանանցից յուրաքանչյուրը՝ տագերակին, տեգերկին, տագերկնիկ:

Նիյազ – երազ:

Նիյելյուշ – 1. մխրճվել, խրվել: 2. սուզվել:

Նումարա – համարանիշ, թվահամար:

Նուզուլ – մարմնի որևէ մասի անշարժանալը, բռնվելը:

Նօրհարս, նօարս (արդ.՝ նօայս) – նորահարս:

Նօրթան – սանձ:

Նօղում, էնիշտա, փեսա – փեսա:

Նօյիթուզ – ուր որ, ուր էլ որ:

Նօր (արդ.՝ նօյ), նօ – 1.նոր: 2.ուր:

Նօր դարի, նօր դաի (արդ.՝ նօյ դայի) – նոր տարի:

Նօր դրդացթօն, դրդացիօն – ծննդկան:

Նօրսուշ – նոսրացնել:

Նօրցենուշ – 1.նորացնել: 2.թարմացնել: 3.վերականգնել:

Նօրքուշ – 1. նորոզել: 2.կրկնել: 3.ասածը հիշեցնել:

— Շ —

Շարիթ, բուլուզ – շապիկ, վերնաշապիկ:

Շաղ – շատ:

Շաղենուշ – շատանալ:

Շաղենցենուշ – շատացնել:

Շաղխուշ – մշակաբույսերը կարգի բերել, փչացածները գատել:

Շաեղ – վկա:

Շալագ – մեջքով կրելու բեռ:

Շալգուշ – շալակել:

Շահար – քաղաք:

Շահին – որսաբազե:

Շաղ – ցող:

Շաղլեցվուշ – խառնվել:

Շաղվուշ, շօղվուշ – 1.խմոր հունցել: 2.շաղախել:

Շաշխուշ – փոքր կտորների բաժանված միսը լավ խառնել, որ վրան ցանված աղը հավասար տարածվի:

Շաշուրմիշ էնուշ – զարմացնել:

Շաուշ – շարել:

Շաշ, խել, խելար, խերալ – խենթ, խելառ:

Շարաբ – գինի:

Շարբաթ – շարբաթ:

Շարվուշ – փոխաբերական իմաստով է օգտագործվում՝ մեկի հետ համեմատվել, նույն խմբում, նույն շարքում լինել, իրար համապատասխանել:

Շափաթ (օր) – շարաթ:

Շափքա, շաֆկա, գուդ, քուդ – գլխարկ:

Շերեցնուշ – 1.խփել, շրմփոցով հարվածել: 2.ապտակել:

Շենալով էգուշ – շնչակտուր գալ:

Շենալուք – շնչակտորության:

Շէեփ, շերեփ (արդ.՝ շէեփ) – շերեփ:

Շէ, շէ – շոր, վերնազգեստ, հագուստ, իր:

Շէն – ուրախ:

Շէշէվ թարցենուշ, շէշվուշ – հագուստի ներսի կողմը դուրս շրջել:

Շէվաուշ – շվարել, անճարակ վիճակի մեջ ընկնել:

Շեր – մեզ:

Շերաթ – մաճնից, պանրից զատվող ջուր՝ շիճուկ:

Շերուշ – միզել:

Շերդ – շերտ:

Շերեմփա – 1.սնունդ և խմիչք պահելու պահարան: 2.մթերք պահելու սենյակ:

Շերիթ – ժապավեն, երիզ, շերտ:

Շերաման, շերումօն – միզապարկ:

Շերանձ – մշտապես ստվերոտ տեղ:

Շիբ, շիփ – լոբու, դղմի, վարունգի թփերի ցողուններ:

Շիդագ – 1.շիտակ, ճիշտ, ուղիղ: 2. արդար: 3. իսկապես:

Շիդագ հաց – տանը թխած հաց:

Շիդագ յաղ – կարագ:

Շիդագ չասօղ – ստախոս:

Շիդագ քուրբա – տանը բրոյս թելերով գործված գուլպա:

Շիդգուշ, լավնուշ – 1.առողջանալ, լավանալ: 2.ուղղել:

Շիլթ – սավան:

Շիւմ - շեմ, սեմ:

Շիւմշիր, դօսիսի (ծառատեսակ է) - տոսախ:

Շինուշ - 1. շինել: 2. կառուցել: 3. պատրաստել:

Շկօլա, մաքթաք²³⁰ - դարոց:

Շուդ - պզուկ, բշտիկ:

Շուդերուշ - պզուկոտվել, բշտիկապատվել:

Շուլալուշ - նախնական խոշոր կարել՝ շուլալել:

Շուլերվուշ - շուլալվել, փաթաթվել մեկի վզին, ամուր գրկել մեկին, նետվել մեկի գիրկը:

Շուն - շուն:

Շունչ - 1. շունչ: 2. շնչավոր: 3. անձ:

Շուշե - 1. շիշ: 2. բաժակ: 3. ապակյա իրեր:

Շուք - շուք, ստվեր:

Շուքուր - փառք:

Շոդ - արևի ճառագայթ, ճաճանչ:

Շոնուշ - 1. արևի շողերից տաքանալ: 2. վառարանի մոտ տաքանալ: 3. տաքանալ: 4. կրքոտվել:

Շոզվուշ, շազվուշ - 1. խմոր հունցել: 2. շաղախել:

Շոցենուշ - տաքացնել:

Շոդութին - 1. տաքություն: 2. հիվանդության ժամանակ մարմնի ջերմաստիճանի բարձրացում:

Շոդունք - կենդանիների լորձունք:

Շոր (արդ.՝ շոյ) - 1. շոր: 2. գործվածքի կտոր:

Շորթուխք, օխթե դամար - լայն տերևներով խոտաբույս է, որի յուրաքանչյուր տերևն ունի յոթ ջիղ:

Շորվա - մտով և կարտոֆիլով, երբեմն նաև մակարոնով ջրալի ճաշ:

Շօք - շոգ:

Շօքուշ - շոգել:

Շօֆեր - վարորդ:

— 2 —

Չա, օչ - չէ, ոչ:

Չաախ, չաօխ, չրախ - չարոխ, տրեխ:

Չաախ էես (արդ.՝ էես) - պնդերես, աներես, փոխաբերական իմաստով՝ չարոխի, տրեխի կաշվի նման երեսի կաշի ունեցող:

Չարուք - արագ:

Չագյա - կտրված ճյուղերից սարերում պատրաստվող ժամանակավոր կացարան, գիշերելու տեղ՝ քուլիկ, քողտիկ, հոլիկ:

Չագուչ, չեքիջ - մուրճ:

Չադու - ջադու, կախարդ, թուղթուգիր անող, չար ոգի, կարող է լինել և կին, և տղամարդ:

Չաթալ - 1. երկճղի, ընդհանուր հիմքով երկու ճյուղ: 2. պատանարաղ: 3. եղանի նման, բայց երկու ծայր ունեցող գյուղատնտեսական գործիք:

Չաթեցուշ - ճտացնել, մատների ծայրերով թեթևակի հարվածել, թեթևակի ապտակել:

Չալուշ - նվազել:

Չախ, ճախ - անձրև:

Չախ, օխթ, վաքիթ, զաման - ժամանակ:

Չախլուշ - ճխլել, ճզմել:

Չախչախան, չաղչախօն, չախչախուն - ջրվեժ:

Չախօտ - անձրևոտ:

Չաղա - բնակավայրերից հեռու փայտաշեն կացարան:

Չաղալ (չախալ) աչվենի - կանաչ, կապույտ աչքեր:

Չաղացք, ճախածք - ջրաղաց:

Չամի, չամի - սոճի, շամի:

Չամլուղ - սոճուտ:

²³⁰ Մաքթաք են ասում Թուրքիայում, իսկ ջկօլա՝ նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համշենցիները:

Չամչեղ էես (արդ.՝ էյես) – աներես, անամոթ, չամաչող մարդ:
Չայ – թեյ:
Չայիր – մարգագետին:
Չայխանա, չայօջախ – թեյարան:
Չայքաղ – թեյի տերևներ քաղել, թեյաքաղություն:
Չայ քաղող – թեյի տերևներ հավաքող:
Չայօջախ, չայխանա – թեյարան:
Չայնիգ, չայնիք – թեյնիկ:
Չանա – ապա թե ոչ, այլապես, եթե ոչ:
Չաչ – ծառերից թափված չոր տերևներ:
Չար – բարկ, թեժ:
Չարագրուշ – ճառագայթել, լուսավորել:
Չարաղ – ճրագ:
Չարդախ – 1. այգում, բանջարանոցում ճյուղերով կառուցված հյուղ: 2. խաղողի վազերով վերևի մասը ծածկված, հանգստի համար գովաստուս վայր:
Չարդախք – տախտակածածկ հատակ:
Չարեսիգ – ճարահատ:
Չարթուն – ջարդոն:
Չարթուշ (արդ.՝ չայթուշ) – ջարդել, կտոր-կտոր անել, մանրել:
Չարթեվուշ (արդ.՝ չայթեվուշ) – 1.ջարդվել, կտորվել: 2. հոգնել: 3.մարմնի մասերը ցավալ: 4. թնդալ:
Չարթեփուս – ծառերը և մացառները հաստելով անտառում ստեղծված արհեստական բացատ, որը բանջարանոց են դարձնում:
Չափա – քունգ:
Չափուգ – շիվերով կամ ծղոտով գործված քառակուսի, կանթավոր, գույնզգույն ներկված փոքր կողով, որի մեջ կանայք և աղջիկները դնում են իրենց ձեռագործները, թել ու ասեղը, կոճերը, թելերի կծիկները, շյուղերը և այլն:
Չափսիշ էնուշ – խփել:

Չափուշ – 1. մի որևէ բանի չափը որոշել: 2.չար աչքի, վախի դեպքում ժողովրդական հմայական աղոթքների և արարողությունների միջոցով բուժում:
Չաք – չափ:
Չաքմիշ էնուշ – մեխել:
Չաօխ, չաախ, չրրախ – չարոխ, տրեխ:
Չգօ, չկօ – չկա:
Չեյի քելօխ, չեյքելօխ – 1.ջրի ակունք: 2.աղբյուր:
Չենգյա – ծնոտ:
Չեչ – փեթակի մեղրամուխ բջիջները, որոնց մեջ մեղուները մեղր են դնում:
Չեչօվ մարդ – մեղրամոմով մեղր:
Չեչօտ – ծաղկատար:
Չերմագուշ – ճերմակել:
Չեփ – գրպան:
Չեփուշքերուշ – հարվելու պատճառով ձեռքերին կամ ոտքերին կոշտուկների կամ բշտերի առաջացում:
Չեքետ – ժակետ:
Չեքիջ, չագուշ – մուրճ:
Չեֆթ, գօքար, խօղիկրգիչ, հօղիկրգիչ – արոր:
Չիգգի, խագ – գիծ:
Չիմ – բահով կտրած բուսախառն հողի շերտ:
Չիյուշ – ջրել:
Չիվու, սիլ – սեպ:
Չիր (արդ.՝ չիյ) – չիր:
Չիրքին, քեշ – տգեղ, գեշ:
Չիալուր, փօշա – գնչու, բոշա:
Չվան, չվօն, չֆան – պարան:
Չվիդի – պետք չի:
Չուլ – կարպետ:
Չուլլուք (թոշկանուն է) – կոցար, անտառկոցար:

Չուլոբփաղ, չուլագփաղ – 1. ջուլիակի՝ ոստայնագործի հաստոցի մաս կազմող շուրջ երեք մետր երկարության երկու գուգահեռ փայտ: 2. ջուլիակի հաստոց:

Չունլախ – կճուճ:

Չուննեվօր, չունվօր – չուննուր, աղբատ:

Չունվօրութին – չուննորություն, աղբատություն:

Չուչա – չրեր:

Չուսթ – շտապ, արագ:

Չուվալ – վուշի պինդ թելերից գործված կտորից կարված մեծ պարկ՝ ջվալ:

Չուրուխ, փեթել ամիս – հուլիս: Հուլիսին երկու շաբաթ անձրև է գալիս և բուսականությունը փստում է, այդ պատճառով հուլիսին ասում են փեթել ամիս:

Չուր (արդ.՝ չու) – ջուր:

Չուրձաղիզ (արդ.՝ չույձաղիզ) (հիվանդություն է) – ջրձաղիկ:

Չուրսուզ – անջուր, առանց ջրի:

Չօլախ – խեղանդամ:

Չօմի, չամի – սոճի, շամի:

Չօշ – 1. կենդանիների արու ձագ: 2. շան արու ձագ, արու լակոտ:

Չօր (արդ.՝ չօ) – չոր:

Չօրքա – մտով, բրնձով, կարտոֆիլով, սոխարածով, երբեմն նաև վերմիշելով ջրալի ձագ:

Չօրթան – չորաթան:

Չօր լօբիյա – հատիկ լոբի:

Չօրնուշ – չորանալ:

Չօրցենուշ – չորացնել:

Չօր ձում – իսկամ հավատացյալները, այդ թվում՝ կրոնափոխ համշենահայերը ծոմապահության օրերին ուտում են մութն ընկնելուց հետո, իսկ այն դեպքերում, երբ վաղ առավոտյան, թեև իրավունք ունեն, բայց չեն ուտում, այդպիսի ծոմապահությանն ասում են չօր ձում՝ չոր ծոմ:

Չօրքշափթի – չորքշափթի:

Չօքութ, չօքուղ – վատ, տգեղ:

Չօքութ խօսուշ – դժվարությամբ խոսել, լեզուն կամ բարբառը լավ չիմանալով խոսել:

Չօքուղութին, քեշութին – վատություն:

— Պ —

Պաղերուշ, բաղերուշ – պատռել:

Պագունք, փագունք – բագուկ, ճակնդեղ:

Պալ, փալ – կեռաս:

Պալենի, փալենի – կեռասենի:

Պեգուշ, փեգուշ – վազել, հիմնականում ասվում է կենդանիների համար, բայց երբեմն ասում են նաև մարդկանց համար:

Պեյինձ, փեյինձ – բրինձ:

Պեր, փեր – բեր:

Պիյան, պիօն – բերան:

Պիյանե (պիօնե) ձեփուշ – խիստ պատասխանով լռեցնել, բերանը ձեփել:

Պիր (արդ.՝ պի), փիր – բիր, ձեռնափայտ:

Պիյուշ, պեուշ, փեուշ – բերել:

Պօրուշ – հասնել:

Պօլնիք, պօլնիք – բանալի:

Պօլօրը (արդ.՝ պօլօրը), փօլօրե – շուրջը:

Պօլօրնուքե, փօլօրնուքե – շուրջբոլոր:

Պօն – բան:

Պօնիք, պօլնիք – բանալի:

Պօնջար, փօնջար, քարալահանա – տերևակաղամբ: Սպիտակագլուխ կաղամբին ասում են լահանա:

Պօր, փօր – բոռ:

— Ջ —

Ջարգեղուշ – ճապկտել, ճմկոտել (մարմնով ձգվել, թները տարածել, գլուխը հետ քաշել, հորանջելով ձգվել):

Ջագաթ – ճակատ:

Ջախք – ճեղք:
 Ջախքեղերուշ – ճաքճքել:
 Ջախքուշ – ճեղքել:
 Ջահել – երիտասարդ:
 Ջաղ, ջախ – հյուսելու, գուլպա գործելու շյուղ:
 Ջաղարդ – կաշաղակ:
 Ջաղջաղուշ – ճղճղալ, սուր ձայնով աղմկել:
 Ջամ – ապակի:
 Ջամփա, ջոմփա – 1. ճանապարհ: 2. ընթացք: 3. միջոց:
 Ջամփա (ջոմփա) թէնուշ – ճանապարհ դնել:
 Ջամքեղուշ – ճմկտել:
 Ջան, ջոն (ազգություն) – ճան, լագ: Ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում գտնվող Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին՝ Լազիստանում (հայերեն՝ Ճենք, վրացերեն՝ Ճանեթ) ապրող ժողովուրդ է: Լազերենը (ճաներենը) իրերա-կովկասյան լեզվաընտանիքի քարթվելական խմբի լեզու է:
 Ջանգ, ջոնգ – 1. ճանկ: 2. մագիլ: 2. բուռ:
 Ջանգուշ, ջոնգուշ – 1. ճանկել: 2. բռի մեջ հավաքել: 3. բռով վերցնել:
 Ջանչուշ, ջոնչուշ – 1. ճանոթանալ: 2. ճանաչել:
 Ջանջ, ջոնջ – 1. ճանճ: 2. մեղրաճանճ, մեղու:
 Ջաշ – երեխայի ուտելիք՝ ճաշ:
 Ջար – ճար:
 Ջարաղ – ճարահատ:
 Ջեիգ, ջեյս – օժիտ:
 Ջեմբոդ – ճպռոտ:
 Ջեմբոդուշ – ճպռոտել:
 Ջեմուր – յուղի մեջ եզիպտացորենի հաց տապակելով պատրաստված ուտելիք՝ ճմուռ:
 Ջեջիմ – կարպետ:

Ջելար, ջուղար, աղվեղ²³¹ – պատասխան:
 Ջելդուշ – բաժան-բաժան անել, պոկել:
 Ջելջելուշ – ճվճվալ:
 Ջերմ – ջերմ, տենդ:
 Ջերմագ, ջերմաք – ճերմակ, սպիտակ:
 Ջերմագ ջիգար, ջերմագ ջաթ – թոք:
 Ջըգութ – ճկույթ:
 Ջիգար – 1. յարդ: 2. սիրտ:
 Ջիդ – վիզ, ճիտ, պարանոց:
 Ջիլիքա – ճոճանակ, ճլորթի:
 Ջիդոզ – նվագ:
 Ջինջուղ – 1. ճնճղուկ: 2. թռչուն:
 Ջիվ – պճեղ:
 Ջիվանութին – երիտասարդություն:
 Ջիջու – 1. ճիճու: 2. անձրևորդ: 3. աղիք:
 Ջուգալ – կաթսա:
 Ջութ – ճութ, ողկույզ:
 Ջուղար, ջելար, աղվեղ²³² – պատասխան:
 Ջօբան – ճոպան:
 Ջօթ – ծայր:
 Ջօմե – մզկիթ:
 Ջօմիշ – գումեշ:
 Ջօմիշի հօրթ – գումշաձագ:
 Ջօն, ջան (ազգություն) – ճան, լագ, տե՛ս ջան, ջոն:
 Ջօնի հաց, ճիյափի հաց – գյուղերում ապրող համշենցիները նախկինում այդպես էին ասում Խոփայում՝ խանութից գնված հացին:

²³¹ Աղվեղ են ասում նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համշենցիները, իսկ Թուրքիայում բնակվողներն ասում են ջելար, ջուղար:

²³² Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

Ջօնի քուրբա, ձիափի քուրբա – գյուղերում ապրող համշենցիները նախկինում այդպես էին ասում Խոփայում՝ խաւութից գնված նեյրոնե գուլպաներին:

Ջօվչուր (ձօվչուր) էլուշ – ոտքից գլուխ թրջվել:

Ջօր – ցեխ:

Ջօրօղուշ – ցեխտովել:

Ջօօխ, Ջօրօխ (գետի անուն է) – ճորոխ:

— Ս —

Սաբահ, աքվա – առավոտ:

Սաբայլա, աքվան, աքվօն – առավոտյան:

Սաբահա քաղար – մինչև առավոտ:

Սադաֆ, գուփիլիչ – կոճակ:

Սադգուշ – սատկել:

Սադիբ – սածիլ:

Սադէ – միայն, սոսկ:

Սադրուշ – սածիլել:

Սազ – 1. սազ (նվագարան): 2. ճահճամարգագետին:

Սաին – հով:

Սալինջաղ – կախօրրան, ցանցաճոճ, ճլորթի:

Սալուշ – սալարկել:

Սալքար – սալքար:

Սալօն – հյուրասենյակ, սրահ:

Սահաթ – ժամ:

Սահուշ – սահել:

Սադավօր – կենդանի մարդ, շնչավոր արարած:

Սաղ – ողջ:

Սաղթօր – սխտոր:

Սաղմուշ – սեղմել, խցկել:

Սաղմեվուշ – վախից, ցրտից, կարոտից, սիրուց սեղմվել մեկին:

Սաղվուշ – սղալ, սայթաքել:

Սաղօն – 1. խորը ափսե: 2. պղնձե ափսե:

Սան, սօն (թվական) – քսան:

Սանդրը, սօնդրը, սօնդ – սանր:

Սանդրուշ, սօնդրուշ, սօնդուշ – սանրել:

Սանդէք, սօնդէք – տախտակի վրա ամրացված երկշարք մետաղյա սանրերով հարմարանք, որով զգում են բուրդը սանդերը:

Սանդուղ, սենդուք – սնդուկ:

Սաչախին վաք – ջրհորդան:

Սաջ – թիթեղ:

Սաջախ – մետաղյա օղակաձև եռոտանի՝ կաթսան, թեյնիկը կրակարանի վրա դնելու համար:

Սավքի, սաքվի – 1. ուղղանկյուն կամ քառանկյուն, ճաղաշար եզրերով փայտե կամ մետաղե, մեծ, բարձր թախտ, որը դրվում է բակում կամ այգում: 2. սենյակի պատի երկարությամբ քարաշեն, տախտակածածկ բարձրություն: 3. սենյակի հատակի մեկ աստիճան բարձրադիր հատված: Սավքիի այս տարատեսակները հիմնականում տարածված են Կենտրոնական Ասիայի և Ռուսաստանի կրոնափոխ համշենահայերի շրջանում:

Սար (արդ. սայ) – սար:

Սարբաստ – մարմանդ:

Սարբէն – 2-2.5 մ բարձրության փայտե սյուների վրա կառուցված, ճաղաշար պատշգամբով շրջափակված տախտակապատ մթերանոց, որը օդ խաղալու համար ունի ցանցկեն փոքր պատուհաններ: Այնտեղ պահում են եգիպտացորեն, դդում, կարտոֆիլ, լոբի, սոխ և այլն: Կենդանիներին հասու ջիներու համար օգտագործում են վերցվող սանդուղք: Որպեսզի կրծողները չկարողանան սյուներով բարձրանալ, սյուների վերնի մասում կան սնկի գլխի նման փայտե խոչընդոտներ: Ռիզեի նահանգի համշեն-

ցիները նմանատիպ մթերանոցներին ասում են սերեն-
դեր:

Մարե, բուզ – սառույց:

Մարթ (արդ.՝ սայթ) – սարդ:

Մարթի (արդ.՝ սայթի) պուն, սարթան փուն – սարդոստայն:

Մարթ խօսուշ – կոպիտ խոսել:

Մարի (արդ.՝ սայի) – 1.դեղին: 2.խարտյաշ:

Մարխօշ, խեմած – հարբած, խմած:

Մարչուշ, սարուշ – սառչել, սառույց բռնել:

Մաքաթ – հաշմանդամ:

Մաքալ – մորուք:

Մաֆ – սխալ:

Մել – 1.սայլ: 2.սելավ:

Մելամ – բարև, ողջույն:

Մելվելուշ – սուվել:

Մեմթաթու մաթթաթ – թաղական դպրոց, գյուղական տարրա-
կան դպրոց:

Մելր էնուշ – դիտել շրջակայքը:

Մենդգադուշ – զկոտալ:

Մենդուք, սանդուդ – սնդուկ:

Մեպուշ, սեփուշ – սրբել:

Մեանուշ – ընտրել, առանձնացնել:

Մեվ – կապտամանուշակագույն:

Մեվ, էսեվ – զարմանքի և շփոթմունքի բացականչություն:

Մեվ Ասպած, էսեվ Ասպած – Աստծուն ուղղված զարմանքի և
շփոթմունքի բացականչություն:

Մեվդա – 1.սիրած էակ: 2.սեր: 3.սիրահարություն:

Մեվդոդում – իմ սեր:

Մեվ ձօվ – Մե ծով:

Մեվնուշ – կապտել:

Մեվ օնդեր – զարմանքի և շփոթմունքի բացականչություն:

Մերդ (արդ.՝ սեդ) – կրծքավանդակ:

Մերդի (արդ.՝ սեդի) մազ – կրծքավանդակի մազ:

Մերդեվաթ – եղիության շրջանում որևէ ուտելիքի հանդեպ կնոջ
անդիմադրելի ցանկություն:

Մերդերուշ (արդ.՝ սեդերուշ) – 1.գայրանալ: 2.վիրավորվել:
3.խռովել:

Մերդօդ (արդ.՝ սեդօդ) մարթ – 1.քաջ մարդ: 2.գայրացած մարդ:

Մերենդեր – տե՛ս սարբեն:

Մերմ – ցորենի, գարու, եգիպտացորենի սերմ:

Մեր էնուշ – շուրջը նայել:

Մերսերուշ – սրտալ:

Մերուշ, սեուշ (արդ.՝ սեյուշ) – սրել:

Մերփեկու – սրբերես, գեղեցիկ, ազնիվ մարդ:

Մերփեվուշ – սրբվել:

Մերփիչ – սեղանը սրբելու շոր:

Մերփուշ – սրբել:

Մեֆալի – համակրելի:

Մեֆթա – նախ, ամենից առաջ, սկզբում:

Մեֆիլ – չքավոր, ծայր աղքատ:

Մեֆիլուդ – չքավորություն:

Մըրա – 1.հերթ: 2.շարք, կարգ: 3.ժամանակ:

Միլ, չիվու – սեպ:

Միմիշկա – արևածաղկի սերմ:

Միյօդ – բաղեղ, պատուտակ, մազլցիկ, լիան:

Մինամիշ էնուշ – փորձել:

Մինիթ, զրոանիցա²³³ – սահման:

Միվտեցյուս, իստավրի – սեպտեմբեր:

Միր (արդ.՝ սի) – կաթի սեր:

²³³ Գրոանիցա են ասում նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում
բնակվող կրոնափոխ համշենցիները:

Միրդ (արդ.՝ սիդ) – 1.սիրտ: 2.նի: 3.գայրույթ: 4.ջրադացքարի մեջտեղի անցք:

Միրդե գոգրուշ – սիրտը կոտրել, վշտացնել, ախրեցնել:

Միրդե դադե փեուշ – սիրտը տեղը բերել, հանգստանալ:

Միրդե էուշ – գայրանալ:

Միրդե թարնուշ, սիրդե յեթ թեվուշ, փեսխուշ – 1. սիրտը հետ տալ, փսխել: 2.զգվել:

Միրդե խարնուշ – սիրտը խառնել, ործկալ, կամենալ փսխել:

Միուշ (արդ.՝ սիյուշ) – գրկել, փաթաթվել:

Մուզգի, ձար, ծար (արդ.՝ ծայ) – փլավքամիչ, քամիչ:

Մութ թաղե – 1.գուր, իգուր: 2.դատարկ տեղը: 3.անհիմն:

Մուլալ – ազգատոհմ:

Մյուրգուն – արքար:

Մուն – 1.սյուն: 2.ցանկապատի իրար կողքի մեխված փայտե-րից:

Մունգ – սունկ:

Մուսե – ասվալտապատ ճանապարհ:

Մուսենուշ – զարդարել:

Մուսլի – զարդարված:

Մուսլի բոյ – բարձրահասակ, սլացիկ:

Մուր – սուր:

Մուրաթ, էես (արդ.՝ էես) – դեմք, երես:

Մոբա, փեչթո – վառարան:

Մոգ, քեֆուր – հայհոյանք:

Մոզմիշ էնուշ, քերֆուշ, հիշուշ – հայհոյել:

Մոլ – ձախ:

Մոդ – սոխ:

Մոդը – վերջը:

Մոդ չարթուշ – սոխ կտրտել:

Մոմոն – ցորենի ծղոտ:

Մոյ – տեսակ:

Մոյ, բեդք, լավ²³⁴ – լավ:

Մոյա – 1.երկու սյուների վրա դրված գերան՝ հեծան: 2.դռան վերևի հորիզոնական փայտ:

Մոն, սան (թվական) – քսան:

Մոնդ, սանդըր, սոնդըր – սանր:

Մոնդուշ, սանդրուշ, սոնդրուշ – սանրել:

Մոսքուշ – սոսկալ, զգվել:

Մովուշ – սահել:

Մորվուշ – սովորել, իմանալ, տեղեկանալ, հետաքրքրվել, վարժվել:

Մոքադ – քաղաքի փողոց:

— Վ —

Վաա – վրա:

Վաադ – խոստում, երդում, պարտավորվածություն:

Վաադ էնուշ – խոստանալ, երդվել:

Վաա փեուշ – վրա բերել, վրա դնել, ծածկել:

Վազ – խաղողի վազ:

Վազնաթ – 1. կաթնաշոռ: 2.լոռ: 3.թելպանիթ:

Վազուշ – սլանալ, սահնակով գառիվայրով սահել, սառույցի վրայով ներքև սահել:

Վազ (անցուշ) օնցուշ – վազ անցնել, մեկին հանգիստ թողնել, ձեռք քաշել:

Վաթուշ – վաթել, թափել, հեղել:

Վախ, վախութին – վախ:

²³⁴ Լավ բառը խոսվածքի մոտացվող բառերից է, բայց վերջին երկու տասնամյակում Արդվինի նահանգից Հայաստան բեռներ փոխադրող համշենցի վարորդների շնորհիվ այն այժմ շատերը գիտեն և հայաստանցու հանդիպելիս օգտագործում են այդ, նաև Հայաստանում սովորած այլ բառեր՝ բարև, ջան, քաղաք և այլն:

Վախագան, վախկոտ, վախկոն – վախկոտ:

Վախի դուվա – վախի աղոթք, վախը չափելիս քանիցս արտասանվող ժողովրդական հմայական աղոթք:

Վախուշ – վախենալ:

Վախկոտ, վախագան, վախկոն – վախկոտ:

Վախկոն, վախագան, վախկոտ – վախկոտ:

Վախ չափուշ – վախ չափել: Վախեցածին ժողովրդական հմայական աղոթքի (Վախի դուվա) և արարողությունների միջոցով բժշկել:

Վախվեուշ, վախվորուշ – վախվորել:

Վախուշ – վախենալ:

Վաղ – վաղ, շուտ:

Վայի – 1.վայրի: 2.վրայի:

Վայի (դանձ) դոնձ – վայրի տանձ:

Վայուշ – լացել:

Վաչուտ, օնցք, մարմին – մարմին:

Վասդագ – վաստակ:

Վասվասալի – թեթևամիտ:

Վար (արդ.՝ վայ) – վար, ներքև:

Վար – ցավ, մղկտոց, մրմոռց, վիշտ:

Վարդալի – 1.մինուճար: 2.չարաճճի:

Վարդիք – 1.վարտիք: 2.փոխան:

Վարդիքգաբիչ – գոտի:

Վարեգ – վառել, հավի ճուտ:

Վարեգել – քաղված թելի տերևները մթերման գրասենյակ՝ ալիմ, հասցնելու համար լեռնային գյուղերում ճոպանուղիներ բեր փոխադրող ոչ մեծ հարթակներ են սարքում, որոնք աշխատում են շարժիչով, մեկ հոգի կանգնում է ճոպանուղու վերին մասում, մյուսը՝ գառիթափի ներքևում և թելի տերևների մի քանի պարկ դնում է ճոպանների

ամրացված հարթակին: Շարժիչը միացնում են և հարթակը կարճ ժամանակում բեռը հասցնում է վերև:

Վարենուք, վարեցուք – կծու:

Վարեցուք, վարենուք – կծու:

Վար թափուշ – ծառը թափ տալ, որ միրգը թափվի:

Վարթափուցք – 1.ծառից թափված միրգ: 2.տարբեր նյութերի անպետք, թափվելիք նստվածք: 3.կատակով ասում են նաև բազմանդամ ընտանիքում ծնված վերջին երեխային:

Վար թենուշ (արդ.՝ վայ թենուշ) – 1.վայր դնել: 2. մի կողմ թողնել: 3.պահել:

Վարթեվոր, Վարթիվոր – Վարդավառ: Արդվինի նահանգի կրոնափոխ համշենահայերին Վարդավառը ծանոթ չի, բայց կան հատուկենտ ծերունիներ, որ աղբյուրների մոտ խաղալիս իրար ջրող երեխաներին ասում են՝ հո գյավուր չեք, որ Վարթեվոր եք խաղում: Ռիզեի նահանգի կրոնափոխ համշենցիները թեն ունեն Վարթիվոր անունով տոնահանդես և ամեն տարի յայլաներում երգերով ու շուրջպարերով նշում են, բայց իրար չեն ջրում:

Վարիյեթ – հարստություն, ունեցվածք:

Վար մընուշ – նեղանալ, նեղացած մնալ:

Վար ցրքուշ – 1.վայր գցել: 2.թողնել: 3.կնոջից բաժանվել:

Վարուշ, գեձուշ – մրմոռալ:

Վարուշ – 1.ցավել, մղկտալ: 2.խղճալ, մեղքանալ: 3.ափսոսել:

Վաքիտ, զաման, չախ, օխթ – ժամանակ:

Վեգալնուշ – 1.վերցնել: 2.բարձրացնել:

Վեկվ – 1.վերև: 2.բարձր:

Վեկվնուշ – բարձրանալ, ստաջադիմել, զարգանալ, նախկինի համեմատությամբ արժանիքներով ավելի բարձր լինել:

Վեթի, վեթու – վերևի:

Վեթու, վեթի – վերևի:

Վեվեր թերչուշ – վեր-վեր ցատկել:

Վերեմ – թոքախտ:

Վեր դեվուշ – վերև տալ:

Վեր թափուշ – կարպետ, գորգ և այլն թափ տալ:

Վեր թերչուշ – 1.վեր թռչել: 2.վեր ցատկել: 3.ուսունել:

Վերաշուշ – վերև քաշել, օգնել ընկած տեղից բարձրանալ:

Վիյանուշ – 1.վերհանել: 2.արթնացնել: 3.բարձրացնել:

Վիլուշ – 1.վեր ելնել: 2.ուրի ելնել: 3.վեր կենալ, արթնանալ:

Վիշնե – բալ:

Վօե – որը, որ մեկը:

Վօվ – ով:

Վօվ ա – ով է:

Վօրդաղ – որտեղ:

— S —

Տաղ – 1.դեղ: 2.թույն:

Տաղուշ – դեղել, թունավորել:

Տապկուշ, դարգուշ, գաուրմիշ ընուշ – տապակել:

Տարեկա²³⁵ – ասիսե:

Տարման, տարմօն, թարման, թարմօն – դարման, հարդ:

Տարվա (արդ. տայվա), թարվա, նեքեթն ի վա – ներքև, դեպի ներքևի կողմը:

Տարվե (արդ. տայվե), թարվե – վերև:

Տեժար, թեժար – դժվար:

Տեհագի (թեհագի) պիօն – դանակի բերան, շերտ:

— T —

Դագի (Ռագի) էլլուշ – համաձայն լինել:

Դաստ էգուշ – հանդիպել:

Դաքի – օղի:

²³⁵ Տարեկա են ասում նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համշենցիները:

Ըեյհան (ուտելի բույս է) – ռեհան:

Ըեսիմ – նկար:

Ըահաթուզ – անհանգիստ:

Ըահմեթլի – հանգուցյալ, լուսահոգի, ողորմած հոգի, երջանկահիշատակ:

Ըուսյա – Ռուսաստան:

— 3 —

Ցալուշ – ծալել:

Ցախ – ցախ:

Ցախավել – ցախավել:

Ցախուդ – անտառ:

Ցաձ – ցածր, ներքև:

Ցաձե մերալ, ցաձմերալ – մշուշ:

Ցամաք հաց – միայն հաց, առանց որևէ կերակրատեսակի:

Ցամբուշ, ցօբմուշ – 1.ցամաքել: 2.վազքը ցամաքել, չորացնել:

Ցան – ցանք, ցանած դաշտ:

Ցանց, ցօնձ – 1.դանդաղաշարժ, անբան, ծույլ: 2.կրիա²³⁶:

Ցանուշ, ցօնուշ – սերմը հողի մեջ շաղ տալ, ցանել:

Ցավ – ցավ:

Ցավուշ – ցավել:

Ցաքթուշ – ցայտել:

Ցաքմեցենուշ, ցօքմեցենուշ – ցամաքեցնել, չորացնել:

Ցեզի – ձեզ:

Ցեմեր – ձմեռ:

Ցեմրանցու – 1.ձմռանը օգտագործելու համար նախատեսված ուտելիք՝ ձմեռացու: 2.ձմեռելու, ձմռանը ապրելու տեղ:

Ցեն, ձեն – ձայն:

Ցեն (ձեն) դեվուշ – ձայն տալ, կանչել, հրավիրել:

Ցենգուշ – ցնկնել, ծնել:

²³⁶ Կրիա իմաստով շատ քչերն են օգտագործում:

Ցենքադուռ – զնգոտալ, ցրտից սարսուել, ատամներն իրար տալ:

Ցենեք քիչացնուռ – ձայնը իջեցնել:

Ցեվերդուռ (արդ.՝ ցեվերդուռ) – բզկտել, ծվատել:

Ցեվցեվուռ – ձնձնել, ձնտտել:

Ցեվուռ – 1.ձնել: 2.պատարտտել: 3.ճանկոել:

Ցերդերուռ, ցերդուռ – ցրտել, սատել:

Ցերսայի – մուգ դեղին:

Ցերքուռ – 1.ցրել: 2.շաղ տալ:

Ցեց – ցեց:

Ցըխեք, ցեխք, ցեղք, ցեկք – ձեղնահարկ:

Ցըխօդուռ – ոստերը, չոր ճյուղերը կտրել:

Ցըմդանի – ծառատեսակ է:

Ցըվանուռ, ցըվօնուռ, մերցենուռ – սպանել, մեռցնել:

Ցըքալա, մարդիվան – սանդուղք, աստիճան:

Ցըքուռ – 1.զցել: 2.շարտել, նետել: 3.թողնել:

Ցի, ծի – ձի:

Ցիբու, գաղգի բըլօջ²³⁷, ուղուր բօջեղի (միջատ) – գատիկ:

Ցիլա – շատ քիչ, շատ փոքր, մի ծվեն:

Ցիլա-ցիլա – ծվեն-ծվեն, մաս-մաս:

Ցիլադուռ – ծվատել, կտորների բաժանել:

Ցիցենուռ – ցից խփել:

Ցութ – սոճի ծառի խեժ:

Ցուն – ձյուն:

Ցունձաղիզ, ցունի ձաղիզ – ձնձաղիկ:

Ցուրդ (արդ.՝ ցուրդ) – ցուրտ:

Ցուցամաղ, լիսքան մաղ – ցուցամատ:

Ցուցենուռ – 1.ցույց տալ: 2. պատժել:

Ցուք, ծուգ – ձուկ:

Ցոլ – ձող:

Յօյին – ցորեն:

Յօյինի հաց – ցորենի հաց:

Յօյինի (կելօխ) քելօխ – հասկ:

Յօուզ – 1.ցերեկ: 2. կեսօր:

— ՈՒ —

Ու – 1.ու, և: 2.որ:

Ուաք, ուրաք – ուրագ:

Ուղելիք – ուտելիք:

Ուղեցենուռ – ուտեցնել:

Ուրուռ – ուտել:

Ուղուխփի – ծառատեսակ է:

Ուղուխփութ – ուղուխփիների պուրակ:

Ուզումայի, ախըլցյուս, աղերցյուզ – նոյեմբեր:

Ուզուռ – ուզել:

Ուլ – այծի, քարայծի ձագ:

Ուղուր բօջեղի, ցիբու, գաղգի բըլօջ²³⁸ – գատիկ (միջատ):

Ում – ում:

Ում ա – ումն է:

Ումեց – ոչ ոքի:

Ումեք – ոչ մեկը:

Ումիշ էգուռ – 1.ներդաշնակել: 2.պատշաճել: 3.սազել: 4.հար-
մար լինել:

Ումման – իրենից:

Ումուդ – հույս:

Ույանուղ – աչալուրջ, զգաստ, սթափ:

Ույին – իրեն:

²³⁸ Բառը գրի եմ առել Ղազախաստանի կրոնափոխ համշենցիներից:

²³⁷ Բառը գրի եմ առել Ղազախաստանի կրոնափոխ համշենցիներից:

Ուննացիւոյ – ծնեցնել, ծննդօգնություն ցուցաբերել, ծնունդ ընդունել:

Ուննըվոյ – ունեցվել, օգտագործվում է ծնվել իմաստով:

Ուննույ – 1.ունենալ: 2.ծնել, ծննդաբերել, օգտագործվում է միայն մարդկանց համար:

Ուշանույ – ուշանալ:

Ուշար – ուշադիր:

Ուշացիւոյ – ուշացնել:

Ուշ մէնույ – ուշ մնալ, ուշանալ:

Ուս – ուս:

Ուսթեցի – որտեղացի:

Ուսթի – որտեղից:

Ուսթրա, աձէլի – ածելի, սայր:

Ուսթրաջի – սափրիչ:

Ուսի – ձևահյուս:

Ուսուիլա – աննկատ, ծածուկ:

Ուսույ – ուսել, ուսին դնել:

Ուսքույթ – անձայն, համր, լուռ, անխոս:

Ուվ – ուր:

Ուվ ա – ուր է:

Ուր, ուրուցք – ուռուցք:

Ուրչույ – ուրչել:

Ուրցէնույ – ուռեցնել, ծավալը մեծացնել:

Ուրուցք, ուր – ուռուցք:

Ուրփաթ, ուփաթ – ուրբաթ:

Ուույ, ուրույ – ուրիշ, տարբեր:

Ուուշվույ, ուրուշվույ – առանձնանալ:

Ուուշույ – 1.որոշել: 2.ընտրել: 3.ընդդէմ մարտել:

4.առանձնացնել:

Ուուս դէվույ – 1.ուսով հրել: 2.թեթևակի հրել:

— Փ —

Փաա – փարա, փող, դրամ:

Փաագ, փաաք, փաարք – 1.բարակ: 2.նիհար:

Փաագնույ – 1.բարակել: 2.նիհարել:

Փաադույ, փաարդույ – 1.փարատել: 2.ամպերի ցրվելը և երկնքի բացվելը, պարզվելը:

Փաա քագույ, փաա քանդույ – փող մանրել:

Փագ, փաք – կողպեք:

Փագաա – խարույկ:

Փագէն – 1.խոտ պահելու համար փայտաշեն շինություն: 2.պահեստ: 3.ամբար:

Փադ, փաթ – փայտ:

Փադբորի²³⁹, փէթաձաքլար – փայտփորիկ:

Փադէնույ – փայտանալ, սառչելուց անշարժանալ՝ փայտանալ:

Փադույթ – փայտանոց, ցախատուն:

Փագա – բագէ:

Փագունք, պագունք – բագուկ, ճակնդեղ:

Փաթթէվույ – փաթաթվել:

Փաթթույ – փաթաթել:

Փաթիսքա – կտորեղենի տեսակ է՝ բառիստ:

Փալ, պալ – կեռաս:

Փալան – բեռները գրաստի վրա ամրացնելու համար նրա մեջքի չափով կարված կոպիտ թամբ՝ համետ:

Փալէնի, պալէնի – կեռասենի:

Փալթախ – թվատ:

Փալթախույ – թվատ խոսել, լեզուն փաթ ընկնելով խոսել:

Փաթիջան – բաղրջան:

Փալթօ – վերարկու:

Փալուլ – բարուր:

²³⁹ Բառը գրի եմ առել Ղազախաստանի կրոնափոխ համընդհանրից:

Փախլուշ – 1. նախանձել: 2. խանդել:
Փախշիշ – նվեր, ընծա:
Փախչուշ – փախչել:
Փախցենուշ – փախցնել:
Փաղ, բաղ – 1. պաղ, սառը: 2. խաղաղ, հանգիստ:
Փաղութին – 1. սառնասրտություն: 2. խաղաղություն:
Փաղող (բուսանուն է) – բաղեղի նման է, տարածվում է գետնի վրա, ցողունը, տերևներն ու ծաղիկները լոբու ցողունի, տերևների և ծաղիկների նման են:
Փայ էնուշ – բաժանել:
Փան – 1. բան: 2. գործ: 3. աշխատանք: 4. դեպք, դիպված:
Փանգանթթ – բանկնոտ, արժեթուղթ:
Փանդաղ – 1. գործ, ձեռքի գործ: 2. ձեռագործ: 3. աշխատանքի վայր:
Փանթթ – տարատ:
Փանեցընուշ – բանացնել, օգտագործել, կիրառել:
Փանվոր²⁴⁰ – բանվոր, աշխատավոր:
Փաշա – փաշա:
Փարադուշ – տե՛ս փարադուշ:
Փարց, պարց – 1. բարձ: 2. բարձր:
Փարցենուշ, պարցենուշ – բարձրանալ:
Փարցենցենուշ, պարցենցենուշ – բարձրացնել:
Փարցութին – բարձրություն:
Փարցուշ, պարցուշ – բարձել, բեռնել:
Փարփալ, փուլ – գլխաշորերի, ի հիշատակ տրվող թաշկինակների եզրերին ամրացվող փոքր, գունավոր, փայլիլուն, թեփուկի պես բարակ զարդարանք, մեկ բառով ասած փայլաթեփուկ:

²⁴⁰ Փանվոր բառը վերջին տարիներս է փոխառվել և արդեն լայնորեն գործածվում է:

Փարփալուշ – փայլիլել:
Փաց, պաց – բաց, բացված վիճակում, չփակված, չծածկված:
Փաց (պաց) էնուշ – 1. բացել: 2. պատմել: 3. զարդանիք հայտնել: 4. անկեղծանալ:
Փացխա – 1. արտում աշխատելիս հանգստանալու կամ անձրևից պաշտպանվելու համար տախտակներով շինված տնակ: 2. փայտաշեն հյուղակ:
Փափա – ուտեստի անուն է:
Փափախ – մորթե գլխարկ:
Փափելուշ – մրգի հասունանալը, փափկելը:
Փափուլիզ – փափուկ, փափլիկ:
Փափուլիզնուշ – փափկել, փափուլիկ դառնալ:
Փեղուշ – փետել, պոկոտել:
Փեզուշ, պեզուշ – վազել, ասվում է կենդանիների համար, երբեմն էլ ասում են մարդկանց համար:
Փեկնցքվայի – բերանքսիվայր:
Փեթաձաքլար, փաղթթի²⁴¹ – փայտփորիկ:
Փեթել ամխ, չուրուխ (ամսանուն է) – հուլիս: Հուլիսին երկու շաբաթ անձրև է գալիս և բուսականությունը փտում է, այդ պատճառով հուլիսին ասում են նաև փեթել ամխ:
Փեթենուսք – ամռանը՝ հուլիսին, երկու շաբաթ տևող այն ժամանակաշրջանի անունն է, որի ընթացքում շատ անձրև է գալիս և բուսականությունը փտում է:
Փեթեցենուշ – փտացնել:
Փեթուշ – փտել, նեխել:
Փեթուր ձագ – 1. ծառի փշակ: 2. փտած անցք:
Փեթփեթուշ – աճապարել:
Փելիթ – ուտեստի անուն է:
Փելուշ, փելչուշ – փլվել:

²⁴¹ Բառը գրի են առել Ղազախստանում:

Փելուցք – 1. փլվածք: 2. խորխորատ:

Փեխենդուշ, փերենքուշ – փռշտալ:

Փեղամբեր – մարգարե:

Փեմբասան, փեմբալան – ոչ վաղուց, քիչ ժամանակ առաջ, մի քիչ
առաջ:

Փելուշ, փելուշ, պելուշ – բերել:

Փենջարա – պատուհան:

Փեշ – քղանցք:

Փեշթեմալ, քոքնոց – գոգնոց:

Փեշուշ – փշրել:

Փեշքիր – սրբիչ:

Փշուշ – 1. քամի փչել: 2. բերանով օդի հոսանք արտամղել: 3. փո-
ղային նվազարան նվազել: 4. ընդհանրապես նվազարան
նվազել:

Փշք – ուսը թիակով:

Փշքո, սօքա – վառարան:

Փշքթ զադին – կանաչ ծածկույթով պնդուկ:

Փշքուշ – եզրի պտուղների գլխիկը պարփակող տերևները պո-
կել:

Փշոտ – քամոտ:

Փշոք – փշրանք, հացի փշրանք:

Փեսա²⁴², էնիշտա, նօղում – փեսա:

Փեսիսուն – փսիսուկ, փսիսունք, փսիսածը:

Փեսիսուշ – փսիսել:

Փեսօրդուշ – փտրել, փշրել, մանրել:

Փեր, պեր – բեր:

Փերենքուշ, փեխենդուշ – փռշտալ:

Փերեվուշ – 1. բռնվել: 2. ձերբակալվել: 3. արևի և լուսնի խավար-
մանը ևս ասում են փերեվուշ, նկատի ունենալով այն
հանգամանքը, որ արևը կամ լուսինը որոշ ժամանակ
մնում են՝ բռնվում են այլ մոլորակի հետևում:

Փերթուշ – 1. բրդուճ: 2. պատառ:

Փերթօղ – բրդոտ:

Փերի (արդ.՝ փեյի) – փերի, առասպելական ոգի, որը հանդես է
գալիս գայթակղող չքնաղ աղջկա տեսքով, երբեմն նաև
որպես չար ոգի, կարող է կերպարանափոխվել, դառնալ
շուն, կատու և այլն:

Փերնեցենուշ – բռնեցնել:

Փերնիչ – ծածկաբանություն է, որպեսզի օտարազգիները չհաս-
կանան, այդպես են անվանում ոստիկանին:

Փերնուշ – 1. բռնել: 2. բռնկվել: 3. ձերբակալել: 4. որսալ: 5. ծածկել:
6. ընտրել:

Փերջու (արդ.՝ փեյջու) – երկար պոչով, կեռ շեղբով կացին է, լի-
նում է մեծ և փոքր:

Փերվուշ – փովել, փոված պատկել:

Փերցուխ – լորձ, լորձունք:

Փերուշ – փռել:

Փերք, փերգ – բրիչ, փայտատ, քրիստոնյա համշենահայերն ա-
սում են փեղաղ: Ուղիղ կամ ուրազի նման թեք լեզվակով
(շեղբով) երկարապոչ աշխատանքային գործիք է, եր-
բեմն մետաղյա գլխիկին կոթի ուղղությամբ ունենում է
փոքր սայր:

Փելուշ – բերել:

Փեփեղա – ականջի բլթակ:

Փեքա – պատշգամբ:

Փըլած – լողափ:

Փիդրուշ – փիտրել:

Փիդունցք – բուսանուն է:

²⁴² Փեսա բառը գիտեն փոքրաթիվ մեծահասակներ:

Փիլոնչ – խոտաբույսի անուն է:
Փիմփիլ – արքրի կատար:
Փիյանե, պիյանե (պիօնե) ձեփուշ – խիստ պատասխանով լռեց-
նել:
Փիշմոն էլուշ – փոշմանել, ափսոսալ:
Փիչ – բիճ, ապօրինի զավակ:
Փիր, պիր – բիր:
Փուղ – բութ, անհասկացող:
Փութ – փտած:
Փութ էնուշ, աշուշ – նայել:
Փուլ, փարփալ – տե՛ս փարփալ:
Փուղար, ախպօր (արդ.՝ ախպօյ) – աղբյուր:
Փուղրե – խոտաբույս է, ունի կռատուկի (կոթուկի) նման մեծ և
լայն տերևներ:
Փուն, պուն – բույն, թռչնաբույն:
Փունալգան, փունազալ – չոր խոտով կամ հարդով լցված ցածր
և լայն գործված զամբյուղում կամ այլ հարմարեցված
տեղում դրված ձու՝ բնկալ, որի վրա նստելով հավը նոր
ձու է ածում:
Փունթ մաղ – բութ մատ:
Փուշ – փուշ:
Փուշուղ – փշուտ, փշերի աճած վայր:
Փուչ – փուչ, դատարկ:
Փուչ (արդ.՝ քումի), գալաշ – քամի:
Փուչա – եգիպտացորենի գլխիկը պարփակող տերև:
Փուսաձ մարդ – ծաղկած մեղր, սպիտակ փաթիլներ ունեցող
մեղր:
Փուսուշ – մեղրի մեջ սպիտակ փաթիլներ առաջանալ:
Փուսնուշ – բուսել:
Փուսխուլ, փուսքուլ – ծուպ:
Փուսքուլ, փուսխուլ – ծուպ:

Փութ – բութ:
Փութդունուշ – կշտամբել, նախատել, նկատողություն անել:
Փութթ, պութթ – բութդ:
Փութթմոնիչ, պութթմոնիչ – ճախարակ:
Փութթ քերթուշ – բութդ գգել:
Փութթօդուշ – բրդատել:
Փուցիսիչ, փուսիսիչ – փոցիս:
Փուփիլիգ, փափուլիգ – փափիլիկ, փափուկ:
Փուփիլիգ աթօր – բազկաթոր:
Փօբիթ, պօբիգ – բոբիկ, ոտաբոբիկ:
Փօբուշ – հասնել, տեղ հասնել:
Փօթ – սխալ կարի պատճառով արհեստականորեն առաջացած
անհարթ հատված, հագուստի անհարթ, ավելորդ մաս՝
փոթ:
Փօթին – 1.կոշիկ: 2.ճտքավոր կոշիկ:
Փօթիթքա – նախկինում շշի մեջ լցնում էին կերոսին, անցքի մեջ
տեղադրում պատրույգ, որն այրում էին և լուսավորում
շրջակայքը:
Փօթնուշ – խառնշտորել, փորփրել, քշփորել:
Փօլօր – վայրեր, կողմեր, տեղեր:
Փօլօրնուք, պօլօրնուք – շուրջ բոլորը:
Փօխ – փոխառություն, պարտք:
Փօխգ – բողկ:
Փօխնակ, փօղնաք – կնոջ չբերության պատճառով կամ մահից
հետո ամուսնու երկրորդ կինը՝ փոխնակ:
Փօխվուշ – բառացի՝ փոխվել, նշանակում է լողանալ և շորերը
փոխել:
Փօխուշ – փոխել:
Փօղ – փող, մետաղյա կամ թղթե դրամանիշ:
Փօղօց – 1.գետակ, մեծ առու: 2.ճանապարհ, որն անցնում է կիր-
ճի հատակով՝ գետեզրով:

Փօշա, չխալուր – բոշա, գնչու:
Փօշխօղուշ, քուջուջ էնուշ – քուջուջ անել:
Փօշուշ – երեխաների չորեքրթաթ քայլելը՝ չոչ անել:
Փօր, պօր – բոռ:
Փօս – հարթ տարածք, հարթավայր, հրապարակ, հանդ, դաշտ:
Փօսենգաձ աչվէնի – դուրս ցցված աչքեր:
Փօսէ էնգուշ – հրապարակել, հրապարակվել:
Փօսէ հանուշ – բացահայտել, հայտնի դարձնել:
Փօսթ – մորթի:
Փօսփերուշ, փօսփօրուշ, փօրֆուշ – բորբոսնել, մզլոտել:
Փօսփրրաձ բօնիք – բորբոսնած պանիք:
Փօր (արդ.՝ փօյ) – փոր, որովայն:
Փօրանցուք – փորհարություն, փորհարինք, լուծ:
Փօրթեքալ – նարինջ:
Փօրչումա – բույս է, փռում են կովերի տակ:
Փօրցավ – փորացավ:
Փօրուշ, փօուշ – փորել:
Փօրֆուշ, փօսփերուշ, փօսփօրուշ – բորբոսնել, մզլոտել:
Փօցխօլուշ – 1. փոցխել: 2. ճանկոել:
Փօօթ, փօուք – փեթակ, մեղվանոց:
Փօքշուշ – փքվել:
Փօօդ – բորոտ, մակարույծներով վարակված (կենդանի):

— ք —

Քա – կոչական ձայնարկություն, դիմելի ձև կանանց:
Քա Ասպաձէ – զարմանքի բացականչություն:
Քաան – քաղհան:
Քագուշ – կապը քանդել, արձակել:
Քագա – վթար:
Քագան դայրէսի – հնոցապան:
Քաթա – գաթա:

Քաթլամա – խմորով պատրաստված ուտելիք:
Քախի, աքրիգօս²⁴³ – ծիրան:
Քալ – գալ:
Քալենցի – քայլելով, հետիոտն:
Քալուշ – 1. քայլել: 2. գնալ: 3. հոսել: 4. առաջ շարժվել:
Քախցաձ – քաղցած, սոված:
Քախցաձ աչվի – ազահ, աչքածակ:
Քախցէնուշ – քաղցել, սովածանալ:
Քաձ – էգ շուն:
Քաղուշ – քաղել:
Քաղդուց, կաղդուց – գաղտնի, թաքուն, ծածուկ:
Քամուշ – քամել:
Քայաղ – նավակ:
Քայնուշ – քաղհանել:
Քաշ էգուշ – քաշ գալ, ոտքը գետնին քսելով քայլել:
Քաշիշ, քէշիշ – քահանա:
Քաշուշ – 1. քաշել: 2. ցավ քաշել, հիվանդանալ: 3. նմանվել:
4. ձգել: 5. դուրս բերել: 6. ներծծել: 7. տառապել: 8. աղջիկ
փախցնել: 9. լուսանկարել: 10. տնել, շարունակվել:
Քաշքէշուշ – քաշքշել:
Քարսան, կարսան (արդ.՝ քայսան, կայսան) – մեծ կաթսա:
Քար, կար – գառ:
Քար (արդ.՝ քայ) – քար:
Քարաբասան – մղձավանջ:
Քարալահանա, պօնջար – տերևակաղամբ, որի տերևները համ-
շենցիներն օգտագործում են տարբեր ճաշեր պատրաս-
տելիս: Չփոթել սայիտակազուխ կաղամբի հետ:
Քարդա, գրրգօդ – ագռավ:
Քարչուք – ոչ խոշոր քարերի կուտակումների վայր:

²⁴³ Քախի են ասում Թուրքիայում, աքրիգօս նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համշենցիները:

Քարվանսարայ – իջևանատուն:

Քար ցրքուշ, քար դրրգուշ – քար նետել:

Քարցողեցուշ (արդ.՝ քայցողեցուշ) – քարկոծել:

Քացա – կաթսա:

Քացախ – քացախ:

Քաուն, կաուն – գարուն:

Քափլամա – մտով, բրձով և սոխով ճաշ:

Քափլումբաղա, գափազլի կօրտ (քօրո), ցանց, ցօնձ²⁴⁴ – կրիա:

Քափսիշ էնուշ – 1. խլել, հափշտակել: 2. պոկել:

Քափչին, գափշին – տառեխանամանների կարգի մանր ձուկ խամսի, անձրուկ:

Քեդ, կեդ – գետ:

Քեդալ, կըդալ – գոլալ:

Քեդալբօշիք, կըդալբօշիք – շերեփուկ, գորտի ձագ:

Քեդալնօց, կըդալնօց – գդալները դնելու տեղ, հարմարանք:

Քեդափ, կեդափ – գետափ:

Քեդեվուշ – գտնվել:

Քեդաղուշ – գդալով ուտել, գդալել:

Քեդնուշ, կըդնուշ – 1. գտնել: 2. ձեռք բերել:

Քեզ – տեսնես, արդյոք:

Քեզի, քեզիզի – քեզ:

Քեթաման, քեթօմօն – կենդանիների համար աղ պահելու տոպրակ:

Քեթքեթուշ – կտկտալ:

Քեիչ, կեիչ, գալեմ – գրիչ:

Քելխաղուշ, կըլխաղուշ – գլխատել, ձուկ մաքրելիս գլուխը կտրել:

Քելօխ, կըլօխ – գլուխ:

Քելօխե (կըլօխե) թեթեվ – թեթևամիտ:

Քելօխնիվե (կըլօխնիվե) գօրչուշ – ձայնը գլուխը զցած գոռալ:

Քելօխուզ – անգլուխ, գլուխը կտրած:

Քելօխ-քելօխի – գլուխ-գլխի:

Քեմենչե – քամանչա:

Քեյինչ – 1. կեղև: 2. հացի արտաքին, չոր մաս:

Քենաֆ – զուգարան:

Քենչուշ – ուտելիքը բրդել:

Քեշ – 1. վատ: 2. հիվանդ: 3. տգեղ:

Քեշթեվուշ – 1. գժտվել: 2. զզվել: 3. հակակրել:

Քեշուշ – 1. քշել: 2. քաշել, ձգել: 3. աքսորել:

Քեշութին – 1. վատություն: 2. հիվանդություն:

Քեչ, կեչ – խոնավ:

Քեսվուշ – քսվել, դիպչել:

Քեսուշ – քսել:

Քերենդ – գերանդի:

Քերնչեք²⁴⁵ – հարսանիքի ժամանակ հարսին տնից դուրս բերելիս, դռների մոտ նրա քեռուն կամ փոխարինողին փեսայի հոր կամ նրա ներկայացուցչի կողմից ընծայվող զումար:

Քերթուշ – քերթել:

Քերի (արդ.՝ քեյի) – քեռի, մորեղբայր:

Քերեզին (արդ.՝ քեյեզին) – քեռակին:

Քերձուշ, քերձելուշ – քերծել:

Քերնեխաշ – քրտնախաշ, քրտինքի պատճառով մարմնին առաջացած կարմիր հատված, որի վրա երբեմն մանր բշտիկներ են դուրս տալիս:

Քերնիք – քրտինք:

Քերնուշ – քրտնել:

²⁴⁴ Ցանց, ցօնձ են ասում դանդաղաշարժ, ծուլ մարդկանց, բառը կրիա իմաստով շատ քչերն են օգտագործում:

²⁴⁵ Գրառել եմ Կենտրոնական Ասիայի կրոնափոխ համշենահայերից:

Քերու (արդ.՝ քեյու) դադա, ախշիք, մօնչ – քեռու երեխա, աղջիկ, տղա:

Քերուշ, քեուշ (արդ.՝ քեյուշ) – քերել:

Քերֆուշ, սօզմիշ էնուշ – հայիոյել:

Քեուշ, քիրուշ – գրել:

Քեքեջ – կակազ:

Քեքերուշ (արդ.՝ քեքեյուշ) – քրքրել:

Քեֆուր, սօզ – հայիոյանք:

Քըզկօլլի, քըզքօլլի – հարսի կողմի ազգականներ:

Քըթիսուշ – 1.կտցել: 2.աքլորի և հավի զուգավորում:

Քըրալ – թագավոր:

Քըրալուդ – թագավորություն:

Քըրեդ – կրետ:

Քըրքըրդաք – կրճիկ:

Քիդանուշ – 1.գիտենալ: 2. հասկանալ: 3. լսել: 4. տեղեկացվել: 5. կարծել:

Քիթաք – զիրք:

Քիլուշ – գլորել:

Քիլիսե, քիլիսա – եկեղեցի:

Քիյամիդ, գյօմիդ – կղմինդր:

Քիյաս, քիյազ – հունիս:

Քիյուշ – քորել:

Քին – զին:

Քինե շադ – թանկ:

Քինթ, քիթ – քիթ:

Քինձ, համեմ, հօմիմ – զինձ, համեմ:

Քիշադուն թիյուշ – ադունը ջրադաց տանելու համար պարկի մեջ լցնել, պատրաստել:

Քիշեր – զիշեր:

Քիշերմարթ – զիշերային ոգի, չար ոգի, ուրվական:

Քիշմիշ, խավօղի չի – չամիչ:

Քիչ – քիչ:

Քիչանուշ – քչանալ:

Քիր – զիր:

Քիրգ – զիրկ:

Քիուշ (արդ.՝ քիյուշ) – գրել:

Քիֆրիթ – լուցկի:

Քյալ – ճաղատ:

Քյադ, կյադ – գյուդ:

Քյադեցի, կյադեցի – գյուդացի:

Քյասքին – աշխատասեր, փութաջան, գործունյա, իր պարտա՝ կանությունները լավ կատարող:

Քյար – շահ, օգուտ:

Քյարլի – շահող, օգուտ ստացող:

Քյուլ, մօխիր – մոխիր:

Քյուփե, իխիլա – ականջօղ:

Քյաֆին – պատանք:

Քյօզ – այրվող, մլմլացող ածուխ:

Քյօմուր, գօրձէլի – ածուխ:

Քյօր – կույր:

Քյօրնուշ – կուրանալ:

Քյօք, քօք, դօմար – արմատ:

Քու – քո:

Քուազ – կրակարանի, օջախի հետևի կողմի հորիզոնական սալ քարը, որի վրա դնում են կաթսաները, թեյնիկը և այլն:

Քուդ, գուդ, շափքա, շաֆքա – գլխարկ, գդակ:

Քութեշ – կարմրուկ:

Քութուք – 1. կոճղ: 2. հաստ, կարճ գերան:

Քույթուր – մշակույթ:
 Քում, կում – գում:
 Քումթերվիք – գումի առջևի հաստված:
 Քուն էլուշ – քնել, ննջել:
 Քուն մեղնուշ – քուն մտնել:
 Քունքուլ – մագափունջ:
 Քուշնիկ, քիշնիկ – ծիածան:
 Քուշ էնգուշ – կուշ ընկնել, կուշ գալով պատկել:
 Քուպ, քուք – կարաս:
 Քուջուջ ընուշ, փոշխոդուշ – քուջուջ անել:
 Քուր (արդ.՝ քույ) – քույր:
 Քուրբա – գուլպա:
 Քուրբան – քուրբան–բայրամ տոնը:
 Քուրուշ (թուրքական դրամ է) – դուրուշ:
 Քուրփ – ոչ թարմ:
 Քուքքու – կկու:
 Քոթիթ, քոթիք – արջի քոթոթ:
 Քոլթեվուշ – 1.բոցավառել: 2.կրակը ուժեղացնել: 3.շիկացնել:
 Քոլուշ, կոլուշ – վառել:
 Քոդ, կոդ – գող:
 Քոդնուշ, կոդնուշ – գողանալ:
 Քոդութին, կոդութին – գողություն:
 Քոմուշ – քամել:
 Քոնի – քանի:
 Քոշ – նոխազ, արու այծ:
 Քոշա, բուջախ – անկյուն:
 Քոշնիք – գուրբշի:
 Քոշնիքթերուշ – գուրբշիանալ, շոգիանալ:

Քոջ, քոջ – մի վայրից մյուսը տեղափոխելու համար բարձված
 գույքը և տեղափոխությունը՝ քոջ:
 Քօվուշ – 1.գովել հանգուցյալին: 2.ողբալ: 3.մահախոսական ա-
 սել: 4.բարձրաձայն սգալ:
 Քօրդ, կօրտ – գորտ:
 Քօրթնուք – գորտնուկ:
 Քօրձուշ – շյուղերով գործել:
 Քօրկ, գօրք, կօրք – 1.կողասենյակ: 2.նախասրահ: 3.տան ամենա-
 փոքր սենյակը: 4.Ռիզեի նահանգի թուրքախոս համշե-
 նահայերն ասում են գերանակապ տնակին:
 Քօք – զոգավորություն, զոգ, զոգնոցի ներքևի երկու ծայրերը
 բարձրացնելիս առաջացող զոգավորություն:
 Քօրջինջուխ, հօհօլ, հօղօլ – բու:
 Քօրքուլուք – խրտվիլակ:
 Քօք, քյօք, դօմար – արմատ:
 Քօք դեվուշ – արմատակալել:
 Քօքնօց, քօքնօց, փեշթեմալ – զոգնոց:

— 0 —

Օբօլ էնուշ – 1.թողնել: 2.բաց թողնել: 3.պահ տալ: 4.ամուսնա-
 լուծվել:
 Օգայի – խորթ:
 Օգայի մար, մարվի, մօրվի – խորթ մայր, ավելի մանրամասն
 տե՛ս մարվի:
 Օգայի քուր (արդ.՝ քույ) – խորթ քույր:
 Օգայի ախապար (արդ.՝ ախապայ) – խորթ եղբայր:
 Օդա, հօդա, սալօն – սենյակ:
 Օթիս – թստան բլոճ:
 Օլուշ – ոլորել:

Օլյա, օլիյենա – ուրեմն:
Օլուշաղ – ընտանիք:
Օլուքի – գուցե:
Օխթե դամար, շօրթուխք – լայն տերևներով խոտաբույս է, որի յուրաքանչյուր տերևն ունի յոթ ջիղ:
Օխթ, վաքիտ, գաման, չախ – ժամանակ:
Օխտավրի, օրտագյուս – հոկտեմբեր:
Օխտ, օխտը, օղթե – յոթ:
Օղ – բլուր:
Օղանք, օվանք, ալաֆ – ընտանի խոշոր եղջերավոր կենդանիների համար պատրաստվող կերեր:
Օղեգին, օղօգին – հորեղբոր կին:
Օղուն – ջրաղացի այն արկղը, որից աղունը թափվում է աղորի-թի մեջ:
Օղվերևուշ – տաք ուտելիքը և այլն գուլացնել, սառեցնել:
Օմար, ամար – ամառ:
Օմբուօղ, օմբուղ – ամպրոպ:
Օմենդաք, ամենդաք – ամանեղեն, սպասք:
Օմիս, ամիս – ամիս:
Օմուշ, ամուշ – 1.ամանի, տարայի մեջ դնել, լցնել: 2. փաթաթել: 3.տեղավորել: 4.ծածկել: 5.վրան քաշել: 6. որևէ նյութով կամ լաքով պատել՝ լաքապատել:
Օմչկօն, ամչկան – ամաչկոտ:
Օմուր (արդ.՝ օմույ) – 1.ամուր: 2. ժլատ: 3.թունդ:
Օմուր (արդ.՝ օմույ) չայ – թունդ թել:
Օմուրցուշ – ամբացնել:
Օմօն – աման:
Օնգլօմիշ (անգլօմիշ) ըլլուշ – հասկանալ:
Օնգուչ, անգուչ – ականջ:

Օնգուչ (անգուչ) թենուշ – 1.ականջ դնել: 2.ունկնդրել: 3. խորհուրդը լսել: 4. ասվածը նկատի ունենալ: 5. հնազանդվել:
Օնգուչի ձագ – ականջի անցք, ականջափող:
Օնդեր, անդեր – անտեր:
Օնեցք, անեցք – անեծք:
Օնթ – 1. գիրկ: 2. թևատակ:
Օնթուլաք, անթուլաք – հաստ փայտ, որի վրա թերությամբ փայտեր են շարում կրակ անելու համար:
Օնթուշ – 1.մանկահասակ երեխայի գրկել: 2.թևի տակն առնել:
Օնիձուշ, անիձուշ – անիծել:
Օնլութ – եղնիկ:
Օնջուրա – մանր, սև, փայլուն սերմերով խոտաբույս է, որը փռում են տավարի տակ՝ անձուռա, անջորան:
Օնջուրութ – անձուռայի աճելու վայր:
Օնանուշ, անանուշ – 1.գնալով անցնել: 2.մեկից առաջ ըննել: 3.դադարել: 4.անհետանալ: 5.մոռացվել: 6.մի կողմից մյուսը գնալ: 7.ընթանալ: 8.ազդեցությունը, կարևորությունը կորցնել:
Օնցաձ, անցաձ – 1.անցած: 2.անցյալ: 3.նախորդ:
Օնուն – անուն:
Օնուշ – անուշ, համեղ:
Օնցք, վաչուք, մարմին – մարմին:
Օշլօղուշ, օշլօղուշ – ոջլոտել:
Օշ – ոչ:
Օշլօղուշ, օշլօղուշ – ոջլոտել:
Օշիլ – ոջիլ:
Օշխար (արդ.՝ օշխայ) – ոչխար:
Օշխարան մաձուն – ոչխարի մաձուն:
Օշախ, բուրազ – օշախ, կրակարան:

Օսքօր, օսգօր – ոսկոր:

Օվա – հովիտ:

Օվանք, օղանք, ալաֆ – ընտանի խոշոր եղջերավոր կենդանիների համար պատրաստվող կերեր:

Օվուշ – օրորել, ճոճել:

Օտք, օթք – ոտք:

Օտքաման, օթքօժոն – ոտնաման, կոշիկ:

Օտքէնցի, օթքէնցի – հետիոտն, ոտքով:

Օտքի (օթքի) թաթ – ոտքի թաթ:

Օտքի (օթքի) դագ – ներբան:

Օտքի (օթքի) կօկօշ – ոտքի կօճ:

Օտքի (օթքի) մաղ – ոտքի մատ:

Օր (արդ.՝ օյ) – օր:

Օր, վօր, բեգդուք – հետույք:

Օրդուշ – որոտալ:

Օրթախդէն տաղօղ – կիսրար աշխատող:

Օրթի – 1.որդի: 2.դիմելաձև կրտսեր տարիքի անձանց:

Օրթնուշ – որդնել:

Օրմաղուշ – հենց այնպես ժամանակ անցկացնել:

Օրմէցուղ էլլուշ – ուշաթափվել:

Օրնուշ – ոռնալ:

Օրչուշ, օրջուշ – որոճալ:

Օրտագյուս, օխտավրի – հոկտեմբեր:

Օրցքուշ – ործկալ, փսխելու ցանկություն զգալ:

Օրուշ փերնուշ – ծով պահել:

Օրօսպի – անբարոյական կին:

Օրօր – օրորոցային երգ:

Օց – օձ:

Օուք, օօք – ոչ ոք:

Օքի – անձ:

Օօցք – օրորոց:

— Տ —

Տարրիքա – ֆաբրիկա, գործարան:

Տէշքուշ – ֆշշալ, հորդառատ ջուր բխել:

Տէշքեցէնուշ – ֆշշացնել, ջուրը հորդառատ բխեցնել:

Տէսաթութին – լրտեսություն:

Տէսֆէտուշ – փսփսալ, շշուկով խոսել:

Տէրէնգուլ – կախովի կողպէք:

Տէրֆէրուշ, ֆէֆէրուշ – թռչնի թռչելը և ճախրելը:

Տէրֆէրացէնուշ – թռչուն թոցնել:

Տիթիլ – պատրույգ:

Տիլան – այսինչ, այնինչ:

Տիլդուշ – շերտ-շերտ կտրել:

Տիլմ շերիթ – կինոժապավեն:

Տիշաղ – փամփուշտ:

Տուրթունա – փոթորիկ, փոթորկախառն անձրև:

Տուրունջի – փոնապան:

Տուքարա, ֆուքաա – աղքատ:

Տօթէրաֆ – լուսանկար:

Տարվա եղանակներ

Քաուն, կաուն – գարուն:

Ամար, օմար – ամառ:

Աշուն – աշուն:

Ցեմեր – ձմեռ:

Ամսանուններ

Նոր դարի (արդ.՝ նոյ դայի) – հունվար:

Գյուլջուխ – փետրվար:

Մարդ – մարտ:

Աբրիլ – ապրիլ:

Մայիս – մայիս:

Քիյաս, քիյազ – հունիս:

Չուրուխ, փեթել ամիս – հուլիս:

Աղօստօս, օղօստօզ – օգոստոս:

Իստավրի, սիվտեգյուս, սիֆտեգյուզ – սեպտեմբեր:

Օխտավրի, օրտագյուս, օրտագյուզ – հոկտեմբեր:

Ուզումայի, ախըլգյուս, աղերգյուզ – նոյեմբեր:

Գարաքիշ, գասքեշ – դեկտեմբեր:

Միջին և նոր սերունդն ավելի հաճախ օգտագործում է ամսանունների թուրքական պաշտոնական անվանումները՝ օջաք, շուբաթ, մարթ, նիսան, մայիս, հազիրան, թեմնուզ, աղուպթոս, էլյուլ, էբիմ, քասըմ, արալըք:

Շաբաթվա օրեր

Գիագի (արդ.՝ գիյագի), փագար (արդ.՝ փագայ) – կիրակի:

Էրգուշափթի – երկուշաբթի:

Իյեքշափթի, յիյեքշափթի – երեքշաբթի:

Չօրեքշափթի, չօթեքշափթի – չորեքշաբթի:

Հինքշափթի – հինգշաբթի:

Ուփաթ, ուրփաթ – ուրբաթ:

Շափաթ – շաբաթ:

* Մեկ շաբաթը (7 օրը) անվանում են ավթա: Շաբաթվա օրերի թվարկումը սկսում են կիրակիից:

Թվեր

Մեզ – մեկ:

Էրգուս, էգուս, էգու – երկու:

Իյեք, յիեք, յեք – երեք:

Չօրս (արդ.՝ չօյս) – չորս:

Հինգ, հինք – հինգ:

Վեց – վեց:

Օխս, օխտը, օղթե – յոթ:

Ութ – ութ:

Ինը, ինե – ինը:

Դասը, դասե – տասը:

Դասնումեզ – տասնմեկ:

Դասնուերգուս, դասվերգուս – տասներկու:

Դասնույեք, դասվիյեք – տասներեք:

Դասնուչօրս (արդ.՝ դասնուչօյս) – տասնչորս:

Դասնուհինգ – տասնհինգ:

Դասնուվեց – տասնվեց:

Դասնուօխտը, դասնեվօխթէ – տասնյոթ:

Դասնրութ, դասնեվութ – տասնութ:

Դասնուինը, դասնեվինէ – տասնինը:

Սօն, սան – քսան:

Էրսուն – երեսուն:

Քարսուն – քառասուն:

Բսուն, հիսուն – հիսուն:

Վացուն – վաթսուն:

Օխտանասուն, օխտենասուն, օխտնասուն, օխտսուն – յոթանասուն:

Ութանասուն, ութենասուն, ութնասուն, ութցուն – ութսուն:

Իննենասուն, իննասուն, ինէսուն – իննսուն:

Հատր – հարյուր:

Էրգու, էգու հատր – երկու հարյուր:

Իլէք, յիէք հատր – երեք հարյուր:

Չօրս (արդ.՝ չօյս) հատր – չորս հարյուր:

Հինգ հատր – հինգ հարյուր:

Վեց հատր – վեց հարյուր:

Օխտն հատր – յոթ հարյուր:

Ութ հատր – ութ հարյուր:

Ինն հատր – ինն հարյուր:

Հազար – հազար:

Ի տարբերություն Աշարիայից 1944 թ. Կենտրոնական Ասիա արտոբվածների, Խոփայի գավառի կրոնավորի համալեռնահայերի միայն տարեցներն են հիշում 70, 80, 90 թվականների հայերեն անվանումները, իսկ միջին սերունդն օգտագործում է դրանց թուրքերեն համարժեքները՝ յէթմիշ, սէքսէն, դօքսան:

Գույների անուններ

Գավերընգի – սրճագույն, դարչնագույն:

Գարմի – կարմիր:

Թուխ – սև:

Հավարընգի – բաց կապույտ, երկնագույն:

Մավի – կապույտ:

Յեշիլ – կանաչ:

Ջերմագ, ջերմաք – ձերմակ, սպիտակ:

Մարի (արդ.՝ սայի) – դեղին:

Սէվ – կապտամանուշակագույն:

Յերսայի – մուգ դեղին:

Ազգակցական կապեր ցույց տվող բառեր

Ախպար (արդ.՝ ախպայ) – եղբայր:

Բար, բարի – պապ:

Բալդիս – 1. քենի: 2. ամուսնու քույր:

Բաջանաղ – քենակալ:

Գայնաթա – աներ:

Գայնաթա բաբ – սկեսրայր:

Գայնանա, անալուղ – զոքանչ:

Գայնի – աներորդի, աներձագ:

Դադ, բաբա, հար (արդ.՝ հայ)²⁴⁶ – հայր:

Դաքր – տագր:

Դօստ – ինամի:

Էնիշտա, ևօղում, փէսա²⁴⁷ – փեսա:

²⁴⁶ Հայր՝ հար (արդ.՝ հայ) բառը գիտեն շատ քիչ մեծահասակներ:

²⁴⁷ Փեսա բառը գիտեն շատ քիչ մեծահասակներ:

Էմիջա, ամջա – 1. հորեղբայր: 2. ավագ տարիքի տղամարդկանց դիմելաձև:

Թօր – թոռ:

Թօրի դադա – ծոռ:

Հարս (արդ.՝ հայս) – 1. հարս: 2. ազգականի կին: 3. ամուսնացած կին:

Հուպար (արդ.՝ հուպայ) – հորեղբայր:

Հուպօր (արդ.՝ հուպօյ) դադա, ախչիք, մօնչ – հորեղբոր երեխա, աղջիկ, տղա:

Հօքուր (արդ.՝ հօքույ), խալա – հորաքույր:

Հօքուրին (արդ.՝ հօքույին), հօքուօջ դադա, ախչիք, մօնչ – հորաքրոջ երեխա, աղջիկ, տղա:

Մար (արդ.՝ մայ) – մայր:

Մարթ (արդ.՝ մայթ) – ամուսին:

Մարվի, մօրվի, օգայի մար – խորթ մայր²⁴⁸:

Մօմ, մօմի – տատ:

Մօքուր (արդ.՝ մօքույ) – մորաքույր:

Մօքուրին (արդ.՝ մօքույին), մօքքուօջ դադա, ախչիք, մօնչ – մորաքրոջ երեխա, աղջիկ, տղա:

Յեգեն – զարմիկ:

Ներ, նիր – երկու եղբոր կանանցից յուրաքանչյուրը՝ տագերակին, տեգերկին, տագերկնիկ:

Փեսա, Էնիշտա, նօղում – փեսա:

²⁴⁸ Ամուսինների բաժանությունից հետո երեխաները մնում են ամուսնու ընտանիքում, իսկ կինը հեռանում է առանց երեխաների: Ամուսինը կարող է նոր կին փոխնակ բերել, որը երեխաների համար կլինի մարվի, մօրվի, օգայի մար: Եթե ամուսինը մահացել է և այրին ցանկանում է երկրորդ անգամ ամուսնանալ, ապա իր երեխաներին թողնում է ամուսնու ազգականների՝ ծնողների, քրոջ, եղբոր մոտ և գնում է նոր ընտանիք: Այդ պատճառով խորթ հայր հասկացություն չունեն:

Քերու (արդ.՝ քլու) դադա, ախչիք, մօնչ – քեռու երեխա, աղջիկ, տղա:

Քերի (արդ.՝ քլի) – քեռի:

Քերեգին (արդ.՝ քլեգին) – քեռակին:

Քուր (արդ.՝ քույ) – քույր:

Օգայի ախպար (արդ.՝ ախպայ) – խորթ եղբայր:

Օգայի մար, տե՛ս նաև մարվի, մօրվի – խորթ մայր:

Օգայի քուր (արդ.՝ քույ) – խորթ քույր:

Օղեգին, օղօգին – հորեղբոր կին:

Մարմնին առնչվող բառեր

Ագրա, արգա (արդ.՝ այգա) – ատամ²⁴⁹:

Աղունք, աունք – եղունգ:

Աչգերուկ – զարուկ, տիկնակլոնձ:

Աչվի – աչք:

Արդեցուք – արտասուք, արցունք:

Արմուգ – արմունկ:

Ափ – ձեռքի ափ:

Բաջադ, բաջախա – ազդր:

Բախ – բեղ:

Բեղուք – պտուկ:

Բեզդուք, վօր, օր – հետույք:

Բերբուք, բերվուք – շրթունք:

Բիբիլ – տղա երեխայի պուպուկ:

Բուղբուղ – պեպեն:

Բուլիք – աչքի բիբ:

²⁴⁹ Ասում են, որ 32 ատամներն ունեն իրենց անունները, սեղանատամը կոչվում է հացի ագրա, ծանիքը՝ շունի ագրա և այլն: Ցավոք, մեզ չի հաջողվել հանդիպել այդ բոլորն իմացող մարդու:

Բողազ – կոկորդ:
Բօջբէլօխ – 1. պոչուկի սկզբնամասը և վերևի հատվածը:
2. ողնաշար:
Բօրդ (արդ.՝ բօրդ), բօրդիկ, պօրդ – 1. պորտ: 2. պորտալար:
Գագալա – ամորձիք:
Գուշթ – գոտկատեղից մինչև թևատակն ընկած աջ և ձախ հատվածը, բրբ. կուշտ, կոդ:
Գիյօնգ, գէունք – կրունկ:
Դութ – մարմնի վրա աճած մսի փոքր գունդ:
Ջօրգագ, ձօրձագ – ծոծրակ:
Էէս (արդ.՝ էէս) – երես:
Էնքվի – ունք:
Թաախ – թարախ:
Թաթ – դաստակ:
Թէրթէվուց – թարթիչ:
Թէվ²⁵⁰ – ձեռք, թև:
Թէվի կօկօչ – դաստակի կոճ:
Թուխ ջիգար – լյարդ:
Թուշ – թուշ:
Թուք, թըքուն – թուք:
Իլիգամ, իլիգօմ – երիկամ:
Լադու – փայծաղ:
Լէրթ – մեջքն ամբողջությամբ:
Լէրթի մէջբէլաղի օսկօրնէր, բօջբէլօխ – ողնաշար:
Լիզու – լեզու:
Լիսքան մաղ, ցուցամաղ – ցուցամատ:
Խաթ – կնճիռ:

²⁵⁰ Ձեռք բառը նրանց անձանոթ է, թէվ են ասում և՛ թևին, և՛ ձեռքին: Ձեռքի ներսի կողմին ասում են ափ, որը հաճախ փոխարինում է ձեռք բառին, դաստակին ասում են թաթ:

Խինչ – խլինք:
Խուս – գլխուղեղ:
Խօց – վերք:
Կօկօրթ – կոկորդի խնձորակ:
Հացի ագրա – սեղանատամ:
Չիձ – կուրծք:
Չունգ – ծունկ:
Չունգի լիսէր – ծնկոսկր:
Չօրձագ, զօրբագ – ծոծրակ:
Ղօրմա ագրա, շունի ագրա – ժանիք:
Ճիթ, ջիդ – վիզ:
Մազ – մազ:
Մաղ – մատ:
Մարմին, վաչութ, օնցք – մարմին:
Մէչք – գոտկատեղ:
Մէջբէլաղի մաղ, էրգէն մաղ – միջամատ:
Մօրթի – մաշկ:
Նէշօն, նըշան – խալ:
Նէշօնի մաղ, մաղնիի մաղ – մատնեմատ:
Շէր – մեզ:
Շէրաման, շէրօմօն – միզապարկ:
Շուդ – պզուկ, բշտիկ:
Շունի ագրա, դօրմա արգա – ժանիք:
Չէնգյա – ծնոտ:
Պիօն (արդ.՝ պիյօն), պիան, փիյան – բերան:
Ջագաթ – ճակատ:
Ջէգութ, բիձիզ մաղ – ճկույթ:
Ջէրմաք ջիգար, ջէրմաք ջաթ – թոք:
Ջիգար – լյարդ:
Ջիջու – աղիք:
Սաքալ – մորուք:

Միրդ (արդ.՝ սիդ) – սիրտ:
 Մերդ (արդ.՝ սեդ) – կրծքավանդակ:
 Մերդի (արդ.՝ սեդի) մազ – կրծքավանդակի մազ:
 Վաչուտ, մարմին, օնցք – մարմին:
 Վօր, օր, բեզդուք – հետույք:
 Ցուցամադ, լիսքան մադ – ցուցամատ:
 Ուրուցք, ուր – ուռուցք:
 Ուս – ուս:
 Փեփեղա – ականջի բլթակ:
 Փեչք – ուսը թիակով:
 Փուդ, փունթ – բուր:
 Փօր (արդ.՝ փօյ) – փոր:
 Քայիդ – 1.ստամոքս: 2.փոր:
 Քելօխ, կրլօխ – զլուխ:
 Քինթ, քիթ – քիթ:
 Քորթնուք – գորտնուկ:
 Օնգուչ – ականջ:
 Օնգուչի ձագ – ականջի անցք, ականջափող:
 Օնցք, վաչուտ, մարմին – մարմին:
 Օսթօր, օսգօր – ոսկոր:
 Օտկ, օթք – ոտք:
 Օտկի (օթքի) թաթ – ոտքի թաթ:
 Օտկի (օթքի) կօկօչ – ոտքի կոճ:
 Օտկի (օթքի) մադ – ոտքի մատ:
 Օտկի (օթքի) թաթի դագ – ոտքի տակ, ներքան:
 Օր, վօր, բեզդուք – հետույք:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ	3
Դրդաստանում	13
Ղազախստանում	73
Աստված մի դուռ փակում է, մի դուռ՝ բացում, կամ՝ ընդհակառակը	109
ՆԱՄԱԿՆԵՐ	
ՂԴՂՋՍԱՆ, ՂԱԶԱԽՍԱՆ, ՀԱՅԱՍՍԱՆ (1984–1989 թթ.)	142
ՀԵՏԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	184
ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ	181
ՂԴՂՋՍԱՆԻ ԵՎ ՂԱԶԱԽՍԱՆԻ ԿՐՈՆԱՓՈԽ ՀԱՄԵՆԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՐՄԱՆԻՔԸ	211
ՆԱՄԱԿԱՆԻ (1967–1979 թթ.)	228
ՓԱԿ ԴՈՆԵՐԻ ԱՌԱՋ ԱՌԱՋԻՆ ՄԵՐԺՈՒՄԸ	265
ՓԱԿ ԴՈՆԵՐԻ ԱՌԱՋ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԵՐԺՈՒՄԸ	276
ԵՐԿ ԿԲԱՅՎԵՆ ՀՈՒՅՄԻ ԴՈՆԵՐԸ	293
ԲԱՌԱՐԱՆ	
ՀԱՄԵՆԻ ԲԱՐԲԱՆԻ ԽՈՓԱՅԻ ԽՈՍՎԱԾՔ՝ ՀԱՄԵՆԱԿ (ԹՈՒՐՅԵՎԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԴԱԼԱՑԻՆԵՐԻ ԵՆԹԱԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐ) – ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ	303

ՄԵՐԳԵՑ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԱՔՍՈՐՎԱԾ ՀԱՄՇԵՆԱՀԱՅԵՐԻ
ՀԵՏՔԵՐՈՎ

(ուղեգրություն, ազգագրություն,
բանահյուսություն)

Համակարգչային շարվածքը՝
Տիգրանուհի Լևոնյանի

«ԳԵՎՈՐԳ - ՀՐԱՅՐ» ՍՊԸ

Հրատարակչություն

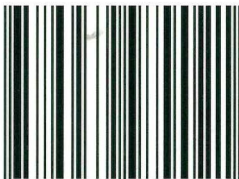
Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ. 055. 52.79.74:

Էլ. փոստ՝ lusakn@rambler.ru

ISBN 978-9939-979-02-1

9 789939 979021